

પ્રાસ્તાવિક

લોકજીવનના સંસ્કાર વચ્ચે જ ઊછર્યા ને આજોટયા હોવા છતાં એને અંગે લખવાની તો દૃષ્ટના જ ન હતી. ખખર ન પડે એવી મેવાણીભાઈની પ્રેરણા અને પ્રેતસાહનથી સાપ્તાહિક ફલજાખમાં સંશોધન વિભાગ શરૂ કર્યો ને લોકજીવનને સ્પર્શતા એવા વિવિધ વિષયોના ૪૦-૫૦ લેખો આપ્યા. ‘ગગનને ગોખે’ જેવા આકાશવિજ્ઞાનના અને ‘આપણે આંગણે ઊડનારા’ જેવા પક્ષીવિજ્ઞાનના પુસ્તકો લખાયા એ લોકજીવનના સંસ્કારના ફલસ્વરૂપ જ હતા. ‘દેશદેશની લોકકથાઓ,’ ‘પરીકથા’ અને ‘રૂપકથા’ની પચાસેક જેટલી લોકવાગ્તાઓ આપી એ પણ લોકજીવનના સંસ્કારનો જ પરિપાક છે.

એ પછી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે સાનુકૂળ સંજોગો ન મળતાં અંચલેખનનું કામ અટકી ગયેલું પણ લોકસાહિત્યમાં સક્રિય રસ, સંશોધન, સંગ્રહ અને અભ્યાસ તો ચાલુ જ રહેલા. ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મામપંચાયત, આમોઘોગ, પછાતવર્ગ અને વિકાસ ખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી. રઘુભાઈ અદાણીની પ્રેરણા અને પ્રેતસાહનથી સૌરાષ્ટ્ર લોકસાહિત્ય સભા અને લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. એ દિવસોમાં એક જવાબદાર ભાઈ સાથે લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના અભ્યાસ-ક્રમ અંગે એક પછી એક વિષયની હુ ચર્ચા કરતો હતો. પાસે જ ખેડેલા સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ ખોડના યોજના અધિકારી શ્રી ગિગેશભાઈ ધાયાએ આડકતરું સૂચન કરતા પૂછ્યું કે ‘આ બધું લખેલું છે?’ એમના અચાનક પ્રશ્નના ઔચિત્યનું ગાભીર્મ રવીકારીને આ પુસ્તક

લખવું શરૂ થયું. એ માટે શ્રી. ગિરીશભાઈ ળાયનો અંતરથી આભાર માનું છું.

અભિવાજ્યાના દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ મહાવિદ્યાલયના રિદ્વાન આચાર્ય મુ. શ્રી. ડેવરભાઈ મંકડે સમયની અડાબી વચ્ચે જે સમજાવ અને જે મમતાથી આમુખ લખી આપેલ છે એ માટે એમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

આ પુસ્તકમાં કર્ણાવ સંકલનાદોષ ન રહે, સુઅવસ્થિત બને અને સુંદર ઉઠાવ આપે એ માટે નાના જાઈ સમા શ્રી. સુરેન્દ્ર કાપડિયાએ આદિથી અંત સુધી જે જહેમત ઉઠાવી છે એ માટે તેા હું એમનો બારોબાર આભારી છું.

મુદ્રીદર ન સમજી શકવાથી કે અક્ષરો ઉઠેલવામાં મુશ્કેલી અનુભવવાથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ દોષ રહી જવા પામેલ હશે. પાન ૩૩૮ થી 'વસ્ત્રાલંકાર અને કળા' નામનું પ્રકરણ ચર ચતુ' હવું તે પેટા-હેડિંગ તરીકે સુધાર્થ ગણેલ છે. અનુક્રમમાં એ સુધારી લીધેલ છે.

રાજકોટ
તા. ૧-૪-૫૭ }

—જયમહલ પરમાર

આમુખ

સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ, કેટલાક અંશોમાં વિશિષ્ટ છે એમ તો સહુ કહે છે, પણ એ સંસ્કૃતિ કઈ રીતે વિશિષ્ટ છે તેનો અમુક ખ્યાલ આપણને શ્રી મેઘાણીએ આપ્યો. સૌરાષ્ટ્રની તળપદી સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ અંશો મૂર્ત કરતું હોય એવું સાહિત્ય એમણે આપણી પાસે પહેલી વાર મૂક્યું અને એના વિશે કેટલાક અભ્યાસનેયો પણ એમણે આપણને આપ્યા છે. પણ, મેઘાણી પછી, મન જરાય એવો અભ્યાસલેખ, આટલે વર્ષે, એમના શિષ્ય જેવા જયમલ્લભાઈનો લખેલો આ પહેલો મળે છે. મેઘાણીએ સ્પષ્ટ નથી કર્યા એવા કેટલાક અંશોનો અહીં પદ્ધતિસર અભ્યાસ થયો છે. આજે જ્યારે ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ આપણા મહાવિદ્યાલયોમાં થાય છે, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રની આ સંસ્કૃતિના અભ્યાસ વગર એ અભ્યાસ એટલો અધૂરો જ રહે, એટલે એ ઘોટ પૂરી પાડતાં આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે.

અન્યના પહેલા પ્રકરણમાં એમણે આ પ્રદેશની સંસ્કૃતિની પશ્ચાદ્-ભૂરૂપે એનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. એમાં એમણે કેટલીક વાતો ખાસ પ્રતિપાદિત કરી છે અને એને સિંધુ સંસ્કૃતિ સાથે સાકળી છે. સિંધુ સંસ્કૃતિ અસુર સંસ્કૃતિ હોવાનો ધણો સમજાવ છે એવું મેં ઋગ્વેદના આધારે બતાવ્યું છે.^૧ અહીં એમણે સિંધુ સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ ધર્મો,

૧. જુઓ મારો લેખ, જર્નલ ઓફ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બરોડા, વોલ્યુમ

કલાસરકાર, વેપજ્ઞા અને ગહનસહનનું સૌરાષ્ટ્રમાં ઠલું સામ્ય મળે છે તે બતાવ્યું છે. (પૃ. ૧૮-૨૦). દાદીમણ ને થોભિયા, ઉપરણ, લાંબા વાળ, ચક્ર આકારની ટોપી વગેરેનું સામ્ય તેમણે બતાવ્યું છે. ધરણાનું સામ્ય પણ બતાવ્યું છે. એ બધામાં એક બહુ સચક બાબત તરફ તેમણે લક્ષ દોર્યું છે સિંધુ સંસ્કૃતિમાં અમુક મુદ્રામાં એક—unicorn— એક શીંગડાવાળા પ્રાણીની દેવ તરીકેની પ્રતિમા મળે છે આ એકલ-શૃંગનો ઉલ્લેખ અહીંના લોકકાવ્યમાં મળે છે એમ તેમણે બતાવ્યું છે (પૃ ૨૦) તે બહુ જ સચક છે.

આવી રીતે અહીંની આ સંસ્કૃતિને તેમણે અસુર સંસ્કૃતિ ગણી છે તે મને સંભવિત લાગે છે : જોકે એને અનાય^૧ કહેવાનું મને હજી મન થતું નથી^૨ તે પછી તેમણે ઋગ્વેદ કાળથી ઠેક હુમણાં સુધીના સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ ઉપર ઝડપથી નજર ફેરવી છે. તેમાં અમુક બાબતો નોંધપાત્ર છે. અવનન્દ્રપિનો^૩ આશ્રમ જુનાગઢ પાસેના યુજરડા ગામે (પૃ ૨૧) અને સૌભરિન્દ્રપિનો આશ્રમ મચ્છુકડિ હતો (પૃ ૩૦૮) એમ લોકવાયકા છે આ બન્ને ઋષિનાં ગ્યેવાં સૂક્તો ઋગ્વેદમાં મળે છે. કૃષ્ણના કુંજના અસુરો સાથેના સંબંધો તેમણે બતાવ્યા છે (પૃ. ૨૭-૮). યાદવ પછી અને મૌર્યો સુધીના કાળને એમણે અધકાર યુગ કહ્યો છે તે ખરી વાત છે. પુરાણોમાં પણ એ અધકાર યુગ તરીકે જ મળે છે. શ્રીકૃષ્ણના અવસાન પછી એક જો પેઢીની થોડી વિગતો મળે

છે અને પછી ફેઠ જુદી પાત્રી કડી સધાય છે. વયમાળાનો ઇતિહાસ
-દૃષ્ટિ અધારામાં જ છે. તે પછી એમણે મૌર્યકાળથી હમણાના ઇતિહાસ
સુધી દૃષ્ટિપાત કર્યો છે.^૧ તેમાં એમણે ગ્રીક અસર વગેરેની વાત કરી
છે. આમ આ પ્રકરણમાં એમણે સૌગંધ્યના ઇતિહાસની કેટલીક મહત્વની
વિગત તરફ ધ્યાન દોર્યું છે તે નોંધપાત્ર છે.

તે પછીનાં બે પ્રકરણો પણ મહત્વનાં છે. આજે જ્યારે રાસ
વગેરેનો પ્રચાર વધતો જાય છે ત્યારે ભણેલા વર્ગોમાં રાસ, રાસડા,
ગરબી, ગરબા વગેરે વચ્ચેનો ભેદ જાણવાનો નથી. લેખકે અહીં 'ખતાચ્યું
છે કે આ ચારે જુદાં છે. રાસનાં (પૃ. ૮૯), રાસડાનાં (પૃ. ૯૦),
ગરબીનાં (પૃ. ૮૭) અને ગરબાનાં (પૃ. ૮૮) લક્ષણો જુદાં જુદાં
હોય છે તેમ તેમણે પહેલી વાર જ 'ખતાચ્યું' છે દરેકના વિષયમાં ભેદ
હોય છે અને દરેકને લેવાની વિગતમાં પણ ભેદ હોય છે.

રાસનો, ગરબાનો ઐતિહાસિક વિકાસ આપતાં એમણે એકબે
મહત્વની અને સ્વીકાર્ય અને તેની વાતો લખી છે. તેમણે કહ્યું છે કે
'આમ કૃષ્ણના હૃદયીસકર્માં ઉપાનુ લાગ્ય, ઉત્તરાનું ગાંધર્વ ગાનનર્તન
અને અર્જુનના ગાંધર્વગાન સાથે મણિપુરી નૃત્યનો સુમેળ સધાય છે.'
અર્જુન ઇન્દ્રના ગળ્યમાં એટલે હિમાલયમાં પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યો અને
ત્યાં ગીત, વાદન, નર્તન શીખ્યો. વળી એ મણિપુરમાં ત્રણ વર્ષ ગયો.
આમ ઉત્તરના ગાંધર્વ નૃત્ય અને મણિપુરના નૃત્ય અર્જુને ઉત્તરને
શીખ્યાં. અને ઉત્તરના અભિમન્યુના મૃત્યુ પછી દ્રૌપદી આવીને રહી
એટલે આ કથાઓ સૌગંધ્યમાં આવી. એમાં ઉપાનુ રાસનૃત્ય પણ બળ્યું.

૧. ૫ ઉપર મારા એક મતની નોંધ છે, તેમાં થોડી સમજદાર છે. મારો
સમયમજૂના મુજબ મૌર્યોનો સમય આજ ગણાય છે તેના કરતા હજારેક
વર્ષ પહેલો જાય છે, પણ મૌર્ય-કાળ વગેરેનું પૌર્વાચર્ય તે જ છે તેમ
જ રહે છે. (જુઓ મારું 'Puranic Chronology', chapter IV)

આમ સૌરાષ્ટ્રનાં આ કલાસ્વરૂપોમાં ત્રિવિધ લોકકલાનો સમન્વય છે. લેખકનું આ સૂચન માનવા જેવું છે.

તે પછી એમણે આપણા જુદા જુદા લોકદૃત્યોની વિગતો આપી છે પદારોના રાસ, કાળાઓના ભરવાડોના આયરોના રાસ, ટિપ્પણી, રાસ અને ટપકા, સીદીઓની ધમાવ વગેરે આને જે રીતે પ્રયોજાય છે તેનું વિગતનાર વર્ણન એમણે આપ્યું છે તે પણ હું ધારુ છું, આટલી વિગતમાં આવી રીતે પહેલી જ વાર અપાયું છે. અને ગોપસંસ્કૃતિ, કૃષિસંસ્કૃતિ અને ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ પ્રમાણે આ કાળાઓના ધડતરમાં કેવું વૈવિધ્ય આવ્યું છે તે પણ એમણે બતાવ્યું છે આ બધું અભ્યાસપૂર્ણ છે

વળી મંતવાણીમાં સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક તળપદી સતોની શુરુશિષ્ય પરપરા એમણે આપી છે અને બેત્રણ વિશિષ્ટ પ્રકારોની એમણે આપણને પહેલી જ વાર જાણ કરી છે એમાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે તેમાં પ્યાનો (પૃ. ૧૪૬-), આગમ કે આગમવાણી (પૃ. ૧૬૨-), સાખીઓ (પૃ. ૧૩૭-) વગેરે નોંધપાત્ર છે

જુદા જુદા પ્રકારના કાવ્યો નૃત્યો વગેરેનો પરિચય લેખકે આપ્યો છે એટલું જ નથી, પણ લોકજીવનમાં સાહજિક જાતી ગયેલ કપડાનાં ભરતની કના, ગૃહસુશોભનની કના, જુદીજુદી જાતિઓના પહેરવેશનું વૈવિધ્ય તેમજ આશ્વજોનું વૈવિધ્ય એમણે સારી રીતે ઝીણવટથી વર્ણવ્યું છે અને આ બધી કલા વગેરે પાછળ જે સંસ્કૃતિની શ્રમિકા છે તેને એમણે પ્રકૃતિપ્રગયણનાની શ્રમિકા ગણી છે લોકજીવન પ્રકૃતિપ્રસાદથી છે અને સહસ્રમુખ વૈવિધ્યવાળી પ્રકૃતિને ખોળે રમતા લોકનાળદો જન્મથી જ પ્રકૃતિમાતાની સાથે એકરૂપતા કેળવે છે એટલે એમનાં જીવનમાં અને જીવનના આવિષ્કારોમાં પ્રકૃતિનાં અનેકવિધ તત્ત્વને રચાન હોય જ. અને આવી રીતે જન્મેલું અને પ્રેમયેલું જે જીવન છે તેમાં ભક્તિ, શક્તિ અને સૌન્દર્યનો અનુપમ સમન્વય થયો છે એવું લેખકે ઠીક ઠીક વિગતોમાં જોતરી બતાવ્યું છે

લેખકનો લોકસાહિત્યનો અને લોકકલાનો પગિયથ પુગ્તકિયો નથી
 લોકસાહિત્ય અને લોકકલા જીવનમાં જોતપ્રોત થઈ જાય એવું એમનું
 પોતાનું જીવન છે એટલે લોકમસ્કૃતિના જે ચિરજીવ અશો છે તેનું
 ગદ્ય એ પકડી શક્યા છે અને અધિકારથી એનું વિવર્ણ કરી શક્યા
 છે આથી આજની લોકમસ્કૃતિનાં કેટલાંક અંગોનું અહીં મુખ્ય નિરૂપણ
 થયું છે તેની સાથે એમાં અભ્યાસ પણ બાળ્યો છે પહેલાં તથા પ્રકરણોમાં
 એમની વિદ્વતા પણ જણાઈ રહે છે ઇતિહાસનો એમનો અભ્યાસ, એમના
 કામ પૂરતો, તત્તરપર્યો છે લોકમસ્કૃતિના અભ્યાસમાં જે જે જોઈ એ
 તે મેળવી લેવા એમણે સદૃઢ પ્રયાત્ન કર્યો છે સગીનની તો એમને સારી
 પિછાન છે આથી લોકમસ્કૃતિ અને લોકકલાના સદૃઢ અશોની
 તાગવણી એ સહેલાઈથી કરી શકે છે અને આ બધાને લીધે આ અન્ય
 ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યો છે આવો આ અન્ય અરેખર આવમારને પાત્ર છે

—ડોલરરાય રંગીલદામ માંકડ

અનુક્રમ

- ૧ સંસ્કૃતિનું ધરતર ૧ થી ૧૭
અમુક સુખી સ્વજાનપ્રાપ્તિ સુખીના ઔશાશ્વ અને એને આતુસંનિક
ઇતિહાસની સાસ્કૃતિક કપરેખા
- ૨ રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબી ૧૮ થી ૬૨
રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબીની ઉત્પત્તિ, ક્રમિક વિકાસ, ભારતીય
સ્વરૂપો ને પ્રાદેશિક પ્રકાર, પ્રકારભેદ અને કલાસ્વરૂપો
- ૩ આપણું લોકનૃત્યો ૬૪ થી ૧૧૩
સામ્રાજ્યનું, ગ્રામ્યનું, સામ્રાજ્યનું અને રૂપિતનું નૃત્યવિધ્ય,
એના કલાસ્વરૂપો અને વર્ગીકરણ
- ૪ મંત્ર સ્તરવાણી ૧૧૪ થી ૧૧૭
મહાપ્રથ અને નાથપ્રથની અસરો વચ્ચે સમાનુભવો ભક્તિવાદ,
કમીરપ્રથની સત્ત્વ પરપરા, વાણી, તત્ત્વદર્શન, વિચારધારા અને લોકાદર.
- ૫ સંતત્રવાણીના વિશિષ્ટ પ્રકાર ૧૧૪ થી ૧૦૮
મલેશપૂજના સૌકીય સ્વરૂપ અને ભાવનો, આવાનાં ભાવનોનાં વિશિષ્ટ
પ્રકાર, આગમના બંને પ્રકાર, મુસ્લિમ સંતોની વાણી, માર્ગોપ્રથની વાણી.
- ૬ મુસ્લિમોનું મહાપરં મહેરંમ ૧૦૬ થી ૧૧૬
મુસ્લિમોનું મહાન લોકપરં, ધાર્મિક, માતમ કૃતવાના પ્રકાર, શૈક્ષણ,
ચમત્કાર દસ દિન અને વિધાવર્ગો

૭ આપણું લોકસંગીત

૨૨૭ થી ૨૪૬

લોકસંગીતનું આદિસ્થાન, માર્ગી, દેશી અને લોકસંગીતના પ્રકારભેદ, લોકસંગીતના ભારતીય પ્રકારો, લોકસંગીતના ઢાળ, વાગો, ભાવ, ભવ-સ્થાનો, પ્રેરણા અને નવસંસ્કરણ

૮ પ્રકૃતિપરાયણ લોકજીવન

૨૪૭ થી ૨૮૮

ઋતુઓનું વૈવિધ્ય અને ધરતીનાં રૂપ, લોકજીવન ને પ્રકૃતિ, પશુપક્ષી અને વૃક્ષો સાથેનો આત્મભાવ અને પ્રાકૃતિક સંસ્કારો

૯ ભક્તિ, શક્તિ અને સૌંદર્ય

૨૮૯ થી ૩૩૮

પદારો, ડુંગરઓ, વોડળા, વાવફવા ને ધરાઓ સાથે જાણ્યેવ આત્મ ભાવ, અવ્યાત્મભાવ, વહેમ, અજ્ઞાન અને પ્રકૃતિપ્રેરણા; સતો ને ભક્તોનાં સ્થાનક, સત સૂરાનો સંસ્કાર, નદીઓની રૂપકથા, પાણીનો સંસ્કાર, અશ્વોનાં સીલ અને સંસ્કાર, નારીત્વ, નર-નારીઓનાં રૂપ, શીલ અને સૌંદર્ય

૧૦ વસ્ત્રાસંકાર અને કળા

૩૩૮ થી ૩૬૬

નારીવૃંદની શોભા, વસ્ત્રો, અલંકારો અને રંગનો સંસ્કાર, પુરુષોનો ત્રિવિધ પહેરવેશ અને કલાત્મકતા, ધરખોરડાના સ્વરૂપ, ખાંચપદાર્થો, ઓરડાના ચણચાર, હીર-આમણનો ભરત સંસ્કાર, મોટીગૂંથણ, પથ-ચણચાર ને ગૂંથચણચાર

આપણી લોકસંસ્કૃતિ

જયમલ્લ પરમાર

સંસ્કૃતિનું ઘડતર

ઇતિહાસ એક અજ્ઞ ચીજ છે નજીકના દિવસોના બનાવોના તિથિવાગ માટે આપણે સ્વાભાવિક રીતે ખૂમ ખૂમ આગ્રહી હોઈએ છીએ સહેજે જ દૂર જતાં ક્યારેક પૂરતા પુરાવાના અભાવે બનેલા બનાવોના સમયનિર્માણ માટે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવતા યદ્યપે જીએ મધ્યયુગ સુધીના ઇતિહાસ પગલે સમયનિર્માણ કે નામરૂપ અંગે ભિન્નભિન્ન આધારોને કારણે કે પૂરતા પુરાવાના અભાવે તર્કયુક્ત મતમતાંતર દેખા દે છે ઇતિહાસના મૂળ સુધી જતાં તર્કો વધે છે કાલગણનામાં પણ ને વિષયના આગ્રહી આપણે પુરાણકાવની ગણનામાં કાળઅનિક્ષમ કરીને પણ અધૂરા આધારોથી અનુમાનોના આધારે આગળ વધીએ છીએ. ન્યારે પુરાતત્ત્વકાળની કાલગણનામાં હજાર બે હજાર વર્ષનું અંતર સહેજે અટકળીએ છીએ પછીના જૂરતરકાળની કાલગણનામાં વર્ષોનું હવે અત્યંત હજાર બે હજાર વર્ષોના અંતરને વળોટીને લાખો વર્ષોનું બને છે ન્યારે ખગોળકાળની ગણના તો અનવધિ કાળની બને છે અતે તો વૈજ્ઞાનિક સાધનો, પુરાતત્ત્વ અને ઉપનબ્ધ સાહિત્યના આધારે જ આપણે આગળ વધવું રહે

કયાની રાજ્યકદેવહી ને કયાનો દાવસપીર !

એમ જોઈએ તો ભારતનો ઇતિહાસકાળ એટલે આરોના આગમનથી અટકળ કરીએ તો ચારથી પાંચેક હજાર વર્ષનો ગણી શકાય ન્યારે આર્યોના આગમન પહેલાં નહિ નહિ તો પાંચેક હજાર વર્ષમાં કેટલી સંસ્કૃતિઓ આ પુરાણ-પૂર્વજ દેશમાં ઉદય-અસ્ત

પામી હોવાનું હડપ્પા સંસ્કૃતિના સંશોધન બાદ આપણને જાણવા મળે છે તે દિવસે આર્યોનાં ભારત કુળ આ ભૂમિ ઉપર નદિ કિનારેનાં અથવા આયુર્યોનો એટલો રાજ્યવિસ્તાર નહિ થયો હોય એટલે આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ પણ ન હતું જંબુદ્વીપ, જંબુખંડ કે અજનામ પણ ન હતું છતાં એ ઉદય-અસ્ત પામેલ અનાર્યો-દસ્યુ કે દ્રવીડોની સંસ્કૃતિ એના ઇતિહાસને આપણે ભારતનો ઇતિહાસ કહીએ છીએ અને અનાર્યોની ગણાતી એ સંસ્કૃતિઓનું પણ આજનો આયુર્ય ગણાતો પરિવાર ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપે ગૌરવ લેતો થયો છે ભૂમિ સાથેનું મમત્વ માનવીને ત્યાં વધુ વિશાળ બનાવે છે એ ઔદાર્ય બ્રાહ્મણકાલ મુધી તો સાગરસમુ વિશાળ હતું

સંસ્કૃતિનો ભાતીમળ કાલ

આયુર્ય નામ કયાંથી આવ્યું, આર્યો આ દેશમાં જ હતા કે બહારથી આવ્યા, બહારથી આવ્યા તો કિતર કુવ તરફથી આવ્યા, કોકેસસ તરફથી આવ્યા કે એશિયા માઈનોર તરફથી આવ્યા એ વિવાદાર્પક રહ્યું છે તો પણ આર્યોના હોવા કે આવ્યા બાદ આ દેશમાં કેટક પ્રજાઓ કિતરી આવ્યાનું ઇતિહાસ આપણને કહે છે તે પહેલાં આર્યો અને અનાર્યોના વેદલાવીન અધકા સમી ગયા હોય છે, ને આગતુક આક્રમક જાતિઓ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાસાગરમાં નદ નદીઓની જેમ ભળીને એકરૂપ બને છે

અનેક જાતિઓના સરકાર-સમન્વય અને રક્ત-સમિશ્રણમાથી ઉદ્ભવેલી એ ઉદાર અને અજ્યે નીવડેલી સંસ્કૃતિનો વિચાર કરતા કોઈ એક કુળ કે કોઈ એક કોમલુ કે ધર્મનું અભિમાન કરવાપણું રહેતું નથી આજે તો રાષ્ટ્રાભિમાન પણ વિશ્વમધુત્વ અને વિશ્વકલ્યાણની ભાવનાને અતરાયરૂપ નીવડી રહ્યું ગણાય છે ખોટ માત્ર વિચાર અને વર્તન વચ્ચે રહેવા અતરને પૂરવાની જ રહે છે

અનેકના એક રૂપનો મહિમા

આજે તો આ દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને રાષ્ટ્રીય એકતા

ખીલવવાની જ રહે છે. વિશ્વકલ્યાણ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની જ દેન છે. વિશ્વકલ્યાણની ભાવનાથી પ્રેરાઈને વ્રાહ્મણો, શ્રમણો, બિખખુઓ અને સંતો સાગરપારના પ્રવાસો ખેડતા. એમાં કોઈ રાષ્ટ્રીય સંકુચિતતા ન હતી. તેમ એ વિશ્વકલ્યાણની ભાવના રાષ્ટ્રીય કલ્યાણની વિરોધી પણ ન હતી. એ જ રીતે ભારતીય રાષ્ટ્રીયતા પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિઓના વિશિષ્ટ સ્વરૂપની વિરોધી ન હતી. રાજકીય બિયતપાથલ અને ધાર્મિક ક્રાંતિઓ સાથે અનેક ધર્મણો અને સધર્મણો વચ્ચે વિશ્વકલ્યાણના હિચ્ચતમ આદર્શની ભાવના સાથે વિવિધ સંસ્કૃતિઓના સુમેળમાંથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું છે. પ્રદેશે પ્રદેશે સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ સ્વરૂપો સર્જવા છતાં એ વિભિન્ન ન હતા, પણ એકનાં અનેકરૂપ હતા.

સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ

રાજકીય ફેરફારો જેમ સંસ્કૃતિઓનો નાશ કરી શકતા નથી તેમ સર્જન પણ કરી શકતા નથી. સંસ્કૃતિઓ માત્ર રાજ્યશાસન કે રાજ્યો વચ્ચેના વહેવારથી નથી ધડાતી પણ પ્રજાઓ વચ્ચેના લોકબ્યવહાર-માંથી વિશેષે ધડાય છે. રાજ્યો કે રાજકર્તાઓ ન્યારે એને જળવી શકતાં નથી ત્યારે લોકો વચ્ચે નિરાળા સ્વરૂપે એ જળવાઈ રહે છે. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેનું અંતર વધે છે અથવા તો ધર્મ, વિદ્યા કે સાહિત્યનું હિચ્ચાભિમાન ધરાવતો વર્ગ પ્રવાહપતિત બને છે અથવા તો કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું આક્રમણ થાય છે ત્યારે આત્મધારણાથી-આપો-આપ લોકસંસ્કૃતિનું સર્જન થાય છે. લોકોના સમૂળગા નાશ સિવાય આ લોકસંસ્કૃતિનો હિચ્છેદ કરી શકાતો નથી.

ઈરાન ઉપરના આર્યોના એકધારા બસો વર્ષના ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, રાજકારણ, અર્થકારણ અને સામાજિક રીતરિવાજો ઉપરના આક્રમણ છતાં ઈરાની લોકોના લોહી-માંસમાંથી એમની સંસ્કૃતિને આરખો ઉખેડી ન શક્યા. એક ફિરના જેવો કવિ જાઓ. એણે ખૂપડે ખૂપડે ફરીને દૈયેદૈયાના આગળા ઉધાડ્યા અને ઈરાની સંસ્કૃતિના એ મહાન ઉપાસક કવિ ફીરદોશીએ ઈરાની સંસ્કૃતિનો નેજો

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે તેમ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના મોટા ભાગના ઇતિહાસનો સમાવેશ થયો હોત.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગુજરાત ને ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર

અલ ખેરનીએ ૧૧ મી સદીનું જે ગુજરાત આલેખ્યું છે એ તો આયુની ઉત્તરે બિજમાલ કે બિલ્લમાલ અને એની આસપાસનો ગુજરાતનો પ્રદેશ હતો. મૈત્રકકાલ પહેલાં ગુપ્તકાલ અને ક્ષત્રપકાલમાં ઇતિહાસ લખાયો હોત તો મંભવ હિ કે એ અપરાંતનો ઇતિહાસ કહેવાત. જેમાં આજનુ દક્ષિણ ગુજરાત, આનર્ત, બિજમાલથી ઉત્તરનો મરુ પ્રદેશ, તેની પશ્ચિમે કચ્છ, દક્ષિણે આવેલો સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત નીચેનો ધત્ર અને મહારાષ્ટ્ર સુધીના લાટનો એમા સમાવેશ થયો હોત.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ, આજના સમગ્ર ગુજરાતમાં પહેલાં મંરુત, પછી પ્રાકૃત, ત્યારબાદ ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીનો અપભ્રંશ કદપ, તે પછી ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી મારુ ગુર્જર અને ૧૫૦૦ પછી આજની ગુજરાતીનું પ્રભુત્વ આવે છે ગુજરાતનો લેખિત ઉદ્ભવ પહેલવહેલો વિ. મં. ૧૩૭૧ માં રચાયેલા સમરા રાસમાં મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતના સીમાકા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી વિસ્તરેલા જણાવ્યા છે ત્યારે કચ્છમાં સિંધી-આજની જડેજ અને સૌરાષ્ટ્રમાં સિંધી મિશ્રિત મારુ-ગુર્જર બાષા બોલાતી હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. મારુ-ગુર્જર તો આજસુધી સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોમાં જળવાઈ રહેલ છે.

નામકપ જૂજવાં, અંતે તો હેમતું હેમ

ઇતિહાસના અંધકાર યુગને જવા દઈને પુરાણ યુગમાં ચાલ્યા જઈએ તો ચ્યવિતિનું આ ગુર્જર જૂમિ ઉપર ઉતરાણ થયું. ત્યારબાદ સૌરાષ્ટ્રનું-કુશાવર્તનું કુશરંધણી અને પાછળથી ગિરિનગર જ એની રાજધાની રહેલ. આ દેશ રાજા આનર્ત ઉપરથી આનર્ત કહેવાતો થયો. ત્યારબાદ યાદવો આવ્યા અને દારિકા એમની રાજધાની બની. પણ ગુજરાતની પ્રથમ રાજધાની તો ગિરિનગરજ. એ વખતે ઇતિહાસ લખાયો હોત તો સંભવ છે કે ન ગુજરાત, ન સુરાષ્ટ્ર, ન સૌરાષ્ટ્ર,

ફરકાવી ફરી એને ઝળહળતી કરી એ જ રીતે અનાયો, દસ્યુઓ કે દ્રવીડોની સસ્કૃતિના પ્રગ્નકીય સ્વરૂપનો દાસરસ પછી પણ આયો નાશ ન કરી શક્યા અનાયોની ગણાતી સસ્કૃતિના શુદ્ધ સ્વરૂપને પોતાનું કરીને જ પાર પામી શક્યા, મહાન બની શક્યા

આમ રાજકીય આક્રમણ, અવગણના કે વિડબનાથી સસ્કૃતિઓ સર્જાતી પણ નથી અને નાશ પણ પામતી નથી રાજ્યક્રોડો નાશ પામે છે સપ્રદાયો કે ધર્મો પણ કોઈ એક પ્રદેશ કે દેશમાંથી નાશ પામતા જણાય છે પણ એનાં સારજૂત તરવો તો પ્રગ્ન સધરતી જ રહે છે નિસત્વ બનેલી ક્રિયાઓ, પ્રયાઓ, પ્રણાવિકાઓ છોડી દે છે. નીરસ પણ છોડી દે છે ને સત્વશીલને સધરતી બળ છે ને લોકજીવનમાં એ વણાતી બળ છે સસ્કૃતિને સમજ્યા વગરના રાજકીય ફેરફારોને પણ ફરી ફરીને ત્યાં જ આવવું પડે છે. એ જ રીતે પ્રદેશોની સીમારેખા સંક્રાંતિવાદી કે વિસ્તારવાદી સસ્કૃતિઓ નથી સંક્રાંતિ, નથી વિસ્તારતી કારણકે એ તો લોકજીવનની સદીઓની રાસાયણિક ક્રિયાનો પરિપાક છે ધડીઠ નુકસાન પામતો લાગે, ધડીક અસ્ત બનતી જણાય પણ નાશ નથી પામતો સિવાય કે અણુ કે હાઈડ્રોજન જેવાં મુઠ્ઠી સર્વનાશ વહોરાય.

ઇતિહાસનાં પદખાં મશહૂરી ભૂગોળ

જેમ ઇતિહાસ, તેમ ભૂગોળ પણ અજ્ઞાન ઘીળ છે ભૂમિના સ્તરોની રચના તો અજ્ઞાન છે જ પણ એની ભૌગોલિકતા પણ સંસ્કૃતિઓના અજ્ઞાન અવનવા ઘાટ સર્જે છે એટલી એક સંસ્કૃતિ એ કારણે પ્રદેશભેદે વિવિધ સ્વરૂપે વિદ્યમે છે ઉદાહરણાર્થે ગુજરાતની જોકે ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું પણ ભારતના ઇતિહાસ અને ભારતની સંસ્કૃતિ જેવું જ બન્યું છે ઈસ્વીસનની આઠમી સદી સુધી તો સૌરાષ્ટ્ર-સુરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ એ ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે વલ્લભીના મેનકકાલની આખર સુધીમાં કોઈએ ઇતિહાસ લખ્યો હોત તો આજે જેમ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે તેમ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના મોટા ભાગના ઇતિહાસનો સમાવેશ થયો હોત.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગુજરાત ને ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર

અથ ખેડનીએ ૧૧ મી સદીનું જે ગુજરાત આલેખ્યું છે એ તો આધુની ઉત્તરે જિજ્ઞાસા કે લિહ્નમાલ અને એની આસપાસનો ગુજરાતનો પ્રદેશ હતો. મૈત્રકકાલ પહેલાં ગ્રામકાલ અને ક્ષત્રપકાલમાં ઇતિહાસ લખાયો હોત તો નંભવ છે કે એ અપગતનો ઇતિહાસ કહેવાત. જેમાં આજનું દક્ષિણ ગુજરાત, આનર્ત, જિજ્ઞાસાથી ઉત્તરનો મરુ પ્રદેશ, તેની પશ્ચિમે કચ્છ, દક્ષિણે આવેલો સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત નીચેનો ધ્રમ અને મહારાષ્ટ્ર સુધીના લાટનો એમાં સમાવેશ થયો હોત.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ, આજના સમગ્ર ગુજરાતમાં પહેલાં મંદ્રૂત, પછી પ્રાકૃત, ત્યારનાદ ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીનો અપભ્રંશ ૬૬૫, તે પછી ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી મારુ ગુર્જર અને ૧૫૦૦ પછી આજની ગુજરાતીનું પ્રજુત્વ આવે છે. ગુજરાતનો લેખિત ઉદ્ભવ પહેલવહેલો વિ. નં. ૧૩૭૧ માં રચાયેલા સમરા રાસુમાં મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતના સીમામાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી વિસ્તરેલા જણાવ્યા છે ત્યારે કચ્છમાં સિંધી-આજની જાડેજ અને સૌરાષ્ટ્રમાં સિંધી મિશ્રિત મારુ-ગુર્જર ભાષા બોલાતી હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. મારુ-ગુર્જર તો આજસુધી સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોમાં જળવાઈ રહેલ છે.

નામરૂપ જુજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ

ઇતિહાસના અધિકાર યુગને જવા દઈને પુરાણ યુગમાં આવ્યા જઈએ તો રચિતોનું આ ગુર્જર જૂમિ ઉપર ઉતરાણ થયું. ત્યારનાદ સૌરાષ્ટ્રનું-કુશાવર્તનું કુશરથળી અને પાછળથી ગિરિનગર જ એની રાજધાની ગ્રહેલ. ત્યાં દેશ રાજ આનર્ત ઉપરથી આનર્ત કહેવાતો થયો. ત્યારનાદ યાદવો આવ્યા અને દારિકા એમની રાજધાની બની. પણ ગુજરાતની પ્રથમ રાજધાની તો ગિરિનગરજ. એ વખતે ઇતિહાસ લખાયો હોત તો સંભવ છે કે ન ગુજરાત, ન સુરાષ્ટ્ર, ન સૌરાષ્ટ્ર,

ન અપરાત પણ ઉર્જ્યન્ત, ઉબ્જ્યન્ત, આનર્ત, કુશદ્રીપ કે કુશાવર્તને નામે લખાયો હોત. જેને આ બધાં નામો ફરતી રહ્યાં છે. ક્યારેક આજના સૌરાષ્ટ્રના વિભાગીયરૂપે પણ રહ્યાં છે ને ક્યારેક સમસ્ત ગુજરાત ઉપરાંત મરુભૂમિ ને માલવદેશ માટે પણ રહ્યાં છે. આંતરે આંતરે અતલ અલગ પ્રદેશને પણ એ નામો અપાયાં છે. જેમ કે કચ્છને પણ આબીર કહેવાય છે ને સૌરાષ્ટ્રને પણ કહેવાય છે. સૌરાષ્ટ્રને અનુપ દેશ પણ કહેત છે પણ નિર્ણયાત્મક રીતે તો આનર્ત પછી સુરાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્ર નામ જ રહ્યાં છે.

સંસ્કૃતિનાં બરતી એટ

વલભીના વિનાશ પછી આઠમી સદી બાદ આવડાઓનું પ્રાબલ્ય વધ્યું, અને દસમી સદીમાં સોલંકીઓ આવ્યા ત્યાં સુધી ગુજરાતના સીમાડા કચ્છ કે સૌરાષ્ટ્ર સુધી આગળ નહોતા વધ્યા. સોલંકીઓએ સૌરાષ્ટ્રને એકથી વધુવાર સર કમુર્, પણ એ તો સતત વિગ્રહનો કાળ હતો. સોલંકીઓ અને ગુડાસમાઓનો એ વિગ્રહ સતત દોઢસો વર્ષ સુધી ચાલેલો. સૌરાષ્ટ્રનો સાગરકિનારો અને જૂનાગઢ સર થાય, મત્રીઓ નિમાય, ખડ્ગીઓ વસન થાય અને પાછો વિગ્રહ મડાય. સૌરાષ્ટ્ર મપૂર્ણપણે તો કદી સોલંકીઓ કે વાઘેનાને હાથ નથી પડ્યું કે એકધારું કદી હાથ નથી રહ્યું. એવું જ મુસ્લિમ સૂનાઓના કાળમાં બન્યું છે. પહેલાં મુસ્લિમ સૂનામીરી અને પછીની નવાબી ઉલટ સોરક પૂરતી જ મર્યાદિત રહેલી માત્ર રા' નવધણના સમયમાં એક વખત સૌરાષ્ટ્ર એકચક્રે થયેલું કહેવાય છે.

૧૧ મી સદીમાં ગુજરાતને જેવી સુદૃઢ રાજ્યવ્યવસ્થા મળી એવી સૌરાષ્ટ્રને ન મળી એથી વિદ્યા, વેપાર અને વાણિજ્ય ખોરવાયાં મરાઠાઓ અને પછી અંગ્રેજો આવ્યા ત્યાં સુધી સૌરાષ્ટ્ર અદરોઅદર વહેંચાતું જ રહ્યું પણ એ વિગ્રહકાળ અને અધામ્મી દરમિયાન આત્મનરક્ષણને કાલે સૌરાષ્ટ્રની અડીખમ પ્રજાનો સમાન સરકાર તો અવિચળ જ રહ્યો ઈ સ. પૂર્વે ૩૨૫ થી એટલે કે ઔરંગઝેબી

માંડીને ઈ. સ. ૭૮૯ સુધીના મૈત્રિક કાલના આખર સુધી સૌરાષ્ટ્રે અંધાધૂંધી ઓછી અનુભવી છે. પણ વિગ્રહોમાંથી તો સતત પસાર થયેલું છતાં એ કાળે પ્રમાણુમાં ઠીક ઠીક શાંતિ હોવાને કારણે ખોદ અને જૈન ધર્મનું સ્થાપન થઈ શક્યું.

ભૌગોલિકતાએ સર્જેલી વિશિષ્ટ લોકસંસ્કૃતિ

આમ એકલા સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ એ ગુજરાતનો ઇતિહાસ હતો. એ પછી રાજકીય કે પ્રાદેશિક દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં ઓછું રહ્યું હોવા છતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કચ્છ નજીક આવતાં ગયાં. એમ ગણીએ તો કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ સુધીનું ગુજરાત, મરુદેશ અને માલવા સમાન સંસ્કૃતિના ઊડવા છે. પણ આગળ કહ્યું તેમ ભૌગોલિકતા સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો સર્જાવે છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત આજે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક હોવા છતાં ભૌગોલિકતાને કારણે સૌરાષ્ટ્રમાં સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા નજરે પડે છે. એનું હેતુ કારણ એ છે કે ગુજરાતના ઇસોથી સાતસો વર્ષના કાળ દરમિયાન સુદૃઢ રાજ્ય વ્યવસ્થાને કારણે જે શિષ્ટ સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થઈ શક્યું તે સૌરાષ્ટ્રમાં શક્ય ન ગયું, પણ અનાર્થ સંસ્કૃતિ, યાદવ સંસ્કૃતિ, મૌર્યથી માંડીને મૈત્રિકકાલની સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસા સાથે સતત જીવનવિગ્રહથી ધડાયેલ સૌરાષ્ટ્રનું પ્રજાસ્વરૂપ લોકસંસ્કૃતિ-રૂપે વિકસતું જ રહ્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં ગુજરાત કે ભારતથી વિભિન્ન નહિ પણ વિશિષ્ટ એવું સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ સર્જાયું અને તે લોકસંસ્કૃતિ સ્વરૂપે એ લોકસંસ્કૃતિ વિભિન્ન સ્વરૂપે સૌરાષ્ટ્રની, એક સ્વરૂપે સમસ્ત ગુજરાતની, અનેકના એક સ્વરૂપે સમસ્ત ભારતની.

લોકસંસ્કૃતિનાં તાલન અને મૂલ્યાંકન

બેદ પાડીને જોઈએ તો શિષ્ટસંસ્કૃતિ ને લોકસંસ્કૃતિને શહેરની સંસ્કૃતિ અને ગ્રામસંસ્કૃતિ કહી શકીએ. ભારતમાં જ નહિ પણ વિશ્વ-ભરમાં આ બેદ આઠો પાતળો નજરે પડે છે ઐતિહાસિક બળાબળોને પરિણામે કયાંક ગ્રામસંસ્કૃતિ વિશેષ વિકસી છે અને કયાંક શહેરમાં

સંસ્કૃતિનું પ્રજ્ઞત્વ દેખાય છે. આ લોકસંસ્કૃતિ ક્યારેક ઉવેખાઈ દશે, અવગણાઈ દશે, અંધિષ્ટ કે આમીળ ગણાઈ દશે પણ છેવટે તો બને સંસ્કૃતિ પરસ્પરાવલંબી હોઈ એક જ સંસ્કૃતિના જુદા જુદા સ્વરૂપે રચાત પામી છે.

ઈતિહાસનાં અસરોમિત અરિથઓ વચ્ચે જો પ્રગ્ન છવનનાં સ્વરૂપ ઉપરથી જ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યાંકન કરવાનાં હોય તો એનામાં પ્રાજ્ઞાન એવા અધ્યાત્મભાવ, માનવભાવ, બક્તિ, સંક્રિત, સૌદર્ષ અને કલાનાં સંસ્કારોથી એનું તોલન કરવું જોઈએ. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં આ લોકસંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ સૌર્ય, સૌદર્ષ, સંતપત્તપરા, સાંપ્રદાયિક એવતા, સાહસિકતા ને વિભ વિભ જાતિઓના સાંસ્કારિક સમન્વયથી ધડાયેલ છે. એનું પ્રતિનિધ લોકોના આચાર, વ્યવહાર, આદર-આતિથ્ય, ધર્મ, મા-પતાઓ, પશુપ્રેમ, ગૃહકળા, ગૃહરચના, અવકારો, આશ્રયો, કથા, પાર્તા, રાસ, રાસડા, ગીત, સંગીત, ઉત્સવો, આખ્યાનિકાઓ, વગેરેમાં પડેલું જોઈ શકાય છે.

આલોકમાંથી બૂલોકમાં

સંસ્કૃતિના મૂળ પ્રવાહને જોવા માટે પુરાતત્ત્વશાળ સુધી જ ડોકિયુ કરી લઈએ. ખૂસ્તરકાળમાં ન જઈએ તો પણ મોખપ્રાજ્ઞ મયદ્ધર એવા પીરમ ખેટમાંથી ચવાલીકની તળેટીમાંથી નીકળ્યા. તેવા અસ્મીભૂત અવશેષો—ફોસીલ્સ નીકળ્યા છે. જે આ જૂથિન પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે. પીરમનું સરોધન તો હજી કરવાનું રહે છે પ્રસ્તર અને નવપ્રસ્તર યુગને છાડીને આગળ વધીએ તો સુકભાઈ નદીને ઉત્તર કિનારે રગપુર મામના ટીનાના ખોદકામે સૌરાષ્ટ્રને પાંચથી ૭ હજાર વર્ષ પૂર્વેની સિધુ સંસ્કૃતિ સુધી તો સાકળી દાખુ છે એટલે કે આર્યોના આગમન પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર એક સુવિકસિત સંસ્કૃતિથી જોડાયેલું હતું.

ઈતિહાસ અટકે ત્યાંથી વેદો અને પુરાણોના આધારે અનુમાનો કરવા રહે છે અને પુરાતત્ત્વના અવશેષોથી આગળ વધવા પણ અનુ

માન અને તર્કનો જ આધાર લેવો પડે છે. તેમ છતાં પુરાતત્ત્વને આધારે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે નર્મદાના તીરથી સિંધુ અને રાવીતટ સુધી હડપ્પા સંસ્કૃતિ વિવસતી હતી. આધારો વિશેષ હડપ્પા સંસ્કૃતિના મળ્યા હોવાને કારણે પુરાતત્ત્વ એથી આગળ નથી વધતું. ઝુકાર કે ઝકાર સંસ્કૃતિ એની અનુકાલીન ગણવામાં આવે છે પણ સૌરાષ્ટ્ર - ગુજરાતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેા ઝાઝાવાડમાં જેમ રંગપુર તેમ હાથારમાં આશિવાખાડા, વસઈ, મોડપર વગેરેના ખોદકામ ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે કેટલાક થરો હડપ્પા સંસ્કૃતિ પહેલાંના છે આજ સુધીમાં ૩૩ સ્થળોએ અને કુલ ૩૬ થરોનું ખોદકામ થયું છે. જેમાં નીચેના થરો સૂક્ષ્મ પાષાણયુગના અને એની ઉપર હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યા છે. અવશેષોમાં મુખ્યત્વે માટીનાં વાસણો, તાંબા અને કાંસાનાં ઓળંગે અને છીપની ખંઝડીઓ વગેરે મળી આવેલ છે.

પ્રસ્તર અને નવપ્રસ્તર યુગ

રંગપુરના ખોદકામમાંથી જણાયું છે કે છેક નીચેના થોડાક થર મધ્ય પાષાણયુગના છે. એ થરોમાંથી પાષાણનાં સૂક્ષ્મ ઓળંગો મળી આવેલ છે. એ થરો ઉપરના થોડાક થરો કોરા છે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે મધ્ય પાષાણયુગની સંસ્કૃતિ પછી થોડાક સમય માટે આ સ્થળ વેરાન રહ્યું હોય. એ પછી સિંધુ સંસ્કૃતિના કેટલાય થરો પથરાયેલા મળે છે.

રંગપુરના ખોદકામથી એવાં અનુમાન તરવાય છે કે સંસ્કૃતિનું આકરિમક વિસર્જન ત્યાં થયું નથી. પ્રાચીન અવશેષોની ક્રમિક અવનતિ અને કંઈક અંશે ઓછા પ્રાચીન એવા અવશેષોની વધારે થતી જતી વપરાય ત્યાં દેખાઈ આવે છે. ધીમે ધીમે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અદૃશ્ય બને છે ને નવી સંસ્કૃતિ પૂર્ણપણે સ્થાપિત બને છે. એટલે કે ક્રમિક અવનતિનાં એ ચિહ્નો જણાય છે. કોઈ ઓચિતો વિનાશ થયો લાગતો નથી.

વેદકાળનો સૌરાષ્ટ્ર ખેટ

રગપુરના ખોદકામથી એટલું પુરવાર થાય છે કે હડપ્પાની સિંધુ સંસ્કૃતિ કરતાં વિશેષ પ્રાચીન એવી સંસ્કૃતિ સૌરાષ્ટ્રમાં હતી. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના જળ-સ્થળની સ્થિતિ શી હતી એ જાણવા માટે વેદો, પુરાણો અને કેટલાક ઐતિહાસિક આધારો ઉપરથી અનુમાનો કરતાં જે સામાન્ય તારણ કાઢી શકાય તે જોઈએ. વેદમાં સૌરાષ્ટ્રને ઉદ્ધવજ કહ્યો છે એટલે કે પાણીથી ઘેરાયેલો આજનો દ્વીપકલ્પ સૌરાષ્ટ્ર એક દિવસ ખેટ-દ્વીપ હતો એ કાંઈ બહુ જૂનાકાળની વાત નથી એક હજાર વર્ષ પહેલાંની સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન અને કચ્છની ભૂગોળ એની સાક્ષી પૂરે છે.

વૈદિક સરસ્વતી સૌરાષ્ટ્રમાં

એ પછી સૌરાષ્ટ્રનો ઉર્જયન્ત, ઉજ્જયન્ત એવો ઉલ્લેખ મળે છે ત્યારમાદ કુશદ્વીપ ને કુશાવર્ત નામ મળે છે સૌરાષ્ટ્ર ખેટ સાથે ગુજરાત રાજસ્થાનનો ભૂમિ સંબંધ ક્યારે મંકળાયો એનું સમય નિર્માણ કરી શકાયુ નથી પણ પૌરાણિક અને તે પહેલાના ભારતની ભૂચરના જ્વાળામુખી, ધરતીઠપ અતિવૃષ્ટિ વગેરે કારણે ફરતો રહી છે આજની સિંધુ એની શાખાઓ સાથે કચ્છનું જ્યાં આજે રણ છે ત્યાં (સમુદ્ર કે સરોવરમાં) ઠલવાતી હતી. વૈદિક વિપાશ્વા અને આજની નિઆસ નદી પણ કચ્છના રણમાં એ વખતના સરોવર કે સમુદ્રમાં-ઠલવાતી હતી. વૈદિક સરસ્વતી વિશે મહા જુદા જુદા મત છે પણ સામાન્ય તારણ એવું કાઢી શકાય કે ઉત્તરે હિમાલયમાંથી નીકળી, બ્રહ્માવર્ત એટલે કે આજના પતિયાળા-પંચનમાંથી પસાર થઈ, રાજસ્થાનને વીધીને, અર્જુનદરણને ચીરીને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ ક્ષેત્રે ઠલવાતી હતી. વૈદિક સરસ્વતીનું માહાત્મ્ય આજની ભાગીરથી—જાહેવી કરતાં વિશેષ હતું નદીઓને કાંઈ સંસ્કૃતિઓનો ઉગમ થયો છે. ગૌચરે ત્યાં મળે, દ્વાપુર જમીન બનવાને કારણે માનવી વસવાટ ત્યાં જ ઘર થાય અને વસવાટને કારણે ત્યાં સંસ્કૃતિનો ઉદય થાય.

પ્રદેશ એમાંથી ચાર ખડ ધરતી સાથે તો સિંધુ અને સરસ્વતીનો રાજનો અનંતવર હતો. રવાબાવિક રીતે કેન્દ્રવર્તી સ્થળે જ મસ્કૃતિ એનો સગમ થાય ત્યારે સૌરાષ્ટ્રને કુદરતે જ પ્રાચીન સસ્કૃતિના સગમ સ્થળે મૂકી દીધેલું. સૌરાષ્ટ્ર એ બારતનું પ્રભુદાત બારુ હતું.

એક બાળુ ભારતની બે પ્રમુખ નદીઓના મુખ અને ત્રણ નાણુ દક્ષિણ મહાભૂમિ એટલે આજનો દિંદી મહાસાગર એથી અનુમાનો તારવવામાં જરાય અતિશયોક્તિ કયાં વગર કહી શકાય કે સૌરાષ્ટ્ર એ કાળે પશ્ચિમ ભારતનું કેન્દ્રવર્તી સસ્કૃતિ સગમ હતું.

મૌર્યમા અનાયોના સુવિકસિત સસ્કૃતિ

આજના ગુજરાત અને સિંધની ભૂમિ ઉપરના આયોના વસવાડ પહેલાં નર્મદાતીરથી એશિયામાઈનોર સુધી અનાયો કે અસરો પધરાયેના હતા એવી એક મજબૂત માન્યતા છે કે આયો પાનન અને ઉત્તર દિશામાં વસેના જ હતા બહારથી નહોતા આયા અને આયોની જે જે શાખાઓ આજના યુરોપ અને એશિયા તરફ ગઈ તે બધી આર્યાવર્તમાંથી જ ગઈ છે બીજી એથી થે વધુ મજબૂત માન્યતા પ્રમાણે ઉત્તર મુન કે એશિયામાઈનોર તરફથી જે આર્યકુળો વિશ્વમાં ફેલાયા તેમાંથી એક શાખા કેટલોક વખત ઈરાનમાં રહેલી પણ કાંઈક મતભે કે વરતીના વધારાને કારણે ત્યાંથી બે ભાગ પાયા જેમાંથી એક ભાગ આર્યાવર્ત કોતર્યો જન્મે માન્યતા પ્રમાણે ઈરાન અને આર્યાવર્તથી પ્રાગૈવદિક અને ઋગ્વેદકાલિન સસ્કૃતિ એક હતી પણ જન્મે વચ્ચે એવો અટક પડી ગયેવો કે ઈરાનમાં દેવત્વવાળાને દેવ કે અસુર કહે બ્યારે સુરને દેવ અગર દેવત્વ વગરના માને બ્યારે આર્યાવર્તમાં સુરને દેવ અને અસુરને દેવત્વડીન માને એથી આર્યાવર્તમાં અસુર એ ધીમે ધીમે મિશ્રારવાચક સંજ્ઞા જાતી ગયો અને જે આર્યો નહિ આયોના ધર્મને ન માને તે જમાને અસુર તરીકે જોળખવા લાગ્યા પછી વ્યાજલોએ તો આ અસુરોને ભલ કર, જ મરી અને રાક્ષસ તરીકે ઠગવી દીધા. જોકે રાક્ષસ સંજ્ઞા પણ એવું જ બન્યું છે જે

રક્ષણ કરે તે રક્ષક એટલે રાક્ષસ એવો એનો અર્થ હતો તે જાલદીને બક્ષણ કરે તે રાક્ષસ એમ કરી ગયું એની પાછળ જાતિદ્વેષ અને તેજોદ્વેષ ધણુ કામ કર્યું હતો એ જ અસુરો છેવટ આર્થ' બનતાં દેવોથી પણ જીતી કાઢીએ પ્રતિષ્ઠિત બન્યા છે એ બધા પછી પણ ધરના સાથેનો આર્થ'જાતિનો સબધ મહાભારતકાળ સુધી તો એકધારો રહ્યો જણાય છે. ત્યારપછી ધરના પાસેના મગ, શક, વગેરે જાતિઓના આગમનથી સબધ પાછો સકળાય છે. એવા અસુર એટલે શીંગડા-પૂછડાવાળા ને ભય કર પ્રાણી નહિ, પણ માનવી જેવા માનવી સિદ્ધ અને સરસ્વતીના મુખ ઉપર એટલે કે એક બાળુ પબ્બથી માડીને નર્મદાતીર સુધી અને ખીજ બાળુ એશિયામાધનોરથી માંડીને સૌરાષ્ટ્રથી નર્મદાતીર સુધી જેની સરકૃતિ વિકસેની હતી એવા અસુરો વાણિજ્ય, વહાણવટ, જ્યોતિષ, વેદુ અને સ્થાપત્યમાં ભારે પ્રવીણ હતા સિદ્ધ અને સરસ્વતીના મુખથી માંડી ઉપર સુધી બન્ને કડિ એમનો વસવાટ હતો સુદર નગરરચના જાણતા હોવાને કારણે શહેરો પસાવી કિલ્લાઓ બાંધીને તેઓ રહેતા હતા, સમૃદ્ધ અને સુખી હતા.

અનાયેનાં પેટાકુલ

અસુરોની પેટા જાતિમાં દાનવો, રાક્ષસો, દૈત્ય, નાગ વગેરે અનેક પેટાકુલો હતાં નાગ અસુરોમાં પણ નવ કુળ હતાં એમાંથી એક ભાગ પહાડવાસી અને ખીજે ભાગ જલવાસી પહાડવાસી નાગકુળ તે તક્ષકકુલ. ખીજુ નાગકુળ તે કરકાટકકુળ આ નાગ લોકો પશ્ચિમ દિશાના સાગર કિનારે અને સાગરમાં આવેલા દ્વીપો ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. નાગ જાતિ નૌબાન માટે પ્રસિદ્ધ છે એક માન્યતા'અનુસાર, યદુઓ, પુરુઓ, દુર્યુઓ, દુર્વસ અને અનુ વગેરે કુલો પણ અસુરો હતા. અને ભૃગુ-ઓના સદાયક હતા એ માન્યતા મુજબ બાહ્યો પણ આર્થ' ન હતા અદી આપણને સબધ છે તે એટલો જ કે સૌરાષ્ટ્રમાં અસુરોની સુવિકસિત સરકૃતિ હતી એમાં નગરો હતા, વેપાર હતો, વાણિજ્ય હતું અને નવખંડો ઉપરાંતના પ્રદેશો સાથે વહાણવટ દ્વારા એમનો

વ્યાપાર-વહેવાર ચાલતો હતો. અસુરોનું આ નૌકાખાતું નાગજાતિના હાથમાં હતુ અને એમનો એક રાજા વાસુકિ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. ભારતનો અન્ય દેશો સાથેનો સાગર-વ્યવહાર, અને ભારતનો આંતરિક જળવ્યવહાર અને જમીન-વ્યવહાર સૌરાષ્ટ્ર મારફત થતો.

આ ભૂમિના મૂળ વતની દાસ-દસ્યુઓ

આ અસુરો પહેલાં દાસ અથવા દસ્યુઓ આ ભૂમિના મૂળ વતની ગણાય છે. અસુરો અને આર્યો વચ્ચે વિગ્રહ મંડાયો ત્યારે આ દસ્યુઓ બંને પક્ષે રહીને લડેલા આજે તો અસુરોની નગરસ્થના રહી નથી. ખેડકામમાંથી મળતા અવશેષો સિવાય નક્કર આધારો નથી. પણ એમણે આપેલું વહાણવડુ તો સૌરાષ્ટ્રને કિનારે અંગ્રેજોના આગમન સુધી ઝળકતુ હતુ.

સૌરાષ્ટ્રમાં દૈત્યો અને નાગકુળ

આ અસુરો કે દૈત્યોનાં પ્રાચીન યાત્રા પુરાણોને આધારે કદપી શકાય છે, એવુ એક મહુવા — જેનું પ્રાચીન નામ મધુમતીપુરી હતુ મધુ નામના દૈત્યનુ એ થાણુ હતુ. યાદવોનો એ સગો થતો. કૃષ્ણ એ મધુને માર્યો તેથી તે મધુસૂદન — માધવ કહેવાયા. બીજુ યાણું તાલધ્વજપુરી તે આજનુ તથાજી. હેડબા વન, જે યુજરાતમાં હોવાનું કહેવાય છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ગણાય છે. જેમાં હિડંબ નામના દૈત્યનો વાસ હતો. સરસ્વતીને સામે કિનારે માહિષ્મતી વગેરે ધણાં દૈત્ય કે નાગોનાં રાજ્ય હતાં

નાગ જાતિના અવશેષો એક યા બીજા રૂપે જળવાઈ રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેઠેર નાગપૂજ થાય છે. નાગપાંચમ એ તો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રસિદ્ધ ઉત્સવ છે. નાગત્રોક હંમેશાં પાતાલમાં ગણાય છે. જેમ નવ ખડ ગણાય છે તેમ સપ્ત પાતાલ ગણાય છે. આ પાતાલ સિદ્ધ મુખે આવેલું ગણાય છે. (સિદ્ધના મુખ આગળ ક્ષ્મ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે પાતાલનગર હતું એવા ધણા પુરાવા છે). એટલે સૌરાષ્ટ્રને કિનારે

અથવા એની આસપાસ હોવું જોઈએ જેમ નવકુળ નાગ તેમ નવ પ્રકારનાં વિષ જણાય છે. એમાંના એક વિષનું નામ છે સૌરાષ્ટ્રક. આ નામ સિદ્ધ કરે કે પાતાલ પાતાલમાંહેનો નાગલોક નાગપૂજા અને સૌરાષ્ટ્રને ધનિષ્ઠ સબધ હતો. સિદ્ધ નાગાર્જુને રસસિદ્ધિ માટે પાતાલમાં વાસ કરેલો અને વાસુકિ નાગે એને માળા આપેલી એવી કથા છે. આ નાગાર્જુન આજના પાલીનાણા - પાદવિપ્તપુરના પાદ સ્થિપ્તાચાર્ય પાસે રહેલો. એટલે સંભવ છે કે રસસિદ્ધિ માટે શત્રુજયમાં રહેલો હોય. એથી એમ જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રને અગર સૌરાષ્ટ્રના સાગરકિનારે કે સૌરાષ્ટ્ર પાસેના સાગરમાં પાતાલ કહેવાતો. એ કાળે કચ્છનો પણ સૌરાષ્ટ્રમાં જ સમાવેશ થતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં નાગકુળના સંસ્કાર

અસુરો અને આર્યોના યુદ્ધમાં અસુરો સાગરયુદ્ધમાં પ્રવીણ, અને સાગરકાંઠામાં બસાઈ રહેતા આર્યો વહાણવિદ્યામાં તદ્દન અજ્ઞાન હતા. એથી પશ્ચિમ હિંદના આ પ્રદેશમાં આર્યો સહેલાઈથી નહિ ફાવતાં આ પ્રદેશને અધઃ, નીચ, અધિકારમય પ્રદેશ ગણીને અસુરોના-નાગલોકોના વાસ તરીકે વર્ણવેલ છે.

સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમાં નાગપૂજનો વણાઈ ગયેલો એક ઉત્સવ તે 'ઘોઘા બાપણ'નો. આજે ધસાતો જતો એ ઉત્સવ દશેક વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રને ગામડે ગામડે અને ઘેર ઘેર જીજ્ઞવાતો. નવરાત્રિના દિવસો પહેલાં સર્પાકારની ખેડાખાટની માટીની પ્રતિમા છાકરાં બનાવે. એની ફેણ નીચે માટીનું કાઢિયુ મૂકે. એમાં દીવો કરે અને પહેલા નોરતાની સંધ્યાથી એ પ્રતિમા લઈ ઘેર ઘેર ફરે. ગાના જાય કે :

“ઘોઘા ઘોઘા ઘોઘ સલામ
નાથી બાઈના વીર સલામ
પડે પટોળાં ઝોઢે ચીર
ગોદડિયાની ગોળી લાગી

ટો ક રી ના	ટ મ કા ર
ધૂ ધ રી ના	ધ મ કા ર
આ ગ લા	ખ પૂ ક દા ર
પા છ લા	ચો કી દા ર
તેલ દે	ધૂપ દે
ખાવાને	ખદામ દે
તેરા બેટા	જીતા રે "

અસખ શબ્દો તો છે

“ ઘોઘા ઘોઘા ઘોઘ ચવાણુ
લાખી ખાઈના વીર ચવાણુ ”

કોઈ લાખીખાઈ બોલે છે તો એક લોકગીતમાં રાસનમાં ઘોઘ આવે છે આ ઉત્સવ ઉપરાંત ઘોઘા ખાપજનો દોવો ઘેર ઘેર યામ કોઈ કહે છે કે આ વોના ચવાણુ—ગોમ ચૌદાણુ વામડના હતા તો કોઈ એને રાજસ્થાનના મેહુરી જિલ્લાના હરિયાના ગામના ગણે છે એની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે પણ મુદ્દમા ખપી ગયેલ આ ઘોઘાવીર ભરીને નાગ સર્પાય છે ને ઠેર ઠેર પૂજાય છે ઉત્તર ગુજરાતમાં ગોમ નારાયણનું મંદિર છે ત્યાં સર્પપૂજા યાય છે ગોમાવીર પાંચ પીર માંહેના એક પીર કહેવાય છે

“ માળૂ હડળૂ રામદે ગોગાદે બેહા
પાત્રુ પીર પધારજ્યો માગલિયા એહા ”

આ ગોમા પીરની પગ્ગલ સુધી પૂજા યાય છે ને મુસનમાનો પણ એને ગુમા પીર તરીકે પૂજે છે લોકમ્થામાં આવા વીરો ભરીને નાગ સર્પો હો એવી અસખ્ય કથાઓ આવે છે ત્યાં અંતે વીરત્વ સાથે નાગનો મંદિરો એ લોકજીવનનો પગ સરકાર જની રહેલ

સૌરાષ્ટ્રનો પાતાલ પ્રદેશ અને નાગકુળનાં સ્થાન

નાગનાં યાનક સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર છે. એમાં ચૂડા પાસેના ચોકડી ગામના ચરમાલીઆજીનું અને તલસાણામાં 'તલસાણીઆ નાગ'નું યાનક મુખ્ય છે એવું જ એક યાનક યાન મામે છે ગોદિલવાડનું આજનું નાગધડીમા એક દિવસનું નાગધન્વન, એક કાળે નાગપત્તન (નાગપાટણ) નામે મોટી નગરીરૂપે હતું. એ નામ પણ નાગભતિ સાથે સબધ ધરાવે છે સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓમાં નાગભાઈ અને નાગરાજ નામે સામાન્ય છે. કચ્છની રાજધાની બ્રૂજ તો હુન્યા નાગઉપરથી જ વસેલ છે. મૈત્રકલા સુધી કચ્છ સૌરાષ્ટ્રના ભાગરૂપે અને એક યા બીજા સ્વરૂપે જોડાયેલું જ રહેલું

જો સૌરાષ્ટ્ર અગર એની આસપાસના કોઈ પ્રદેશને પાતાલ કે નાગદીપ ને નાગદીપમાં નાગલોકની રાજધાની ગણીએ તો પુરાણો કહે છે તેમ પાતાલમાં ભોગવતી નામે નદીને કંઠિ ભોગવતી નામે નગરી હતી અને વાસુકિ નામે એનો રાજા હતો. પ્રભાસક્ષેત્ર પાસે સાગરમાં ઠલવાતી વૈદિક સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી હતું. આ સરસ્વતી ધત્તીકંપ, અતિદૃષ્ટિ કે ભૂસ્તરની અંદરના કોઈ ફેરફારને કાગણે ક્યાંક હુપ્ત બની, ક્યાંક પ્રવાહ બદલી બેઠી, ક્યાંક એના દુકડા થયા આજની ભોગાવો નદીનું બીજું નામ પણ ભોગવતી હોઈ શકે. અને એ વૈદિક સરસ્વતીને એક ભાગ પણ હોઈ શકે. તો આ ભોગાવો-ભોગવતીને કંઠિ નાગલોકની ભોગવતી નગરી ક્યાં ન હોય ? સૌરાષ્ટ્રમાં આ વાસુકિ વાસગણને નામે પૂજાય છે

જેમ દાસ-દસ્યુ લોકોને અસુરોએ હાંકી કાઢ્યા અને દસ્યુઓ કેટલાક અસુરોમાં તો કેટલાક આર્યોમાં ભળી ગયા, કેટલાક વેરવિખેર થયા, દાસ બન્યા ને બાકીના દક્ષિણ તરફ જતરી ગયા એ જ રીતે અસુરો અને આર્યોના મોટા યુદ્ધ પછી બાકીના અસુરો પણ દક્ષિણ બાજુ જતાયાં. નામલોકો અસુરોની જ એકે પેટા ભતિ હતી. આજે સૌરાષ્ટ્ર ને ગુજરાત કરતાં દક્ષિણમાં નાગપૂજા વિશેષરૂપે દેખાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અસુરોના ધર્મ અને કળાસંસ્કાર

અસુરોનો બીજો અવશેષ તે શિવપૂજા એ તો સિદ્ધ થયેલી બિના છે કે અસુરો શિવપૂજક-લિંગપૂજક હતા. આર્યોએ અસુરો પાસેથી શિવ-પૂજા અપનાવી છે. અસુરોનો એક અવશેષ તે દેવી-શક્તિપૂજા હકાયા સંસ્કૃતિના અવશેષોથી પણ એ સિદ્ધ થયેલું છે કે અસુરો દેવીભક્ત અને શિવભક્ત હતા. આ દેવીપૂજા અને વિષ્ણુપૂજા પણ આર્યોએ અસુરો પાસેથી અપનાવી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પ્રભાઓનું આક્રમણ થયું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મૌર્યકાળથી માંડી મૈત્રકકાળ સુધી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની આઠધી નવ સદી પસાર થઈ. અનેક સંપ્રદાયોનો ભગમ થયો, બહારથી આવ્યા અને નામશેષ પણ થયા. છતાં આજે હિંદુ ધર્મના ગણાતા એવા પાંચ શાંતાઓનું પ્રાબલ્ય જોવું ને તેવું છે : દેવી-માતાની પૂજા-માનતા લગભગ ઘેર ઘેર છે. શંકરના દહેરા વગરનું જાગ્યે જ કોઈ ગામડું ખાલી દશે ત્રીજું અને ચોથું, ગામડે ગામડે અને ચોરે ચોરે રામજીનું મંદિર અને રામ-સીતા ને લક્ષ્મણની મૂર્તિ અને લોકજીવનમાં આત્મસાત બની ગયેલ રાધા-કૃષ્ણની મૂર્તિ કે કૃષ્ણનો સંસ્કાર. દેવીપૂજા અને શિવપૂજા તો ખરી જ. બાકીના જૈન સિવાયના લોકસંપ્રદાય એક યા બીજા સ્વરૂપે વિષ્ણુ-ભાગવતના જ સ્વરૂપો છે. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુના અવતાર મનાયા તે પહેલાંથી ભાગવત ધર્મ અસ્તિત્વમાં હતો. અસુર સંસ્કૃતિના એક પરમ સંસ્કાર-વારસા નૃત્યનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો. એમ કહેવાય છે કે સુખી અને સમૃદ્ધ અસુરો નાચમાનમાં પણ પ્રવીણ હતા, એનો સૌથી મોટો પુરાવો ઉપાનું લાસ્ય છે. આસિરિયાના શેશિતપુર કે શાંતિપુરનો અસુર રાગ્ય બેનીપાલ કે બાણાસુર શિવભક્ત હતા. ઉપા એ પુત્રી શિવદારા ઉપાને આ લાસ્ય નૃત્યનો પ્રકાર મળ્યો. અનિરુદ્ધ પરપયા બાદ ઉપાએ સૌરાષ્ટ્રમાં રહી સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓને એ નૃત્ય શીખવ્યું. અને સૌરાષ્ટ્રદારા એ નૃત્ય ભારતના જનપદોમાં પહોંચ્યું : વિધાનમાં કોઈ પુરાણ કે સંગીત શાસ્ત્ર બેઠત નથી પણ એકમત કે સૌરાષ્ટ્રદારા ભારતને મળેલો આ અનુપમ વારસો પણ અસુર સંસ્કૃતિનું

જ દેન છે

આ રીતે અસુર સંસ્કૃતિના અવશેષરૂપે સૌરાષ્ટ્રને વહાણવડું, ત્યાગ ને વીરત્વનો સરકાર આપતી નાગપૂજા, દેવીપૂજા અને શિવપૂજા, વિષ્ણુપૂજા અને નૃત્યકળાનો વાગ્સો મળેન છે જ્યોતિષ, વૈદ્ય કે સ્થાપત્ય વિશે ચોક્કસપણે કની શકાય તેવા પુરાવા કે આધારો હજી નથી મળ્યા, પણ જ્યારે નૃત્ય મત્સ્ય ત્યારે ગાન અને વાદન અવશ્ય મળ્યા હશે.

વેપભૂષા ને રહનમહનનું આશ્ય

મેહિ જો દડોની આર્યેતર સંસ્કૃતિના અવશેષો ઉપરથી પણ પહેર વેશ, પોષાક અને રહનસહનનું કેટલુંક સામ્ય મળી આવે જ વનજીના મૈત્રકાના યુગમાં જે દાદીમૂજ અદ્યથ યથેવાં દેખાય છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં દાદીમૂજ, થોભિયા રાખવાં એ એક રૂઢિગત ગ્રામસરકાર નજરે પડે છે થોડા દેગદાર સાથે લગભગ એવાં દાદીમૂજ ને થોભિયાં મેહિ જો દડોમાંથી મળી આવેન પ્રતિભાઓ ઉપર નજરે ચડે જ ઉત્તરીય-ઉપરાષ્ટ્ર તે પોષાકનું અગ દેખાય છે સૌરાષ્ટ્રમાં ખેસરૂપે પોષાકનો એ સમ્માર કાયમ થયો છે પુરુષોને માથે લાંબા વાળ મેહિ જો દડોના અવશેષોમાં દેખાય છે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ લાંબા વાળ રાખવાની જૂની પ્રથા છે દેવીજાતોમાં ખાસ કરીને ઓડિયાં એ એનો સુધરેલી પ્રકાર છે મેહિ જો દડોમાંથી મળી આવેલ કેટલાક પૂતળાં ઉપર શકુ આકારની ટોપી પહેરેલી દેખાય છે એવી ટોપી સૌરાષ્ટ્રમાં હનુમાનજી કે માતાજીની જગ્યાના રેસિયા પહેગતા હોય છે આજે ય સૌરાષ્ટ્રમાં કાયરમાં ખેસ વાની પ્રથામાં જે લૈચલ્ય જીયા રાખી એની આસપાસ જે હાથ વીંટાળીને કે પનિયુ કે ખેસ બેરવીને ખેસાય છે લગભગ એવી જ પ્રથા મેહિ જો દડોના કેટલાક પૂતળાંમાં પણ દેખાય છે

અસુરોનો એકલશૂળ સૌરાષ્ટ્રનો એકલશીળ

ઢીઢીનાં ધરેણામાં કાંપ, ડોળિયાં, લોળિયાં, લટકણિયાં વગેરે મેહિ જો દડોની ઢીઢીની પૂતળીઓ ઉપર દેખાય છે લગભગ એના જ સુધરેલા પ્રકારે સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામ પ્રદેશની ઢીઢીનાં આજુબાજુમાં નજરે

પડે છે મેહિ જો દડોની એક પ્રતિમાના ઉત્તરીય ઉપર ત્રિદલની આકૃતિનું ભરતકામ દેખાય છે હીર ભરતનું કામ એ તો સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામકલાનો સમૃદ્ધ વારસો છે એ ઉત્તરીય ઉપરનું ભરતકામ જોતાં એમ કહી શકાય કે ભરતકામની કલા લગભગ ૭ સાત હજાર વર્ષ પુરાણી છે. સિંધ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર ભરતકામ માટે આજે પણ એટલા જ વિખ્યાત છે અને આ અસુર સંસ્કૃતિ એ ત્રણ પ્રદેશોના નદીમુખ અને સાગરકિનારે વિશેષ વિકસી હતી એક પ્રતિમા જોને મેહિ જો દડોના પ્રતીક તરીકે લેખવામાં આવે છે તે વૃષભ જેવા એકવશુગની મળી છે આકાર થોડો બળદ ને થોડો સાઠ જેવો છે અને કપાળ ઉપર માથાના અગ્રભાગે એક શીંગડું છે એની આગળ ધૂપદાની ■ આ એકવશુગની પ્રતિમા સિંધુ સંસ્કૃતિના યુગમાં ઘેર ઘેર પૂજની માલૂમ પડી છે લિપિ ન ઉદ્દેશવાને કાગળે એ એકવશુગ દેવનું નામ નથી જાણી શકાયું પણ ખીજે કાંઈ ઉકેલ ન મળવાને કાગળે જે ને બદલે એક શીંગ દેખાતું હોય એવો સભવ ટોવાનું કહેવાયું છે સૌરાષ્ટ્રમાં એને મળતી કાંઈ પ્રતિમા નજરે નથી પડતી પણ સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ગવાતા આગમના એક ભજનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સાયનાને-પ્રભુને ઓળખવામાં રખે જન કન્તો એ આવજો એકલશીંગ રૂપે એ એધાણી રખે ચૂકતો ભજનની એ કહી નીચે મુજબ છે

“ અવર રોઝાને દો દો શીંગાં
સાયબાને એકલ શીંગ....
એરે એધાણીએ સાયબો આવરો. ”

એકવશીંગ અને રોઝ એટલે માતેતુ પણ ગાય જેવું જાનવર મેહિ જો દડોના દેવપણી સાથે ઠીક ઠીક મળતુ આવે છે

સૌરાષ્ટ્રને અસુર સંસ્કૃતિની અનુપમ દેન

આમ આ જમિ ઉપર આર્યોના વસવાટ પહેલાં એક સુવિકસિત સંસ્કૃતિ વિકસની હતી સૌરાષ્ટ્ર નયાં જગલો, ચોર અને ડાકુઓનો

બેકાર પ્રદેશ ન હતો, પણ અર્ધી દુનિયા સાથે જળસ્થળનો સંબંધ ધરાવતો, વેપારવાણિજ્યથી ધમધમતો, સુંદર નગરો ધરાવતો ધર્મ અને કળાથી વિભૂષિત એવો સંસ્કૃત દેશ હતો. અમુરો સાથે ધર્મ અને લોહીના સંબંધો બાંધનાં પહેલાં આર્યોએ દાસ અને અમુરોને ખૂચ નીદ્યા છે. હલકટ ગણ્યા છે. અને એમનો નાશ કરવા વિચરેલો માંડ્યા છે. દાસશક્તિ તરીકે આર્ય-અનાર્યનો એ વિચરેલો વેદ મશહૂર છે. છેવટે આર્યોનો વિજય રક્તપાતથી નહિ પણ સંસ્કૃતિના સમન્વયથી જ થયો. ત્યારે ધણા દર્યો-અમુરો નાશ પામ્યા હતા, ધણા દક્ષિણમાં જીતરી ગયા અને ધણા આર્યો સાથે સેનભેગ થઈ ગયા. ધણાને ગુલામ બનાવવામાં આવ્યા. આજે કોણ આર્ય અને કોણ અનાર્ય એવા ભેદ પાડી શકાય તેવું રહ્યું નથી.

અમુર સંસ્કૃતિ એ જ સિંધુ સંસ્કૃતિ !

એ પછી પણ અતિ હિંમત ગણાતા યદુ, પુરુ અને જૃગુઓ જેવાં કુળો પણ અમુરોનાં હનાં, આર્યોનાં નહિ, એવી એક માન્યતા છે અને એ માન્યતાને ઠેકઠાક આધારો પણ છે વેદો એટલું જણાવે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આર્યો આવ્યા તે પહેલાં ત્યાં આર્યોતર પ્રજાઓ રહેતી હતી. આ આર્યોતર એટલે અમુરો અને એનાં વિવિધ કુળોની વસાહતો, નગરો વગેરે ઈર્ષ રીતે નાશ પામ્યાં એના રિષે એમત પ્રવર્તે છે. એક તો નદીઓના પ્રવાહ બદલાવાથી કે નદીનાં ખુરોથી અથવા તો ધરતી-કપથી કે જળપ્રવલથી. અને ખીજો ઠીકઠીક આધારભૂત એવો મત છે તે એ કે આર્યોએ આ અમુરોનાં નગરો અને દિલ્લાઓનો નાશ કર્યો. ધરતીનાં પડો વચ્ચે દટાયેલી રહી હોય એ સિવાય આજે તો એ માટે બહુ સાબિતીઓ નથી. એ આર્યોતર પ્રજા પાસે સુંદર મરોડદાર વિધિ પણ હતી, જે ઉઠેલી શકાઈ નથી. ચોખ્ખા અને ધઉ, ધી, દૂધ, માખણ અને મધનો ઉપયોગ તેઓ કરતા. આશ્વલોમાં વસ્ત્રો ઉપરંત સુવર્ણ, હાથીદાંત અને કિંમતી પથ્થરોનો પણ ઉપયોગ કરતા. સુંદર કાતરણી-વાળાં કંકણો પણ પહેરાતાં. વાળગૂંચનનો સુંદર કળા ધરાવતા. વિશાળ

રાજમાર્ગો, યોજનાપૂર્વકની નગરરચના, હવા-પ્રકાશની સગવડવાળી અને ગદા પાણીનો નિકાલ થાય એવા સુંદર મકાનોમાં રહેતા, ઉઘાનો અને રમતગમતનાં મેદાનો પણ હતાં એમ સિદ્ધ સંસ્કૃતિના અવશેષો અને એમના નગરોના ખોદકામ ઉપરથી આપણને જાણવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના સદૃશ પાપાથ યુગની સંસ્કૃતિ વિષે જાણવાનાં સાધનો હજી નથી મળ્યાં ત્યાં સુધી એમ કહી શકીએ કે સૌરાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃતિનું જે પહેલું પરાક જીવ્યું તે સાગર સંસ્કૃતિનું હતું. વેદો કહે છે કે આર્યો સૌરાષ્ટ્રમાં સાગરમાર્ગે આવેલા સંભવ છે કે સિદ્ધ કે સરસ્વતીના માર્ગે જીતયા હોય મોટી નદીઓને સાગર કહેતા આજે ય સિંધમાં નદીને દરિયા કહે છે.

સૌરાષ્ટ્રનો પહેલો આર્ય રાજવી શર્યાતિ

કથાનક એવું છે કે દુર્વાસા ઋષિ પોતાની પુત્રી સાથે ગોતમી નદીને તીરે ચક્રપાણિ તીર્થની માત્રાએ આવેલા. નાહવા મયા ત્યારે એમની કોપીન સુદાં દસ્યુઓ ઉઠાવી ગયા. આથી ક્રોધે બરાઈને દુર્વાસા ઋષિએ પોતાના શિષ્ય બલિરાજને પાતાળ-વામનસ્થળીમાંથી બોલાવી દસ્યુઓનો નાશ કર્યો. આ કથાનકને કેટલે અંશે સત્ય માનવું તે પ્રશ્ન છે પણ વામનસ્થળી, પાતાળ ને બલિરાજનો એક મેળ ખાય છે પુરાણોમાં. ઠીકઠીક કાલવ્યતિકમ દેખાય છે કેટલીક વાર એક યુગનાં માનવી બીજા યુગમાં પણ રજૂ કરેલ છે. પણ સૌથી પહેલો સૌરાષ્ટ્રનો આર્ય ગજ્જ તે મનુ વૈવસ્વતનો પુત્ર શર્યાતિ હોવાના વિશેષ આધારો મળે છે સૌથી પહેલાં શર્યાતો આવ્યા કે જૂથો તે પણ એક પ્રશ્ન છે. એમ કહેવાય છે કે જૂથોએ આવોને જૂથુકચ્છ વસાવ્યું. એના વિષે પણ બે મત છે. કારણ કે આજના બર્યનું એક નામ જૂથુકચ્છ કહેવાય છે તેમ એક માન્યતા પ્રમાણે બર્યનું નામ જૂથુકચ્છ નહિ પણ બર્યકચ્છ કે બર્યચ્છ હતું. જૂથો સાથે એ નામને સંબંધ નથી. પણ જૂથોને વસવાટ સરસ્વતી અને નર્મદા તીરે હતો જૂથો પણ સાગરમાર્ગે- (સંભવ છે કે સરસ્વતી નદીદ્વારા) સૌરાષ્ટ્રમાં જીતરીને પછી આગળ

વધ્યા હોવાના કટલાક આધારો છે. ચૂડા પાસેનું આજનું ભૂગુપ્ત ભાગવોના પ્રથમ વસવાટનું ગામ ગણાય છે.

ભૂગુ-ચ્યવનનો આશ્રમ ગુજરાત સ્થાને

ભૂગુઓના મુખ્ય આગેવાન ચ્યવન ઋષિ ગણાય છે. ચ્યવન ઋષિનો આશ્રમ જૂનાગઢ પાસેના ગુજરાત ગામે હોવાનું મનાય છે. સરસ્વતી નદી પ્રભાસક્ષેત્રે કલ્પવાતી હતી અને એના તીર તીરે અનેક ઋષિ આશ્રમો અને તીર્થો હતાં. ચ્યવન ઋષિનો આશ્રમ પણ સરસ્વતીના મુખ આગળના તીરે હોવાનું કહે છે. એથી તો સિદ્ધ થાય કે એ આજના ગુજરાત ગામે હોઈ શકે. ચાર પાંચ હજાર વર્ષમાં સૌરાષ્ટ્રની જ નહિ પણ ભારતની જૂરચના પણ ઠીકઠીક બદલાઈ ગઈ છે. લગભગ બધી નાની મોટી નદીઓએ પ્રવાહો બદલાયા છે. તે દિવસોમાં સૌરાષ્ટ્ર અને સરસ્વતીના તીરપ્રદેશની કલ્પના જ કરવાની રહે છે બીજું સરસ્વતીતીરે એક સોમતીર્થ હોવાનો ઉલ્લેખ છે એ સોમતીર્થ તે આજનું સોમનાથનું તીર્થ કે ગુજરાતનું સોમતીર્થ તે પણ વિવાદનો પ્રશ્ન રહે છે. આજનું સિહોર તે બુદ્ધકાલીન સિંહપુર ગણાવું, પણ એનું પૌગણિક નામ છે સારસ્વતપુર આ નામ પણ વૈદિક સરસ્વતીના મંમધે પડ્યું ગણાય છે. એ સારસ્વતપુરમાં પણ ઋષિ-આશ્રમો હોવાના ઉલ્લેખો છે.

વેદકાલીન સૌરાષ્ટ્ર

આમ અસુર યુગ પછીના સૌરાષ્ટ્રના વેદકાલીન સંબંધો બહુ રપહ્ટ છે. ભૂગુઓને જે અસુર ગણવામાં આવે તો ભાગવ ચ્યવન ઋષિ સાથેનો ઈન્દ્રનો અણુનનાવ બહુ નોંધપાત્ર અને એક મત પ્રમાણે ચ્યવન પોતે જ ભૂગુ હતા. અને ભૂગુઓનો જે મત તે અથર્વ, એ મતના અથર્વણ કહેવાયા. અથર્વવેદ ભાગવોએ રચેલો ગણાય છે અથર્વ વેદ ધણો જૂનો વેદ છે. અથર્વવેદ પોતે કહે છે તેમ જ વેદોમાં સકુળી પુરાણો છે આમ ચ્યવન પોતે ભૂગુ હોય અને અથર્વવેદ ભાગવોએ રચેલો હોય તો આ સૌરાષ્ટ્રના કિનારેથી એક દિવસ ધાર્મિક સંસ્કૃતિની

પરપરા પૌરાણિક ભારતના નવ નવ ખડોમાં ગાજતી થઈ હશે

અથર્વવેદનો સ્રોત આહીથી વહ્યો ?

ભૂગ્ન અથર્વણ અને અગિરસ એક જ વ્યક્તિ માટે હોવાનું પણ મનાય છે અગિરસ વેદ એ ઈરાનનો ઝદ અવસ્તા-જરથેસ્તી ધર્મ મથુાય છે આ અસુર ગણાયેન ઈરાનીઓના કુળગુરુ ભાર્ગવ શુક્રાચાર્ય હતા આથી એવી માન્યતા હિપર અવાય છે કે આ અથર્વવેદ ધાર્મિક સંસ્કૃતિના તથુ બિન્ન સ્વરૂપે પ્રસયો એક તો જરથેસ્તી ધર્મરૂપે પશ્ચિમ એશિયા સુધી, ખીજે ગીતાબોધરૂપે ભારતભરમાં અને ત્રીજે સ્થાપક બૌદ્ધધર્મ સ્વરૂપે લગભગ જગતભરમાં તો એ ધર્મત્રયીની પરપરા એ કાળના આનર્ત કે અનૂપ દેશ એટલે આગના સૌરાષ્ટ્રમાંથી વહેતી થયેની કહી શકાય તો પશ્ચિમ દિહનુ આ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું પરમ ધામ વિશ્વસંસ્કૃતિ અને વિશ્વધર્મનું પારણ જન્મ્યુ હોવાનું કહી શકાય

આથીન પશ્ચિમ હિહનુ દ્વાર સૌરાષ્ટ્ર

આમ અસુરોની સંસ્કૃતિના વિનાશ કે વિનય પછી વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે સૌરાષ્ટ્ર ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેન છે સૌરાષ્ટ્રના સાગર અને સરિતાના કિનારા સરકાર વેપાર વાણિજ્ય અને વિજ્યપ્રસ્થાનથી તે દિવસે ગાજતા હશે સૌરાષ્ટ્રને અને રાજધાની દારિકાને પસદ કરવા પાછળ પણ કૃષ્ણની રાજનીતિ ગ્રહેવી કહેવાય છે સૌરાષ્ટ્ર એની ભૌગોલિક સ્થિતિને કારણે નવખડોનું સગમ સ્થાન નેહુ હજી અસુર કુળના દાનવો, દૈત્યો વગેરે સાગર અને નદી મુખોદ્વારા ભારતમાં પ્રવેશ કરીને અને ભારતમાં રહ્યા રહ્યા રાજ્યોની જીયનપાયલ મચાવતા હતા જરાસંધ આસિરિયાનો બેર્નપાન (બાલુાસુર), શાદવ કાળયવન વગેરે કૃષ્ણને મહાત કરવા પાછળ પડેલા ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર જ ભારતનું એવું પ્રભુદત બારુ હતું કે ન્યાં સપૂર્ણ સન્દક્ષણ લઈને દુરમનોનો પરાજય કરી શકાય, સરિતા તથા સાગરકિનારાઓનું રક્ષણ કરી સમ્રાય યાદવો જરા સંધ વગરેથી નાસીને આવ્યા હોય તોપણ એમણે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ધર્મ મહત્વનું થાણ પકડ્યું કહી શકાય પુરાણો કહે છે કે આ યાદવો

દરિયામાર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં જિતરેલા.

સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાચીન યાદનગર કુશસ્થળી

યાદવો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપ હતો. એને કુશદ્વીપ અને કુશસ્થળી પણ કહેતા. ઘાસચારાની વિપુલતાને કારણે કુશદ્વીપ કહેવાતો હોય કે પછી કુશ નામના દેવનું ત્યાં રાજ્ય હોવાને કારણે કહેવાતો હોય. આ કુશદ્વીપમાં દેવતા નામનો આર્ષ રાજા રાજા હતો. મનુ દેવસ્વતના પુત્ર શર્માતિએ આ રાજધાની વસાવેલી. શર્માતિને પુત્ર આનર્ત થયો. આનર્ત ઉપરથી આ દેશનું નામ આનર્ત પડ્યું. આનર્ત નામ પડવા પાછળ મતમર્તાતરો છે પણ રાજાના નામથી દેશનું નામ પડે એવી પરાપૂર્વની પ્રથાને સ્વીકારીને જ આગળ વધીએ દેવતાની સાથે યાદવોને યુદ્ધ થયું. દેવતા હાર્યો, એણે એની પુત્રી કૃષ્ણના મોટાભાઈ બલરામને પરણાવી અને પોતે ગિરનારમાં તપ કરવા ચાલ્યો ગયો. ગિરનાર પહોંચ્યાં જ ઉગ્ગ્રયન્ત કે ઉર્ગ્રયન્ત કહેવાતો તે દેવતા ઉપરથી વૈવતગિરિ અને દેવતાચળ કહેવાતો થયો. ગિરનાર ચોરાસી સિદ્ધોનું બેસણું ગણાતો. સિદ્ધો, તપસ્વીઓ અને ઋષિઓનું પરાપૂર્વનું તે ધામ હતું. કૃષ્ણના પિતરાઈ નેમીનાથ ભગવાનથી તે જોનો માટે પણ પવિત્ર યાત્રાધામ બન્યો. જોમ શત્રુજય આદિનાથ ભગવાનની તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર બન્યો તેમ.

યાદવો માટે કૃષ્ણે રાજધાની તરીકે દ્વારિકા વસાવ્યું. આ દ્વારિકા વિષે ધણા મતમર્તાતરો છે. સંભવ છે કે વૈદિક સરસ્વતી એ કાળે જૂનાગઢ આસપાસ થઈને પ્રભાસ ક્ષેત્રે દેવવાતી હોય. કુશસ્થળી જે ગિરનાર આસપાસ હતું તે સરસ્વતીના કિનારે હોય, જો આજના ગુજરાતમાં આવેલ વ્યવન ઋષિનો આશ્રમ સાચો હરે, તો એ આશ્રમ સરસ્વતી તીરે હતો એવો પૌરાણિક ઉદ્ઘોષ છે. તો કુશસ્થળી પણ શા માટે સરસ્વતી તીરે ન હોય ? જો કે જૂનું ગિરિનગર ગિરનારની છેક તળેટીમાં હતું.

યાદવકુળો અને દ્વારિકા

એક મન કુશસ્થળીને જ દ્વારિકા માને છે, ને તે જૂનાગઢ આસ-

પાસ જ હોવાનું કહે છે એ મતનો સ્વીકાર કરીએ તો પણ એ દારિકા વહાણનો અવરજવર થઈ શકે એવી વિશાળ સરિતાને તીરે જ હોવાનો વધુ સબબ લાગે છે એક મત પ્રમાણે સરસ્વતી સૌરાષ્ટ્ર તીરીને પ્રભાસ ક્ષેત્રે સાગરને મળતી હોવાનું કહે છે બીજા મત પ્રમાણે મૂળ દારિકા તે જ યાદવોની રાજધાની દારિકા હોવાનું કહે છે ત્રીજો મત એ સુવર્ણ દારિકા સાગરમાં ડૂબી ગઈ હોવાનું માને છે દારિકા એટલે દાર, દાર એટલે બાર, દરિયાઈ બાધામાં આપણે જોને બારું કહીએ છીએ તે એટલે દારિકા કાં તો સાગરતીરે અથવા તો સાગર જેવી સરિતાને તીરે હતી એટલું તો ચોક્કસ સબબ છે કે જૂસ્તરમાં ફેરફાર થતાં જ દરિયો સૌરાષ્ટ્રથી જેમ દૂર ખસતો જાય છે તેમ એક કાળે ત્રિશિનગર-જૂનાગઢ કે ગિરનારના પાદપ્રક્ષાલન કરતો હોય પછી જેમ જેમ દરિયો દૂર જતો ગયો તેમ તેમ પ્રભાસ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ વધતો ગયો હોય કે ઠેલાતો ગયો હોય સાકાનથુ કે ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં પ્રભાસ અને દરિયો આજની સ્થિતિમાં હોઈ શકે જ નહિ

મૂળ દારિકા વિષે મતભેદ હોય તો પણ યાદવોના જમાનામાં ભારતમાં એ સૌથી સમૃદ્ધ નગરી હતી એટલું તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે જેમ એ સુવર્ણ દારિકા હતી તેમ વિદ્યાકબામાં પણ એક હતી યાદવો જેટલા પુદ્ગલિય હતા એટલા જ કળાપ્રિય હતા એ કાળે ભારતની રાજધાની તો દરિતાપુર-ઈન્દ્રપ્રસ્થ એટલે આજની દિલ્હી હતી પણ રાજનીતિ અને ધર્મનીતિના સત્તો તો દારિકામાંથી જ અપાતાં

યાદવોનું ગણરાજ્ય અને ગોપસંસ્કૃતિ

યાદવોએ દારિકાને રાજધાની તો મનાવી પણ ગણરાજ્યની પ્રથા યાદવોમાં પ્રથમથી હતી યાદવોના આગેવાન શ્રીકૃષ્ણ હતા છતાં રાજ ઉપરસેનના નામથી ચાલતું હતું અને તમામ યાદવો રાજ્યના સરખા દિરસેદાર ગણાતા ગણતન-ગણરાજ્યના એટલે કે આજની લોકશાહીના પાઠ તો સૌરાષ્ટ્રને સૌ પ્રથમ લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણે પદાવેના લોકશાહીની પદ્ધતિ અનુસર જુદી દશે યાદવો ગોપાનક હતા ખેતી પણ કરી જાયતા

પશુ બધા યાદવો ગોપ મણાતા. શ્રીકૃષ્ણનું બાલપણ પણ ગોપ તરીકે જ વીતેલું. યાદવોનું ગોપજીવન એ સૌરાષ્ટ્રનું ગોપજીવન બન્યું મેદાનના વસાહતી આર્યો પ્રથમથી જ ગૌત્રેમી ને પશુપાલક હતા. પણ શ્રીકૃષ્ણના આ ગૌત્રેમ અને ગોપ સંસ્કારે તો ભારતભરમાં ગોપસંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું. ગૌપાલન એ ગૃહસ્થ ધર્મ બન્યો, રાષ્ટ્રધર્મ બન્યો. સૌરાષ્ટ્ર એને માટે સગવડાર્યો દેશ હતો. એની નદીઓ, એનાં વન જંગલ, એનો વિશાળ ધાસચારો ને ગૌચરો જેમ કૃષ્ણને મોરલી વિનાના, મોરમુગટ વિનાના, પીતાબર વિનાના ન કંઈપી શકાય તેમ ગાય વગરના-ગૌધેન વગરના પણ ન કંઈપી શકાય. એ સંસ્કાર આજે ત્રણ સાડાત્રણ કે પાંચ હજાર વર્ષ પછી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં એટલો જ દલીભૂત છે. આજે ખેતી પછી બીજા નંબરનો સૌરાષ્ટ્રમાં જોઈ કાઈ હિલોગ મળી શકાય તો એ ધી દૂધનો-પશુપાલનનો. વહાણવટાને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રનું આંતરિક જીવન એ ગોપજીવન જ હતું. ખેતીનું સ્થાન એના પછી આવતું.

સૌરાષ્ટ્રના હાડમાં પડેલી ગોપસંસ્કૃતિ

આ ગોપસંસ્કૃતિએ ઝાલુઝાલુના ધાર્મિક ઉત્સવો આપ્યા, સમૃદ્ધિ આપી, આદર, આતિથ્ય ને ઔદાર્ય આપ્યાં, ગીન-સંગીત આપ્યાં, લોકજીવનને એક ઉમદા સંસ્કાર આપ્યો. સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગના ઉત્સવો તે ગોપ સંસ્કૃતિમાંથી જીતરી આવ્યા છે. આ ગોપ સંસ્કાર સૌરાષ્ટ્રના હાડમાં એટલો જાડો જીતરી ગયો કે ગાયોના ગણેશ માટે માર્યા અપાવાં શરૂ થયાં. પોતાના વિરોધી કે વેરીને ખેઆમર કરવો હોય કે નાક ટાપવું હોય તો એ ગામની માયો વાળી જવી. આ ગાય કે ગાયો વાળી જતાં મર્ધ કાલ મુઘી રાજપૂતો અને કાઠીઓ મીઠાળ-બંધા નીકળી પડતા. માર્યા મેલીને પણ ગાય કે ગાયોને પાછી વાળી આવતા. ગાયો માટે સૌરાષ્ટ્રમાં અસંખ્ય નાની મોટી લડાઈઓ ખેલાઈ છે. એટલી કદાચ ભારતભરમાં ગાયો માટે નહિ ખેલાઈ હોય. વૃષભ એ જેમ બળનું પ્રતીક તેમ ગાય એ ગોપસંસ્કૃતિ અને કૃષિસંસ્કૃતિનું ધાર્મિક પ્રતીક રહેલ છે.

યાદવો અનેક નાની મોટી યજ્ઞો લડ્યા છે છેના મહા-
ભારતના યુદ્ધને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રના સાગરકિનારાથી એસિરિયા
(આજના સિરિયા આસપાસનો પ્રદેશ) ઉપરની યજ્ઞો એ ભારત
બહારની સૌરાષ્ટ્રના યાદવોની કદાચ પહેલી જ યજ્ઞો ગણી શકાય જેમાં
એનીપાત્ર-બાણાસુરને હરાવીને એની પુત્રી ઉષાને પોતાના પૌત્ર અનિરુદ્ધ
સાથે પરણાવી ઉષાદત્ત આજે ઝોખાહરણ આખ્યાન તરીકે પ્રસિદ્ધ
છે. એનાં મતો પણ ઉજવાય છે ઉષા એ અસુરો અને યાદવોના લોહી
મિશ્રણની અસુર અને આર્ષ સંસ્કૃતિના સમન્વયની પ્રગુણ કહી શકાય
વદ્ધુળા અસુર હોય કે ન હોય પણ વદ્ધુપુત્ર હવિશ્ય કે હર્વાશ મધુ-
દેવની પુત્રી વેરે પરણેલા. વસુદેવ અસુર કસની બહેન દેવકી સાથે
પરણેલા, કૃષ્ણ પોતે જાણવાનની પુત્રી અત્યભામા સાથે પરણેલા, અને
ઉવરે અસુર બાણાસુરની પુત્રી ઉષા સાથે પૌત્ર અનિરુદ્ધને પરણાવેલા.
શિવ નૃત્યના દેવ ગણાય છે તેમ ઉષા ભારતીય નૃત્યની પ્રેરણાસ્ત્રોત ગણાય
છે મધિપુરી નૃત્યમાં સર્વોચ્ચ કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારને ‘ઉષા’નું મિરુદ
અપાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રાસ એ ઉષાએ શીખવેલા લાસ્ય નૃત્યના જ
પ્રકાર છે ઉષા ઉપરથી જેમ ઝોખાહરણ થયું તેમ ઝોખા મડળ પણ
ઉષા ઉપરથી પડ્યું કહેવાય છે

લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ

જેમ ગોપાનનનો, યુદ્ધનો, મહારાજ્યનો, કગાનો તેમ સૌરાષ્ટ્રને
સૌદ્યનો સરકાર પણ શ્રીકૃષ્ણે આપ્યો એ જમાનામાં વિજયી રાજા
પરાજિત દેશમાંથી જરૂર જવાહર, પરુઓ તેમ રૂપવતી સ્ત્રીઓને પણ લઈ
જતો. કૃષ્ણે એના જેટલા જેટના રાજાઓને સદાચાર્ય કે પરાજિત કર્યા
એ તમામને ત્યાંથી એની રાજકુમારીઓ કે રૂપવતી સ્ત્રીઓને છોડાવી
અને સૌરાષ્ટ્રમાં સદાચાર્ય આપ્યા એની મધુતરી તો સોળ હજાર એક
સો ને આઠ જેટલી થાય છે એ બધી કાંઈ કૃષ્ણની હરણ કરેલી નહોતી
તેમ કૃષ્ણનો પરિણીતા પણ ન હતી એથી સૌરાષ્ટ્રને રૂપનો સરકાર
વારસો મળ્યો, એટલું જ નહિ પણ વેપારી, બ્રાહ્મણો, રગરાગ,

આચારવ્યવહાર, યોગ અને વ્યાયામદ્વારા પોતાના સુરેખ અને સૌંદર્ય-ભર્યા દેહથી સુંદર તેજસ્વી અને બળવાન દેહની પ્રેરણા આપી લોક-જીવનને સૌંદર્યનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો.

કૃષ્ણની સૌથી મોટી દેન તો ગીતાધર્મની ગીતા એમણે લખી કે બીજા દાઢાંએ, પણ ગીતાધર્મ એમણે પ્રમોધ્યો એમના જીવનના પ્રત્યેક કર્તવ્ય અને આચારવિચારદ્વારા. ભક્તે એ ઉદ્દેશોધન કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાંથી થયું હોય, પણ એનું ધડતર જીવન અને વ્યવહારદ્વારા સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર થયું હતું. જેમ ગાંધીજીનો ઉછેર સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર થયો હતો તેમ. સૌરાષ્ટ્ર કૃષ્ણની કીડાભૂમિ જ નહેતું પણ સાધનાભૂમિ પણ હતું. ગીતાધર્મનું ઉદ્દેશોધન કુરુક્ષેત્રમાં થયું હોય કે પછી હસ્તિનાપુરમાં થયું હોય. આમ સૌરાષ્ટ્ર માટે તો કૃષ્ણ સંશોધન કે વિવાદનો પ્રશ્ન નથી પણ પ્રાણમૂલ સંસ્કાર છે. લોકોના આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, ધર્મ, કળા, કુનેહ, ધુલ્લ અને શાંતિની આદર્શ મૂર્તિ છે—આદ્યકાળથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની. કૃષ્ણે ગજધર્મ તો આપ્યો પણ લોકધર્મ પણ પ્રસ્તાવ્યો. લોકજીવનના ધડતરમાં આજુ એ અણુમાં કૃષ્ણનો સંસ્કાર ધબકતો પડ્યો છે.

લોકસંસ્કૃતિનો પ્રાણ શ્રીકૃષ્ણ

ઓખા મંડળથી જાદુગાદા સુધીના અનેક સ્થળો સાથે કૃષ્ણનું નામ જડાયેલું છે. એમાંથી પાંચ સ્થળ તો અવિરમગ્ણીય બન્યાં છે. એક દારિકા. બીજું માધવપુર, ત્રીજું રુકિમણી સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ થયેલો. ત્રીજો શિવગત્રીનો મેળો, જે સાધુઓના મેળામાં કૃષ્ણે સાધુવેશી અર્જુન પાસે મુલદ્રાતું હસ્થ કરાવ્યું. ચોથું ગોપ, ત્રીજું સ્વમંતકમળિ માટે કૃષ્ણને જાણવાન સાથે મુલ્લ ખેડતું પડ્યું અને સત્યભામા સાથે પરણ્યા. પાંચમું દેહોત્સર્ગ. વિષ્ણુનો અવતાર મનાયા પછી કૃષ્ણ નામ આસપ્રાણ રહ્યું છે અને એ નામ સાથે જોડાયેલાં સ્થળો ભારતવાસીઓ માટે હૃદયના વર્ષથી યાત્રાધામ રહ્યાં છે. વયગાળામાં સૌરાષ્ટ્રનું નામ જીવતું રહ્યું તે પણ દારિકાના તીર્થધામને કારણે જ. ભાગવત ધર્મ પ્રાચીન હોવા છતાં કૃષ્ણના અવતાર પછીનો કૃષ્ણ જ ભાગવત ધર્મના પ્રાણ રહ્યા છે.

કૃષ્ણે લોકજીવનમાં જે ઉત્સાસનું તત્ત્વ પ્રેર્યું તે એવું અક્ષય નીવડ્યું છે કે એનાથી આજ ત્રણ ચાર હજાર વર્ષ પછી પણ પ્રગ્ન દુ ખો દળવા બનાવીને સહી શકે છે, વેદનાઓને ધોળાને પી જઈ શકે છે, પરમ માનવભાવથી બીજાતા રહે છે જીવનીય કે સ્ત્રીપુરુષના ભેદભાવ ભૂતીને મસ્ત બનીને નાચે છે, આણુને પ્રકુલ બનાવે છે તાજગીને તરવરાટનું બાથુ બરે છે પરમભાવ મુક્ત જીવનનો આનંદ આપનાર સાધન હજી સુધી તો કૃષ્ણ જ રહ્યા છે અનેક યાદવાસ્થળીઓ પણ જીવનનો એ મુક્ત આનંદ જૂટવી શકી નથી એવો એ અમર સરકાર વારસો છે એ ઉત્સવો મનોરંજન કે વિનાશનાં સાધનો બન્યાં હશે કે બનતાં હશે પણ એની ચિરજીવિતા તો ઉત્સવોમાં રહેલી ધાર્મિક સાત્ત્વિકતા જ છે લોકસંસ્કૃતિનો એ અણુભોલ સરકાર છે

યાદવાસ્થળી પછીનું સૌરાષ્ટ્ર

એ પછી પણ યાદવાસ્થળીએ સૌરાષ્ટ્રને બીજી રીતે મરણતોલ ફટકો માર્યો જેમ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ બારતને બાંધ્યું તેમ યાદવોના આંતર કનહો સૌરાષ્ટ્રને બાંધી નાખ્યું અનેક રીતે બળવાન અને સમૃદ્ધિવાન બનેલા યાદવોની એ યજ્ઞિ દારિકા કે સૌરાષ્ટ્રમાં ન સધરી શકાઈ ભારતનો એક વિનાશક પુરાણો રોગ તે છૂત અને સુરાનો, જુગાર અને શરાબનો ધર્મરાજ જેવા પણ એમાં ફસાયેના ત્યારે સામાન્ય લોકોનું તો પૂછવું જ શું? પુરાણોમાં આ જુગાર અને સુરાપાનથી વ્યક્તિઓ કે રાજ્યોના વિનાશના કિસ્સાઓ પણ મળી આવે છે અસુરોમાં પણ આ રોગ હોવાનું જણાયું છે સમૃદ્ધિ અને શક્તિથી મદહોરા બનેના યાદવો પણ જુગારે અને શરાબીએ ખૂન ખૂન ચડી ગયેના એમાંથી આંતરકનહમાં કોતર્યા અને છેવટ યાદવાસ્થળીમાં સર્વનાશ વહોર્યો યાદવોના આ કરુણ વિનાશથી દુ ખી થયેના કૃષ્ણનું મોત પણ એક પારધીના તીરથી વિચિત્ર રીતે થયું વેદજ્ઞન પહેલાંના ચાર પાંચ હજાર વર્ષથી જે સૌરાષ્ટ્ર સમૃદ્ધિ યજ્ઞિ અને સરકારથી ધમકતું હતું એ સૌરાષ્ટ્ર અધિકારમાં ફેકાઈ ગયું વૈદિક સરસ્વતી કાંઈ જળમન્ય કે

ધરતીકંપને કારણે લુપ્ત બની. એના અવશેષો નાની નદીઓ કે તીરો ને આશ્રમસ્થાનો રૂપે રહ્યા. સૌરાષ્ટ્ર બેટમાથી દ્વીપકલ્પ બનતો ગયો. એક બાજુ ખભાતના અખાતથી રાધનપુર સુધી રણનો પટ્ટો પડી ગયો. કચ્છનો સમુદ્ર રણમાં પથટાવા લાગ્યો. બીજે બિભો પટ્ટો ઠેક મારવાડથી પંજાબ સુધી રણમાં પથટાઈ રહ્યો. નદીઓના પ્રવાહો બદલાયા. ફળદ્રુપ અને દરિયાળી જમીન ગભુ અને ખારાપાટને કારણે વેરાન બનતી ગઈ આજે ય અતિદૃષ્ટિ યાવ, કચ્છનું રણ કારાય અને પાણી જીકરાય તો તો પાણી સીધાં નળ સરોવરમાં મળે અને નળ સરોવરથી ખભાતના અખાત સુધી પાણીનો પ્રવાહ સધાઈ જતાં દ્વીપકલ્પ સૌરાષ્ટ્ર બેટ બની રહે આમ સૌરાષ્ટ્રની ભૂરચના ધણી ધણી બદલાઈ રહી

યાદવો પછીનાં ગણરાજ્યો.

યાદવાસ્થળીથી યાદવોનાં તમામ કુળો નાશ પામ્યા હોવાની એક માન્યતા સાચી નથી. આ યાદવ કુળો દારિકાથી ઉત્તરમાં ઠેક મધુરા સુધી, સૌરાષ્ટ્રથી ઠેક દક્ષિણના દેશોમાં અને સિંધુમુખથી માંડી પશ્ચિમ એશિયા સુધી પથગયેલાં હતાં યાદવાસ્થળી પછી સૌરાષ્ટ્રમાં યાદવોનાં કયાં કુળો બાકી રહ્યા તે જાણવા મળતુ નથી. પુરાણો અને લોકકથાઓ પણ જુદી જુદી વાત કહે છે એક કથા મુજબ અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રનાભને અર્જુન લઈ ગયો ને દક્ષિનાપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. બીજી કથા મુજબ વજ્રનાભના વશજ સિંધમાં જિતયાં ને ત્યાં રાજ્ય ચલાવ્યું એના કુળના મજ નામના યાદવે ગીઝની વસાવ્યું. એના પુત્રો પંજાબમાં જિતયાં ને સાતવાહને શિયાળકોટ વસાવ્યું ત્રીજી એક કથા મુજબ બાણાસુરના વજ્ર કૌભાડે પોતાની પુત્રી કૃષ્ણના બીજા પુત્ર સાંન વેરે આપેલી યાદવાસ્થળીમાં યાદવોનો વિનાશ થયો ને બાણાસુરને પુત્ર નહોતાં કૌભાડે સાંનના પુત્ર ઉષ્ણિકને તેડાવીને એસિરિયાનો રાજા બનાવ્યો. મુસલમાનના આક્રમણથી બંને રાજ્યો બાંધ્યાં. એના વંશમાં ચંદ્રચૂડ, ચમદા, બદી ને બડેગ ચયા. સમા રજપૂત પણ એની શાખા ગણાય છે. ફરીને એ ચૂડાસમા સિંધમાંથી કચ્છમાં જિતયાં,

કચ્છમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા પણ આ બધી દત્તકથા અને વહોવયાની કથા છે ઐતિહાસિક આધારો નહીં

ઐતિહાસિક નિરાધારીતાથી એટલું જ કહી શકાય કે યાદવોથી માંડીને મૌર્યકાલ વચ્ચેના હજારેક વર્ષના ગાગામાં યાદવો, યૌધેય અને આહીરો વગેરેનાં ગણરાજ્યો હોય તો આહીરો નાગજાતિમાંથી ઊતરી આવ્યા ગણાય છે એટલે કે આ જૂમિના જૂળ વતનીઓ હોઈ શકે આહીરો સ્વરૂપવાન અને મહામણવાન લગભગ કામ હતી એક વખત સિંધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રથી માંડીને માળવા સુધી એમની સત્તા હતી આહીરો એ જ આહિર. આજના આપર ગણીએ તો એમના કહેવા પ્રમાણે તેઓ કૃષ્ણની સાથે જ મથુરા તરફથી ઊતરી આવ્યાનું પણ કહે છે પણ યાદવો પછી મૌર્યકાલ સુધીના લોકજીવનને કોઈએકસ ખ્યાન મળતો નથી એ વખતના ઇતિહાસના અધકારને ઇતિહાસકારોએ શરમરૂપ ગણાવેલ છે આજે એ યુગ ઇતિહાસ અને સંશોધનને પડકારરૂપ છે

તેમ શિહોરના કુમારના સિંહાનવિજયને પણ જાતકકથા સાથે જોડી દેવાયેલ હોય. લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર એ કહેવત સિંહાનવિજય ઉપરથી પડી કહેવાય છે. વિજય શિહોરથી ઘોઘા ને સુપારક ધઈને સિંહાન ગયો હોવો જોઈએ અને ઘોઘા (તે દિવસે જે નામે હોય તે) સિંહપુરને તામે હોવું જોઈએ.

કૌટિલ્યે વર્ણવેલું સૌરાષ્ટ્ર

વિજયગુપ્ત ચાલુક્ય-કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે મૌર્યકાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગણરાજ્યો હતાં. વહાણવટું આબાદ હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં મહુરાથી બીજા નંબરનો કપાસ પાકતો હતો. સુખસમૃદ્ધિ હતી વગેરે. અસુરો જેમ નગરરચના અને વહાણવટામાં કુશળ હતા તેમ આર્યો યુદ્ધ અને ખેતી-કૃષીવિદ્યામાં કુશળ હતા. આર્યોના આગમન બાદ ક્રમશઃ ખેતીનો વિકાસ થતો ગયો. ત્યારે મૌર્યોએ ગણરાજ્યોનો નાશ કરીને સૌરાષ્ટ્ર છતી લીધું ત્યારે પીતલું વાવેતર સૌરાષ્ટ્રમાં સામાન્ય હતું. પ્રજા લડાયક હોવા છતાં કંઠાળની પ્રજા વેપારવાણિજ્યમાં અને અંદરની પ્રજા ખેતીના કામમાં લાગતી. છતાં મુખ્ય પેદાશ એ વખતે ધી, દૂધ, મધ અને પછી કપાસની હતી. વસ્ત્રવિદ્યા તો અસુરોના કાળથી હતી. યાદવોએ એ વસ્ત્રવિદ્યામાં રંગ અને વૈવિધ્ય પૂર્યાં. મૌર્યો આવ્યા ત્યારે અંદરના ભાગમાં કૂવાની જેમ નદીઓમાંથી નાની નહેરો વડે પણ ખેતી કરાતી હતી. પ્રજા આનંદી અને કળાપ્રિય હતી.

સૌરાષ્ટ્રમાં પહેલાં શક ક્ષત્રિયો કે મૌર્યો ?

ગણરાજ્ય-ગણરાજ સારી પદ્ધતિ હોવા છતાં એમની મોટી નમળાઈ આંતરિક યુદ્ધોની હતી. નાનાં નાનાં ગણરાજ્યો અંદર અંદરના ઝઘડાથી ખુવાર થતાં અને આદેશિક કે દેશની એકતાને નમળી જતાવતાં. પરિણામે બહારના દુશ્મનોને ફાવતું આવતું. એ કાળે એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ની આસપાસ ગ્રીક લોકોની ભારતમાં આવવાની શરૂઆત થઈ ગયેલી. એ અરસાની આસપાસ ગ્રીક અને શક લોકો સિંધુમુખે મોકા કાઢવા મડિલા. એમાં જુદી જુદી માન્યતાઓ અંગે એક મૂળભૂત

મતભેદ રદ્દા કરે છે બીજી બધી માન્યતાઓની સામે એક મળખૂત માન્યતા છે કે ઈ સ પૂર્વે ૫૧૨ની આસપાસ સૌરાષ્ટ્રમાં શક ક્ષત્રપો આવેના ન્યારે એમની સામેની માન્યતા અનુસાર શક ક્ષત્રપો ઈ સ પૂર્વેના પહેલા સૈકાથી માંડી ઈ સ ૭૮ આસપાસ આવેના શ્રી ડેનરરાય માંકડની માન્યતાનો સ્વીકાર કરીએ તો ઇતિહાસનો ક્રમ ઠીક ઠીક બદલી જાય છે એ માન્યતા અનુસાર ચદ્રયુત મૌર્યે ઈ સ પૂર્વે ૩૨૨ પછી સૌરાષ્ટ્રનાં ગણરાજ્યોનો વિનાશ કરીને સૌરાષ્ટ્ર કબજે ક્યું તે પહેલાં શક ક્ષત્રપો સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ગયેલા એ માન્યતા પ્રમાણે મૌર્યગણ, ચાલુક્યગણ અને આબીરગણનો નાશ ચદ્રયુતે નહિ પણ શક ક્ષત્રપોએ કર્યો ગણાય એ કાલગણના પ્રમાણે સિદ્ધપુરના કુમાર વિજયનો પ્રસંગ પણ ઈ સ પૂર્વે ૪૮૩ને બદલે ઘણો વહેલો ગણવો પડે, કારણ કે ઈ સ પૂર્વે ૪૮૩ની સાલ એ તો ભગવાન છુદ્દનો નિર્વાણકાલ ગણાય છે ઉપરાંત માન્યતા અનુસાર કાલગણના સ્વીકારીએ તો ભગવાન છુદ્દનો કાલગણના પણ ફેરવવી પડે ન્યારે સામાન્ય માન્યતા મુજબ મૌર્ય પછી યવન એટલે કે ગ્રીક અને એ પછી શક લોકો આવ્યા ગણાય છે તેમ છતાં ઉપરની માન્યતા સખળ પુરાવાના આધારે રજૂ કરાયેલી છે.

સિદ્ધિએ પરદેશીઓનો પ્રવેશ

આ પરદેશી જાતિઓના આગમન અને આક્રમણ સાથે સૌરાષ્ટ્રની રાજ્યસત્તા અને લોકજીવનને ઘણો સખધ છે કારણ કે ઈ સ પૂર્વે ૪૦૦ની આસપાસ મોડું કાદતા ગ્રીક અને શક લોકોનો સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવન ઉપર ઘણો મોટો પ્રભાવ પડ્યો છે આ ગ્રીકો અને શકોને ભારત માથે આક્રમણ કરવાનો સહેલો માર્ગ પણ સિધ્ધ રહ્યો છે અને ક્યંઈ તથા સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેનો દરિયાઈ માર્ગ આક્રમકોનો આવવા કે જવાનો માર્ગ રહ્યો છે આક્રમક જાતિઓ જે સુસંસ્કૃત ન હોય તો જે પ્રદેશોમાંથી એ પસાર થાય એને માળતી અને પ્રજાળતી જાય થોડી સંસ્કૃત હોય તો આગળ વધના પહેલાં ન્યાં ન્યાંથી પસાર થાય ત્યાં

ત્યાંની રાજસત્તા કબજે કરતી જાય, જેથી પીઠ પાછળ કોઈ ધા ન કરે. બન્ને રીતે જે પ્રદેશોમાંથી જતા કે વળતા પસાર થાય એ પ્રદેશોને સહન કરવાનું તો રહે છે જ.

‘સૌરાષ્ટ્રમાં મૌર્યકુળનું શાસન

. એવું સિંધુ માર્ગે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં પહેલું આક્રમણ મેસિડોનિયાના રાજા ફિલિપના મહત્વાકાંક્ષી કુમાર એલેક્ઝાન્ડર-આપણે જોને સિકંદરના નામે ઓળખીએ છીએ તે-નું થયેલું. એ વખતે કચ્છનું રજુ સમુદ્ર સ્વરૂપ હતું. પાછા વળતાં સિકંદરનું આખું લશ્કર એ કચ્છના રજુસમુદ્રમાં આવી ગયેલું, એટલો એ વિશાળ હતો. સિંધુમુખનો એ પ્રદેશ ત્યારે પાતાલદોષ નામે ઓળખાતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦માં પણ ઝીક એલ્યથી મેગરથેનીસ એ પ્રદેશને પાતાલદોષ નામે ઓળખાવે છે તે સિંધુમુખે ૧૩ જેટલી જાતિઓનો વસવાટ હોવાનું કહે છે. ત્યારે પણ કચ્છ એ સારાષ્ટ્રનો એક ભાગ હતું. પહેલું ઝીક-યવન આક્રમણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર શી અસર મૂકતું મ્યું તે આપણને જાણવા મળતું નથી. પણ એ પછી મગધના નંદ વંશનો નાશ કરી, ગણરાજ્યોને ખતમ કરી ભારતને એકચક્રી બનાવનાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સૌરાષ્ટ્ર છતી લીધું અને સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર ગિરિનગરમાં પુખ્યમિત્ર નામનો પોતાનો સૂબો મૂકવાની ઇતિહાસ નોંધ લે છે.

ગિરનારમાં રાજ્ય, ધર્મ અને સમાજશાસનનો સીમાસ્થંભ

આ મૌર્ય રાજ્યો પોતાના શિલાલેખો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રને જન-પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે છે ને જેની જોડે અર્ધી દુનિયાનો ઇતિહાસ સંકળાયે છે એવા ભારતના ઇતિહાસ ઉપર અન્યેરા પ્રકાશ પાડે છે. ગિરનારની ગોદમાં ૨૨૦૦ વર્ષોથી પડેલા ઇતિહાસના અમૂલ્ય વારસસમા ઉપ કૂટના ઘેરાવાના શિલાલેખમાં અગોકની ધર્મલિપિમાં ચૌદ આગાઓ કોતરેલી છે. પહેલી આગામાં યજ્ઞ કે શિકાર માટે પશુવધ ન કરવાની, બીજીમાં માણસો અને જનાવરો માટે ઔષધિઓનું વાવેતર કરવાની,

જણાવ્યું છે કે ‘આ તે સુદર્શન સરોવર છે જે મૌર્ય રાજ્ય વિકાસના પ્રાપ્તિ સુના વૈશ્વવૃક્ષ (પુષ્પમિત્ર) થી ગયાયેલ, મૌર્ય રાજ્ય અશોક તરફથી રાજ્યકર્તા યવનરાજ્ય તુષારસ્થી પ્રજાલિકા વડે શત્રુગારાયેલ અને ગળે લાયક થયેલી બધાયેલ છે’ સુદર્શનનું વર્ણન કરતા રુદ્રદામનો લેખ જણાવે છે કે પર્વતોના શિખર સાથે હરીફાઈ કરતું એવું બાધકામ છે. તેના કિનારા મળખૂન છે એટલે કે પહોળાઈ, લંબાઈ, ઊંચાઈ વગેરે ખાઈખાડા વગરનાં છે સ્વચ્છ કામવાળા છે. તેમાં કચરો ન આવે એવી જળાંચો પાણીનો સમૃદ્ધ અને વધારાના પાણીના નિકાલ માટે પણ વ્યવસ્થા હોવાનું જણાય છે.

નદીઓનાં પૂર વેરલો વિનાશ

રુદ્રદામનના રાજ્યકાળ દરમિયાન ઈ સ ૧૫૦ની આસપાસ અતિ વૃદ્ધિને કારણે સોનરેખ અને પલાસિની નદીઓમાં ભારે પૂર આવ્યા અને બાંધ તૂટ્યો એથી ૪૨૦ હાથ લાંબુ, ૪૨૦ હાથ પહોળું અને ૭૫ હાથ ઊંટ ગાનડુ ૫૬૫ પાણીના ધોધ છૂટ્યા ને જળપ્રત્ય જેવી સ્થિતિ કરી મૂકી. લેખમાં જણાવ્યું છે તે મુજબ પર્વતની ટૂંકો, ઝાડો, કિનારા, ગઢ ઉપરની દેવડીઓ, અગાશીઓ, મેડીઓ, દરવાખા અને ઊંચા વિસાખાઓનો લાંબીને બુકો કરી નાખ્યો એને કારણે સરોવરના નદીમુખના તળ સુધી રજુ જેવું થઈ ગયું લોકોમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામને આ સમાચાર પહોંચ્યાવામા આવ્યા રુદ્રદામને રાજ્યના ખર્ચે હતો એનાથી ત્રણગણો મોટો ખર્ચ બધાઓ આ કામ પ્રામાણિક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ એવા દુલ્લેખના પુત્ર પદ્મવં શુભિ શાખને સોંપ્યું, જે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનો સમ્રાટ હતો.

ગિરિનગરનો વહીવટ સોંપાયો. ઇ. સ ૪૫૫માં વળી પાછી અતિરૂષ્ટિ થઈ અને આઠસો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે બંધાવેલો, અશોકે સુંદર બનાવેલો ને રુદ્રદામાએ સમરાવેલો બંધ ફરી પાછો વૂટ્યો. પણ ચક્ર-પાલિતે જે જ માસના ટૂંકા ગાળામાં હતો એના કરતાં વધારે સરસ રીતે સમરાવીને તૈયાર કર્યો. આ બંધ ૧૦૦ હાથ લાંબો, ૬૮ હાથ પહોળો અને ૭૫ માથોડાં જોડેલો હતો. આવડો વિશાળ બંધ બાંધવા પાછળ અઠવાક દ્રવ્ય ખર્ચાયેલું. બંધ બંધાઈ રહેનાં સરોવરની ટેકરી ઉપર વિષ્ણુનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું અને બાહણો તથા નગરજનોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા. દામોદરજીના મંદિરમાં આજે એ પુરાણા વિષ્ણુ-મંદિરની એક મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ દામોદરજીના જીર્ણોદ્ધાર વખતે કોટના પાયામાંથી મળી આવેલી.

ભારતનાં મધ્ય મધ્ય સામ્રાજ્યોનું સાક્ષી

આજે તો એ સુદર્શન તળાવનું નામનિશાન નથી. પણ આઠસો વર્ષ સુધી એ સુ-દર્શન સરોવર ગિરનારની ગોદમાં ઝૂમતું હતું સંજવ છે કે છેલ્લું સમરાવ્યા બાદ બીજાં બસો ત્રણસો વર્ષ સુધી પણ ટકી રહ્યું હોય. આમ એકાદ હજાર વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રનું એ સુદર્શન સૌરાષ્ટ્રની જ નહિ પણ મગધના સામ્રાજ્ય અને ઉત્તરચીનીના ક્ષત્રપ રાજ્યની શોભાદેષ હતું. આ એક જ સરોવર આપણને સૌરાષ્ટ્રમાંના સાતસો વર્ષના મૌર્ય, ગ્રીક, સક, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત વંશના ઇતિહાસ કહી જાય છે. ચંદ્રગુપ્તની સુદૃઢ રાજ્યવ્યવસ્થા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને પ્રજા-પાલન, અશોકનાં સુશાસન, ધર્માચાર ને લોકાચાર, સમાજવ્યવસ્થા ને ધર્મ તથા નીતિ, ક્ષત્રપોના ઉચ્ચ સંસ્કાર, હૃદયનું ઔદાર્ય, પ્રજાકીય નીતિ અને શાસનવ્યવસ્થા, ગુપ્તોની લોકપ્રિયતા અને પ્રજાકીય કામોની તત્પરતા અને સાથોસાથ મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત રાજ્યોની પ્રગતિ-શીલ લોકનીતિ.

સત્ત નામની છઠી પેઢાસ્તા અવધૂત શિલાલેખો

આ સુદર્શન તળાવના ભવ્ય બાંધકામથી સૌરાષ્ટ્રના સલાટો અને

જણાવ્યું છે કે ‘આ તે સુદર્શન સરોવર છે જે મૌર્ય રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તના પ્રાપ્તિ સુધા વૈશ્યગુપ્ત (પુષ્યમિત્ર) થી રચાયેલ, મૌર્ય રાજ્ય અંશોક વરુદ્ધી રાજ્યકર્તા યવનરાજ્ય તુષારસ્થી પ્રણાલિકા વડે શશુંગારાયેલ અને રાજ્યને લાયક હજારી બંધાયેલ છે.’ સુદર્શનનું વર્ણન કરતાં રુદ્રદામનના લેખ જણાવે છે કે પર્વતોના ક્ષિપર સાથે હરીફાઈ કરતું એનું બાધકામ છે. તેના કિનારા મજબૂત છે. એટલે કે પહોળાઈ, લંબાઈ, જિંદગી વગેરે ખાઈ ખાડા વગરનાં છે. સ્વચ્છ કામવાળા છે. તેમાં કચરા ન આવે એવી બજાઓ પાણીનો સંમદ અને વધારાના પાણીના નિકાલ માટે પણ વ્યવસ્થા હોવાનું જણાય છે.

‘નદીઓનાં પૂરે વેરેલા વિનાશ

રુદ્રદામનના રાજ્યકાળ દરમિયાન ઈ. સ. ૧૫૦ની આસપાસ અતિ-વૃદ્ધિને કારણે સોનરેખ અને પલાસિની નદીઓમાં ભારે પૂર આવ્યા અને બંધ તટયો. એથી ૪૨૦ હાથ લાંબું, ૪૨૦ હાથ પહોળું અને ૭૫ હાથ જીંદું ગાખડું પડ્યું. પાણીના ધોધ છૂટ્યાને જળપ્રલય જેવી સ્થિતિ કરી મૂકી. લેખમાં જણાવ્યું છે તે મુજબ પર્વતની ટૂંકો, ઝાડવાં, કિનારા, ગદા ઉપરની દેવડીઓ, અગાશીઓ, મેડીઓ, દરવાજા અને જિંદા વિસાખાઓનો બાળીને છુટ્ટો કરી નાખ્યો. એને કારણે સરોવરના નદીમુખના તળ સુધી સ્થૂ જેતું થઈ ગયું. લોકોમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. મહાહત્રપ રુદ્રદામનને આ સમાચાર પહોંચ્યાંવામાં આવ્યા. રુદ્રદામને રાજ્યના ખર્ચે હતો એનાથી ત્રણમણો મોટો ખર્ચ બંધાવ્યો. આ કામ પ્રામાણિક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ એવા ફલેપના પુત્ર પલ્લવી સુન્દિ સાખને સોંપ્યું, જે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનો સર્જો હતો.

સુદર્શનની કરી પાછી નવચલના

‘એ પછી એથી સદીમાં સુત્રપ સત્તાનો મુખ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ અંત આવ્યો અને સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રગુપ્તના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની આજ નીચે આવ્યું. તેના પૌત્ર સ્કંદગુપ્તે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પર્ણદત્ત નામના અધિકારીને નીમ્યો. એ વખતે પર્ણદત્તના પુત્ર ચક્રપાસિતને

ગિરિનારનો વહીવટ સોંપાયો. ઇ. સ. ૪૫૫માં વળી પાછી અતિરૂઢિ થઈ અને આઠસો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે બંધાવેલો, અશોકે સુંદર બનાવેલો ને રુદ્રદામાએ સમરાવેલો બંધ ફરી પાછો તૂટ્યો. પણ ચક્ર-પાલિતે બે જ માસના દૂંઢા માળામાં હતો એના કરતાં વધારે સરસ રીતે સમરાવીને તૈયાર કર્યો. આ બંધ ૧૦૦ હાથ લાંબો, ૬૮ હાથ પહોળો અને ૭૫ માથોડાં જોડેલો હતો. આવડો વિશાળ બંધ બાંધવા પાછળ અદ્ભુત દ્રવ્ય ખર્ચાયેલું. બંધ બંધાઈ રહેતાં સરોવરની ટેકરી ઉપર વિષ્ણુનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું અને પ્લાહણો તથા નગરજનોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા. દામોદરજીના મંદિરમાં આજે એ પુરાણા વિષ્ણુ-મંદિરની એક મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ દામોદરજીના જ્યોતિષ્વર વખતે કોટના પાયામાંથી મળી આવેલી.

ભારતનાં મધ્ય મધ્ય સામ્રાજ્યોનું સાક્ષી

આજે તો એ સુદર્શન તળાવનું નામનિશાન નથી. પણ આઠસો વર્ષ સુધી એ સુ-દર્શન સરોવર ગિરનારની ગોદમાં ઝૂલતું હતું. સંભવ છે કે હેલ્લુ સમરાબ્યા બાદ બીજાં બસો ત્રણસો વર્ષ સુધી પણ ટકી રહ્યું હોય. આમ એકાદ હજાર વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રનું એ સુદર્શન સૌરાષ્ટ્રની જ નહિ પણ મગધના સામ્રાજ્ય અને ઉત્તરવિંધીના ક્ષત્રપ રાજ્યની શોભાદૃષ હતું. આ એક જ સરોવર આપણને સૌરાષ્ટ્રમાંના સાતસો વર્ષના મૌર્ય, ગ્રીક, શક, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત વંશના ઇતિહાસ કહી જાય છે. ચંદ્રગુપ્તની સુદૃઢ રાજ્યબ્યવસ્થા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને પ્રજા-પ્રાલન, અશોકના સુશાસન, ધર્માચાર ને લોકાચાર, સમાજબ્યવસ્થા ને ધર્મ તથા નીતિ, ક્ષત્રપોના હિત્ય સંસ્કાર, હૃદયનું ઔદાર્ય, પ્રજાકીય નીતિ અને શાસનબ્યવસ્થા, ગુપ્તોની લોકપ્રિયતા અને પ્રજાકીય કામોની તંપરતા અને સાથોસાથ મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત રાજ્યોની પ્રમતિ-શીલ લોકનીતિ.

સત્ નામની છઠી પોકારતા અવધૂત શિલાએબો . . .

આ સુદર્શન તળાવના ભવ્ય બાંધકામથી સૌરાષ્ટ્રના સલાટો અને

મજૂરોની કારીગરી અને સક્રિયતા ખ્યાલ આપણને આવે છે. એ જ રીતે નહેરો વડે ચલી ખેતી, સુખ, સમૃદ્ધિ અને પ્રગતી ધર્મપ્રિયતા, આદર, આતિથ્ય અને સહૃદયણીપણાનો ખ્યાલ આપે છે. એ આઠસો વર્ષનો વિશેષ કથો જ ઇતિહાસ ન થયે તો પણ અશોક, દુર્લભન અને રક્તચુપ્તના ગિરનારની ગોદમાં અવધૂત સમા અડીગો. લગાવીને સોંકડો વર્ષોથી બેઠેલા એ ત્રણ શિલાલેખો ઇતિહાસના જીવતાગ્રંથના નમૂના છે. હજી સુધી તો એને પાણી પ્રગળી શક્યું નથી અને જૂતારના ફેરફારો ભાગી શક્યા નથી અનેક જીવલેખપાલ સામે ધર્મ, સુશાસન અને પ્રજાધર્મની રક્ષા કરતાં જાણે ત્રણ દારપાળ જે ભૂતકાળનો અનુભવ લેતા આગળ ચીધે છે, વર્તમાનનું ભાગદશન આપે છે તે ભવિષ્ય માટે સાવધાનીનાં સૂત્રો હિચારે છે.

સાત્રાઠ અશોકના સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પછી નિર્નિસાર દીર્ઘકાળ સુધી મગધની ગાદીએ રહે છે. પણ સૌરાષ્ટ્રનો વિશેષ સંબંધ નજરે પડતો નથી. અશોકનું રાજ્યસાસન એના શિલાલેખ દ્વારા આપણે જોઈએ. એ કાળે સાર્વજનિક ઔપચાલય, પાંજરાપોળ, ધર્મશાળાઓ, પરબો વગેરે અસ્તિત્વમાં હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત થતો જતો હતો. શેવો અને બૌદ્ધો વચ્ચે ધર્મધુ પણ હતું. છતાં બૌદ્ધ એ રાજધર્મ હોવાથી શેવો હિંદુઓ ભીડી શકેલા નહિ. એકંદરે પ્રજા સુખી ને સમૃદ્ધ હતી.

અશોક પછી બૌદ્ધધર્મની અદિસાની અતિશયતાને કારણે લશ્કર નખળું પડ્યું અથવા ધણી કુમારો સત્તાશૂન્ય હોતાં રાજાના મૃત્યુની રાહ જોઈ રહ્યા હોય એ કારણે પણ અશોકનું 'સાત્રાજ્ય' એના અવસાન બાદ જાંચું. માંદગીના કારણે ભારત છોડી જતાં સિંહદરતું મૃત્યુ થયું અને એના સરદારો જે તે વિભાગના રાજા બની બેઠાં એવું જ અશોકના મૃત્યુ બાદ થયું.

ચીકોનો વધતો જતો સંબંધ

સિંહદરની ભારત ઉપરની ચડાઈને કારણે ઓક અને ભારતનો

સંબંધ વધ્યો. સિકંદરના મૃત્યુ બાદ સિધુથી ગાંધાર સુધીના પ્રદેશમાં પથરાઈ રહેલા ગ્રીક અધિપતિ સેલ્યુકસ નાઈટરે ફરી બાગત ઉપર ચડાઈ કરી પણ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે એને બારે શિસ્ત આપી સેલ્યુકસે પોતાની પુત્રી હેવન ચંદ્રગુપ્ત વેરે પરણાવી અને ગ્રીક અને અર્થો સાથે લોહીનો 'સંબંધ' શરૂ થયો. એ સમયે ઘણા ગ્રીક સેનાનીઓ ભારતમાં બગ્ની થયા. સેલ્યુકસનો એકથી મેગેસ્થેનીસ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં એકથી નિભાયો. એણે ભારતની પ્રગતિશીલ અને સુખી પ્રજા, ભારતની સમૃદ્ધિ, સુશાસન અને ધર્મ વિશે ખૂબ મૂલ્ય અંચ લખ્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્રીક જાતિનું આક્રમણ

અશોક પછી સૌરાષ્ટ્ર સાથેના સંબંધે એના પૌત્ર સાપ્રતિ વિશે જ આપણને ખબર મળે છે ભારતનો પશ્ચિમ વિભાગ અને સૌરાષ્ટ્રનો જૈન અંધાના આધારે કહી શકાય કે સાપ્રતિએ ખૌદધર્મમાં જૈન-ધર્મ અંગીકાર કરેલો અને પ્રવર્તાવેલો ગિરનાર ઉપર એણે દેવળ પણ બંધાવેલ. સાપ્રતિના અવસાન સમય સુધીમાં મગધનું મહારાજ્ય ભાગી ગયું હોય છે. શૈવ, ખૌદ અને જૈન ધર્મોએના ઝડપ શરૂ થઈ ગયા હોય છે. આ અનાવરથાનો કાલ ફરી પાછો ગ્રીક આક્રમકોએ લીધો અને એકદીઅન ગ્રીક મિનેન્ડરે સિંધ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રનો કબજો લીધો. એ કાળે નાગ, તક્ષક, આબીર વગેરે અનેક જાતિઓ સિધુમુખથી સૌરાષ્ટ્ર સુધી પથરાયેલી હતી. મિનેન્ડરે ભારતમાં આવી ખૌદધર્મ અપનાવ્યો અને મિલિન્દ નામ ધારણ કર્યું. ગ્રીક લોકોના સૌરાષ્ટ્રમાં આવવાથી બે સંસ્કૃતિનો સમન્વય થયો ગ્રીકોએ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને જાણ અપનાવ્યા.

બે સુવિકસિત સંસ્કૃતિનું મિલન

ગ્રીકોએ જેમ ભારતીય સંસ્કૃતિ અપનાવી તેમ ગ્રીકોએ ભાગને આપ્યું પણ ધર્મનું કારણ કે ગ્રીસ અને એની આસપાસનો પ્રદેશ એ કાળે જગત સંસ્કૃતિઓમાં પણ ક્રીકીક આગળ વધેલો હતો ભાગતમાં જેમ ગણરાજ્યો હતા તેમ ગ્રીસમાં નગરરાજ્યો હતા. નગરરાજ્યોનો સારો

વિકાસ થયેલો પણ સ્પર્ધામાં એ ખુવાર થઈ. સ્પર્ધા ને એમેન્સ એનાં મુખ્ય મથકે હતી. ન્યાયની પદ્ધતિ એટલી વ્યવસ્થિત હતી કે એમણે ઘડેલા કાયદા જનતાના લગભગ તમામ દેશોમાં રોમન લો-રોમન કાયદા તરીકે સ્વીકાર પામ્યા, જે આજ સુધી સુધારાવધારા સાથે ચાલુ છે. જોકે ભારતની પચાસત પદ્ધતિમાં રોમન કાયદા કરતાં લોકશાહીનું તત્વ વિશેષ રહેલું હતું. એને કારણે સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ રહેતું ને ઝઘડાનો ઉકેલ ઝડપી સરળ, સહેલો તથા બંને પક્ષોમાં રાગદેવનું તત્વ વધાર્થાં સિવાય મનનું સમાધાન કરવા તરફ રહેતો. લોકસંસ્કૃતિનું પચાસત એ પ્રમુખ અંગ છે ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાનું મજબૂત અમ આ પ્રામ-પચાસતો જ હતી રાજ્યોની ઊચ્ચપાયલ છતાં પ્રજા ન તૂટી એની પાછળ સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ સમી પ્રામપચાસતની ઉત્તમ રચના જ હતી. એથી રાજ્યો ને સામ્રાજ્યો નાશ પામતાં પણ ગામડાં ટકી ગ્રહેતાં-એમની એકતા, સંગઠન અને સ્વાવલંબનને કારણે જ.

વિશ્વની બે મહાન કળાનો સમન્વય

ગ્રીક લોકો, જેને ભારતવાસીઓએ યવન તરીકે ઓળખેના એ ગ્રીક લોકો, સિદ્ધ અને સ્થાપત્યમાં ધણા આત્મજ નીકળી ગયેલા. કદ દારમાં-ગાંધારમાં એ લોકોનું રાજ્ય હતું. એમના સિદ્ધસ્થાપત્યનું પ્રમુખ અસર તમે ભારત પણ આવ્યું અને બંને દેશોની કળાના સમન્વયથી શિલ્પની આજની ગાંધાર સૈમી ઉત્પન્ન થઈ. ધણી ખરી બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પણ ગાંધાર સૈમીની છે એ પછી ભારતીય શિલ્પકળા ગાંધાર સૈમીથી જુદી પડી, કારણ કે બંને દેશોના સ્વભાવ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અનુસાર ગ્રીક શિલ્પ રૂપપ્રધાન હતું ન્યારે ભારતીય શિલ્પ આત્માની કલાને વિકસાવનારુ ભાવપ્રધાન હતું એક સુસ્ત છતાં કઠિન, જડ લાગે છે, ન્યારે બીજું —ભારતીય શિલ્પ સૂક્ષ્મ અને જીવંત લાગે છે એકમાં બળ અને રચના સૌંદર્ય વિલસણું લાગે છે, બીજામાં ચેતન અને આત્માનું સૌંદર્ય વિલસે છે કાવ્ય અને નાટ્યકલામાં પણ ગ્રીસે ધણું વિકાસ સાધેલો. એ જ રીતે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજનીતિ, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનમાં પણ

ધણા આગળ વધેલા જન્મતા અનેક નામાંકિત વિદ્વાનોમાં ગ્રીક વિદ્વાનોના ખણે મોટો ફાળો છે રમતો અને વ્યાયામના અજગ શોખીન હોવાને કારણે રનાયુબદ્ધ, સુરેખ અને સુંદર હતા યુદ્ધવિદ્યામાં પ્રવીણ અને પરાક્રમી હતા પણ આ પરાક્રમનો મદ, આંતરકલ્પ અને વિલાસ યાદોની જેમ એમને પણ ખાઈ ગયા ને હણેને હાથે એ મહાન સામ્રાજ્યનો નાશ થયો. સંસ્કૃતિ રહી ગઈ. જગત-સંસ્કૃતિઓમાં એની ધણી મોટી દેન છે. ગ્રીક લોકોએ હિંદુ સંસ્કૃતિને અપનાવતાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનો ભારતને પણ વારસો મળ્યો. એથી ભારતીય સંસ્કૃતિ વધુ સમૃદ્ધ બની સૌરાષ્ટ્ર તો ગ્રીક લોકોનું મૂળ મથક બનેલું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓના લોહીમાં એ લોહી અને લોહીના સંસ્કારનો ઉમદા વારસો પડેલો છે. આજના સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક વિશિષ્ટ કામો મૂળ ગ્રીક જાતિમાથી જીતરી આવેલ છે

સૌરાષ્ટ્રના પહેરવેશમાં ગ્રીક અને શક જાતિના સંસ્કાર

સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તમ પ્રકારની ઘોડેસવારી, પહોળા ખાંચના ચૂડીવાળાં ઝબ્બા, જિંચી એડીના કાઠી લોકો પહેરે છે તેવા કૂદડી ને કૂમતિયાળાં પગરખાં અને કાઠીઓની અસલ ધાટની વળદાર પાધડી અને લગાઈમાં તલવારના ધાથી માયાનું રક્ષણ કરવા પાધડી નીચેની કાંસાની તાંસળી વગેરે ગ્રીક લોકોનો વારસો છે. જોકે એમાં ધરાની શક સંસ્કૃતિનું પણ મિશ્રણ છે. સૌરાષ્ટ્રનું કલાત્મક કૃતિય પણ ગ્રીક લોકોનું ધેરદાર કાંથી સહેજ નીચે એવું અંગરખું અને ધરાની શાનું પેનોઢક અંગરખું એ બંનેના મિશ્રણમાંથી બનેલું છે. રંગમૂર્તિના પડો જેને આપણે જવનિકા કહીએ છીએ તે મૂળે યવનિકા ઉપરથી ચળેલ છે. યવન તરફથી મળેલી તે યવનિકા. એક મત એવો છે કે ગ્રીક લોકોના નાટકમાં પડો જ ન હતો. પણ પડો જેવું કાપડ ગ્રીસદેશથી આવતું હશે એના ઉપરથી પડોને યવનિકા એટલે આજની જવનિકા નામ મળ્યું હશે જ્યારે આજનો ચૂડીદાર પાયજામો અને અંગરખું આપણને ધરાની શક લોકો પાસેથી મળેલ છે. અંગરખું તો હવે ક્યાંક જ પહેરાય છે. જ્યારે પાય-

જામે તો આજના રાષ્ટ્રીય પોષાકમાં સ્થાન પામેલ છે આ પાયજામે વિવિધ પ્રકારે સૌરાષ્ટ્રમાં પહેરાય છે આમ કેડિયું, અમરખું, ચૂડીદાર પાયજામે અને પહેણી ગાયના ચૂડીદાર સોરડી અમ્ભા-પહેરણ એ સૌરાષ્ટ્રના ગ્રીક અને શકના કાયમી વારસારૂપ બન્યા છે

બેકટ્રીઅન ગ્રીકની સત્તા હેઠળ

બેકટ્રીઅન ગ્રીક મિલેન્ડર-મિલેન્ડ અને એપોલોડોટસ એમ બંને રાજ્યસત્તા કચ્છ સહિત સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું જણાય છે આ ગ્રીક રાજ્યએ હિંદુ સંસ્કૃતિ, ભાષા વગેરે અપનાવ્યા અને ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારી મિલેન્ડ નામ ધારણ કર્યું તે આપણે જોઈ ગયા આ રાજ્ય મિલેન્ડે સૌરાષ્ટ્રમાં દેવળો, કૂવા અને છાવણીઓ બંધાવ્યા હોવાનું જણવા મળે છે આ બેકટ્રીઅન ગ્રીકની સત્તા ૮૦ થી ૧૦૦ વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં રહી હોવાનું જણાય છે આમ કાલગણના પ્રમાણે ઈ સ પૂર્વે ૩૩૦ આસ પાસ સૌરાષ્ટ્ર ઔર્યકુળની સત્તા નીચે આવ્યું તે લગભગ ઈ સ પૂર્વે ૧૪૨ની આસપાસ સુધી રહ્યું જણાય છે તે પછી બેકટ્રીઅન ગ્રીકની નીચે ઈ સ પૂર્વે ૭૮ની આસપાસ સુધી રહ્યું જણાય છે વચમાં કોઈ શક રાજ્ય આવી ગયાનો સંભવ મળાય છે

સૌરાષ્ટ્રમાં ઈરાની શકોનું આગમન

એ પછી પશ્ચિમના ક્ષત્રપોનો પ્રસિદ્ધકાળ શરૂ થાય છે સૌરાષ્ટ્ર ઉપરના એમના ઉત્તરાણ સાથે મહાન જૈનાચાર્ય કાલકસુરિનું એક કથાનક ગૂંથાયેલું છે અને કેટલેક અંશે એને ઐતિહાસિક-પ્રમાણપૂર્ણ પણે ગણવામાં આવે છે કથાનક એવું છે કે ઉત્તરચીનીમાં ત્યારે રાજ્ય મહાબિહલ રાજ્ય હતો હતો (આ મહાબિહલ ઉત્તરચીના મધ્યવર્તમાનના નામે લોકકથામાં સ્થાન પામેલ છે) ત્યારે જૈનાચાર્ય કાલકસુરિની બહેન સરસ્વતી ઉપર આ મહાબિહલની દાનત, જમડી અને એને પોતાના મહેલમાં પૂરી દીધી. કાલકાચાર્ય આથી ખૂબ રોષે બરાધા અને વેર વાળવા પોતાના બાણેજ બાણમિત્રને ત્યાં જઈ ત્યાં કેટલેક કાળે કાલકાચાર્ય સાદ્દર્ભી ધરાન-પારસકુળ ગયા એ વખતે ધરાનની આસપાસ ઈરાનના

ખંડિયા શક ઠાકોરોનો વસવાટ હતો. આ શક ઠાકોરો શકસાહિ કહેવાતા. કાલકાચાર્ય એ શકસાહિઓના મુખીને ત્યાં રહ્યા. અને પોતાના વૈદક અને ન્યોતિષથી મુખી તથા બીજા શક ઠાકોરો ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પાડ્યો કેટલોક કાળ ત્યાં રહ્યા બાદ કાલકાચાર્ય શકસાહિઓને લઈને સિંધ દેશમાં જાતર્યા. અને સિંધના પાટનગર મીનનગરનો કબજો લઈ એક શક ઠાકોરને એનું રાજ્ય સોંપ્યું. ત્યાંથી શક ઠાકોરો સાથે કચ્છમાં જાતરી કબજો જમાવીને સૌરાષ્ટ્રમાં જાતરી સૌરાષ્ટ્ર કબજો કરી ૯૬ શક ઠાકોરો વચ્ચે સૌરાષ્ટ્ર વહેચી દઈ જે શક મુખીને ત્યાં પોતે જાતરેના તે શક મુખીને સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય સોંપ્યું. ત્યાંથી બળવાન બની પોતાના ભાણેજ બાનુભિત્રની સહાય સાથે ઉજ્જયિની ઉપર ચડાઈ કરી અને ગદંભિલ્લને મારીને વેર વાળ્યું પછી માલવાનું રાજ શક મુખીને સોંપ્યું.

કાલકાચાર્ય અને શક કાવચો

આ મહાન જૈનાચાર્યના પરદેશીઓને ભારતભૂમિ ઉપર ઉતારવાના કાર્યને કેટલાક ઇતિહાસકારો કર્ણ ધેનાના પ્રધાન માધવના કૃત્ય સાથે સરખાવે છે એમ કહેવાય છે કે કાલકાચાર્યે એ ગદા શકોને જૈન-ધર્મની દીક્ષા આપીને આ ભૂમિની સંસ્કૃતિ સાથે મેળવી દઈ એનું સાદું વાળી દીધું એની સાથે એમ કહેવાય છે કે કાલકાચાર્યે એ ધણુ ઉમદા કાર્ય કર્યું કહેવાય, પણ આ ભૂમિનો સરકાર જ એવો છે કે મહાન આક્રમક અને સંસ્કારી કે અસંસ્કારી જાતિઓ પણ ભાગત પરના વિજયે આક્રમણ બાદ આ ભૂમિના ધર્મો ને સંસ્કૃતિ અપનાવતી જ રહી છે. પશ્ચિમના શકોની જેમ હિતરના શકો પણ હિંદુ સંસ્કૃતિને અપનાવીને એક બની રહેલા. એથી કાલકાચાર્યનું રાષ્ટ્રીય ભારાયેલું કાર્ય ઓછું મંજીર ન ગણાય. પ્રત્યક્ષિતકૃતિથી કર્યું હોય તો પણ એ કાર્ય અસ્વાભાવિક તો ગણાય જ, પણ જે કાળનો પૂરો ને સાચો ઇતિહાસ ન મળે એ કાળના કાર્ય ઉપર ન્યાયાધિશ બનવું એ પણ જરાબર નથી. અનુમાનો જરૂર તારવી શકાય. અને આવા પ્રસંગો અંગે મતભેદ તો રહેવાના જ.

ઝોળખતા હોય પણ વીર વિક્રમને ઝોળખે છે. સૌથી વિશેષ એની ન્યાય-પ્રિયતા અને પરદુષ્ટોને દુષ્ટી અને પરસુષ્ટોને સુષ્ટી થવાના એના ત્યાગ ને બલિદાનની માન્યતાને આભારી છે. રાજા 'વીર વિક્રમ'નો અંધારપછેડો તો રાજાઓની પ્રજાવત્સલતાનું પ્રતીક બની ગયેલ છે લોકકથા એ હમેશાં ઇતિહાસ નથી હોતો પણ લોકહૃદયની લાગણીનો પડથો હોય છે. રાજા વીર વિક્રમ પછી રાજા બોજને નામે પણ ઘણી ઘણી ઇતકથાઓ ચાલે છે. વીર વિક્રમના દરબારના નવ રત્નો રાજા બોજના દરબારને નામે મડે છે અને એકના એક પ્રમગો ઘણી વાર બંનેના નામે પડ્યા છે.

હૂણા આઠવા ને એકરૂપ બન્યા

ગુપ્તકાલમાં ચક્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય પછી કુમારગુપ્તે, રકંઠગુપ્તે અને શુદ્ધગુપ્તે પણ ગુપ્તકાલની કીર્તિ ઝળહળતી રાખી પણ એમનો ધણો સમય હજોના જંગલી ધારાઓને હાકી કાઢવામાં ગયો છેલ્લા ગુપ્ત રાજા લાલુગુપ્તથી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો અને ચીન પાસેના પ્રદેશમાંથી રોમ સુધી વિનાશ વર્તાવતા હજોની ઉવટે ચડતી કળા થઈ જેમાં તોરમાણુ અને મિહિરગુપ્તે ખ્યાતિ મેળવી છે. સૌરાષ્ટ્રને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી હજોના આ ધારા સૌરાષ્ટ્ર સુધી પહોંચ્યા ન હતાં. આ

અહલે આજના ભાત પ્રદેશને કઠિ વલ્લભીને પોતાની રાજધાની બનાવી. વલ્લભીને પાટનગર બનાવવાનાં ત્રણ કારણ હોઈ શકે. સુદર્શન તળાવના વારંવાર તૂટવાના બચથી અથવા તેા ગિરિનગર આસપાસ પ્રતિપક્ષનાં નાનાં મોટાં રાજ્ય સાથેની વારવારની લડાઈનો ભય હોય, કાં તેા એ કાળે વલ્લભીપુર ખાડીને કાઠે આવેલુ હોઈને વહાણવટાને વિકસાવવા કે ખંભાત-ભરૂચ સુધીના દરિયાકાંઠા સુધી નજર રાખવા સહર રથળ માન્યું હોય. જોકે વલ્લભીથી દરિયાકાંઠા આજે ૧૩ માર્ચે ખસી ગયો છે, પણ જહાજોના વંશજ, જે મૈત્રકોના નામે ઓળખાયા એ મૈત્રકોના ગાંધ્યકાળ દરમિયાન વલ્લભી ધીકતુ બદલ હતું.

જૈનધર્મનું ગ્રામીન કેન્દ્ર વલ્લભીપુર

આ મૈત્રકકુળ કયાંથી આવ્યું, મૈત્રક નામ કેમ પડ્યું અને વલ્લભી નામ કેમ પડ્યું એના વિષે અનેક મતમનાંતર ચાલે છે. પણ સાતમી આઠમી સદીના સાહિત્યમાં મૈત્રકોને યાદવો તરીકે ઓળખાવેલ છે વલ્લભી મૈત્રકકાળ પહેલાંથી વસેલું હતું અને ઠીક ઠીક વિકાસ પામેલું હતું જૈન-ધર્મનું પરમ ધામ હતું. દેવસેન સુરિના અંથ પ્રમાણે વલ્લભીમાં વિ. સં. ૧૩૬ માં સેવક સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ થયેલી, અને સિમ્બર સંપ્રદાયમાં જન્માવેલી કમ્બજિક સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ થયેલી. વલ્લભી વાચના પણ મૈત્રકકાળ પહેલાં થયેલી. એ પહેલાં રાણેશી વલ્લભીનો ‘બલાઈ’ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે અને પાણિનિના ગણપાઠમાં પણ વલ્લભીનો ઉલ્લેખ છે. એ બનાવે છે કે વલ્લભી ઇ. સ. ૨૦૦ પૂર્વે પણ સારી રીતે વિકસેલું હતું. આ રીતે વલ્લભી ઘણું ગ્રામીન હતું અને ઈ. સ. ની પહેલી સદીથી તેા જૈનધર્મનું અને બૌદ્ધધર્મનું મહાન કેન્દ્ર અને તીર્થસ્થાન બનેલું. સ્વપો, ગુપ્તો અને મૈત્રકો પછી પણ જૈનધર્મની પ્રબળ અસર સૌરાષ્ટ્રની નગરીઓમાં રહી છે, વલ્લભીનો અનેક રીતે વિકાસ થયેલો હોઈને પણ સેનાપતિ જહાજો એને પાટનગર તરીકે પસંદ કર્યું હોય.

સૌરાષ્ટ્રનું મૈત્રક રાજ્ય

ઇ. સ. ૪૭૦ આસપાસ ઉદય પામેલ આ વલ્લભીના મૈત્રકોમાં

જે એકલ મંડપના નામે ઓળખાય છે.)

અન્ય ધર્મોનાં મંદિરો

યુગ્મન ચગના લખવા મુજબ વલ્લભીમાં અન્ય ધર્મોનાં ચારસોએક જેટલાં મંદિરો હતાં ને સોરઠમાં સૌથી વધુ મંદિરો હતાં. આશ્વર્યજનક ધાર્મિક સદિષ્ણુતાનું એ પરિણામ છે. આ મંદિરોમાં જૈન દેવાલયો હતાં, સૂર્યદેવળો હતાં, વિષ્ણુનાં મંદિરો હતાં, ને રાજ્યકુળનો ધર્મ રીવ હોવાથી સૌથી વિશેષ પ્રચાર શૈવધર્મનો અને શિવાલયનો હોવો જોઈએ. વલ્લભીના ખોદકામમાંથી મળેલાં પ્રચંડ શિવલિંગ અને વિશાળકાય નદી-ઓની પ્રતિમા એની સાક્ષી પૂરે છે. તે છતાં સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથનો કોઈ ઉલ્લેખ વલ્લભીનાં દાનચાસનોમાં હજી સુધી નથી મળ્યો. સોમનાથમાં પાશુપતોના મંદો એ કાળે હતા. એ જ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં દેવીઓના મંદિરો પણ હતાં. બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો પરિવાજક હતા. ગામડે ગામડે ફરતા અને ધર્મપ્રચાર કરતા.

સુપ્રસિદ્ધ વલ્લભી વિદ્યાપીઠ

વલ્લભી વિદ્યાપીઠનાં અદ્વૈત વર્ણનો આપણને વાંચવા મળે છે, જેમાં અનેક વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી અને ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદમાંથી અનેક વિદ્વાનો ત્યાં વેળાસ માટે આવતા, જેની પ્રવેશદારે જ પરીક્ષા લેવામાં આવતી, મંત્ર નાટા ભાગના નિષ્કૂળ નીવડતા. જ્યારે અંદરની ચર્ચાસભામાં તો બહુ જ થોડા ઉત્તિર્ણ બનતા અને આચાર્યનું પદ મેળવતા. માત્ર વલ્લભી વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચાભ્યાસમાં જ નહિ પણ સામાન્ય શિક્ષણ પણ ધણું ઉચ્ચ પ્રકારનું આપવામાં આવતું. સામાન્ય શિક્ષણમાં ૧૬ વર્ષે તો વિદ્યાર્થી પારંગત થઈને આવતો એક ઉલ્લેખનીય બાબતુંએ છે કે આ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં લોકકથાઓનો પણ અભ્યાસ કરાવાતો. જેમાં મંચતંત્ર અને જદત્કથાનો ઉલ્લેખ થાય છે. કાવ્ય અને વ્યાકરણવાળું રાવણ-વધનું સુપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય, જે બદ્ધીકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે, પણ એ કાળે લખાયેલું.

સૌરાષ્ટ્રના સમૃદ્ધિ

જેવું ધર્મ, રાજ્યઅવસ્થા અને શિક્ષણનું એવું જ વલ્લભીની સમૃદ્ધિનું અદ્ભુત વર્ણન કથાઓમાં વાંચવા મળે છે વલ્લભીનું બંદર એ કાળે પાતાળ પ્રદેશથી ભરકા સુધીના બંદરોમાં મધ્યવર્તી કેન્દ્ર હતું. દૂર દેસાવરથી અહીં અટળક ચીજો આવતી, સંધરાતી હિતર અને મધ્ય ભારતના મહાન ક્ષેત્રીઓ વલ્લભીના બંદરેથી વેપાર કરતા અને સંધરેથી ચીજોના સોદા કરી દૂર દૂરનાં સાગર સ્થળોએ વહાણો હંકારી જતા. વલ્લભી તો સમૃદ્ધ અને વેલવસાળી હતું જ પણ આખો સૌરાષ્ટ્ર પણ સમૃદ્ધિવાન હતો. એકલા વલ્લભીમાં જ સોથી સવાસો કરોડપતિઓ હતા. ત્યારે ધક્ષાધિપતિની તો ગણતરી જ કરવાની રહે. મકાનો સુંદર રચનાવાળાં હતા પ્રાસાદો ભવ્ય હતા. વિહારો કલાત્મક હતા. એવું જ અન્ય દેવાલયોનું કથાસરિત્સાગરની વાર્તાઓમાં એનાં વર્ણનો આવે છે જમીન રસકસવાળી, વનરપતિ પણ સારી અને ફળફૂલની વિપુલતા ગ્રેહી. સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પ જનતાં બાહર વગેરે નદીઓનો કાંપ આ બાલકાંડામાં આજ મુખી ઢસઢાઈ આવે છે. એટલે આજે જેમ ધડિનો પુષ્કળ પાક ઊતરે છે તેમ એ કાળે પણ વિશેષ ઊતરતો એમ મુખ્યતઃ યજ્ઞના વર્ણન ઉપરથી જાણવા મળે છે અને એણે લખ્યું છે તે મુખ્ય લોકો ધડિની રાટલી ખાતા આજે પણ બાલકાંડાના લોકોનો ખોરાક મુખ્યતઃ ધડિ જ છે. જોકે સૌરાષ્ટ્રના લોકોને, પાકને અને આખેહવાને વલ્લભીથી એણે જુદાં તાગવેલ છે અને સૌરાષ્ટ્ર-સૌરાષ્ટ્રની અસર એને સારી નથી થઈ. પણ આજના સૌરાષ્ટ્ર વિભાગને બદલે સૌરાષ્ટ્રના કોઈ બીજા જ ભાગનો એને અનુભવ થયો હશે એ અનુભવ એકાંગી જણાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં એકતાંત્રી શાસનનો અંત

સૌરાષ્ટ્રના મૈત્રક રાજ્ય દરમિયાન આરણ લોકોના દુમલા સિંધ માર્ગે શરૂ થયેલા. એવો એક દુમલો ઈ. સ. ૭૧૪ના અરસામાં થયેલો, ન્યારે આરખોને સૌરાષ્ટ્ર સાથે સંધિ કરવી પડેલી. આવા દુમલાઓમાં શરૂઆતમાં તો આરખોને પીછેહઠ જ કરવી પડેલી. વલ્લભીપુર ઉપરનાં

આરમોનાં આકમણો પણ શરૂઆતમાં નિષ્ફળ નીવડેલા છેવટ વિક્રમ સવત ૮૪૫માં સિધના આરમોએ કરેલા હુમલાથી નળજા પડતા જતા વલ્લ્હી રાજ્યનો વિનાશ થયો એ વિનાશની સાથે કાકું માતવાદીની કથાને સંકળનામાં આવે છે પણ એ કથાના તથ્યાતથ્ય વિશે અનેક મત છે પણ વનજી ઉપરના આરમ હુમલાથી વલ્લ્હી રાજ્યનો વિનાશ થયો એ એક હકીકત છે વનજી રાજ્યના અત સાથે સૌરાષ્ટ્રમાંથી બૌદ્ધધર્મનો અને સૌરાષ્ટ્રના એકત્રી રાજ્યનો પણ અત આવ્યો

બૌદ્ધધર્મનો અત શાથી ?

વનજી રાજ્યના અતથી સૌરાષ્ટ્રમાં એકત્રી રાજ્યશાસનો અત આવ્યો પણ વલ્લ્હીએ સર્જેલી સંસ્કૃતિ કોઈ વિહારના અવશેષરૂપે, કોઈ દેવાલયોના ખડેરા કે ખોદકામમાંથી મળી આવતી મૂર્તિઓરૂપે જળવાઈ રહી તો બાકીની લોકજીવનમાં એતપ્રેત થઈને નવું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી અલગત એ શિષ્ટ સંસ્કૃતિના રૂપે તો નથી જ રહી. પણ રાજ્યના વિનાશ સાથે આટના વિશાળ પાયા પર મડાયેલ બૌદ્ધ ધર્મનો અત એકાએક ઠેમ આવ્યો એ ભારત જેવો જ એક કોયડો છે આઠમી સદી પછી સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મનું નામનિશાન મળતુ નથી એવો એકાએક એ અદશ્ય થયો લાગે છે બૌદ્ધધર્મના અત માટે બે ત્રણ કારણો અપાય છે એક તો એ આર્યધર્મનો જ સુધારકસમ્રાટ હતો હિંદુધર્મથી મપૂર્ણપણે અન્ય એવો એ ધર્મ નથી બીજું કારણ એ મનાય છે કે ન્યાતમત વગરની સમાનતામાં પરદેશી યવનો કે મલેચ ગણાતાઓને જ્યાં ઉઠાવીને બાહ્યો સામે મૂક્યા બૌદ્ધધર્મની વ્યાપકતાથી લોકો ઉપરની પકડ યુમાવી મેંડેના અને પુરોહિતપદ છૂટી જતા નવરા પડેના બાહ્યોનો એક રીતે કહીએ તો એકધારો વિરોધ વિગ્રહ ચાતુ જ હતો બીજું બાજુ મહાયાન, હીનયાન અને વજ્રયાન જેવા પંચો પડી જઈને બાદધર્મ પોતે પણ નીચો પડતો જતો હતો જનહૃદયને સ્પર્શે તેવા તરવો કે પ્રચારિકાઓ એમાં બાકી હતી કોઈ પણ ધર્મ લોકોના હૃદયમાં આવતો લાગે કાળ અન્યથા શકતો નથી.

અને જો એ અવગણાય તો તે કદાચ રાજાઓનો ધર્મ રહે, શ્રીમતોનો ધર્મ ગણે, કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સત્તાધારી વર્ગનો ધર્મ રહી શકે પણ લોકધર્મ ન રહી શકે અને જે ધર્મ લોકધર્મ નથી બનતો તે લાંબો કાળ ટકતો પણ નથી બીજા બાળ્ય વર્ગ વિશેષ ઉદાર થયો અને પગદેશી આક્રમક બનિયોને હિંદુધર્મમાં અપનાવતો જ રહ્યો આ આક્રમક બનિયો ગજકર્તા હોવાથી હિંદુ બનવાની સાથે નામ અને સંસ્કૃતિ પણ હિંદુની અપનાવી અને એમાંથી ક્ષત્રિયકોમોનો ઉદય થયો આ રીતે બ્રાહ્મણવર્ગને રાજકર્તા કોમની વિશાળ ઓથ મળી રહી બૌદ્ધધર્મનો અત આવનામાં આ પણ એક સમગ્ર કારણ છે

૧ બૌદ્ધધર્મનો સંસ્કાર વારસો

એક સપ્રદાય તરીકે બૌદ્ધધર્મ અદૃશ્ય થયો પણ સત્ત્વ તરીકે તો એ બાકીના ભારતીય ધર્મોમાં સર્કાત થઈ ગયો જે મતપાગમાં નિર્દોષ પશુઓના નિંદાનો અપાતાં તે અપરાધો સિવાય બધાં થયાં અહિંસા આચાર્યધર્મમાં જિતરી. જીવહિંસાથી કમકમા અનુભવતો યુગરાતનો સમાજ એ બુદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મને આભારી છે કુરુણાનો આત્મર્ભાવ એ પણ બૌદ્ધધર્મને આભારી છે જેમ કર્મકાંડ નહિ તેમ માત્ર વિતક વાદ નહિ, જેમ અધ્યક્ષ નહિ તેમ માત્ર વિશ્વતિપૂજા નહિ પણ સત્ત્વ સ્વચ્છિનો વિવેક અને ધર્મસહિષ્ણુતા એ બૌદ્ધધર્મનો સંસ્કાર છે અને આજે અહીં હજાર વર્ષ પછી એ નિર્વેર, જિયનીયતા બેદનો અભાવ અને નાતમનની સમાનતાનો તથાગતનો ઉપદેશ વિશ્વકનહ સામે મુક્તિનો માર્ગ ચીધી ગયો છે પરચીનરૂપે અને વ્યક્તિ જીવનના આચારથી સમસ્તરૂપે આ નિષ્કર્ષમોધન પણ ભાગતની વિશ્વતિઓના અુખેથી જ થઈ ગઈ

સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધકાલીન અવશેષો

ચિત્ર, સિંદુ અને સ્થાપત્યની કલ્પનો વારસો તો અર્ધો જગતને બજો બૌદ્ધધર્મે જ આપ્યો બૌદ્ધધર્મે અર્ધો દુનિયાની કનાપ્રતિભાને પ્રેરણા પૂરી પાડી છે ભગ્વ સ્તૂપો, અપરૂપ મૂર્તિઓ, જનમૂલ ચિત્રો,

સજીવ કડારણ અને કલામડિત વિહારોના સ્થાપત્યમાં જશ્ને કે શુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ આકાર લઈને અવતર્યો છે. એમાંથી ઘણું નાશ પામી ગયું છે છતાં ઘણું ઘણું બચી ગયું છે. ભારતના અન્ય પ્રદેશોની અને વિધના દેશોની સરખામણીમાં તો સૌરાષ્ટ્રમાં એના સ્મૃતિસ્થ ભગાર સમા અવશેષો જ રહ્યા છે. ગૌરવપૂર્વક બતાવી શકાય એવો તો અગ્રહને એક શિલાલેખ જ. બાકીના અવશેષો જેવા માટે ગિરિનગર-ગિરનાર પાછું જવું પડે તેમ છે. આજે 'આવાપ્યારા'ની ગુફાઓને નામે જે એળખાય છે તે બૌદ્ધકાલીન ગુફાઓ-ચૈત્યોના અવશેષો છે એ પછી ઉપરકોટની બૌદ્ધ ગુફાઓના સ્તંભ, એની કુંભીઓ, પ્રવેશદ્વાર વગેરે ઉચ્ચ કોટિના શિલ્પનો ખ્યાલ આપે છે એ જ રીતે ખાપરા કોટિયા નામે મથહર ચોરોના નામે જે ગુફાઓ પ્રસિદ્ધિ પામી છે તે પણ ઉપર-કોટની શૈલીની બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે. એ જ રીતે ઢાંક અને સિધેશ્વર પાસે પણ બૌદ્ધ ગુફાઓના અવશેષો આજે ધૂળમાં મળી રહ્યા છે જ્યારે સાણા હુગરની બૌદ્ધ ગુફાઓમાં, જ્યાં ઢોર અને માલધારીઓએ આજે આશરો બનાવ્યો છે તે અને તળાજની ૩૦ ગુફાઓ સાથેને એકલ મંડપ પણ એક કાળની અતિખ્યાત બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે આજે તો આ બધી ગુફાઓ વિશે અનેકવિધ દત્તકથાઓ ચાલે છે એક કાળે ભગવાન તથાગતની ઉપદેશમાયાઓથી એ ગુફાઓ બાળતી હશે, ગૌરભતી હશે.

સૌરાષ્ટ્રમાં વસળીનાં સમકાલીન રાજ્યો

આઠમી સદીના અંત ભાગે સૌરાષ્ટ્રમાંથી વસળી રાજ્ય અને બૌદ્ધ-ધર્મનો અંત આવે છે. એ કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો-અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવાનું જણવા મળે છે એક કાળના અસ્થિમાત્ર અને પછીના વર્ધમાનપુર-વઢવાણમાં ચાપોલકટ-ચાપવંશના રાજા રાજ કરતા હોવાનું જણાય છે મથુરાપુરી-મેરખીમાં સૈન્ધવવંશના રાજવીરું રાજ હતું. જ્યારે મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર-સૌરાઠ અને ગોહિલવાડ વચ્ચે માર્ણક-વંશના રાજાઓનો રાજવંશ મળી આવ્યો છે. એ રાજવંશ ક્યાંથી

ઊતરી આવ્યો એની ઠથી માહિતી મળતી નથી. ગાર્ગ્યનો અર્થ પણ ઊકલ્યો નથી. ગાર્ગ્ય એ ગરુડવંશ હોવાનો એક સંભવ મનાય છે. જો ગરુડવંશ હોય તો ગાર્ગ્ય એટલે ગારુડી કાં ન હોઈ શકે ? પણ ગારુડી તો આજે સર્પો નયવતી એક બાકતી કામ છે. એના રાજ્યનું એક નામ કુંક પ્રસવણુ મળે છે. એ નામનો અર્થ અગર તો આજે એનું કાઈ રૂપાંતર અસ્તિત્વમાં હોય તો તે ઉદ્દેશવાનું રહે છે. મળે છે માત્ર એ રાજવંશના રાજાઓનાં થોડાં નામ. જેવાં કે યર, વરાહદાસ, સિંહાદિત્ય વગેરે. આજના દાંકના એ રાજાઓ હોવાનું અનુમાન થાય છે. અને દોઢસો બસો વર્ષનો એમનો રાજ્યકાળ હોવાનું ટેવાય છે.

સૈન્ધવ ન્યદ્રથ-જેઠવા વંશ

ખીજે સૈન્ધવવંશ તો પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે. સિન્ધુરાજ ન્યદ્રથના વંશના આગળ જતાં સિન્ધુ ઉપરથી આવેલા એટલે સૈન્ધવ કહેવાયા. સિન્ધ ઉપરના આર્યોના આક્રમણને કારણે સાતમી સદીની આસપાસ કન્ધ-સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરીને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના સાગરતટ પ્રદેશ ઉપર એમણે રાજ્યવિસ્તાર કરેલો. એમ પણ કહેવાય છે કે કન્ધના રણ કે સમુદ્રમાંથી ઊતરી આ સૈન્ધવોએ પહેલી ગાદી મોરબીમાં સ્થાપેલી. એનો પહેલો રાજા પુષ્પેણ કે પુષ્પદેવ નામે હતો. એનો રાજધાની ભુતાગ્નિલિકા એટલે આજનું ધૂમલી હતું. મૂળ ભુતાગ્નિલિકા, એ પછી ભૂમિલિકા, એ પછી ભૂમલિકા, એ પછી ભૂમલી અને છેવટ ધૂમલી એવું રૂપાંતર થયું હોવાનું સૈન્ધવ રાજાઓના દાનશાસનોના અનુક્રમે જણાય છે. ૨૦૦ વર્ષના સૈન્ધવ કાળ પછી જેઠવાવંશ ધૂમલીમાં આવે છે. આ જેઠવા અને સૈન્ધવ એક જ હોવાનું અનુમાન છે. સૈન્ધવવંશનું પ્રતીક મત્સ્ય-માછળું હતું. જેઠવાઓના આદિ પુરુષ મહર્ષવજ ઉપરથી જેઠવાઓનું પ્રતીક હનુમાન હતું. સાગર ઉપરથી સત્તા છૂટ્યા પછી હનુમાનજીનું 'નીકે રવીકામું' હોવાનું કહી શકાય. ધૂમલીના જૂના મંદિરની શાલ-કાંઠિકાઓમાં વાનર તથા મત્સ્યનાં પ્રતીક સાથેસાથ છે. જો સૈન્ધવ અને જેઠવા એક જ હોય તો સૈન્ધવ જેઠવાઓનો વંશ સાચાઆઠ

વલ્લભી પછીનું સૌરાષ્ટ્ર

વલ્લભી પછીના સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ તો ધણો તાજો છે એક-તાંત્રી શાસન વૃત્તિ જર્તા સૌરાષ્ટ્ર જુદા જુદા રાજ્યકુળો વચ્ચે વહેંચાયા કરે છે મારામારી છે આ રાજવંશોના મૂળ પુરુષ કે મૂળ કુળની લગ-લગ એકેએક કામ અને એકેએક રાજકુળ પોતાને કાં તો સૂર્યવંશી અને કાં તો ચંદ્રવંશી કહેવરાવે છે કાં તો રઘુકુળથી એમની વંશાવળી શરૂ થાય અથવા તો યાદવકુળથી વંશાવળી શરૂ થાય. એક હકીકતનું અમાન એમના વહીવંચા રાખતા જ આવ્યા છે કે આર્ય અને અનાર્યના લોકી મિશ્રણ બાદ, ગ્રીક, શક, હણુ અને ગુજરાતે જો હણુ ન હોય તો, ગુજરાતે વગેરે કંઈક જાતિઓ હિંદુધર્મમાં ભળીને એકરૂપ બની ગઈ છે. પછી કોઈ રાધવ રહેતું નથી, યાદવ રહેતું નથી.

એકતા તોડતો અલગતાનો યુગ

પનખો પછીના યુગમાં જૈનધર્મ ઉપગંત કોઈ યુગપ્રવર્તક ધર્મ રહ્યો હોય તો તે બ્રાહ્મણધર્મ. પણ શકરાચાર્ય પછી આ બ્રાહ્મણોએ પોતાનું પુરોહિતપદ યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરો જાગવી રાખવા નાતજાતના ભેદને વધુ મજબૂત બનાવ્યા. વલ્લભી સુધી ધધાદારી કામે હતી પણ જિંચનીચના આવા સજ્જક નેનીએ લઈ જનારા ભેદો ન હતા. આઠમી સદી પછી વણુ અને કુળના અભિમાનો કૂદકા મારે છે. પુરોહિતો એને પવિત્ર મનાવે છે, વહીવંચાઓ એને મિરદાવે છે ને સામાજિક એકતા તૂટે છે. વાડાઓ બંધાય છે સંપ્રદાયોના પેટા સંપ્રદાયો જોવા થાય છે શુરુપરંપરામાં પણ નોખી નોખી ગાદીઓ જોવા થાય છે. આમ ધર્મ અને સમાજ બન્ને વહેંચાય છે. એ સમાજને ટકાવી રાખ્યો ભક્તિ માર્ગ અને અદ્વૈતના ઉપાસકો-સતોએ

મેચકો પછી વાળાઓ

વલ્લભી ગળ્યનો અંન આવ્યા પછી પણ કુટલોક કાળ એ ટક રહી હોવાનું કહેવાય છે. અને વલ્લભીના અવશેષો પડ્યો વળા નામનું નાનું ગામ હૈયાતીમાં આવે છે એની ગાદીએ વાળા લોકો આવે છે

વાળા કહે છે કે તેઓ પાંડવકુળમાંથી જિતરી આવ્યા છે. જ્યારે ઐતિહાસિક અનુમાનો ઉપરથી એમ કહેવાય છે કે વાળાલોકો મૈત્રકોનો જ એક વેલો હતો. એમણે વળા પછી તમાળને પોતાની રાજધાની બનાવી. એના એકલવળાના રાજવીઓને લોકકથાઓમાં ખૂન ખૂન બિરદાવવામાં આવ્યા છે. તમાળનો સાગરકંઠો વાળાઓને ક્યજો આવ્યો

સાગરકંઠાના આવડા

વલ્લભીના સમયમાં જ ચૌરા લોકો સૌરાષ્ટ્રમાં જિતરી આવેલા. એમના વંશ વિષે પણ અનેક મતો છે, કોઈ એક મત નથી ચૌરા તે જ આવડા. આજનું પાટણ અને તે કાળનું દેવપત્તન પકડીને એમી મથેલા તે વલ્લભી પછી દ્વારકા સુધીના વહાણવટાં દ્વારા ચાલતા વેપાર-વણગને ભૂંટવા મડિલા. કનકસેન ચાવડો એનો પહેલો રાજવી મથાય છે.

ચૂડાસમાનો રાજ્યકાળ

નવમી સદીમાં ચૂડાસમા મેદાનમાં આવે છે. એ પોતાને યાદવવંશી કહેવરાવે છે. અનેક દંતકથાઓ એમના વંશ વિષે ચાલે છે. પણ સિધ બાણુથી જિતરી આવ્યાનો સ્વભવ જ વધારે છે. અને સમા રજપૂતો સાથેનો સંબંધ જણાય છે. યાદવકુળની શાખાઓ અંગે આગળ ચર્ચા કરી ગયા હોય. ચૂડાસમા સમકાલીન રાજવંશોમાં વધારે ગ્રખ્ય અને મનાયી હતા. આવડા પછી જોડવા અને ચૂડાસમા જ સૌરાષ્ટ્રના મતાયી રાજવંશો હતા. આ ચૂડાસમાવંશના નવધણુ, મહિપાલ, ખેંગાર, મહિલિક એકથી વધુ થાય છે. એમના વિગ્રહો, લગાયક તાકાત અને સંસ્કૃતિના સૌરાષ્ટ્રમાં એક વારસો ચૂકી ગયેલ છે. પાંચસો એક વર્ષના એમનો રાજ્યકાળ જાન્યવલ્લભમાન ઇતિહાસ ચૂકી ગયેલ છે. જૂનાગઢના છેલ્લા રા' મહિલિકનું મહમદ બેગડાના હાથે પતન થતાં ૧૫મી સદીમાં ચૂડાસમા રાજ્યનો અંત આવ્યો.

જાસા, ગોહિલો ને જડેજા

૧૧મી સદીમાં મારવાડના મકવાણાકુળ-ઝાલાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશે

છે ને સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ત્રિભાગમાં સત્તા જમાવે છે. ૧૩મી સદીમાં મારવાડમાંથી સેજકજી ગોહિલ આવે છે. ચૂડાસમાઓ સાથે લોહીસખમાં બાધે છે ને કાંઈક આપમળે આગળ વધતાં ગોહિલકુળની માદી સ્થાપે છે. ૧૬મી સદીના ચોથા દસકામાં સિધમાંથી કચ્છમાં અને કચ્છમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં જાડેજા પ્રવેશ કરે છે ને નવાનગરમાં માદી સ્થાપે છે.

કાઠીકુળનો પ્રવેશ

૧૧મીથી ૧૫મી સદી સુધી એક વિશિષ્ટ જાતિ સિધ અને કચ્છમાં થઈને સૌરાષ્ટ્રમાં રહેતા રહેતા પ્રવેશ કરે છે—તે કાઠીઓની એમના વજ્ર વિષે પણ એવી જ ઐતિહાસિક તકરાર ચાલ્યા કરે છે, કે એ જાતિ શક છે, રાષ્ટ્રીયન છે કે સુવંશી કુળ છે ? એમનો સરકાર બધા રાજકુળોથી જુદો જ તરી આવે છે એમણે આવીને મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં થાણું જમાવ્યું મરાઠાઓની પેશકદમી સામે સૌથી વધુ બાબડયા આ બળજૂડ કાઠીઓ. એટલે ૧૮મી સદીથી મરાઠાઓ આ સૌરાષ્ટ્રને કાઠીનો મુખદેવ સમજ્યા ને સૌરાષ્ટ્ર ત્યારથી કાઠિયાવાડ કહેવાયું.

મુસ્લિમ આક્રમણ

આરખોના હુમલા તો સાતમી સદીથી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર શરૂ થઈ ગયેલા આઠમી સદીમાં એમણે વળબી બાગ્યુ ૧૧મી સદીમાં મહમુદ ગીઝનીએ સોમનાથ બાગ્યુ એ પછીનો કાળ તો મુસલમાનો અને અંદરો-અંદરનાં રાજકુળોની નાની મોટી લડાઈઓ, અને સિધ, કચ્છ અને યુજરાતની સત્તાઓ સામેના વિઝહોમાં પસાર થાય છે. ૧૫મી સદીમાં મુસલમાનો જેમ ચૂડાસમાની તેમ જેઠવાની સત્તા પણ બાગે છે પણ જેઠવા રાજકુળ સ્ત્રી જાય છે ૧૬મી સદીમાં અકબરનું લશ્કર જાડેજા સાથે લડીને એને ખડિયા બનાવે છે

મોગલ પછી મરાઠા ને અંગ્રેજો

૧૮મી સદીમાં મોગલ સત્તાઓ પછી મરાઠાઓ આવે છે. મુઘલ ચાલ્યા કરે છે. ખડણી ઉપરાવાય ને છેવટ મરાઠાઓની સંપૂર્ણ રિથર સત્તા જામે ત્યાં ૧૮મી સદીના અંત બાગમાં અંગ્રેજો આવીને

સૌરાષ્ટ્રમાં સત્તા જમાવે છે અંગ્રેજોના ૧૫૦ વર્ષના અમન બાદ ભારતની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે ને વનભોના મૈત્રેકો પછી ૧૯૦૦ વર્ષ બાદ સૌરાષ્ટ્ર ભારતના એક ભાગરૂપ એકતત્રી જની ૨૨૫૦ વર્ષ બાદ ગણરાન્ય-લોકચાહી શાસન પ્રાપ્ત કરે છે

આવીને ઓતઓત થયા

વનભોના પછીનો ઇતિહાસ લોકજીવનની ધણી નજીક છે એ ઇતિહાસ રાજકીય ઇતિહાસ ન રહેના લોકે ના લાંબા કાળના જીવનવિગ્રહનો ઇતિહાસ મની ગયો છે વાળાઓને બાદ કરતાં જેમ ઓઢો, શકો, પહેલવીઓ વગેરે સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને લળી ગયા તેમ આભીર, મેર, સૈન્ધવ વગેરે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી એકરૂપ બન્યા બહારથી આવેનાં રાન્યકુળોમાં જેઠવા અને ચૂડાસમા સિધ-કચ્છમાંથી આવ્યા, જાડેજા અને કાઠીઓ પણ સિધ-કચ્છમાંથી આવ્યા, ન્યારે ગ્રામા અને ગોહિયો માગવાડમાંથી આવ્યા સૌરાષ્ટ્રમાં ન ગયા મુસ્લિમ સૂના કાયમ થઈને શેખ-નવાબ બની સૌરાષ્ટ્રી બની ગયા, ત્યારે સોલપીઓ અને માધેના સૌરાષ્ટ્રની ધણી નજીક છતાં એમનું સત્તાકેન્દ્ર ગુજરાતમાં હોનાં સૌરાષ્ટ્રમાં કાયમી વસવાટી ન બની શક્યા ને પાછા ચાલ્યા ગયા, ન્યારે રાન્યની મહત્વાકાંક્ષાથી આવેનાં કુળો સ્થિર બની એકરૂપ બન્યા. આથી ગુજરાત કરતાં સિધ, કચ્છ અને મારવાડ સાથે સૌરાષ્ટ્રનો સબધ વિશેષ ગહો

આવ્યા પણ એક ન બન્યા

એ જ રીતે મગઠાઓ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં કાયમી ન બન્યા, થોડાં દુર્ઘટનામાં કુટુંબો સિવાય અને અંગ્રેજોને તો સાત દળર માઈનિ દ્વંથી રાન્ય કરવું હતું ઉપરાંત સંસ્કૃતિ જ સાવ બિન મુસનમાનો, બિન સંસ્કૃતિ હાવા છતાં અનગ ધર્મે પણ ઠીક ઠીક એક બની ગયા ને ભારતીય સંસ્કૃતિને સુદૃઢ ફાળો આપી રહ્યા આક્રમક તરીકે આવેલી જાનિઓ કે રાન્યો પ્રત્યે લોકોને આદર નથી થતો, સિવાય કે એ આક્રમકો આવીને, વિજયી બનીને, પણ એકરૂપ બને આવીને એકરૂપ નહિ

ખનનારા સમાન સંસ્કૃતિના કુન્નદ હોય તો ખસુ આદ્ય જીમો થતો જ નથી

સંસ્કાર ચૂદડીનો નવરંગી પાલવ

વનભીના મૈત્રકો પછીનો કાળ લોકોને પોતાનો લાગે છે, પણ એ પહેલાનો કાળ જાણે કે અસ્પર્શ્ય જેવો લાગે છે મૌર્યો, ક્ષત્રપો, ગુપ્તો અને મૈત્રકો એ ઐતિહાસિક દહીકત હોવા છતાં લોકોને એ સ્વપ્ના જેવા લાગે છે, જ્યારે ત્યારપછીના મગનાં સભાગૃહો લોકોમાં આજે ય સવેદન જગાડે છે, કારણ કે એ કાળ લોકભાષામાં સધરાયો નથી અને ઇતિહાસની ભાષા એ લોકભાષા નથી

સૌરાષ્ટ્રમાં અને જાતિઓનાં સંસ્કૃતિ વહેણ જીતરી આવેલાં એમાં વિધવિધ વાણી ને વિધવિધ વેશવાળાં કુળો એમની પગ પરાઓ, એમની આસિપતો જીતરી આવી. વાળાઓનો ત્યાગ ને બનિદાન, જેઠવાઓનાં પ્રેમ અને શૌર્ય, અટદી ચૂડાસમાઓનો પ્રનાપ અને સરકાર, જાંવા ઓની ટેક અને તાકાત, ગોહિલો અને પરમારોનો આસરાનો ધર્મ, ખિરાદરી ને બહાદરી, જડેજઓના વિદ્યા, સરકાર અને ધર્મપ્રેમ અને કાઠીઓનું શૌર્ય, ખાનદાની, આદર આતિથ્ય અને અણનમપણુ એમાં બાળ્યાં એમનાં જ શા માટે ? આયરો, ચારણો, મેર, વાધેરો, સુમરા, જત ખાંટ, કોળીયા, બસિયા, બાનરીઆ, સરવૈયા, રનારી, ભરવાડ, કોળી, હરિજન, નાગર બ્રાહ્મણ અને વાણિયા વગેરે દૈક કોમોએ પોતાનું જે કાંઈ વિશિષ્ટ જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ હતું તે સૌરાષ્ટ્રને બાખૂન આપ્યું છે એમાં મુસ્લિમ સાંઈ, ફકીર અને ઓલિયાઓએ જીમેરો કર્યો છે સૌરાષ્ટ્રમાં તો આ સરકાર બાગીરથોને એકધારી વહેતી રાખી છે દેવીપુત્ર ચારણોએ એ ન હોત તો સૌરાષ્ટ્રનો મૈત્રકો પછીનો ઇતિહાસ મૈત્રકો જેટલો જ દૂર પડી જત અને મેનાણી ન હોત તો સૌરાષ્ટ્રનાં આ ત્યાગ, બલિદાન, ખમીર ખાનદાની અને નિજના સરકાર વારસાનું આત્મજ્ઞાન ઓણુ થાત

સૌરાષ્ટ્રી સરકારનો છડીદાર

ભીમદેવ તો ઠેક કાંકોટ ભરાયા હતા અને મહમુદ ગીઝનીના

સોમનાથ ઉપરના આક્રમણ પછી, એક પછી એક મુસ્લિમ આક્રમણ સામે સોમનાથની સખાતે ચડેના સૌગંધના બહાદુરોને, હમીરજી ગોહિલને વેગડા લીધને અને કંઈક નામીઅનામીએ જે માયડા વધેયા છે એમને કોણ ગિદાવત ? મેઘાણી સિવાય એ ગિદાવણ ચારણોના કદમાં જ પુરાઈ રહેત. હમીરજીને તો સ્વં કનાપિએ પણ જીવતા કરેલા પણ પછાત ગણાતા છતાં પ્રેમની પ્રમળતાએ ગજકુળો છોડીને જે હનકી ગણાતી કોમો સાથે લોહીસનધે જોડાયા એવા ઉજ્જવળ પ્રસંગોને કોણ પ્રકાશમાં લાવત ? એ ખસિયા, એ બસિયા, એ કાગીના એ જત પરમાર, એ ખાંટ વગેરે અધારે ખૂણે પડેલા પછાતોની ખાનદાની અને ખમીગને કોણ ઝગમગાવત ? પર્યરે પર્યરે અકિત થયેલી દિદુ મુસ્લિમ મિરાદરી જીતનીચના બેદનેટાળી આતમ સાનની મગા વહાવતી સતવાણી, શીવની ખાતર હસતે મોઢે અફીણ ધોળા જનારી સ્ત્રીશક્તિ, આનિધ્યધર્મે પેટનાં જણાના અધોળ કનારી દિનાવરી, શીનની સામે જ જીવનના જોખ કરનારી મસ્તમિનજી અને એ બધાને મોકળે મને અને મહેમ્તે કંઈ રાસગીતોની રમઝટ બોવાવીને, સુખદુખનાં ઝેર નિતારીને પરપરાગત વારસો આપ્યે જતી જીવનને જાણુનારી, માણુનારી અને નાણુનારી સરસ્વતીને મેઘાણીમાઈએ લોકસરસ્વતી કહી છે

રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબી

ગુજરાતમાં રાસ અને ગરબા વિશે ઠીક ઠીક સાહિત્ય લખાયું છે તે એ પર સચિત્ત ચર્ચાઓ પણ જાગી છે. એ બધાં સાહિત્યમાં અને ચર્ચામાં ગુજરાતના ગરબા અને રાસ અંગે બહુધા લખાયું છે તે ચર્ચાઓ છે. બ્યારે સૌરાષ્ટ્રના રાસ વિશે તો એમાં ઉલ્લેખો જ માત્ર આવે છે. એનું એક કારણ એ છે કે સૌરાષ્ટ્રના રાસ રાસડા એ લોકધ્વન રહ્યું છે, બ્યારે ગુજરાતના રાસ-ગરબા શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલ છે અને ગુજરાતના મધ્યયુગના અને અર્વાચીન કાળના કવિઓએ એને સમૃદ્ધ બનાવેલ છે.

શિષ્ટ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સૌરાષ્ટ્રમાં આ રાસ-ગરબા દયારામ, બોટાદકર, નાનાલાલ, લલિતજી અને મેઘાણી મંડી જ પ્રચાર પામ્યા. શહેરોમાં અને ખાસ કરીને શિક્ષણસંસ્થા કે સ્ત્રી-મંડળો પૂરતા જ એ મર્યાદિત રહ્યા, પણ બહુ સમાજ કે શિષ્ટ મંડળોથી આગળ વધી એ લોકધ્વન ન બન્યા, એક મેઘાણીના અપવાદ સિવાય. દયારામની ગરબીઓ હવેલીઓ તે મંદિરોમાં સ્થાન પામી. આજે તો અટપટા રાગો અને આઠકલાં ખીંતોએ એનું સ્થાન લીધું છે, જે અતિ પરિશ્રમે એક એક જૂથ માઈ કે નાચી શકે. એ પણ શહેરો ને બહુ સમાજ પૂરતા જ મર્યાદિત રહ્યાં છે.

લોકજીવનમાં અચળ સ્થાન

ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં સદીઓથી જે રાસ-રાસડા-ગરબા અને નર્તન

પામતા આવે છે તે આજે લોકજીવનમાં ચિરજીવી ગદીને પોતાનું અચળ સ્થાન રાખી રહી લોકજીવનને આનંદ અને પ્રેરણા પાતા રહ્યા છે. ગુજરાતના રાસ ગરબાથી એ વણી રીતે બિન્ન છે. દાળ લય, શબ્દ, નર્તન, ભેમ અને બાવની દૃષ્ટિએ પણ સમગ્ર ગુજરાતના રાસ ગરબાને વિચાર કરવાનો હોય તો સૌરાષ્ટ્રના પરપગત પ્રકારની જુદી જ મૂનવણી કરવી પડે એ મૂનવણી ગુજરાતમાં થતી રાસ ગરબાની અર્થાંક સાહિત્યમાં બહુ ઓછી થયેલ છે એક માત્ર મેવાણીબાઈએ જ લોક ગીતોરૂપે એની મૂનવણી કરી પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ શિષ્ટ સાહિત્યમાં તે પગી પણ રાસ ગરબાના પ્રકારોની અર્થમાં સૌરાષ્ટ્રના રાસ રાસડાને એના વિશિષ્ટરૂપે મૂનવવામાં નથી આવ્યા, કારણ કે કોઈ શિષ્ટ કવિ કે સરોધક કે સાહિત્યકાર એ રાસના સરકાર નથી પામ્યા અથવા તો એના અભ્યાસની તક નથી મળી એ રાસ અથસ્થ તો હતા નહિ. સમગ્ર દૃષ્ટિએ જરૂર અર્થાય છે કે લખાયુ છે પણ એમણે સૌરાષ્ટ્રનું શ્રૂતકાલીન ગારવ જ સ્થાન પામેલ છે.

અથસ્થ થયા પગી પણ એ રાસ રાસડા સાથે કોઈ કવિનું નામ નથી જોડાયું અને પ્રાદેશિકતા વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રની બહુરંગી લોકસંસ્કૃતિ સાથે એ જોડાયેલા રહ્યા છે એ સંસ્કૃતિના સમભાવી સપર્ક સિવાયની મૂનવણી પણ સુવાસ વગરના પુષ્પ જેવી જ નીવડવાની, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રના લોકપ્રાણુનો ઊર્મિ ધમકાર પદ્ધતિ સિવાય એનું સમાનોઅન શિષ્ટ સાહિત્યના તોતમાપથી જ થવાનું એમાં વણી વાર સવાદ કરતાં વિસવાદ વધારે હોય છે, કંપના કરતાં તર્ક વધારે હોય છે, હૃદય કરતાં શુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય વિશેષ હોય છે, અને બાવ કળા યુક્તિઓનું પ્રમાણ વધારે હોય છે એ અર્થઘન હોય છે પણ એમાં ઊર્મિજનક વાસ્તવ ઘણી વાર ઉપેક્ષા પામે છે શિષ્ટ સાહિત્યથી સૌરાષ્ટ્રના આ રાસ-રાસડા ઉપેક્ષા પામ્યા છે તો સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનથી આ શિષ્ટ રાસ-ગરબા પણ એટલા જ વેમળા રહ્યા છે.

રાસ-ગરબા અંગેના ગોટાળા

ગસ, રાસડા, ગરમા, ગરમી, હીચ અને હમચી અંગે બહુ બહુ ગોટાળા કરવામા આવે છે કેટલેક ઠેકાણે આ રાસ, ગરમા કે ગરબીને એક જ જાતનાં ગણવામા આવે છે સામાન્ય ખ્યાલ પ્રમાણે રાસ-ગરબા તે સ્ત્રીઓ ગાય અને ગરમી પુરુષો ગાય એમ ટેવવામા આવે છે એક લખ્મપ્રતિષ્ઠ સંશોધક એક ઠેકાણે લખે છે કે 'કાઠિયાવાડમા પુરુષો અને ગુજરાતમા સ્ત્રીઓ ગરબા ગાય છેપુરુષોના આવા ગરબા ગોવાળિયાના દાંડિયારાસ સાથે સરખાવી શકાય. ગરબામા ઘણું ખરું મહાનગીભર્યાં દાવભાવ સાથે મરતી દીઠામા આવે છે. ગુજરાતની ગરબીમા સ્ત્રીઓની સુકુમારતા ■ તો કાઠિયાવાડના 'ગરમા'મા મહોંની મરતી છે"

કાઠિયાવાડમા કયે ઠેકાણે એમણે પુરુષોને ગરમા લેના નિહાળ્યા હશે? એક માત્ર નવરાત્રીના ઉત્સવો દરમિયાન કાઠિયાવાડમા પુરુષો ગરબી જ લે છે ને ગરમા તો સ્ત્રીઓ ગાય છે પણ રાસ અને ગરમાને એમણે ગોટાળો કર્યો જણાય છે આવો ગોટાળો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમા બ્યાપક ખન્યો છે એટલે ગસ-ગરબાનો ભેદ સમજવા આપણે એના મૂળ સુધી જવું પડશે રાસના પ્રકાર એકલા સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમા જ છે કે ભારતના અન્ય પ્રદેશોમા પણ છે? એકલા ભારતમા જ આ કયા વિકસી છે કે વિશ્વના અન્ય દેશોમા પણ વિસિષ્ટ રહેલી છે?

લોકનૃત્યો

રાસ સર્વ પ્રકારે લોકનૃત્ય જ છે. ટોળે વળીને લેવાતા રાસ, ગરમા, ગરમી કે ગોઠારા જેવા વર્તુળાકાર નૃત્ય-પ્રકારો તો દુનિયાભરના દેશો-માંથી મળી આવે છે પુરોપના 'મેલડ' અને જાપાનના 'મોના ઓ દેરી' આ જ પ્રકારનાં ગોળાકાર લેવાતાં સમૂહ ગીતનૃત્યો જ છે પ્રાદેશિક આસિયતો અને સામાજિક વિકાસ તથા પ્રજાવિકાસોની લિનનતા તે એમાં હોય જ.

ગોળાકારે મનનૃત્ય એ આદિમાનવ જેટલું જૂનું ગણાય છે. આદિ-માનવે પોતાના ઊર્મિઆવેગને વ્યક્ત કરવા નાદ અને દાથ-પગ તથા

શરીરના આવેગ યુક્ત હૃદયનયનનો આશ્રય લીધો. એ પછી સદામતી યુક્ત મંથો રચાયા. એ સંવૃણવન ભય અને રક્ષારૂપે પેશાયુ તો ખીણ બાણુ આનંદ અને ઊર્મિઓના આવેગો વ્યક્ત કરવા ભેગા મળીને સંવત્રાન અને સંવત્સરૂપે વિકસવા માંડ્યું. સ્વઆતર્માં એ આદિમાનવના ચિહ્ન પછીના જન્મથી ચાળારૂપે દશે ભયના નિવારણ કે વિજયના દુઃકારૂપે દશે આગેય આદિમાનવો ચિહ્નર પછી ચિહ્નરની આસપાસ ટોળે વળીને ઢેકરા મારતા, હોકારો ને ચિચિયારી પાડતા, ચિહ્નર ઉપર પ્રહારો કરતા અને એમાંથી દુઃકારૂપે તોડી ખાતાખાતા એવાં સમુદ્ધ ગીત-નૃત્ય કરતા કળાયા છે. દગસીઓનું જન્મથી નૃત્ય કંઈક આ પ્રકારનું જ છે. સૌગંધના જંજીર ગ્રામના સીદીઓની ધમાત્તમાં આ પ્રકારના ઉત્ત્ર, આવેશમય અને જનની ગીતનૃત્યના લાવો વ્યક્ત થાય છે.

વર્ણન-કુંડાળું એ આદિમાનવનું સર્વાંગિક અને સાદગીક લાવે પ્રતીક રહ્યું છે. હર્નિદાસ ને.ષે છે કે આર્થ જોપગતો સાથે એમનાં ગૌધજી, એમનાં તત્ત્વગત ને ભાષા અને એમનાં ગીતનૃત્યો એક છેડે આર્થાવર્તમાં તો ખીજે છેડે ઉચ્છેન્ડ અને ક્રાંસમાં પહોંચ્યાં. એક છેડે ક્રાંતનમાં તો ખીજે છેડે ગ્રીસ અને જર્મનીમાં પહોંચ્યાં. આ આર્થ નિર્મીઓનાં ટોળાં જ્યાં જ્યાં વસવાટ કરી રહ્યાં ત્યાં ત્યાં એમની કળા પણ સાથે લેનાં ગયાં. યાકેલાં અંગનો આરામ એકલદોકલના નાયગાનથી કેમ મળે! સૌ સમુદ્ધન આનંદ મેળવે, રચના સમાન હિલોલ ઉડાવે. એવા સંવૃણવનમાંથી આ સમુદ્ધ ગીતનૃત્યોનો આવિર્ભાવ થયો. કહી શકાય. પ્રમણુરીત જાતિઓ દાગ એણે ધરતી અને સમુદ્રની સફેદ ખેડી-પ્રાદેશિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સામાજિક સ્વરૂપાતર સાથે આ ગીતનૃત્યોનું પણ સ્વરૂપાતર થતું ગયું.

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં કયાંથી આવ્યા?

પણ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં આ ગરબા આવ્યા કયાંથી? ગરબો એટલે મર્જાદીપ-મર્જા એટલે ઘડો. એ ઘડને કારાવીને, જળીકર મેસારીને એમાં દીપ મૂકી દબ્બર દબ્બર પ્રકાશકિરણોની ધારાઓ વહાવતાં આ

સુંદરીઓનાં સુકુમાર અને જોમવતા નૃત્યો વિકસ્યા કઈ રીતે ?

આપણે જોઈ ગયા કે નાદ અને નર્તન આદિમાનવના આંતરિક આવેગ અને ઊર્મિઓની અલિપ્યકિત છે લાય અને રક્ષાભાવમાંથી આદિમાનવ પૂજા કે ધર્મ તરફ વળ્યો ત્યારે એ ધર્મ કે રક્ષાભાવ એણે ભવિદાન, નાદ અને નર્તનરૂપે જ વ્યક્ત કર્યા મળ્યો એ સર્વાંશ ધર્મનું જ પ્રતીક ॥ ગરમા સાથે શક્તિની પૂજા, શક્તિનું માહાત્મ્ય જોડાયેલું છે નવરાત્રિનો ગરમા ઉત્સવ એ આ શક્તિપૂજનો જ ઉત્સવ છે

આજથી છએક હજાર વર્ષ પહેલાંની મનાતી મોઢિ જોડોની સંસ્કૃતિના અવશેષોમાંથી મળેલા શિવલિંગ અને દેવીની મૂર્તિઓ ઉપરથી એમ મનાતું થયું છે કે શિવપૂજાની સાથોસાથ અનાયો શક્તિના પણ ઉપાસક હતા આર્યોના આગમન પહેલાં મધ્યપૂર્વના દેશોથી માંડીને ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાની માનવ-વસાહતોમાં આ શક્તિપૂજા જુદા જુદા સ્વરૂપે વિદ્યમાન હતી આર્યોના આગમન સાથે અનાયો સાથે વિગ્રહ મડાયો કિલ્લા, નગરચના અને સમુદ્રયાનમાં પ્રવીણ એવા અનાયોના સો સો કિલ્લાઓનો આર્યોએ ધ્વસ કર્યો

અનાયોની રથૂગ શક્તિનો નાશ કરવા છતાં અનાયોની વિદ્યાનો આર્યો નાશ કરી શક્યા નહિ અનાયો સાથેના વિગ્રહમાં આર્યોની શક્તિ ખરચાવા લાગી કાળક્રમે અનાયોને પોતાના કરી લેવામાં જ આર્યોએ ડહાપણ જોયું અનાયોની પુત્રીઓના અગીકાર સાથે અનાયોની કળા અને શિવપૂજા, શક્તિપૂજા તથા વિષ્ણુપૂજાને પણ અગીકાર કરી લોહીના સળધ સાથે ધાર્મિક અને સામાજિક સમન્વય પણ સધાતો ગયો

આદ્યશક્તિનો મહિમા

શક્તિપૂજાનું ગ્રાણ્ય વેદકાળમાં વધતું જોવામાં આવે છે. પછી તો એ આદ્યશક્તિનો મહિમા પૌરાણિક અને છે ભારતના એક એક પ્રદેશ આ આદ્યશક્તિ અનેક સ્વરૂપે પૂજાય છે આ આદ્યશક્તિને જ સ્વયંભૂ સૃષ્ટિની સર્જક, પેલક, પાલક અને સહારક કલ્પવામાં આવે છે જ્યોત-અખંડ જ્યોતિને એલું પ્રતીક માનવામાં આવે છે શક્તિ-

પૂનમથી જ ગીઝા થયેલા શક્તપંથમાં પણ જ્યોતને જ આઘશક્તિ મદામાવાતું સ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. આ જ્યોત આપોઆપ જલે છે. શક્તપંથમાં જેવી માન્યતા છે કે મદામાવાતી હિસાસનાથી જ્યોત આપોઆપ પેદા થાય, તો જ એનો સાક્ષાત્કાર થયો દલીલ થકાય. એ જ્યોત જલાવવા માટે શક્તપંથમાં ચાર બજન ગાવામાં આવે છે ને દહેવાય છે કે જેવી સાચી આરાધના હોય તો જ્યોત આપોઆપ જલે છે. આ ત્રિવિ શક્તપંથના અધિકારીઓ પૂનતો અતિ શુભ રીતે કરવામાં આવે છે.

નવરાત્રિનો-શક્તિપૂનનો ઉત્સવ એ શાકતોનો જ ઉત્સવ છે. એક જ્યોતમાંથી અનેક જ્યોત જલે છે એવો આઘશક્તિ-મદામાવાતો મદિમા હોવાનું શાકતો માને છે. એમના શુભ પૂનવિધિમાં પણ એ માન્યતા પળાય છે. એ શક્તિનો મદિમા આજે ગન, ગ્રાંન કે સંપ્રદાયના મેદ વચ્ચે સર્વવ્યાપક બન્યો છે. જેમ સિર્વાઈઝની પૂન કર્તા હિંગના આશર કે ઉત્પત્તિનો ખ્યાલ મુઠ્ઠા પૂજકને નથી આવતો, તેમ નવરાત્રિનો ઉત્સવ ઉજવનારાઓને ખ્યાલ પણ નથી હોતો કે અનાર્થોએ આપોને આપેલા અને એ પછી શાકતોથી હિસાસાયેલા અને વિસ્તરેલા એક શક્તપંથના ઉત્સવની આપણે ઉજવણી કરી રહ્યા છીએ. પુરાણોએ આ આઘશક્તિના અનેક અર્થો આપ્યા છે. પણ નવરાત્રિમાં જે પૂન થાય છે તે તો આ આઘશક્તિ-મદામાવાતી જ. અને એનું પ્રતીક છે જ્યોત. એક જ્યોતમાંથી અનેક જ્યોત પ્રગટે છે એ કર્તવ્યના આ ગર્ભદીપ-ગરબા વડે અક્ષત થાય છે.

કયા, સ્વરૂપવર્ણન અને છેવટે મગળ કાગના રહેલી હોય છે.

ગરના વિષે એક માન્યતા એવી છે કે, વેદકાળથી સૂર્યપૂજા પણ ચાલી આવે છે. પુરાણકાળમાં ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર સૂર્યમંદિરો હોવાના હિલેખો મળે છે. એટલે ધર્માર્થને ગરમાનું રૂપ આપી દીધને સૂર્યનું રૂપ આપી સૂર્યપૂજા કરવાની પ્રણાલિકામાંથી પણ ગરમો જીતરી આવ્યો હોય. પણ આ માન્યતાને બહુ આધાર નથી.

સૌરાષ્ટ્રને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સૂર્યપૂજક કાઠીઓ તો ૧૧મીથી ૧૮મી સદી સુધીમાં આવ્યા. પણ પ્રભાસપાટણનું સૂર્યમંદિર સદીઓ જૂનું છે. શકો આવ્યા ત્યારે પણ સૂર્યપૂજા સાથે લેતા આવેલા. એ સૂર્યપૂજા સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતથી કારમોર સુધી એ કાળે જરૂર વિસ્તરેલી, પણ એ સૂર્યપૂજક સંસ્કૃતિનો એક પણ અવશેષ ગર્જાદીપ-ગરમાનું સસ્મરણ નથી કરાવતો. ગરમા સાથે જે ગીત જોડાયેલાં છે તેમાં પણ સૂર્યનો કયાંય ઉલ્લેખ નથી. સૌરાષ્ટ્રે મૌર્યો, શકો, ગુપ્તો, ક્ષત્ર્યો અને ગુર્જરાના અવશેષો, એક ના બીજે સ્વરૂપે જળજી રાખ્યા છે. એમાં સૂર્યપૂજા અને ગરમાનો સંબંધ કયાંય મળતો નથી. એકે સૂર્યપૂજા શકોથી ધણી પુગાણી છે.

સૂર્યપૂજા અને શકિતપૂજા

જ્યારે શકિતપૂજાનું પ્રામલ્ય સારાષ્ટ્રમાં સ્વરૂપાંતર સાથે પણ આળે પ જોવામાં આવે છે. સૂર્યપૂજા કાઠીઓમાં પ્રચલિત છે કાઠી એ સૂજીને પોતરો ગણાય છે પણ ગરમાનો સંબંધ મળતો નથી. સૂર્યપૂજાનો એક પ્રકાર અધઝૂલી વખતે રાંદલમાની પૂજા. રાંદલ એટલે પુત્ર દેનારી સૂર્યપત્ની રુનાદે. આ રુનાદે-રાંદલનાં ગીતોમાં પણ ગરમાને સ્થાન નથી હોતું. એમાં જે ગીતો ગવાય છે તે ‘રાંદલનો ઘોડો ખૂદવો’ કહેવાય છે ઘોડાની જેમ બહેનો બળે પગે ઠેકતી ઠેકતી અને હાથના તાળોટા પાડતી ગાય છે. જેને ‘હમચી’ ખૂદવો પણ કહેવામાં આવે છે.

“ હમચી ખૂંદું છું વારી વારી, ભાઈને ઘરે સોનીડા આવે,
રૂડા બાળોઠિયા ઘડી લાવે, મારી ચંદલમાને કાળે. ”

આવાં ગીતો ગવાય છે. એટલે ગરબા સાથે સુરપૂજાને મંમંધ હોવાની માન્યતા સાચી નથી લાગતી. મધ્યયુગ પછી ગુજરાતમાં ગરબા વિશે ભક્તિભાવપૂર્વક અનેકવિધ કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે. વલ્લભ મેવાડાએ ગરમાને વિશ્વ સાથે સરખાવેલ છે પણ એ કલ્પના પાછળથી સ્ફુરી છે ગરબાની ઉત્પત્તિ સાથે એને મંમંધ નથી. ગરબો એ ધાર્મિક પ્રતીક છે, પણ આઘશક્તિ-મહામાયાનું. આમ ગરબો એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી શક્તિપૂજના ગીતનર્તનરૂપે ચાલ્યો આવતો હોય એમ સંભવે. ગર્ભદોષ સાથેનો ગરબો એ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં જ લેવાય છે. મહારાષ્ટ્રનો પ્રકાર જરા જુદો છે.

યાદવકુળ જોડના પ્રાચીન

ગરબાને આજે રાસના એક પ્રકારરૂપે જ આપણે જોઈએ છીએ. રાસને ગરબો કહેવામાં આવે છે ને ગરબાને રાસ કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ વિચારતાં રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબી એ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારો છે. એનાં ગીતો પણ જુદાં જુદાં છે. આ રાસની પરંપરા યાદવકુળથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી આવે છે

૨૬૦૦ થી ૨૭૦૦ વર્ષ પૂર્વેના ઐતરેય આરંભકર્તા આ પ્રભાણે ઉલ્લેખ સાંપડે છે :

પ્રેષ્યાઃ સદાસ્તિ પૂર્ણકુસ્માસ્તિઽધોવમા ષટ્તમાઃ
 દમ ધિવાદમુદકુસ્મ ચ ત્રિ. પ્રદક્ષિણ પરિમિલામ
 દક્ષિણે પાણિભિઃ દક્ષિણાન્ સઠન્ આજ્ઞાનાં ઇહ
 ઇવા દદ મધુ દદ મધુ ઇતિ વદત્વ. ॥

(ઐતરેય આરંભકર્તા)

“ જલમર્ષા કુલવાળી દાસીઓ-ત્રણ હોય તો ચાલે, પણ છની સખ્યા હોય તો વધારે સારું—” મોક્ષલવી

આ દાસીઓ ‘આવો આવો, આ મધુ છે, આ મધુ છે’ એ પ્રભાણે બેસવી જમણા હાથથી જમણા સાથળ પર થાપા મારતી મારતી

થોડાં અને વિવિધ વસ્ત્રો પણ સગનાં દરારાસક અને તાવરાસક બન્ને પ્રકારો ગોળાકાર સમઢગલ ગીતનર્તનના છે એકનું પ્રતીક છે દહ-દાડિયા અને બીજાનું પ્રતીક ■ છતાં એટલે કે હાથનાળી એકમાં થીકૂબ્ધ બસી બબલે છે ને ગોળીઓ ગીતનૃત્ય કરે છે, બીજામાં સોઝો અને પુરોષો સમઢગલ નૃત્ય કરે છે. ત્રીજા પ્રકારમાં એક એક પુરુષ અને એક એક સ્ત્રી હોય છે આવી મણી આઠથી એકસઠ સુધીની હોય છે એમાં હાથમાં હાથ મેળવીને કે એકબીજાની કંઠે હાથ બરાબરે પશુ ગોળાકાર ગીત નર્તન કરે છે

આ ગોળાકાર ગીતનર્તન વખતે કૂબ્ધનીનાનાં ગીતો મવાનાં હોય છે સાથે જ ગ્રામની મવાવાગી રવ-અગીનને ઉદ્દેખ મળે છે હરનીસક એ ગોપનોડાની કીડા જ છે એના ગીત, નર્તન અને સંગીત પણ કૂબ્ધનીનાને જ ગાય છે એમાં કર્ણાવ શક્તિપૂર્ણ કે શક્તિતો મદિમા કે શક્તિની અસાધ્ય નથી ગ્હેની એટલે જાગવાનું કૂબ્ધે આપેન હરનીસક એ આર્યોની ગીતનર્તન પર પરા હોવાનું માની સકાય

હરનીસક અને રાસક

દરારાસક અને તાવરાસકને હરનીસકના જ પ્રકારો માનીએ તો બેદ રહેતો નથી પણ આગળ જતાં હરનીસક અને રાસકના એ બેદ પડે છે અને રાસકને લાસક અથવા લાસ્ય ગણવામાં આવે છે ત્યારી એટલે કે મધ્યયુગી એ બેદને સ્વીકારીએ તો દરારાસક અને તાવરાસકના બેદે દરારાસક એટલે હરનીસક ગણવું સ્વુ અને તાવરાસકને લાસ્ય ગણવું જોઈએ મધ્યયુગ સુધીમાં એમાં નાટ્યાત્મક સ્વરૂપમાં કથા, આખ્યાન, ઇતિહાસવર્ણન વગેરે ગીત-સંગીત સાથેના મિશ્રરૂપે વીકસે છે ને એના પ્રકારો વધતા જાય છે

તો પછી આ રાસકનાસક-લાસ્ય આખ્યુ કથાથી જ અને હરની સક તથા લાસ્યના આગે ગુણાતા લિન્ન પ્રકારો વચ્ચે સમિશ્રણ કર્ણથી થયું ? સ્ત્રામુનિના સમકાલીન કે પુરોગામી ગણાતા નદિકેશવના ભરતા-

શુંવ અને અક્ષિનયદર્પણુર્મા સૌ પ્રથમ આ લાસ્ય પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે.

પાર્વતી ત્વનુદાસ્તિ સ્મ લાસ્ય વાણામ્જામૂપામ્ ।
તથા દ્વારવતીગોપ્યસ્તામિ સૌરાષ્ટ્રગોપ્તિ ॥
તામિસ્તુ શિક્ષિતા ગાર્યો નાનાજનપદાસ્પદા ।
એવ પરપરાપ્રાપ્તમેતલ્લોકે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

(અક્ષિનયદર્પણુ)

‘પાર્વતીએ બાણાસુરની દીકરી ઉપાને એ લાસ્ય શીખવ્યું ઉપાએ દારિકાની ગોપીઓને શીખવ્યું અને દારિકાની ગોપીઓએ સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું

સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓએ વિવિધ દેશોમાં વસનારી નારીઓને એ શિખવાડ્યું અને એવી રીતે પરપરાએ વકી રહેતું લાસ્યજન્ય જનસમૂહમાં પ્રતિષ્ઠિત બની રહ્યું”

ઉપાનો અનાર્થ ૩૬૬૬

તેરમી સદીના સારમહેવના મંત્રીતરનાકર અથર્વા આ લાસ્ય પરપરાનું ચિત્ર વધુ સ્પષ્ટ બેસાય છે એના સાતમા નર્તનાધ્યાયમાં વર્ણન આવે છે કે, સિવજીએ ભરતમુનિ આમળ લાસ્યનર્તનને પ્રકાર વર્ણવવા પાર્વતીજીને કહ્યું પાર્વતીજીએ બાણાસુરની પુત્રી ઉપાને એ શીખવ્યું ઉપાને દારિકાની ગોપીઓને શીખવ્યું એમાંથી સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓમાં એ પ્રચાર પામ્યું સૌરાષ્ટ્રમાંથી એ ભારતના જનપદોમાં પ્રચાર પામ્યું

આ ઉપા તે અનાર્થ બાણાસુરની પુત્રી બાણાસુર શેષિતપુરનો રાજા હતો આ શેષિતપુર વિષે નિહાનોગાં બે મત પ્રવર્તે છે એક મત આસિરિવામાં નીનેવેહનો રાજા મેનીપાવ તે જ બાણાસુર એમ માને છે, બ્યારે બીજા મત પ્રમાણે આસામમાં આવેલું તેજપુર તે જ બાણાસુરનું શેષિતપુર છે જો આસામનું ગણીએ તો આસામ અને સૌરાષ્ટ્રના હૃદયીસક અને લાસ્ય વચ્ચે ઘણું મળતાપણું આવે છે

યાદવોના કાળ દરમિયાન આર્યો અનાર્યોની પુત્રીઓ અપનાવતા યર્ષ ગયેના એમના ધર્મ અને દેશને પણ અપનાવતા યર્ષ ગયેલા કૃષ્ણના મામા કૃષ્ણ અનાર્ય હતા લમ્સન ધર્મા આર્યો અને અનાર્યોનું રાજકારણ બારે અગત્યનો ભાગ ભજવતું હતું ત્રીકૃષ્ણે એવા જ કોઈ કારણસર પોતાના પુત્ર પ્રવચ્ચના પુત્ર અનિરુદ્ધનું લગ્ન ઉપા સાથે કર્યું હોય એમ સભવ જોકે પુગણોના કથન મુજબ તો ઉપાની સખી ચિત્રલેખાએ અનિરુદ્ધનું દરજી કરેલું એ પછી ઉપાની ખાતર અનિરુદ્ધ અને કૃષ્ણ યુદ્ધે યડેલા અને બાણાશૂરને હરાવીને ઉપાને મેળવેલી આ ઉપાની સાથે લાસ્યપ્રકાર સૌરાષ્ટ્રમાં આગ્યો અને વિસ્તાર પામ્યો. અર્જુનનો મણિપુરી સ્કંકાર

કૃષ્ણના હૃદયનીસંધર્માં ઉપાનું લાસ્ય બાજુ તેમ એક ત્રીજો પ્રવાહ પણ એમાં આવી મળે છે ને ગીતનર્તનનો ત્રિવેણી સંગમ રચાય છે મહાભારતમાં કથા છે કે અર્જુન આયુધધાગારમાં સ્થળો લેવા ગયો ત્યાં યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી એકાંત વાસમાં જોડેનાં એકાંત વાસનો એ ભગ કરવા માટેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અર્જુનને બાર વર્ષના તીર્થાટને નીકળવું પડ્યું. ફરતો ફરતો અર્જુન મણિપુર રાજ્યમાં ગયો. ત્યાંના રાજાની પુત્રી ચિત્રગિદાને પરણ્યો. એનાથી નજીવાહન નામે એક પુત્ર પણ થયો, જેનું પરાક્રમ મહાભારતમાં વર્ણવેલ છે.

મણિપુરમાં અર્જુન ત્રણ વર્ષ રહ્યો એ દરમિયાન એના જેવી સ્ત્રીગીતનર્તનની સરકારી વ્યક્તિ ઉપર ‘મણિપુરી નૃત્ય’ના પહેલ પડ્યા સિવાય ન રહે આગળ જતાં અર્જુન સમુદ્રમાર્ગે પ્રભાસ જાય છે ત્યાં કૃષ્ણને મળે જી સુભદ્રાનું હરણ કરવાનું કૃષ્ણ સાથે નકી થાય જી ને રૈવતક એટલે કે મિત્રનારના મેળામાં સન્ધ્યાસીરુપે આવે જી ને ઉવટ સુભદ્રાનું હરણ કરે છે એનાથી અભિમન્યુનો જન્મ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં નર્તન ત્રિવેણી સંગમ

તીર્થાટનના સમય દરમિયાન અર્જુન ઇન્દ્ર પાસે જાય જી પડિતોના મતે ઇન્દ્રનું રાજ્ય હિમાલયમાં આવેલું આગ્યેય કિન્નરો

અને ગાંધર્વોની જાનિઓ હિમાલયમાં છે. ઈન્દ્ર પાસે રહીને અર્જુન ચિત્રરથ ગાંધર્વ પાસેથી ગીત, વાદન અને નૃત્યની કળાઓનું પંચ વર્ષ સુધી શિક્ષણ લે છે. અપ્સરા ઉર્વશી અર્જુન ઉપર મોહાધિ યાય છે. અર્જુન ઈન્દ્રના પુત્ર તરીકે વિવેક જાળવીને ઉર્વશીની માગણીનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યારે ઉર્વશી શાપ આપે છે કે ' જા, તુ પંડ યઈશ' અર્જુનને હજી અઘાત વાસ માળવાનો હતો. એટલે એક વર્ષ સુધી વિરાટ રાજને ત્યાં બહુમત્તા નામથી એ પંડના વેશમાં રહે છે ને વિરાટ રાજની પુત્રી ઉત્તરાને ગીત, વાદન ને નર્તન શીખવે છે આ અઘાત વાસમાંથી અર્જુનને બહાર લાવવા કૌરવો કષ્ટ રચે છે ને વિરાટ રાજનું ગોધન દરી જાય છે. અર્જુન પરાક્રમ બતાવી ગોધન પાછું વાળે છે. વિરાટ રાજ પ્રસન્ન થઈને પોતાની પુત્રી ઉત્તરાનો સ્વીકાર કરવા કહે છે પણ ઉત્તરાના શુરુ અર્જુન ઉત્તરાને પુત્રીસખ માની પોતાના પુત્ર અને કુંભુના દોહિત્ર અભિમન્યુ સાથે એને પરણાવવાનું ગોઠવે છે.

ઉત્તરા દારિકામાં આવે છે. અભિમન્યુના હજીયા પછી ઉત્તરા શેષ આયુષ્ય દારિકામાં જ માળે છે. આમ કુંભુના હસ્તીસકમાં ઉપાનું લાસ્ય, ઉત્તરાનું ગાંધર્વ જ્ઞાનનર્તન અને અર્જુનના ગાંધર્વ જ્ઞાન સાથે મણિપુરી નૃત્યનો સુમેળ સંધાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગીત, વાદન અને નર્તન આટલા પૌરાણિક ંસ્કારોથી સમૃદ્ધ બનેલાં. પ્રશ્ન એ યાય છે કે આટલો આટલા હસ્તીસક, રાસક, ગાંધર્વજ્ઞાન અને મણિપુરીના ગીત, વાદન અને નર્તનમાં કયાંય ગરબાનું કે શક્તિનું નામ કંઈ નથી આવતું ?

સૌરાષ્ટ્ર ને મણિપુરીનું સામ્ય

કારતમુનિએ નર્તન શૈલીના જે ચાર પ્રકાર આપ્યા છે એમાં એક સાત્વતી શૈલી તો સૌરાષ્ટ્રની, એ આખો જોઈ ગયા છોએ. અર્જુન ગીતવાદનમાં પ્રવીણ હતો એવા ઉલ્લેખો ટેર ટેર મળે છે. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના લાસ્ય પ્રકાર જેવા નૃત્ય પ્રકારો આજે વ આસામમાં છે. જેમના એક તો કુતાલ અથવા કરતાલી. મણિપુરીના પ્રખ વૈષ્ણવધર્મો છે. એમના વસંતગસ, મહારાસ વગેરેમાં વિઘ્નપતિ, જ્યદેવ, ચંડીદાસના ગીતો હાથ

છે રામાયણ અને મહાભારત એમાં ઊતરે છે રાધા, લલિતા, વિજાબા, ચપલતા વગેરે સખીઓના નૃત્યો એમાં ઊતરે છે રાખાલ રાસમાં કૃષ્ણ અને ગોવાળો ગોષ્ટભગી કરે છે મહારાસ અને વસંતરાસમાં કૃષ્ણનું નૃત્ય હિન્દત-તાંડવ પ્રકારનું હોય છે મણિપુરી નૃત્યોમાં અગિયમ અભિનય મુખ્ય હોય છે

એ જ રીતે ગોપી ગોપાનરાસ, ઉત્ખવરાસ અને સ્ત્રીઓ ગોળા કરે નર્તન કરતા હાથની તાળીઓ વગાડીને જે ગીતનર્તન કરે છે એને 'ખુમાઈસઈ' પણ કહે છે મણિપુરના આ બધા રાસ તાંડવ અને હાસ્ય પ્રકારના ખરા, પણ એ સાસ્ત્રીય સ્વરૂપ પામેલા અને વિશેષ નાટ્યાત્મક છે એ જ નાટ્યતત્ત્વ વૃજના રાસમાં પણ દેખાય છે વૃજની રાસનીનામા આખી કૃષ્ણનીવા ભજવાય છે સૌરાષ્ટ્ર યુગરાતના રાસોમાં આલુ નાટ્યતત્ત્વ કંકડ અસો ભવાઈમાં દેખાય છે

મણિપુરના રાખાલ અને ઉત્ખવ રાસમાં તો દાંડિયા પણ હોય છે પણ સૌરાષ્ટ્રની જેમ દાંડિયાના સામસામા આધાતો નથી હોતા જ્યારે ગોપી-ગોપાલરાસમાં સ્ત્રી-પુરુષોના યુગલ રચાય છે

'એક એક ગોપી ને એક એક કાન છે વાના' જેવા રાસો ઓછામાં ઓછા નરસિંહ મહેતાથી તો અતિ વિખ્યાત છે

દાંડિયા કયાથી આવ્યા ?

આ રીતે મણિપુરના ટેટલાક રાસ અને સૌરાષ્ટ્રના રાસમાં ઘણું સામ્ય છે ખાસ કરીને હલ્લીસક અને ગસ એટલે કે દાંડિયારાસ અને તાલીરાસની સરખામણીમાં રાસમાં દાંડિયા કઈ રીતે રચાન પામ્યા એ પણ ધણે રસિક વિષય છે સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા ગસોમાં નસી આકારના મોતી બરેના કૂમતાવાળા નાના નાણુક દાંડિયા ઉપયોગમાં લેવાય છે, પણ એ માત્ર દેખાવના હોય છે જ્યારે લાકડાના ખાસ કરીને પોરણાના દાંડિયા લેવાય છે સભવ છે કે કૃષ્ણની નસી ઉપરથી પણ આ દાંડિયા રાસમાં રચાન પામ્યા હોય અથવા તો ગોપાનોના હાજર અને હરહમ

સાધન લાકડી ઉપરથી લેવાયા હોય. માસ્વાડના બીલોમાં હજી આખી પોરણીનો રાસ લેવાય છે. એ જ પદ્ધતિ ગણપુરના મુસલમાન વોરાઓમાં પણ જોવાય છે એટલે પહેલાં એવી પોરણી કે પોરણથી દડ રાસ લેવાતા હોય અને સમય જતાં નૃત્ય અને સમ્બાદની દૃષ્ટિએ એમાં ફેરફાર થતાં નાના દડિયા સ્થાન પામ્યા હોય માગવાડના બીલોમાં આખી લાકડીથી જે રાસ લેવાય છે તેને 'ઝેર' કહેવામાં આવે છે આ 'ઝેર' શબ્દ ઘેર અથવા ઘેરામાંથી પણ બન્યો હોય એવો સંભવ છે.

અન્ય પ્રદેશોમાં રાસના પ્રકાર

રાસના પ્રકારો તો જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં, મણિપુરમાં તેમ બારતના અન્ય પ્રદેશોમાં પણ છે. જેમકે માળવાના ગર્ગ; રાજસ્થાનના ગેર; મારવાડના હાથતાલી રાસ; મહારાષ્ટ્રમાં કાતખેલ, ટીપ્પી અને ઝીમ્મા; પૂર્વ બંગાળમાં ધામાઈલ; વીરજૂમમાં કાકી; મદવાલમાં ચોડીયો; દક્ષિણ ભારતમાં કાલકટ્ટમ અને કુમ્મી; ઉત્તર પ્રદેશમાં રાસપીવા વગેરે. પણ ગરબીના પ્રકાર સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, માળવા અને દક્ષિણ ભારતમાં વિશેષ છે પણ ગરમાને માથે ધારીને ગીતનર્તન કરવાનો પ્રકાર તો એકલા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છમાં જ છે બારતના દરેક પ્રદેશો આ રાસ ભૌગોલિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરતા રહ્યા છે એમાં પ્રાદેશિક સંગીત, વિસિષ્ટતાઓ અને વેશ-પરિધાન પણ વિભિન્નપણે વિકસ્યા છે. પણ સૌરાષ્ટ્ર રાસનું ઉગમ સ્થાન હોવાથી ત્યાં રાસ કયાંક એના મૂળ સ્વરૂપે તો કયાંક છુદ્દી છુદ્દી બનીએ, રીતગિવાજ અને ખાસિયતો પ્રમાણે વિશેષ પ્રમાણમાં વિકસેલા છે.

રાસના પૌરાણિક પ્રકારો

આમ આપણે જોયું કે હલ્વીસક, રાસક, ગાંધર્વાન અને મણિપુરીની પરંપરાનો વારસો સૌરાષ્ટ્રને મળ્યો છે ને વિશેષ પ્રચાર પામી લોકજીવનમાં આતપ્રોત થઈ ગયો છે આ આખી પરંપરા ગોપગતિ એમાં કોતરીને પછી સૌરાષ્ટ્રવ્યાપી અને ભારતવ્યાપી બની છે આ હલ્વીસક અને રાસકના પ્રકારોનો ઉલ્લેખ ઘઘાપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ,

અમિપુરાણ અને ભાગવતમાં પણ થયેલ છે આઠમી સદીમાં રચાયેલા અમિપુરાણમાં એ બંને પ્રકારો સાથે નાટ્યરાસકનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે નવમી સદીમાં માધ પદિત 'શિશુપાલવધ'માં દલ્લીસકનો ઉલ્લેખ કરે છે એ જ અરસામાં અભિનવગુપ્ત પોતાના 'અભિનવ ભારતી' ગ્રંથમાં હલ્લીસક અને રાસકના પ્રકારો અને લક્ષણો વર્ણવે છે એ જ સદીમાં રાજશેખરના 'કર્પૂરમંજરી' ગ્રંથમાં રાસનો એક નવો પ્રકાર 'અચારી' ઉમેરાય છે એમાં બે પદ્ધતિએ સામસામા ભાષા રહીને નર્તન કરનારા તાલબદ્ધ ને લયબદ્ધ દાડિયારાસ ખેલે છે

અમિયારમી અને બારમી સદીમાં આ હલ્લીસક અને રાસક એક ખીલના પર્યાયરૂપે વપરાય છે, અને ઉપરપક તથા ગેયરૂપક તરીકે વિકસે છે ને વર્ણવાય છે એમાં નાટ્યતત્ત્વ વિશેષ જણાય છે રાસ ગવાય છે ને ભજવાય પણ છે તાલરાસ અને લયકારાસના શબ્દો યોગ્ય અને નર્તનની ચાલમાં પણ વૈવિધ્ય આવે છે

આગળ વધતા પ્રકારભેદ

૧૩મી સદીમાં સારદાતનય પોતાના 'ભવ્ય પ્રકાશન' ગ્રંથમાં રાસનર્તનની વેળાએ રચાતા ચાલવૈવિધ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે રાસનર્તન કરતાં પિંડ જેવી આકૃતિ રચે તે પિંડીમધ, અન્યોન્યને હાથ પકડીને જે રચના કરે તે ધ્રુવચિકા, અન્યોન્યને હાથ વીંટાળીને નર્તન કરે તે લતા અને છૂટા પડીને વ્યક્તિગત નૃત્ય કરે તે ભેષક વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યો અને લયવાળા પિંડીમધમાં પણ ચાલવૈવિધ્યના પ્રકારભેદ પડે છે જેમ કે ઉર, જઘા, પાદ અને કટિનું એક પાદથી સચાનન તે ચારી, બે પાદથી સચાલન થાય તે કરણુ, ત્રણ કરણુથી થાય તે ખડ અને ત્રણથી ચાર ખડનો સયોગ તે મડન નૃત્યભેદોની સખ્યા દસથી વીસ સુધી પહોંચે છે

શાસ્ત્રીયતા, વિવિધતા અને નાટ્યાત્મકતા ઉમેરાતાં જતાં નૃત્ય અને નૃત્તના ભેદ પાડવા પડે છે હાવભાવ અને અંગભંગ તે નૃત્ય અને

ગોળાકારે અંગમથોડ તે નૃત્ત શિષ્ટ સમાજમાં નૃત્યના પ્રકારો પ્રચલિત થતા ગયા હશે. પણ લોકનૃત્યોમાં તો આ દંડરાસક, તાલરાસક અને લતારાસકનો પ્રચાર જ પ્રદેશ અને સમાજબેદે જનસમુદાયમાં પ્રચલિત રહ્યો હશે.

શુભરાતનો રાસયુગ

તેરમો સદીથી અઢારમી સદી સુધીનો શુભરાતનો યુગ તે ગસ-યુગ-ગણાય છે. આ રાસ અથવા રાસો જહુધા જૈન કવિઓએ રચેલા છે. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં એ પ્રચાર નથી પામ્યા, સિવાય કે જૈન દેવાલયો. પદ્મ સદીથી તો નરસિંહ મહેતાના રાસની એકધારી પરપરા સૌરાષ્ટ્રમાં આજ સુધી ઊતરી આવી છે. સત્તરમી સદીમાં એટલે કે ૧૬૮૦માં જામનગરના શ્રીકંઠ કવિ પોતાના 'રસકૌમુદી' અને 'નાટ્ય સર્વસ્વ દીપિકા'માં એના પુરાણમાં વિદ્વાનોના મતને અનુસરતા લાસ્ય નર્તનનો ઉદ્ભવ સૌરાષ્ટ્રમાં થયાનું આલેખે છે. પણ આમસમુદાય તો પરં-પરાગત રાસ પ્રકારને ઝીલતો ને ઝિલાવતો આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ ઢળાણ

સૌરાષ્ટ્રના રાસ કે રાસકા નાટ્યાત્મક નથી તેમ ગસમાં નૃત્યની જે શાસ્ત્રીયતા વિકસી છે તે પણ નથી. પણ પરંપરાગત શુદ્ધ ઢળા એમાં જળવાઈ રહી છે. પ્રથમ ઊભો જ રહે છે કે આ ગરબાએ રાસમાં કપારે સ્થાન લીધું? એનો સ્પષ્ટ ઉત્તરેષ મધ્યયુગ પહેલાંના કોઈ પણ ગ્રંથ કે પુરાણમાંથી મળી આવતો નથી પણ ઐતરેય આરણ્યકમાં, સામલ્કા-ચાર્યની ટીકામાં અને મહાભારતમાં માથે જળકુંભ ધારીને સુદરીઓ ચત્તવેદીની આસપાસ ગોળાકારે ચીતનર્તન કરતી એવા ઉત્તરેષ છે. એમાંથી શક્તિપૂર્ણની ન્યોતનો પ્રકાર વિકસ્યો હોય અને જળકુંભને સ્થાને દીપકુંભ આવ્યો હોય એવી એક માન્યતા છે. આ જળકુંભની પ્રજ્વાલિતા ધાર્મિક અને શુભ પ્રસંગોએ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુ જ રહી છે. દરેક પ્રકારના સામૈયામાં માથે જળકુંભ ધારીને કન્થકાઓ ગાતો ગાતી આજેય સૌરાષ્ટ્રમાં એ શુકનરૂપ ગણાય છે. માથે કુંભધારીને રાસ અને

રાસડાઓ પણ લેવાય છે. નટ, ગજાણીઆ અને લવાયા સાત સાત બરેલાં ખેડાં માથે ધારીને નૃત્ય કરે છે. કુંભ એ ધાર્મિક વિધિનું અનિવાર્ય અંગ રહ્યું છે.

સૌરાષ્ટ્રનું 'મટકી' નૃત્ય

ખાલી ઘડા હાથમાં ઝુલાવીને બહેનો તથા બાઈઓ રાસ લે છે. પાલીતાણા પાસેની બાદાવાવની કેળીમંડળી આ ઘડા નર્તનમાં—'મટકી'માં બારે થગે છે. એવરત અને હવરતના જાગરણની રાતે ઘડા કે પિત્તગની વટલોઈ સાથે બહેનો રાસ ચગાવે છે. એમાં મુસલમાન બહેનો આગળ પડતો ભાગ લે છે. લમ્બના દિવસોમાં ભરવાડ અને રખારી બહેનો હાથમાં માટી કે પિત્તળના ઘડા સાથે ઢોલની સાથે નાચતી આવે છે. હાથનાં આંગળાંમાં પહેરેલા કરડાથી આ ઘડાને ઝુલાવવાની સાથે તાલ દેતી આવે છે. મારવાડાં અને મારવાડી બીલો જે સૌરાષ્ટ્રમાં છે તે આ મટકી ધણી સરસ ચગાવે છે. આ રીતે ઘડાનું ઘટતું સ્થાન ધાર્મિક વિધિઓથી માંડીને રાસ-રાસડામાં રહ્યું જ છે. પણ ઘડાને કારવીને અંદર દીવો મૂકવાની ક્રિયા નવરાત્રિના દિવસો દરમિયાન જ થાય છે. આ ગરબો શબ્દ ગર્ભ—ગર્ભો હિપરથી જ યોજાયો છે તે આપણે જોયું. એટલે એવી પણ એક માન્યતા છે કે ઘડાને બદલે આ ગર્ભ શબ્દ પ્રયસિત હશે ત્યારથી આ ગર્ભદીપ—ગર્ભો—ગરબો પણ પ્રયસિત હશે. આ ગરબો અત્યારે તો રાસનો એક પ્રકાર જ બની રહ્યો છે. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં વર્ષે એક વાર આવતા ધાર્મિક ઉત્સવ સાથે જ એ જોડાયેલો છે.

રાસ અને ગરબા જુદા છે

સૌરાષ્ટ્રમાં ગરબો એટલે રાસ પણ નહિ, રાસડા પણ નહિ. ગુજરાતમાં રાસને ગરબો કહેવામાં આવે છે ને ગરબાને રાસ કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના શહેરોમાં પણ એ કારણે આજકાલ રાસ ગરબાનો ભેદ જળવાતો નથી, એટલે રાસપાર્ટી કે ગરબાપાર્ટી એમ ગમે તે શબ્દ યોગ્ય છે.

નવરાત્રિના દિવસો દરમિયાન ગરબી લેતાં માતાનું જે સ્થાનક

મુકવામાં આવે છે તે લોકકાનું મહેલુ સજ્જારેલું નાનકડું મંદિર હોય છે. એને ક્યાંક મઠ કહે છે, ક્યાંક માંડવડી- (નાનો મંડપ-માંડવો) કહે છે અને મોટે ભાગે એને પણ ગરબી કહેવામાં આવે છે. એના ઉપર કાં તો ગરબો મુકવામાં આવે છે અથવા તો રામખાતર-મોટું કોડિયુ (હાંકણી જેવું) મુકવામાં આવે છે. એમાં કપાસિયા અને તેલ નાખી સગમાવવામાં આવે છે, કારણ કે સગમતા કપાસિયા તેલ સાથે લખિા વખત પ્રવલ્લે છે.

મિશ્રણ અને પ્રકારબોધ

સૌરાષ્ટ્રનો ગરબો તે આ નવરાત્રિનો જ પણ એમાંથી રાસડામાં પણ આ ગરબીનાં ગીતો જિતરેલાં દેખાય છે. નવરાત્રિના ગરબામાં માતાજીની ઉપાસના, કથા અને વર્ણન હોય છે. ત્યારે આ રાસડામાં જિતરેલા ગરબાનાં ગીતોમાં તો ફરી રાધાજી આવે છે ગામની દીકરીઓ અને વહુઆદુઓને ગરબાનું આમંત્રણ અપાય છે ને ગામના પ્રત્યેક વર્ગના આવકારની એક સામાજિક સહસના રચાય છે એના ઢાળ, તાવ અને લય પણ રાસડાના જ મહે છે જેમ કે—

રાધાજીનાં જીવ્યાં મંદિર નીચા મોલ
ઝટખડે હીવા બળે રે લોલ
રાધા ગોરી ગરબે રમવા હાલો
સાહેલિયુ ટોળે વળે રે લોલ.

આ મગન સ્વરોનો ગનારો ચડાવતા મીતનો હિલ્લોળ રાસડાનો જ છે. એ જ રીતે —

છલકાતુ આવે બેડલું
મલકાલી આવે નાર રે
મારી સાહેલીનું બેડલું—

મારા ગામના સુતારી રે
વીરા તમને વીનવુ
મારી માડવડી ઘડી લાવો રે
મારી સાહેલીનું બેડલુ—

આ આખા ગીતનો વેગ, જોમ અને ઝમક રાસડાનાં જ છે
છતાં એમાં કિતર્યો છે ગરમો એમાં માતાજીના સ્તવન કરતાં ગ્રામજીવનનો—
સુંદર સમૃદ્ધજીવનનો જ ચિતાર વર્ણવાતો આવે છે અને આ—

સૈયર મોરી ગરબા કોર્યા ચાર જો
ગરબડીએ રમે રે તેવ તેવડી રે લોલ
સૈયર મોરી શરદ પૂનમની રાત જો
અ જવાળા પટે રે માણેક ચોકમા રે લોલ

આ શરદ પૂનમના ગરમામાં ગરમો કોરાવવાની વાત પણ આવે
છે એમાંય તે પોતાની ગોરીને ગરમે રમતી જોવાના સ્વામીના કાડ જ
વ્યક્ત થતા આવે છે અને ઢાળ પણ રાસડાનો જ છે હવે જુઓ
આખું આ ગરમાનું ગીત .—

ગરમો કોણે રે કોરાબ્યો કે નદણના લાલણ રે લોલ
ગરમો ઇસવરે કોરાબ્યો કે નદણના લાલણ રે લોલ

આખો ગરમો કૃષ્ણને ગરમે મૂખીને ગવાયો હોય એવો એનો
ધ્વનિ છે એમાં કૃષ્ણને અનકારો સળવાય છે એટલા આ ગરમાને
સળવાય છે એ આખા ગરમાનું ભાવમિન્દુ તો ‘નદણના લાલણ’
જ છે ગરમાનાં આ બધાં ગીતો મૂળે રાસડા જ છે એ રાસડા ગરમા
વગર જ ગવાય છે ને એમાં ગૃહજીવન જ ધનસ્તું હોય છે આ
પ્રકારનાં ગીતો બહુ જોઈ મળે છે, જેમાં ગરમો કિતર્યો હોય બાકીના
ગરબા તો સીધા માતા-શક્તિની ઉપાસના અને આશિષ માગના જ છે

એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં ગરમા, રાસ અને રાસડાના પ્રકારો બિભક્ષિ

છે એના વિષય પણ વિભક્તિ છે એ જ રીતે એના તાલ, લય, ગતિ અને ઢાળમાં પણ ફેર છે. હવે આવીએ રાસ ઉપર.

રાસ અને રાસડાનો ભેદ

સૌરાષ્ટ્રમાં ગરબા જાઓ ગાય છે ને ગરબી પુરુષો ગાય છે રાસ અને રાસડા વચ્ચે પણ એવો જ તફાવત છે ગસ મોટે હાથે પુરુષો લે છે. જે દડરાસકનો જ પ્રકાર છે, જેને હાલ્લીસક ટકી શકીએ અને રાસડા એકલી સ્ત્રીઓ પણ લે છે ને સ્ત્રી-પુરુષ બેમાં મળીને પણ લે છે. આ ત્રણ તાલીના મોટા ભાગના રાસડા એ રાસકના-લાસ્યના પ્રકાર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રાસ એટલે સામાન્યપણે દાંડિયારાસ. પણ દાંડિયારાસ રમતાં પહેલાં મહાળીઓ ત્રણ તાલીના રાસ જેવા ખમીરવંતા રાસ પણ લે છે. એમાં કરતાલ જેવો દેખાવ થાય છે પણ તાળીઓ બાંધે જ પાડે છે; જ્યારે ગરબીમાં પુરુષો તાળીઓ પણ લે છે. આ દાંડિયા વગરના રાસ પણ પગના ઠેકા સાથે, હાથના હિલોળ અને અંગના મરોડ સાથે લે છે, અને ચલતીમાં આવે ત્યારે વેગભર અચળગ સાથે સરીર ફગોળે છે, ફેરડીઓ નાખે છે, ચુચ્છના આકારો રચે છે, ને એક નાખે છે. ચલતી પૂરી થતાં ચાલુ ચલનમાં આવીને રાસ લે છે. દાંડિયા વગરના આ રાસમાં પણ અનેક પ્રકરનાં નર્તન રચે છે.

દાંડિયાના વિવિધ પ્રકાર

દંડકરાસ-દાંડિયારાસ એ તો સૌરાષ્ટ્રનું સર્વોત્તમ લોકનૃત્ય છે. એના અનેક પ્રકારો વિકસ્યા છે. સોળમી સદીમાં ખાનદેશના પડિત પુંડરિક વિકૃત આ દાંડિયાના આકાર, માપ અને રૂપગંધ વર્ણવે છે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં નરસિંહ મહેતાથી તો આ દાંડિયા લગભગ સાત્તીય સ્વરૂપ ધારણ કરતા આવ્યા છે પરોણામાંથી તૈયા કરેલા, સંપાડે ઉનારીને લાખના અવનવા રંગોથી સજ્જેલા, મોની બરેલા, ટૂંનાવાળા, પીનગના અને રૂપાના ચોકસ માપના ચોકસ જાડાઈના દાંડિયા સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા ગામોમાં લેરાય છે

રાસના વિવિધ પ્રકાર

આ દાડિયાર સર્મા પણ દોઢિયા, પચિયા, સતિયા, અઠિયા અને ખારિયા લેવાય છે નમન અને સનામી લેવાય છે ગોફૂથનમાં અઠગો ને સોળગો લેવાય છે એમાં પિંડીમધ અને ચારીના કણુ ખડ અને મડનના આકારો રચાય છે સ્વસ્તિક રચાય છે ને એક પાદ તથા દ્વીપાદના ચલનવૈવિધ્ય પણ થાય છે આ ચલન અને દાંડિયા લેતા જે અનેક આકારો રચાય છે એ દરેક નર્તન પ્રકાર માટે ઠાઠ ચોક્કસ શબ્દો યોજેલા પણ મળતા નથી છતાં લિખ્તલિખ પ્રદેશો એને માટેનાં આમીષુ શબ્દો પણ મળ્યાં આવે છે દાડિયારાસ માટે બાગે પુરુષો લે છે સ્ત્રીઓમાં પણ એ આજમાય પ્રચલિત બન્યા છે પ્રાચીન પ્રયા પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષ સમુક્ત રીતે પણ લે છે

રાસડા

રાસ એ પ્રધાનત લોકનૃત્ય છે જ્યારે રાસડામાં નૃત્ય ખડુ પણ પ્રધાનત એ લોકસંગીત છે રાસડા એ તાન રાસકનો એક પ્રકાર છે એની ચર્ચા આપણે કરી ગયા છાએ ધીરે ધીરે આ તાલીરાસ સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે મે પ્રદર્શનો બની ગયો છે એક તો ત્રણ તાનીનો અને બીજો એક તાનીનો રાસડામાં પગનાં પણ નજુ નજુ અને ચાર ચાર જોડતાં આવે છે મુખ્યત્વે ખેતી અને પશુપાલનની વ્યવસાયી કામોમાં રાસડા વિશેષ લેવાય છે છે તો સદિયારી મૂડી અને સર્વ કામો લે છે ધરિ ધીરે રાસડા એ રાજકર્તા કામ અને એની આશ્રિત કામોમાં પણ જિતયાં અને હજિન સુદાં તમામ કામોમાં આજે તો એકધારા રાસડાની રમઝટ બોલતી હોય

ઠાળી અને બગ્વાડ કામોમાં સ્ત્રી અને પુરુષો રાસડા સાથે લે છે પણ મુખ્યત્વે તો આ રાસડા સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામનારીઓ માટે અજવાળા રાતનો અણમૂનો આનંદ બની ગયેલ છે કૃષ્ણનાં ગીતો ગવાતાં ગરાતાં આ રાસડાઓમાં નારીહૃદયના મનોભાવ અને મનોમયન જિતયાં, મુખ-

દુઃખની સરિતાઓ ઠલવાણી, ભિંમિઓના સંઘર્ષ જીનર્પા અને એમ કરતાં કરતાં સમગ્ર લોકજીવન આ રાસડે જિવાઈ રહ્યું નારીહૃદયના આવેગોને મુક્તપણે, મોકળે કંઠે વ્યક્ત કરવાનું એક જ સાધન આ રાસડા. બિભાત્સ રસને ખાદ્ય કરતાં તમામ રાસોનું લોકસંગીત આ રાસડા-ઓમાં જિવાયું છે.

કૃષીજીવન, ગોપજીવન, ગ્રમજીવન, સાગરજીવન, સમાગજીવન અને કૌટુંબિક સુખદુઃખના કે કેં બાવેને ઝીંસતા ઝીનર્પા ગસડા લોકજીવનનું રામાયણ બની રહેલ છે. નજીકના કે દૂરના ઈતિહાસના વિશિષ્ટ અને વિરલ પ્રસંગો આ ગસડે શોખ્યા છે લોકસમાજમાં લાગણીઓનું રસાયણ હૃદયમાં ઘોળાતાં ઘોળાતાં એમાંથી સ્વર અને ચપ્પડ સાથાસાથ જન્મ્યા છે. ગીત ગોતીને એનું કંપોઝિશન નથી કરવું પડતું. પછી એ ગોતો ગોવાળિયાનાં હોય કે નાવિકોનાં, ખેડૂનોનાં હોય કે ફાતવટનાં, આત્મ-હન્યાનાં હોય કે આત્મગૌરવનાં, જીવમેનાં હોય કે જાતિદાનનાં, વીર રસનાં હોય કે શૃંગારનાં, આકાંક્ષાઓનાં હોય કે મત્ત આનંદનાં

રાસડાના ચપ્પડો સાદા, સરળ અને બાવવાડી ખગ, પણ એના પ્રમત બાવનાં આદિતન ધ્વનિ સિવાય જીડનાં જ નથી ધ્વનિ એ જ એનો આત્મા છે. માત્ર ચપ્પડથી રાસડાનું સ્વરૂપ ન સમગ્રાય, એનો અર્થ કે બાવ પણ ન જીડે. રાસડામાં રહેલા સંગીતને કારણે જ કરુણ, ગંભીર, પ્રસન્ન અને આહ્લાદક એવાં બાવનાં મોજાં જીછળે છે તે ગસડા પૂરા થયા પછી પણ ત્રીસત્રીસ, ચાળીસ ચાળીસ કે પચાસ પચાસ કહમથી જાગેતો ધ્વનિ વાતાવરણમાં ગુંળ્યા કરે છે. હૃદયના ઉદ્ગાર સાથે જ વહેતું આ સંગીત અનેક હૃદયોને ભીંજવી દે છે અને અનેકમાં એક જ લાગણીના પડધા જગાડે છે.

એકના એક રાસડા જુદી જુદી કેમમાં જુદા જુદા દાળથી મરાય છે. ક્યારેક એના ચપ્પડોમાં પણ ફેર હોય છે. ખેડુ કેમના ગસડા ભરતીઓટ નેચા એક સરખા નીચેથી જાંચા દિસેજ લેના વેમભર્પા હોય છે. એ રાસડાનું સંગીત આત્મિસીઓના સંગીતને મળતું હોય છે

ન્યારે નાવિકોના રાસડામાં મસ્તી અને કરુણતા રિગેષ હોય છે કાંટિયા વરણીની કામોના રાસડા વિશેષ હલકદાર, સ્વસ્થ ખુમારીભર્યા અને રસ મસ્તીના એકધારા આદોલન હોવાં છે

જાતિગત સરકારો મુજબ કામ કામમાં લેવાતા રાસડાના સ્વર આદોલનો અને હિચારણમાં પણ ફરક પડે છે વિવિધ સરકારો પ્રમાણે એકનો એક ગસડો વિવિધ લાગણીનો પડ્યો પાડે છે જુદી જુદી જાતિઓના જુદાં જુદાં ગીતો હોવા છતાં દરેક કામમાં એ રાસડા ગવાય છે એકના સરકાર અનેકના બને છે સરકારોનું આલુ સુમિનન રાસડામાં સધાયું છે સખ્તની જેમ સંગીતનું વૈવિધ્ય પણ એકરૂપ ધારણ કરતું અનેક સ્વરૂપે વહેતું જ રહે છે એવી જ એકરૂપતા રાસડા લેતી બહેનોના પોષાકે પણ ધારણ કરી છે સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી પ્રાચીન જાતિઓ છે એમના પોષાકમાં પણ વિવિધતા છે પણ રાસડાએ જેમ ગીત સંગીત અને સરકારનો સુમેળ સાધ્યો છે તેમ જીમી ને ચેપાડામાંથી ધેગદાર ધાધરાનું કલાત્મક રૂપ ધારણ કર્યું છે અને વિવિધ પછડામાંથી ખૂનતી ઓઢણીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે આ ધેરદાર ધાધરા, ખૂનતી ઓઢણી, ઝણકતી બગડીઓ કે ધૂવરીઆળી કડવીઓ અને રૂપનાં રણ્યમ્તાં કાંમી કડલાંએ સ્વરનાં આદોલનને, ગીતના તાલને વિશેષ વેગ આપ્યો છે, ગતિ પૂરી છે અને તાન તથા લયની જાગવણીમાં સાથ પૂર્યો છે

આ રાસ કે રાસડા પ્રેક્ષકોના કોઈ તમાશાનો વિષય ન હતો. શરીરો, ચોટે કે આગણના નિશાળ પટમાં લેવાતા આ રાસ રાસડા તો નિજનદ માટેના જ હતા એની એકધારીતાથી પાંચ સાત પળમાં કટાણી જતા પ્રેક્ષકોનું એ મનોરંજન ન હતું પણ એ તો ગતિએ ચડેલા મન-પ્રાણનું ખીત, સંગીત કે નૃત્ય હતું જેમાં સ્વર, સખ્ત અને નૃત્યના તાલે જીવન પણ ધડીભગ એકરૂપ જનીને સ્વર્ગીય આનંદ પ્રાપ્ત કરતું અને હજી ન્યાં લોકસમાજ ખાસ અસરોથી ખરડાયો નથી ત્યાં લેવાતા રાસ કે રાસડામાં એ જ આનંદ વિવસે છે

આપણા લોકનૃત્યો

૨ | સનૃત્યોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો પણ એ આપણને સંસ્કૃતિ એના વિભિન્ન સ્વરૂપો તરફ દોરી જાય છે. પદારોનાં રાસનૃત્યો જોતાં તરત જ સાગર સંસ્કૃતિનો ખ્યાન આવશે. કાળીઓના રાસ પણ આ સાગર સંસ્કૃતિની નજીક આપણને લઈ જાય છે. જોકે સાગરકાંઠાના કાળીઓનાં રાસનૃત્યોમાં અને જમીન ઉપરના કાવમી વસવાળી બનેના કાળીઓનાં રાસનૃત્યોમાં થોડો ફરક જરૂર પડે છે પણ સ્ફૂર્તિની મિતિ તો તમામ કાળીઓનાં રાસનૃત્યોમાં એકસરખી દેખાય છે. પદારો પણ નળકાંઠા ઉપર જ રહે છે. સૌરાષ્ટ્ર એકવેળાએ બેઠ હોતો તે આપણે જોઈ ગયા. દ્વિપક્ષ્પ થતાં નળ સરોવર રચાયુ અને આ પદારો નળ કાંઠાના કાવમી વસવાળી મન્યા આજે એ ખારવા નથી રહ્યા, પણ એમના રાસનૃત્યોમાં એ વેળાનો સંસ્કાર જીડો જિતરી મયો છે. એમનો પહેરવેશ પાયાળા કાળી જેવો જ છે. એમના શરીરનો વીજળિક વેગ આપને આંચકો આપ્યા સિવાય લસરતો રહે છે, અને વિશેષ મોહક બની રહે છે. પગની સ્ફૂર્તિ તો અબળ હોય છે. ચપ ચપ ચપ પગ ઊપડતા જાય છે. એટલા લયમદ્ અને તાનમદ્ છતાં એ ઠંચાંચ આંચકો ખાતા નથી અને નૃત્યના વર્તુળાકારમાં સમાન સ્તરે રેખાઓ દોરતા આવે છે.

પદારોનું રાસનૃત્ય

રાસનૃત્યની એમની ચિસ્ત કદાચ સૌરાષ્ટ્રની તમામ ઠેમોના રાસ નૃત્યથી ચડે એવી નૃત્યનો આ સમાન વેગ, સમાન અગમગ સમાન

નખાતો આવે એટલે કે ભોંય એક સરખી ટિપાય એ માટે કેટલીક વાર ગાળાકારે અને કેટલીક વાર સામસામે નહેનો ઊભી રહી સરખા અતરે ધ્રામે દીપતી જાય.

આ ધ્રામે ધણા દિવસ દીપવો પડતો અને એકધારુ ૮૫ ૮૫ ૮૫ દીપ્યા જ કરવું એ કંટાળા બરેલું થઈ પડે એ કારણે ધ્રામે દીપતી બહેનો કટાળો દૂર કરવા ગીતોએ ચડી તાલ તો ટિપ્પણીનો મળ્યા જ ફરે, ગાવાની સાથે થાક ઝોછો લાગે, કટાળો ન આવે અને સમય સહેબાઈથી પસાર થાય દિવસ ઉપરાંત રાતે પણ ધ્રામે નાખવો પડતો એટલે ધીરે ધીરે એમાં ઢોલ પણ આવ્યો ઢોલ આવતાં બહેનો ધ્રામે નાખવામાં ચગતી ગઈ અને ચગતા ચગતા એકધારી ટિપ્પણીમાં જુદી જુદી ચાલ શરૂ થઈ એ જુદી જુદી ચાલમાંથી ગીત અને ઢોલ સાથે ટિપ્પણીનું નૃત્ય શરૂ થઈ ગયું.

બીસ બહેનોની ટિપ્પણી

રાજકોટની બીસ બહેનો આ ટિપ્પણી બહુ સરસ લેતી પાછળથી રજવાડાં થોડો થોડો દારૂ પણ ખાતાં જેથી થાક ન લાગે ને વધારે સારી ટિપ્પણી લ્યે વળી કેટલી વાર ‘ગાંજી’ (કેફી પદાર્થ) પણ ખવરાવતા, જેથી ગાંજીને નશો રહે ત્યાં સુધી થાક વરતાય નહિ આવી ટિપ્પણીના વીસ જેટલા પ્રકાર રાજકોટની બીસ બહેનો હજી પણ લે છે ઢોલની દાંડી ઉપર અને તાલ ઉપર આ ટિપ્પણી લેવાતી હોઈને ચાર ચાર માત્રાનો ગાળો પડે ત્યાં સુધી અવનની રીતે દીપણીને હિલોળાને પછી જમીન પર ધરનાય છે આ દીપણી હિલોળવાની ચાલ એટલી કલામય હોય છે કે દાંડિયાના એકધારા આધારો કરતાં વધારે મનોહર લાગે એ જ રીતે આગળપાછળ ટિપ્પણી નાખવાની ચાલમાં શરીરને સુંદર વળાંક અપાતો થયો, અને ચાર ચાર માત્રાનો ગાળો આપવા જતાં ટિપ્પણી વતી જ દાંડિયારાસ લેવાતા જાય ને પાછી ટિપ્પણી પડતી જાય એવો ક્રમ વહેતો થયો આ રીતે મહેનતનો થાક હિતારવામાંથી અને એકવિધતાનો કંટાળો દૂર કરવામાંથી આ મનોહર

ટિપ્પણી નૃત્ય લેખનું છે.

કાળી બહેનોની ટિપ્પણી

જૂનાગઢ પાસેનું ચોગવાડ એટલે સૌરાષ્ટ્રનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ. લીલી નાધેલું હેયું એ ચોરવાડ ગામની બહેનોની ટિપ્પણી જોતાં જોતાં જૂનાગઢના નવાંબે પણ પ્રેતસાહન આપ્યું અને ચોરવાડની બહેનોની ટિપ્પણી વધુ કલામય બની એક તો લીલી નાધેર, એમાં લીલા સોટા જેવાં હલકનાં શરીરવાળા કાળજી બહેનો, નમણાં મુખ અને આછો વાન. નાકમાં સોનાની વાળિયુ કાળા કે લાલ ચેપાડા ઉપર સોનેરી રંગેના પટો, સોનેરી મોળિયાવાળા લીલા કમખા માથે કાચમીરી બાતની લાલ ચૂંદડી અને પગમાં રૂપાની કામિયું. એમના મોરલી જેવા કંઠે હલકદાર રાસ કે બજન ઉપાડીને ઢોલની ધડકતી હાડીએ ટિપ્પણી શરૂ કરે. ધીરે ધીરે ગીત ચગે, ઢોલ ધમકે, ગીત પડતું મુકામ ને ટિપ્પણીની ધમકારી બોલે પણ આગળપાછળ ટિપ્પણી ફેરવતાં, અને ટિપ્પણી નાખીને પાછી ઉપાડતાં અંગના એવા તો સુંદર વળોટ લેતી જાય કે બે ધડી શાસ્ત્રીય નૃત્યના અણબુન અંગમરોડ પણ જૂદી જઈએ.

એક ટિપ્પણી પૂરી કરીને બીજી ઉપાડે ત્યારે ફરી પાછું હલકદાર ગીત શરૂ થાય. પણ એક ગવરાવે તે બીજી બહેનો ગાય ત્યારે પ્રધાનાં મળાં જાણે શગ્ધાર્ધગહેકતી હોય એવાં સરખાં સુરીલાં મુંજી જીડે. બધાંનાં મળાં જાણે સંધાડકિતાર જોઈ સ્થો અંગની તાકાત અને બારે રૂઢિનું હોય તો જ એટલા વેગથી પગના ચંબ માથે કેડ હિપ-નું ઢીલ વેગ પૂર્વક દિલોળાને વળોટ આપી ચકાચ જરાય નમણું શરીર ન ચાલે એક સરખી જંચાર્ધ અને એક સરખાં શરીર એ તો એમની કામતો જ વારંચો છે અને એટલે 'એટ' મેળવવાની તકલીફ એમને નથી પડતી.

પદારો અને ચોરવાડની કાળજી બહેનો સામાન્ય રીતે રાસ ઉપરાંત કાનુડાનાં બજનોને પણ રાસમાં ઉતારે છે. રાસમાં કાનુડાનાં ગીતો તો બધાં લોકનૃત્યોમાં ગવાય છે પણ રાસમાં બજન ઉતારનાર તો એક પદારો અને બીજી ચોરવાડની કાળી બહેનો. તાલમાં સામાન્ય રીતે

હીય અને ડરવો એ બે તાલ મોટે ભાગે લેવાય છે આ રીતે શ્રમને સૌ દર્શના પલટાવતું આ ટિપ્પણીનું ચ ગુજરાતમાં વિશલ છે

ગાંભીની ટિપ્પણી

આ ટિપ્પણીની જેમ બીજા પણ શ્રમદારી નૃત્યો જુદી જુદી રીતે બેળાએ પ્રચલિત બન્યા હતાં જ્યારે ગાંભીના ઉત્પાદનની છૂટ હતી ત્યારે ગાંભીને પગથી દમાવતું સઘગીત અને સામાન્ય સઘનૃત્ય ઢોલના તાલ સાથે લેવાતું આજે તો ગાંભીનું ઉત્પાદન બધું યતાં એ પણ અદૃશ્ય થયું છે ગાંભી તૈયાર થઈ જાય ત્યારે એના કૂલ-ડોડવા લીલા ને લીલા રહે અને ચોપટ થાય એ માટે એને સારી જમીન ઉપર પાથરવામાં આવતા આ ગાંભીના જમીન સરસા પથારા ઉપર ૧૫, ૨૦ કે ૨૫ આંખી ગાંભીની કળી બાંધી નહિ એ રીતે પગલાં પાડતા જાય ને દમાવના જાય પણ એમ તો આખો દિવસ હળવે હળવે પોચાં પગલાં પાડવામાં દિવસ બધો પસાર થઈ જાય ને કામ છાતરે નહિ એટલે પગલાં ઉપર પગલાં ઝપાટે ઝપડે એવું કૃત્યક જેવું સાદા તાલનું નૃત્ય યોગ્ય જોઈએ એક બે, એક બે, એક બે ત્રણ ચાર, એક, બે, ત્રણ ચાર, એવા પગલાંનો ઉપાડ શાધાયો ઢોલ વાગે, ગીત ગવાય અને પગલાં પહેલાં ધીમે અને પછી દ્રુત ગતિએ ઝપડતાં જાય ગાંભી દમાવવાનું આ નૃત્ય પણ મનોહારી દૃશ્ય ખડું કરે છે અકન્ય કળાઓ હોય તે ગાંભીને વેચાય ને બીજા વધે તે લીલાગર-ભાંગરે વેચાય આજે આ ગાંભીનૃત્ય નથી રહ્યું

ખારવણોની અસ્ત પામેલી ટિપ્પણી

સાગર સંસ્કૃતિનાં રાસનૃત્યોમાં ગોહિલવાડના સાગરકાંઠાની ખાર વણ બહેનો સાગર-ગીતો સાથે રાસડા લે ■ એ ગીતો એમનાં સુખ દુખના પડવા પાડતાં હોય છે આ ખારવણ બહેનો પણ ખૂબ સરસ ટિપ્પણી નાખતી અને ટિપ્પણી સાથે એમનાં ગીતો ગાતી, પણ રજવાડાં ગયાં સાગરકાંઠા પર ને કાંઠાના મથકો ઉપર જે મહેલો બંધાતા તે બધું થયા અત્યારે તો એ મહેલાતો પણ વા ખાતી પડી છે અને

કઠાળના વેપારીઓની મેડીઓ લાદી અને સિમેન્ટથી જડાય છે એટલે ટિપ્પણીની કળા પણ નાશ પામી છે

ગોપ સંસ્કૃતિના વારસદાર

સાગર પછી ગોપ સંસ્કૃતિને નર્મએ તો આજે ભરવાડ, રમારી, ચારણ આયર વગેરે કામો ઢોર ઉપર પોતાનું ગુજ્જન ચનાવે છે એમાંથી ચાગણો ગમ નથી લેતા વ્યક્તિત્વતરીતે લે તે જુદી વાત પણ એમની કામનો તો સગવડતીનો અળગો વારસો છે રમારી પણ જોખા રાસ લે છે ત્યારે આયર અને ભરવાડમાં એ સરકાર જળવાઈ રહ્યો છે એમાંયે ભરવાડમાં સર્વિશેષપણે આમ તો ગાસ એ ગોપ સંસ્કૃતિનો જ વારસો છે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આ વારસો અન્ય કામોમાં એવા ફળવાઈ ગયો છે કે આજે માલધારીનો ધધો કરતી કામોમાં ભરવાડ, આયર, ઈર્ષિક ગ્યારી અને મેરમાં જ એ રહ્યો છે મેરના રાસ વિશે આગળ ઉપર જોશું

ભરવાડોના ગાસનૃત્યમાં ગોપ-ગોપીઓના સામાન્ય ગીતો હોય ■ પણ પુરુષોના રાસમાં લાગ્યે જ બીતો મવાય છે એમના ગાસનૃત્યની લાક્ષણિકતા રાસ લેતી વખતે અગની બકી છટા અને તીરછા પગ નાખવાની વિશિષ્ટતામાં રહેલી છે દોલના તાવ સાથે આખી પરાણીથી રાસ લે છે ને દાડિયાથી પણ રાસ લે છે પણ દાડિયા કે પરાણીના આધારો મુખ્ય ન રહેતાં અગની મોહક ફીરત એમાં મુખ્ય રહે છે ફીરતની સાથે ફૂદરડી પણ મારે ને મેડક પણ કચારેક લે છે પણ મુખ્યત્વે તો ધનુષ્યની કામઠી જેમ તાનગદ્દ પમ ફેકીને, અગને પાણુ નાખી, માયુ પણ તીરછુ રાખીને દાડિયા લે છે ત્યારે હૃદયીસક નૃત્યના પ્રાચીન ચિત્રોના દૃશ્યોને જીવતા કરે છે ભરવાડે આ રાસનૃત્યને ‘ડોકા’ કહે છે પણ એ લારયનો જ પ્રકાર છે

ભરવાડોના રાસનૃત્ય

આ ‘ડોકા’ રાસની જેમ ગામડાંઓમાં ભરવાડ અને ભરવાડણો એક મીઠું પ્રકારનો પણ રાસ લે છે એમાં એકે ભરવાડ અને એક

ભરવાડણુ હોય છે. આપું વર્તુળ ત્રીસથી માંડીને સાઠ સુધીની સખ્યામાં હોય છે એમાં પણ ગીત નથી ગવાતાં પણ દાંડિયાને બદલે પગના તાલ, અગના આંચકા અને હાથના દિલોળ સાથે, બન્ને હાથે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ સામસામાં તાલ દેતાં જાય છે. આ રીતે તાલ દેતું, અગ હિલોળાતું અને પગના ઠેકા દેતું વર્તુળ ફર્યા કરે ને દોલની ગતિ પ્રમાણે રાસ લેતું જાય તાલારાસકનો આ એક સુદર પ્રકાર છે

પોપાકનું વૈવિધ્ય તો એમાં આપોઆપ જળવાઈ રહે છે ચોતણા અને કેડિયાં તો ખરા જ, એમાં માથે ભરવાડના લાવ છેડાની ઘોળી પાધડિયુ, સ્ત્રીઓ તો થેપાડાં માથે હનની કાળી કામળીઓ જ ઓઢતી હોય છે; એટલે પુરુષનાં વસ્ત્રો સફેદ અને સ્ત્રીઓનાં કાળાં આમ શ્યામ અને શુભ્ર વસ્ત્રોનો બહુ સુદર મેળ થાય છે ‘એક એક ગોપીને એક એક ગોપ’ નરસિંહ મહેતા રાસને સાદશ્ય ઢરે છે

એ પોપાક ને એ પૌરુષ

ભરવાડો મગખીમાં પણ કલાત્મક પગલાં ઉપાડે છે પગના તાલ સાથે શરીર બૂલવું આવે અને હાથના દિલોળ પણ એ તાલ સથે દિલોળાતા આવે કાળીઓના જેમ શરીર સરકતાં જાય છે એમ આ ભરવાડોનાં પગલાં સરકતાં ને ચપ ચપ ચોટતાં આવે છે કસગાના ભરવાડ જીવાનોમાં આ કસા વિશેષ દેખાય છે એમના પહેગ્વેશમાં પણ થોડો ફેર થયો છે ચોતણાનો કલાત્મક ધિર, પિડીયા ઢોંચણુ સુધી ચપોચપ આકાર અને કેડે જતાં યોગવો એમાં કૂમતાવાગી નાડીઓ લટકતી હોય કેડિયાં પણ વધુ કલાત્મક પહેગતા હોય છે અને ધણી વાગ કેડિયાંને બદલે ચોતણા, માથે બાંધુ વગરનો કેડ સુધીનો ફીટાફીટ લાન મશરૂનો સોનેરી કે રૂપેરી કાર મૂક્યો કમળે પહેરે છે, ને માથે ભરવાડો પહેરે છે એવી ગોળ પાધડીને બદલે બંકી છટાની આંટિયાળી પાપડી નાખી હોય છે હાથમાં રૂપાનાં કડાં પહેર્યાં હોય છે આ પોપાકમાં એમનાં સુરેખ અને કસાયેલાં શરીરનું પૌરુષ ગસ લેતી વખતે ઝમકતું આવે છે

સાતમ આઠમ અને એના ઉત્સવો ટાણે જરવાડ ને જરવાડણો સાથે મળીને ત્રણ તાલી ને એક તાલીનો રાસ લે છે હોંચ સાથે લેનાતા આ રાસમાં નણ તાલી રાસ સાથે શરીર વર્ગિક લેતાં ફોજોળાએ જતાં હોય છે ને ગસની જૂક બોલે છે જરવાડની જેમ કોળીઓમાં પણ સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળીને ગસ લે છે એમાં સમરો ને વડુ પણ હોય, સ્ત્રી ને પુરુષ પણ હોય, દેર ને જોડ પણ હોય હાથ હાથના ધૂમટા તાપ્યા હોય છતાં એક સરખી જૂક એ બોલાવતા હોય છે

આયરોના રાસ

પઢાર, કોળી અને જરવાડને પોતાનાં રાસનૃત્યની જેમ વિશેષ તાલો છે એવી આયરોના ગસમાં કોઈ વિશિષ્ટતા નથી, પણ એમના રાસ ક્ષત્રિય અને ગોષ સંસ્કૃતિના મિશ્રણ જેવા હોય છે એ મિશ્રણ પણ આયરોનાં રૂપ, પડછદ શરીર અને ભર્ષા કર્યા પૌરુષથી ખૂબ શોકે છે કોળી અને જરવાડ કોમમાં પ્રચ્છાસિગન પદ્ધતિ જુદી તરી આવે છે ત્યારે અયરોએ રાસનૃત્યમાં નવી નવી ન્યાય દાખન કરી રાસમાં વૈવિધ્ય આપ્યું છે આયરો પણ પોતાને મુરનીધરના વારસ માને છે

કૃષિ સંસ્કૃતિને વારસો

કૃષિ એ આજે માત્ર ખુશીઓનો વારસો નથી રહ્યો જરવાડ, રમારી તો માલધારી જ રહ્યા છે આજે માલધારી હોવા ઉપરાંત ખેતી પણ કરે છે આયરો માલ પણ ગમે છે ને ખેતી પણ કરે ॥ મેરનું પણ એમ જ છે પઢારો શિકાર અને થોડી ખેતી તથા મજૂરી કરે છે કોળીઓ ખેતી અને પરચૂરણ મજૂરી કરે છે ન્યારે કણુમીઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો છે જરવાડ કે કોળી જીભ સપ્રદાયોની અસરમાં ઓછા આખ્યા છે ન્યારે કણુમી મોલવે જરજટ પણ સૌમ્ય હોવાથી સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય સુધીની અસર તો આખ્યા છે કૃષિને કારણે અન્ય કોમો કરતાં એ ધર્મમાં વિશેષ શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી એમના રાસમાં પણ આ ભક્તિભાવ જીતવો છે સયવારા અને એવી જીજ ખેતી સાથે જોડાયેલી કોમોના રાસ પણ કણુમીના ગસ જેવા જ હોય ॥

લોકનૃત્યોને વિભાગવાર વહેચીએ તો સાગર અને શિકારની અસરવાળા, જોપ સંસ્કૃતિવાળા, કૃષિ સંસ્કૃતિવાળા અને હલ્દે ક્ષત્રિય સંસ્કારવાળા એમ ચાર વિભાગ પાડી શકાય. આમાં કૃષિ સંસ્કૃતિના વારસદાર મુખ્યત્વે કણ્ણબી હોવાથી એમના રાસ બાકીની ત્રણેય સંસ્કૃતિથી ભિન્ન સ્વરૂપના છે.

અવસાપને કારણે હાકલા કરીને જ બોલવાની ટેવ એટલે કણ્ણબી ગીતો ગાતા હોય છે ત્યારે પણ ખુલ્લે ગળે પૂરા શ્વાસથી ગાય છે એમનાં ગીતો પણ આમ તો સૌગંધૂર્માં ગવાતાં લોકગીતોથી જુદાં નથી હોતાં છતાં ભક્તિપ્રધાન વિશેષ હોય છે તમલાં અને ઝાંઝ એમનાં મુખ્ય સાધનો ચોરશા ને કેડિયાં એમનાં મુખ્ય પોષાક પણ પાધડીઓ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશે પ્રદેશે જુદા જુદા ઘાટની બધાય છે રંગે ચડે ત્યારે પાધડીને પડતી પણ મેલે.

રાસ અને ટપ્પા

ખીજ કામોના રાસની સરખામણીમાં કણ્ણબીના રાસમાં ધણી ધણી વિવિધતા હોય છે એ સ્વસ્તિક રચે છે, મડળો રચે છે, ચોકડી કરે છે, ખૂના લે છે, અને અવળાસવળાં ચલન પણ લે છે બેઠક મારવી ફૂરડીઓ લગાવવી એ કણ્ણબીના રાસમાં સદૃજ હોય છે. રાસ લેતાં જલદી તપે છે ને પ્રમત યર્ધને ધૂમે છે દાંડિયારાસમાં પચિયા ને અઠિયા સ્વાભાવિક હોય છે પણ ગોફૂથન-સોળગામાં કણ્ણબી ખૂન ચગે છે એમનાં રાસનૃત્યો અત્યંત બાવવાહી હોય છે રાસમાં ચગે ત્યારે શરીરની સહેજ પણ ફરકાર ન કરે બેઠક અને ફૂરડી એ કણ્ણબીનાં રાસનૃત્યોની લાક્ષણિકતા ■ એ પહેનાં ગરબી લે છે ને પછી દાંડિયારાસ લે છે ધણી વાર દાંડિયારાસમાં ચચા પછી દાંડિયા પડતા મેલીને એ જ દ્રૂત ગતિએ ગરબી લે છે ગરબીમાં એમનાં ખૂનતાં શરીર વીજળિક ગતિએ ફરે છે અને રાસ લેતાં લેતાં જ ટપ્પા લેવા મારે છે ગીત બદલાય છે ને ટપ્પાનું ગીત શરૂ થાય છે રાસ લેતા બાઈઓ પગની મેસણી રચીને બેમે જ અને બે જણ ટપ્પા લેવા મારે છે ક્યારેક ખમે બેસ

પણ સુઝાવના જાય છે ટપ્પાની ફીંગરમાં એક પાછળ બીજો, બીજા પાછળ પહેલો એમ દોઢ-પકડ રમતા જાય છે ને શરીરના અંગવિક્ષેપ સાથે તાલબદ્ધ ગતિએ ચડે છે. ટપ્પા જુદા જુદા સ્થાને જુદી જુદી રીતે લેવાય છે.

કાળાઓની સરખામણીમાં કણ્ઠીની ગસમાં તરલતા ઓછી હોય છે જ્યારે હિલેજા વધારે હોય છે. આ રાસ પણ અમદારી નૃત્ય છે દિવસ આખો ખેતીનું કામ કર્યા છતાં ગતના એક વાગ્યા સુધી ગસ લેતાં યાદ વધતો નથી પણ શરીર ને મન હળવાં થાય છે, પ્રકૃત્ત્વ બને છે એથી ગસ એ લોકશૃવનનું અગ્ર ગતી ગણાય છે કાષ્ઠ ધાર્મિક દાણે-જળ ઝીલણી, જાગવન પાગપણની સપ્તાહ, ગુરુપદગમણી જેવા પ્રસંગો ઉત્સવરૂપ બને છે ને એના વગ્ધોશ, પાલખી, ફૂલેકાં, સામૈયાં વગેરે પ્રસંગે જાગતો સથે ઝાંઝ વગાડતાં નર્તન ચાલુ જ હોય છે. કણ્ઠીઓનાં રાસનૃત્યોનું વૈવિધ્ય એ રીતે બધાથી જુદું તરી વળે છે.

કામ સંસ્કારનાં રાસનૃત્યો

રાસ શ્રવનના ઉત્થાસમાંથી જન્મ પામ્યો છે અને ક્રમે ક્રમે એનાં સ્વરૂપ પણ બદલાતાં રહ્યાં છે. પણ દરેક કલામાં તેમ ગસનૃત્યોમાં પણ ગસ લેનારા સમૂહોનો શ્રવનસંસ્કાર જિતરે છે. એ આપણે પદારો, કાળાઓ, કણ્ઠી વગેરેના રાસમાં જોયું હૃદયીસકનાં એ સ્વરૂપ મેર લોકોમાં આવતાં તાંત્રનું સ્વરૂપ ધાન્સુ કરે છે. પૌરુષ તો ભરવાડોના ડોકામાં, આશરોના રાસમાં અને કણ્ઠીઓની પ્રજન્ન છડમાં પણ દેખાય છે, પણ મેર લોકોનું લક્ષ્યક ખગોર અને બાદ્ધગણ રાસમાં નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ભરવાડ અને રમારીની જેમ મેર લોકોના દરિવારાસમાં ગીતો નથી ગવાતાં, પણ એકથી વધુ ઢોલ અને એક અથવા એકથી વધુ શરણાઈઓ વાગતી હોય છે. આ શરણાઈઓ હોવામાં રાસગીતો જ ગાતી હોય છે. એક ગાય અને બીજા ઝંલે એવું સમૃદ્ધગાન મેર

એ મેર લોકાના રાસની વિનક્ષણતા છે એ કના સહે અવતરી છે મેગણીઓમાં કાશ્મીરને બગવાને છટે હાથે રૂપ દીધા, પણ સપ્રમાણ નમણી દેહલતા ન દીધી ત્યારે મેરાણીઓને બગવાને બે ય દીધા છે નમણી દેહલતા અને રૂપની ગરવાઈ જેવાં એનાં રૂપ એવા જ એના અનકાર ને પહેરવેશ કાળી છામી, લાંબા પેટનું કાપડું, માથે લાલ ઝોઢાણું, હાથમાં દોઢ વેતનું ચાદીનું ચૂડું, નાકમાં નથ અને કાનમાં ખૂલતી પાંદડીના ઢોળિયા આ મેરાણિયુના રાસડા પણ અપરૂપ હોય છે રૂપેરી ચાંદનીમાં લેવાના આ મેરાણિયુના રાસ અનૌકિંક દર્યો ખડા કરે છે

રાસ તો સૌરાષ્ટ્રમાં ગામડે ગામડે લેવાય છે અને હવે તો શહેરની ગલીએ ગલીએ લેવાય છે પણ પ્રણાલિગત રાસનૃત્યો તો ઉપર કલા તો જ બાકીની બીજી કામો રાસ લે છે તે લગભગ કોળી અને કણુમીના મિશ્રણ જેવા જ હોય છે કણુમીના રાસ વધુ પ્રચલિત હોઈને એનું અનુકરણ કે અસર વિશેષ દેખાઈ રહે છે

અહીં આપણે માત્ર દડરાસ અને થોડા તાલરાસની જ ચર્ચા કરી છે-નૃત્યો વિશેષ રહેલાં હોય એવા જ રાસની વિચારણા કરી કે બીજા નાનાવિધ નૃત્યોના પ્રકારો નથા ચચ્ચાં દા ત હમચી, ટીટોડો, તોપચી, લુવર વગેરે એમાં હમચી અને ટીટોડો એ વધારે પ્રચલિત છે હમચી રાદલ તોડ્યાં હોય ત્યારે પણ લે છે ને આડે દઢાડે ઉત્સવમાં પણ હમચી લેવાય છે એને સૌરાષ્ટ્રમાં 'હમચી ખૂદની' પણ કહેવાય છે ટીટોડો કોળી બહેનો વિશેષ પ્રમાણમાં લે છે એક એક પગ આગળ પાછળ લેતી જઈ, માગ્વાડીઓની જેમ આ નમાની, સર્પાકારે એક હાથ ઊંચો કરી, એની ડાણી નીચે બોજે હાથ ટેકવીને, વારાફરતી હાથ બદલાવતી રહે છે-એવો જ પ્રકાર આ ટીટોડોનો છે લુવર એ અચકો મચકો 'નો માગ્વાડી પ્રકાર છે, જે બોલ બહેનો લે છે

રાસ ન હોય એવું એક લોકનૃત્ય બાકી રહે છે તે સૌરાષ્ટ્રના સીદીઓની ધમાલ. બફરાનાદ પાસેના જશુર ગામે સીંગ લોકાની તથા સો

એક વર્ષ જૂની વસાહત છે. જાતે મુસલમાન, પીર-પેગમ્બરમાં જ માને. પણ હિંદુઓ સાથેના લાંબા વસવાટે એમની ગ્રેસીકરણીમાં પણ આ ભૂમિનો વળોટ આવી ગયો છે. હિંદુઓનાં દેવદેવીઓમાં પણ માને છે. કેટલાક સીદીઓનાં શરીરોએ હજી હમસીઓનું અસલી તોખમ જાળવી રાખ્યું છે તો કેટલાકનાં શરીર જરીમોએ ધસી નાખ્યાં છે વાળતો વાંક નીકળી ગયો છે ને મુખરેષાઓમાં પણ ઠીકઠીક ફેર થઈ ગયો છે. સ્વરાજ આવતાં એમનાં જીવનમાં પણ તેજ આવતું થયું છે. આ સીદી લોકોએ આફ્રિકાના જંગલનું નૃત્ય સ્વરૂપાંતરે પણ જાળવી રાખ્યું છે.

હાથમાં મશીરા (નાળિયેની આખી લાંબી કાચલીઓમાં કાઢીએ બરીને એના ઉપર લીલુ કપડું વીંટાળી તાત્કાલ ખખડાવે છે એને મશીરા કહે છે), મેરપિચ્છનો ઝુડ અને નાનાં નાનાં ઢોલકાં એ એમનાં સાધન છે. એમનું નૃત્ય પણ ગોળાકારનું જ છે ગોળ ગોળ ફરતા જાય, એક સરખા અવાજે ઢોલકાં વગાડતા જાય અને હોકારા કરતા માતા જાય સૌની આગળ સીદીનો મુખી ખાતો મવરાવતો, ઠેક મારતો જતો, બધા સીદીઓના માથે મેરપિચ્છનો ઝુડ ફેરવતો જાય, બધા સીદી ગીત ઉપાડતા જાય ને ઢોલકાં વગાડતા જાય. સીદીઓના કંઠે પણ ધૈર્યારી હોય છે. એક સામટા ખાતા હોય ત્યારે પહાડ-જંગલમાંથી ઘેરા પડછંદા બિહતા હોય એવા ટૂંકા આરોહઅવરોહનો ‘હો’ ‘હો’ નાદ ધોરતો હોય છે. એક તો એમનાં શરીરનો વાન, બીજું એમનાં શરીર, ત્રીજો એમનો નાદ અને ધમાલમાં વાગતાં ઢોલકાં : આ બધું એક સાથે રાઈ થાય ત્યારે જોનારા ને સંભળનારાનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે.

હોકારાના ગાન સાથે વર્તુળમાંથી એક સીદી જગલમાં ઢોલકું દખાવતો, માથે ચાપી માગતો ફરંટી ખાઈને વચમાં ફરે છે એક પ્રગ ઉપર આકૃ શરીર નાખી ફરંટી ખાતો ખાતો હુમણાં જાણે પડશે, હમણાં પડશે એવો દેખાવ કરતો, ફરંટો લઈને ભરતનાટકમત્તા પોઝમાં ઊભો રહી, કેડ અંદર વાળી, છાતી, ઘાંઘી ને ગરદન દ્વાર રાખી મુખના ચિત્રવિચિત્ર હાવભાવ કરતો આગળ વધે છે. ઢોલકાં વાગતાં રહે છે,

સમુદ્રગાનના હોકાગ સાથે મશીરા ખખડતા રહે છે ને વચમાં વિચિત્ર હાવભાવ કે તો મીઠી દેક મારતો અને ફૂંટીઓ ખાતો જ રહે છે

એક થાકે, અને ઢોલક માથે અતરે અતરે વિચિત્ર મુખાકૃતિ સાથે દેક મારતો માગતો પાછો ફરે ત્યાં મીઠી સીદી છનાગે છે આમ એક પછી એક સીદીઓ પોતાની તાકાત અને વિચિત્રતાનું દર્શન કરાવતા રહે છે એક તો એમની પ્રચડ તાકાત શરીર ઉપરનો અસાધારણ કામ પશુઓ અને પંખીઓ જેવી એમની આન અને વિચિત્ર મુખમુદ્રાઓ લપાનક રસ ઊભો કરે છે ઘણી વાર આ સીદીઓના પથ્થર પર પડછદા પાડતા ધોધ જેવા હોહોકારથી નમળા દિનનો પ્રેક્ષક ધૂણવા પશુ માટે છે

એ પછી એમનો મુખી કે આગેવાન પણ મેદાનમાં આવે છે હાથમતિ મશીરા ઢોનકાના તાન સાથે વગાડતો ગાતો જ્ય ને ગોગી ગોળ અને આગળપાછળ નાચતો જ્ય ધમાલનાં એમનાં મીન પણ તદ્દન દૂકા, પ્રાથમિક ને બેથી ત્રણ સ્વર્ગનાં હોય છે જેવું કે એ, જ્યો! ગવરાવે કે—

લે લે લોન્ડી !

બીજા બધા બાખીની કડી બોલે • ‘લેતી જા !’

પાછો મુખી ગાય ‘પટેલનાં ચીલડાં !’

બીજો પૂડ કરે • ‘ખાતી જા !’

પટેલના વાડામાં લોકડી ચીમડાં ખાતા કર્યાક સમરાઈ ગહી હશે ને પછી લોન્ડીની જોયા જેવી દશા થઈ હશે (સૌગષ્ટ્રમાં એને ‘લોકડી ખમેડે પડી’ કહે છે) આવી સ્થિતિમાંથી આનંદ લેવાનું મીન ઊંચુ થયું ને એમની ધમાલમાં ઊતર્યું આમ મીતની સાથે ધમાલને જોઈએ તો હાસ્યમિશ્રિત લપાનક વાગે. વિચિત્ર મુખમુદ્રામાં પ્રવલ્ન તો બધા ‘કથકની’ જેવા હોય છે મુખના એક એ- અવલવનું ચલન સીદીઓ કરે છે તેણુ દલાવે, ડોળા દલાવે, નાક ને કાન પણ દલાવે, ગાયની ચેરીઓ અને હોંક પણ દલાવે અને સાથે સાથે વિચિત્ર અવાજો પણ

કરે એમના શરીરની છટા, વણું અને હાવભાવની એકરૂપતા જંગલના જીવનની યાદ આપે છે. આ ધમાધમી ચક્ષુ અને હાવભાવને થોડુંક શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું હોય તો કચકલીનું તાંડવ સ્વરૂપ સર્જાય. અલગત, રૌદ્રકયાનક તો રહે જ.

કોઈ પણ કલાનું આદિ સ્થાન તો આ લોકકલા જ છે; કાચુ કે લોકકલા પ્રકૃતિની વધુ નજીક છે જેવું આ લોકનૃત્યોનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય છે એવા જ એનાં સરળ મીતો હોય છે. એવા જ ભાવવાદી સ્વરો અને એને જ અનુરૂપ એવા તાલ એમાં હોય છે. માચી સંગીતના મુખ્ય ગંગો એમાં નથી ગવાતા; પણ બીજા રાગો ને મિશ્રિત રાગરાગિણીઓ એમાં ગવાય છે. જેવા કે સારંગ, ઝીંગોલી, માડ, કાફી, કાલીંગડા, દેસા, ગાગ, ખમાચ વગેરે. એટલું જ નહિ પણ એમાં ક્યારેક વિગ્ધ શ્રુતિઓ પણ લાગે છે. આસાપી લહેકાઓ તો હોય જ છે. જે ચાપ સ્વરની તાનો પણ ધણી વાર લાગી જાય છે. ગમકના તો દસ પંદર પ્રકાર આ રાસ મીતોમાંથી પકડી શકાય. જ્યારે મોંઝ કંપ પણ એની મધુર હલકમાં લાગે છે.

તાલમાં એકતાલ, દાદરા, દીપચંદી, કેરવા, ધુમાળી ને દીચ વગેરે લેવાય છે. પણ બહુધા દીચ અને કેરવા વિશેષ લેવાય છે. આ રાસ-ગીતોની હલક શબ્દોથી તો કેમ વણવાય ? એ જ રીતે ગસના ગતિ મરોડ અને જોમ પણ આસ્વાદનો જ વિષય છે. દાડિયાગસમાં ગવાતાં ગીતો ધણીખરાં કૃષ્ણલીલાના રસે રસેશ્વર હોય છે પ્રમુખ રાસ નરસિંહ-મીરાંના હોય છે. એ પછી જેમાં લોકજીવનના જીર્મિઆવેગ જીતપાં છે તેવાં કેંક નામી અનામી લોકકવિઓનાં અદ્ભુત મીતો ગવાય છે.

ગીતોના કાવ્યતત્ત્વની ચર્ચામાં ન જીતપાં એટલું જ કહીએ કે એની સરળતા, ભાવવાદિતા અને સઘોર્મિઓ રેલાવવાની અદ્ભુત શક્તિથી જ નટવર-કર્તમાના કલાવારસાને એણે ચિરંજીવી બનાવ્યો છે.

દાડિયારાસમાં મેરલી, પાવા ને ચાણાઈ જેવાં સુપિર વાદ્યો, કરતાલ, ઝાંઝ, ઘૂધરા ને મંજરા જેવાં ધન વાદ્યો અને કવચિત પીણા

અને રાવણુદય્યા જેવાં તંતુ વાદ્યો પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. જ્યારે ઢોલ, ઢોલક, ડફ અને ખંજરી જેવાં ચમ્ વાદ્યોનો તો સર્વસાધારણ ઉપયોગ થાય છે.

પણ આજે જ્યારે રાસનૃત્યોમાં હિજાબો આવ્યો છે, સરકાર તેમજ પ્રમુખ તરફથી એને ખૂબ ખૂબ ઉત્તેજન મળી રહ્યું છે, ત્યારે એક તો રાસનૃત્યની પ્રણાલિ અને રાસગીતોની સરળતા ને બાવવાદિના બંને બંધમાં મુકાયા છે. નિત્ય નવા રાસ અને નિત્ય નવાં ગેય કાવ્યો રચાય છે પણ રાસને સંબંધ છે ત્યાં સુધી એવાં ગીતોમાં કાવ્યતત્ત્વ પાંગળું પડતું જાય છે. કાવ્યતત્ત્વ સુંદર હોય છે ત્યાં ગીતમાં નૃત્યસંગીતના મરોડ હોતા નથી. સંઘબાવને પેલક એવાં પ્રમત્ત ઊર્મિવાદક એ નથી બનતાં. ખેદદૃષ્ટિના કે અતિ અર્થધનતાવાળાં ગીતો રાસ કીસી નથી શકતાં. એ જ રીતે માત્ર અંગત ઊર્મિઓનું જ આલેખન હોય એવાં ગીતો માત્ર ગ્રામ્ય શબ્દો વાપરવાથી નથી બાવ પેદા કરતાં કે નથી લોકગીતો બનતાં.

ગીતોના શબ્દો ક્રોધ આપે, સ્વરકિન બીજો કરે અને નૃત્યનો મરોડ ત્રીજો આપે. આને પરિણામે શબ્દ, સ્વર અને નૃત્યની એકરૂપતા નથી સર્જાતી. સંઘજીવનની સંપત્તિ બનવા માટે ફિરસા બાવ, પામર દૃષ્ટિના અને શબ્દોનાં ચોકકાં ચાલતાં નથી. લોકજીવન એ એવી કસોટી છે કે આવાં ગીતો આપોઆપ આવ્યાં બેમાં ફેંકાઈ જાય છે. વળી અદ્યપદું સંગીત અને નર્તનના વધુ પડતા શાસ્ત્રીય મરોડ પણ રાસ-નૃત્યના ગતિપ્રાણને રૂંધે છે. અને એવાં રાસનૃત્યો ક્યારેક વ્યાયામ-અભિનય જેવાં તો ક્યારેક કસરતના ખેલ જેવાં બની જાય છે.

રાસનાં નવાં સ્વરૂપો સર્જાય એ તો અનિવાર્ય છે. પણ એમાં ચિરંજીવિતા ન રહે. તો દરેક રાસ વખતે એક કવિ, એક સંગીતકાર અને એક નિષ્ણાત નર્તકની જરૂર જોઈ રહે જ. માત્ર દૈનિક્યથી પ્રાણ પેદા થતો નથી. એ માટે તો રાસમાં જીવંત દિલ્લોલ તત્ત્વ જોઈએ.

એમાં નવાં મંચનો ઉતારી શકાય, પ્રજાના મનોરથો ઉતારી

શકાય, અને અગત સવેદન પણ સાર્વજનિક બને એટલું પ્રયત્ન હોય તો જરૂર ઉતારી શકાય. પણ રાસનૃત્યોની મધુર હલક, નેમ અને લાલિત્ય કવિના અંતરમાં કુટાય તો આપોઆપ રાસમાં પ્રાણ પેદા થાય દરેક કવિએ સંગીતકાર બનવું જ જોઈએ એવું નથી, પણ સ્વર અને નર્તનની સાદી સમજ હોવી તો જરૂરી છે. જેથી ગીતના બાવને સ્વર કે નર્તન કર્યા નડતરફ બને છે તે સમજ શકાય.

સંતસરવાણી

સૌ રાષ્ટ્રના સતો અને ભક્તાની પરપગ—નરસિંહ અને
 મીરાંથી માંડીને આધુનિક સતો ભક્તો સુધીની પરપરા ભક્તિ, સમાજ,
 સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સરોધન અને વિવેચનનો ઘણો રસિક વિષય છે

એક મહત્ત્વનો વિવાદાર્પક મુદ્દો તે નાથ સપ્રદાયનો. ઇસ્લામની
 અસર તળે આવેલો મનાતો અને એના દ્વારા ઇસ્લામનો પ્રચાર થતો
 હોવાનું મનાતા આ નાથ સપ્રદાયની સૌરાષ્ટ્રના સતો અને ભક્તો
 ઉપર ઘેરી અસર છે છતાં એમાંથી નથી મૂર્તિપૂજનો વિરોધ જાહેર
 કે નથી હાથેમ કે કુંડસિનીયોગની ઇચ્છાશક્તિની તપશ્ચર્યાની સિદ્ધિ
 ઉપર જ ભાર મુકાતો. સત યાનેશ્વર પણ નાથ સપ્રદાયના ગૌરખનાયના
 શિષ્ય ગહિનિનાયના શિષ્ય હતા સૌરાષ્ટ્રમાં મવાતી નાથવાણી કે ગૌરખ-
 વાણીએ મુક્તાચારને કદી મહત્ત્વ નથી આપ્યું ઉત્તરપૂર્વની સ્થિતિ જુદી
 હોવાનો સંભવ ખરો. નાતજાતને જીવનીયના બેઠ સામે નાથ સપ્રદાયે
 જે બળવો પોકાર્યો એવો જ પ્રખર વિરોધ રામાનુજના અનુયાયી
 પદોએ પણ કર્યો છે મહાપદ્યે—માર્ગીપદ્યે થોડું અનિષ્ટ જરૂર ફેલાયું
 છે. તે છતાં ત્રણેય પંથનો ત્રિવેણી સંગમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો છે અને
 એમાંથી નિર્ગુણ નિરાકાર સાથે સચ્ચ સાકારની તમામ અવરથાઓમાંથી
 પસાર થતા સૌરાષ્ટ્રના સતો ભક્તોએ પ્રભુભાવે વેદો અને ઉપનિષદોની
 જ વાણીને પોતાની સમાન સહજ લોકવાણીમાં ફેરવ્યાં જોડી બોલો
 સુધી પહોંચાડેલ છે નિરક્ષતા વચ્ચે દાર અને અક્ષરનો ભોધ આપ્યો

છે. અનીતિ અને અનાચારો સામે પ્રદારો કરીને લોહસંસ્કારમાં સત્ ધરમનું જતન કર્યું છે.

મદાપંચ, નાથપંચ અને કળીરખયની બજન ત્રિવેણીમાંથી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સૌથી ઘેરી અસર કળીરખયની પડી છે સતકવિઓની પરંપરામાં સૌથી વધુ લોકમોજ્ય પરંપરા આ કળીરખયમાં ચાલી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના જ એ પ્રવાહો સીમાભેદે અટક્યા નથી, અવરોધાયા નથી, તેમ નથી એ સંસ્કૃતિ પ્રવાહે કોઈ કાળના ભેદને જાણ્યા. અભેદની ઉપામના, જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગના એ પ્રવાહો દક્ષિણ દિશામાંથી ઉત્તર દિશામાં વહેતા સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠા સુધી એકધારા વહેતા ગયા છે. નહિ તો ક્યાં દક્ષિણ ભારતના વૈષ્ણવાચાર્ય ગમાનુજ અને ક્યાં સૌરાષ્ટ્રના ચમાજ ભક્ત દાસી જીવણ અને ક્યાં મુસવમાન સુભગ ભક્ત હોથી ને નયુગમ ?

જ્ઞાતિભેદોથી જઠકાયેલા દક્ષિણ ભારતમાં પ્રભુ ઉપાસનાનો સમાન અધિકાર સ્થાપ્યો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સ્થાપક રામાનુજે. આ રામાનુજની પાંચમી પેઢીએ સ્વામી રામાનંદે વર્ણાશ્રમનો ઉગ્ર વિરોધ પોકાર્યો. જન્મથી નહિ પણ કર્મથી માનવીના મૂલ્યાંકનો કરવા આદેશ આપ્યો. ગુરુ સાથે મતભેદ પડ્યો અને રામાનંદસ્વામી ઉત્તર હિંદમાં આવી વસ્યા ગમાનંદ ભક્તિમાર્ગના મધ્યયુગના આદિ સત જેવા ગણાયા છે. બગીચી બ્રાહ્મણ સુધી અને રાયથી માંડી, રક સુધી રામનામનો મદિમા ફેલાવ્યો આ સ્વામી રામાનંદે મધ્યકાલીન ભક્તિવાદનું બીજા-રોપણ સ્વામી રામાનંદે કર્યું. ભક્તિમાર્ગ ખરો પણ અભેદનો ઉપાસક.

રામાનંદની કઠી બાંધી મદાતમા કળીરે દક્ષિણની વૈષ્ણવ ભક્તિ સાથે પૂર્વ ભારતના નાથ સંપ્રદાયની વિચારધારા પણ કળીરજીએ અપનાવી.

વિનોબાજી કહે છે તેમ જમાર્યા માનવનાનો ભિન્ન થયો ત્યારથી સંતોનો આનિર્ભાવ થયો છે. ઋગ્વેદનાં ચોડાં સૂકતોં છોડી ઈઈએ તો બાહ્યનું બધું સંતોની વાણીમય જ છે. સામવેદ ઋગ્વેદનાં ભજનો-માંથી ઊતરેલ છે, જેમાં સ્વરની સાધના વિશેષ બળેલ છે

ઉપાસના એકી સત્ નામની એ ઉપાસના માટે જુદા જુદા સ્વરૂપો કલ્પાયા છે ઉપાસકને પોતામા જે ગુણનો અનુભવ થાય એ ગુણવાળા ભગવાનની એ ઉપાસના કરે

વેદવાણી પણ એ જમાનાની લોકવાણી છે ભગવાન શુદ્ધે પણ લોકવાણીમાં જ લખ્યું વેષ્યવવાણી પણ લોકવાણીમાં જ વિખરી મધ્ય યુગની સતવાણીનું મૂળ આ વેદવાણી, શુદ્ધવાણી અને વેષ્યવવાણીની મૂલત્રયીમાં પડુ છે

રામાનંદે ભક્તિમાર્ગ લોકવાણીમાં જ ઉપારથો કખીરજીની વાણીમાં આ મૂનનયીનો સુદર સમાગમ થયો જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગનો સુમેળ સધાયો

એમણે નિયંત્ર નિરાકારને ઉપારથા પણ સચુષ્ણ સાકારના ઝગઝમ ન પડ્યા

“ જ્ઞાતિ ન પૂછે સાધુકી પૂછ લિજિયે જ્ઞાન,
મોલ કરે તલવારકા પડા રહેને દો મ્યાન ”

કમીરજીના રહસ્યવાદમાં શ્લેષિન પ્રજ્ઞાનિ ઉપર કરેલ પ્રહારો રહેલા છે તો બીજા બાણુ શુદ્ધ નીનિ અને શુદ્ધ આચારનો મોઢ રહેનો છે એમની ભક્તિ પાછી અકર્મણ્ય પણ નથી થરીરને ભક્તિ અને કર્મ અર્થ કર્મનું એક સાધન માનીને પરાપકારને જીવનનો ક્રમ અને કર્મ માનવામાં આવેલ છે પરાપકાર કે વાથી પ્રુણ મળે છે એમ નહિ પણ ન કરવાથી જીવન પાતલાગી બને છે, કાચુ કે પરાપકાર એ નિત્યકર્મ મનાયેલ છે

સક્ષમ ભેદ સમજાવે છે. આવા ભક્તિમાર્ગે રૂઢ ધર્મના દર્મકાંડ, વિતંડા-વાદ, વહેમ, કુરૂદિ, ઝિંચનીયના ભેદ, અનાયાર અને વર્ણાશ્રમથી પિડાયેલી પ્રજાને એકદમ આકર્ષી લીધી.

આ કચીરપંથને સૌરાષ્ટ્રમાં બાણુ લઈ આવ્યું એની બાબત હજી સુધી નથી મળી ભક્તકવિ નરસિંહ અને મીર્ગ પછીનાં બસો-અડોસો વર્ષ સુધીનાં-એટલે કે બાણુ સાહેબના સૌરાષ્ટ્રના આગમન સુધીના સંતો, ભક્તો અને ભજનિકાની પરંપરા એ મનોધનનો ગસિક વિષય છે. પણ રામકચીરીઆ પંથની કહી પ્રાધીને બાણુ સાહેબ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે મહાપંથ એટલે કે માર્ગો સપ્રદાય અને નાથ સપ્રદાયના સાધુઓ અને સંતોની વાણી સારાષ્ટ્રમાં યુજતી હતી.

નરસિંહ મહેતા ગુજરાતના જન્મ આદિકવિ ગણાય છે તેમ બાણુ સાહેબ સૌરાષ્ટ્રમાં કચીરપંથના આદ્ય સ્થાપક ગણાય છે. કચીરજીના પંથ જે પંથ ચાલના. એક રામકચીરીઆ અને બીજા સતકચીરીઆ. રામકચીરીઆ ભગવાન કપડાં પહેરે, માથે દાનટોપો નાખે, ગળામાં શવ-ણીઓ પહેરે બાણુ સાહેબ રામકચીરીઆ પંથના હતા.

નરસિંહ મહેતા પછી અઢીમો વર્ષે અને કચીરજી પછી બસોઢ વર્ષે બાણુ સાહેબનો જન્મ ચરણરના કનખીલોડ ગામે સવત ૧૭૫૪ના માધ સુદ પૂનમના રોજ થયેનો. માતિએ લુહાણાં. પિતાનું નામ દલ્લાણુ દક્કર અને માતાનું નામ અંમાનાઈ દલ્લાણુ દક્કર પ્રમુખજીત હતા. જન્મની સાથે જ બાણુ સાહેબને આગવા શ્રે દાંત પણ જોવા ભક્ત પિતાને પોતાનો પુત્ર કખી-જીનો અવનારી જણાયો અને બાણુ સાહેબ બાણુ કચીર દહેવાયા. પિતા કલ્યાણુ દક્કરે બાણુકચીરના જન્મનો ઉત્સવ માંડ્યો. અને ગામલોકોએ ટીકા આદરી. ગામ એટલું પાછળ પડ્યું કે આ ભક્તકુટુંબને કનખીલોડ છોડ્યું પડ્યું અને પોતાના મૂળ વતન વારાદી જઈ રહ્યું. લોહાણા મહાજને સાર્થકાં કર્યા અને બાણુ સાહેબની કળા વધતી ચાલી.

બાણ સાહેબ કંપીરપંચી કેમ થયા એની પૂરી માહિતી મળતી નથી. એમ કહેવાય છે કે આંખા છટ્ટા નામના એક ભરવાડને બાણ સાહેબે ગુરુ બનાવેલ. કંપીરપંચની ગુરુ-પરંપરામાં સદ્ગુરુનો મહિમા એટલો પ્રચળ છે કે ગુરુસ્મરણ પ્રભુસ્મરણ જેટલું જ મહિમાવંત સાધ્યું આવે છે. જ્યારે બાણ સાહેબના એક પણ ભજનમાંથી એમના ગુરુનો નામોસ્તોત્ર મળતો નથી. સંભવ છે કે આપોઆપ અવતારી પુરુષ ગણાયા તેથી કોઈ ગુરુ પાસેથી દીક્ષા ન પણ લીધી હોય. બાણ સાહેબને એમના શિષ્યો જગત્ગુરુ માનતા.

આ રામકંઘોરીઆ પંથમાં બાણ સાહેબના સમર્થ શિષ્ય રવિદાસે ગાયેલી સંધ્યા આરતી રાજ ગવાય છે. એમાંથી બાણ સાહેબના ગુરુ-સ્વરૂપનું દર્શન મળી રહે છે :

“ શહેર વારાહી ધામ, નામ નવખંડમે પાળ,
બાણ જગત ગુરુદેવ, રાવ રંક રાખી માળ.
પલ-પલ પરચા દીન, બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મજ્ઞાની,
હું તું દિયા ઉઠાઈ, ઉસ મીઠા કિયા પાની.
તીતલોકમે સાર, શ્રી રામનામ રટલાયે,
અનહદ ધૂની સુની શબદ, પાર પરમાત્મ પાયે.
અરૂંદ મતા વાયક અલે, રામ બાણ કીરે નહિ,
બાણ અજગર અલેદ બુધ, રવિરામ કહે બ્રહ્મ માંહી.
લોહર વંશ અવતાર, સંતનસે રહે લો લીના,
તન મન ધન અરૂ પ્રાણ, સકલ હરિ અર્પણ કીના.
પ્રથમ કંઠણ કલિયુગ, મંવે જઈ મચ્છ જિવાયો,
કેાપ કિયો હાકેમ, પાંચ જંજીર તોડાયો.
રણમે ખોરો નીર, સોહી મીઠો કર લીનો,
કરી હરિ સંતસમાજ, પરસ્પર નિજહી પીનો.

નરનારી ભક્તિ કરી, ઠોર ઠોર પરચા દિયા,
અનહદ લોહર વંચમે, બાણુ સાહેબ એસા લયા.”

બાણુ સાહેબ ગુજરાતમાંથી ક્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા એની બાજુ પણ મળતી નથી. ૨૬મા વર્ષે બાણુ સાહેબે સસારમાં પ્રવેશ કર્યો અને એમના પત્ની બાણુબાઈની કૃપે જે પુત્રો પણ અવતર્યા એમાંથી એક પાંચમે વર્ષે અવસાન પામ્યો. જ્યારે બીજો પુત્ર ખીમદાસ બાણુ સાહેબનો પ્રનાયી શિષ્ય નીવડ્યો. ખીમ સાહેબ ‘ખસક દરિયા ખીમ’ કહેવાના. કહે છે કે એમની આંખમાં નરના-તેજનાં દરિયા ખગલતા.

સૌરાષ્ટ્રના સતકવિઓની—લોકલગ્નમાં સ્થાન પામેથી સંતકવિ-ઓની આ નિપુટી બાણુ, રવિ અને મોગર એ ત્રણેયનો જન્મ અને ઉછેર સૌરાષ્ટ્ર ખદાર જ થયેલ છે. બાણુ સાહેબ ચરોતરના કનખીલોડ ગામના, ગવિ સાહેબ આમોદ તાલુકાના તણછા ગામના અને મોગર સાહેબ મારવાડના કઠાણ મુલક થાદના.

બાણુ સાહેબ આવ્યા અને આ ત્રણેય પદ્યની ભજનવાણીનો ત્રિવેણી સંગમ રચાયો. આખું ઉવાડનારી વાન છે કે ધર્મના અધિકાર લઈ બેઠેલા વર્ગ સામે મધ્યયુગના ભક્તિવાદમાં ઊભા થયેલા સતો બહુધા નીચલા ચરોમાંથી જ આવ્યા છે. સ્વામી રામાનંદના શિષ્યોમાં રોહિ-દાસ ચમાર હતા, કબીર વણકર હતા, ધન્ના જાદ હતા, મેના દળમ હતા, જ્યારે પીપાણુ ગજપૂત હતા. ત્યારે બાણુ સાહેબ પોતે લુહાણા હતા એમની શિષ્યપરપરા જોઈએ તો—ગવિગમ વાણિયા હતા, મોગર રજપૂત હતા, ત્રિકમ ઢે ગરોડા હતા, ખીમ ચાણુ હતા અને પાછળથી અંત્યજ બનેલા, દાસી જીજ્ઞ ચમાર હતા, હોથી સુમરા સધી હતા, પ્રેમ સાહેબ કડિયા હતા, જ્યારે વાધા ભગત ભંગી હતા.

હકીકતમાં મધ્યયુગના પૌરાણિકતાના પાખડ સામે એ આધ્યા-ત્મિક બળવો હતો અને એ જ રીતે વર્ણાશ્રમમાંથી પેદા થયેલી અમા-નુષિતા અને કેમ તથા જ્ઞાતિના ઊંચનીચપણાએ સરજેલી અસલ અસમાનતા સામેનો પણ નીચલા ચરોનો એ બળવો જ હતો.

સૌરાષ્ટ્રે, કચ્છે કે ગુજરાતે બાણુ સાહેબની એ ઉદાર વિચાર-ધારાને સહેજે નહિ સ્વીકારી લીધેલી. બાણુ સાહેબને અનેક આપદોઆ વેઠવી પડેલી, કારણ કે કોઈ સપ્રદાયના બંધનોને તેઓ માને નહિ, 'ન કોઈ દેવના બંધનો માને જ્યાં જ્યાં એમનો પ્રભાવ વિસ્તર્યો ત્યાં ત્યાં નાત-જાતના વાધ-અકરી એક પંગતે ભોજન-લેના અને એક આરે પાણી પીતા

પાખંડ ઉપર પ્રદારો, અનાયાર અને જીવનીયના ભેદો સામે સમાનતા, શુદ્ધ નીતિ તથા શુદ્ધ આચારનો આગ્રહ, અમેદની ઉપાસના અને પ્રભુમય જીવનની એમની વિચારધારાએ જેમ ખજભજાટ મચાવ્યો તેમ વીજળિક લોકાદૃષ્ટિ પણ મેળવ્યો.

બાણુ સાહેબ પોતે સસારી છતાં સાધુમય જીવન ગાળતા મહી અને રેવા કાંઠાના લોકોના અત્યંત આગ્રહથી ગુજરાતમા શેરખી ગામે એમણે ગાદી સ્થાપી. પોતાના મોટાભાઈ, પણ શિષ્ય બનેલા કાન-દાસજીને એ સોંપીને પોતે વિહાર કરતા જ રહ્યા.

બાણુ સાહેબના શીક્ષમય અને ત્યાગી જીવનનો પ્રભાવ એટલો વધ્યો કે શિષ્યોના ટોળેટોળાં એમની આસપાસ જીભરાતાં પોતે ચાળીસ શિષ્યો સાથે વિદ્યા કરતા એ 'બાણુદેજ' કહેવાતી આજેય એ બાણુ-દેજનું જાણીતું પદ ગવાય છે કે —

“સુણ અનહદકી ઠોર, બાણુદેજ નિરસે ચડી,
પ્રથમ કુંવરજી સરદાર, શુરસે શુરગમ જડી.
રવિરામ રણુકાર, નામકી નોખત ગડી,
જીવણદાસ જીગ જીત, મંછાકી તોડી કડી.
ખરો ખેલ ખીમદાસ, સૂરત નિચાણે ચડી,
સતનામી સામદાસ, બજનકી લાગી ઝડી.
ઉદાસી ઓમકાર, સૂરત જઈ પ્રદામાં બળી,
શંકરદાસ સન્મુખ રહેવે, માંધુ મંગળ ગાવે.

ચરણદાસ નિરુણ, હરિદાસ શંખ બજાવે,
 દયાલદાસ દિલમાં, કલમકી નાદ સુનાવે.
 ગરીબદાસ ગુલતાનતે, નિતહી કાવડ ફીરાવે, .
 હરખશોખ દો હારકે, સંત ચરણ રજ જડી.
 કર ભેડી કૃષ્ણદાસ કે', ભાણફાળ નિરભે લડી. "

જ્ઞાનવિમુખ લોકોએ મધ્યયુગના સતોમાં પ્રથમ તો પરચા લાલ્યા
 અને પછે લાલ્યા. ભાણ સાહેબના પણ અનેક પંચા ગણાય છે મનુષ્યમાં
 મરેલા મચ્છને જીવતો કર્યો, કચ્છના રણમાં ખારા પાણીને મીઠું કપું
 અને એ જ રીતે જમ ખંભાગિયામાં પણ એક વીરકાનું પાણી મીઠું
 કરેલું, જે આજે 'ભાણ વીરડી' નામે જોળખાય છે સૌથી મોટો
 પરચો વડોદરાનો કુંકવાય છે.

એક વાર ભાણ સાહેબ વડોદરાના મુલકમાંથી પસાર થઈ ગયેલા.
 રાતરત ગાર્ડ છોડીને સતેલા. એમાં કોઈકના બળદ ચોરીને ચોર લોકો
 ત્યાંથી નીકળ્યા. આ ચોર લોકોએ ભાણ સાહેબના બળદ છોડી લઈને
 ત્યાં ચોરાઈ બળદ બાંધી દીધા અને ભાણ સાહેબના બળદ લઈ એ
 ભાગી ગયા.

અહીં બળદનો માલિક શોધતો શોધતો આવ્યો. ને ભાણ સાહેબના
 માટે પોતાના બળદ જોતો જોતો વડોદરાના મુખને ફગાવ કરી. સખો
 હતો મુસલમાન. જરાય સાંભળ્યા સિવાય એણે ભાણ સાહેબને જોલમાં
 નાખ્યા. નરસિંહ મહેતાને ગ' માલિકે જોલમાં નાખતા એમણે જેમ
 કેદારે ગાયો હતો તેમ ભાણ સાહેબે આખી ગત લગન આગધ્યા કે—

“ અસુરાંને મન દયા આણો
 એમ લણે લુવાણો લાણો રે,
 મીરાંબાઈને મારવા જે દિ'
 રાણો રાય રિસાણો રે,

કંઠડે જાતા અમૃત કીધાં
 તે દિ' વિખનો ખ્યાલો પિવાણો રે.
 હોલો રાણો હરિને ભજતો
 ચંડાલની નજરે ચઢાણો રે,
 પારાધિને પગે વસીઅલ ડસિયો
 સીર માર્યો 'સીચાણો રે.
 નામા ભગતનુ નીગળ કીધું
 જે દિ' છાપરો છવાણો રે,
 કળીરને માથે કરુણા કીધી
 મશ્વલડો છોડાણો રે.
 હિંડા જળમા જે દિ' ગજને ગરાયો
 તે દિ' ઝુડ ચયો જમરાણો રે,
 વારે ચડી પ્રભુ વેલા પધારો
 આંચા આવ્યાનો છે ટાણો રે "

કહેવાય છે કે વડોદરાનો મુસનમાન સૂરો ગર્વગલિત બન્યો,
 જેવર્માં જઈ બાણ સાહેબને પગે પડ્યો અને મુગશિદ્ધ કરી માન્યા.

કમીજડા ગામમાંથી બાણ સાહેબ વિદ્વાતા હતા ગામલોકો
 આગ્રહ કરી કરીને રોકના હતા એમ હા, મા હા મા કરતા બરાબર
 ગામના ઝાંપા વચ્ચે આન્યા એ જ વખતે જેને ઘેર બાણ સાહેબ
 જિતરેના એ ભરવાણુ બાઈએ રામદુદાર્ધ દીધી કે 'એ બાણ બાપુ!
 હવે ન્યાયી એક ડગલુ ચ આગળ ભરો તો તમને રામદુદાર્ધ છે'

બાણ સાહેબ તો ત્યાં ને ત્યાં ખોડાઈ મયા કહે કે 'આગળ
 ડગલું તો ન જ ભરાય પણ હવે પાણુ પગલું ચ ભરવું નથી' ગામ
 લોકો મૂઝાઈ મયા બાણ સાહેબને ધણ ધણ સમજાવ્યા બાણ સાહેબ
 કહે, 'હવે વેળા વીતી રહી છે મારે ને પ્રભુને છેદ પડી રયુ છે અહીં

જ ખાડો ખોદાવો' હેવટ ત્યાજ ખાડો ખોદાવીને વાણ્ય સાહેમે જીવતાં
સમાધ લીધી, સર્વ ૧૮૧૧માં

સૌગંધમાં કનીપથના એ પ્રથમ સતની ભજનવાણી બહુ
બહેાળી નથી સભવ છે કે એમના અમગદ ભજનોનો સમદ કર્યાક
પડ્યો પણ હોય એમનાં પ્રચલિત એવા તો સતરેક પડે જ મળે છે
એમની વાણી અરમાનવાળી પણ સીધી ને સરળ છે રૂપકો તદ્દન
તળપદાં એમની ભક્તિ ઝોર કે અસાધ્ય ન હતી વિશુદ્ધ માનવભાવથી
તરમેળ એમનો વાણી સાગ અસારના સદ્માર્તસદ્મ ભેદને સરળ બાવે
સમજાવે છે

“ બાણ કહે બટકીશમા, મથી જોને માહી,
સમજીને સૂં રહે તો, કરવું નથી કાઈ,
ખોલે એ કાઈ ખીજો નથી, પરમેશ્વર પોતે,
અજાની તે આધળો, અજાજો થઈને જોતો,
સાચું નામ સાહેબનું, જૂઠું નહિ જરાય,
બાણ કહે બજી લો તો, ભારે કામ જ થાય ”

ભક્તિને ખેતીના તળપદા રૂપમાં ભારે સચોટ રીતે વહાવતાં કહે
છે કે —

“ તમે કૂડ કાયાના કાઢો રે, વીરા આંબ્યો અપાડો,
વિખિયાના રૂખ વાડો
અવસર વારો તો કાઈ નવ હારો,
તમે કાલર ખેતર મત ખેડો રે વીરા,
પાતર જોઈ જોઈ જાતર કીજે,
તમે વિખિયા રૂખ મત વેડો રે વીરા,
આંબ્યો અપાડો ”

જોડે મને જેણે જેડ્યું રે કીધી, ખરે-ખચોરે નાસે રે,
આધાં જઈને પાછાં ફરશે, એનાં કણુ કવાયે બારો રે.
વીરા આળ્યો અપાઠો.

વિગત નવ જાણે ને જીજ્ઞ લઈ વાવે, કાઢી કઢારો ચાવે રે.
ધાઈ પૂતીને કાઈકે નર લાવે, એની આગમ ખાધુંમાં જાશે રે.
વીરા આળ્યો અપાઠો.

વાળ્યા તણે જે નર વિચાર જાણે, એ તો મૂઠ મેલે લઈ ટાણે રે,
જાણુ જાણે નર નીપજ્યા સર્વાં, એ તો મુઠાબરે લઈ માણે રે.
વીરા આળ્યો અપાઠો-

સાંભળો સાધુ - સર્ઈ કરો, સામા' સદ્ગુરુ વાચે,
અરસપરસ હોઈ એકમેકને, કદિ' કાલ ન ખાચે.
નામ રૂપ જળ નિરખિયા, અનહદ ઘર આયા,
ઈગલા પિંગલા સુખમના, સેજે સેજ ઘર પાયા.
ભર શુક્રમે' લાઠી જલે, લારે દેખ લાલી,
જુગત જાગીને ત્યાં રહે, બેઠા આસન વાળી.
સદ્ગુરુ કેરી સાનમે', સમજે કોઈકે શૂરા,
સમજીને જે સહી કરે, તે પદ પાવે પૂરા.
અગમ ગત અવિગત કેરી, વિધિ વીરલે જાણી,
જળ તરંગ જળથી ઉપન્યા, જળ માંહી સમાણી.
એક નિરંતર નિરખિયા, નહિ કાયા, નહિ માયા,
ઓચિંતા ભાણુ દેવ ઓચયાં, ગેબી ગેબ ગુણ ગાયા.

અને આ પરમપદની પ્રાપ્તિ એટલે જ્યોતમા જ્યોતનું લય થવું.
સત્ સમદ સમજવો એટલે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવો—નિર્ગુણ નિરા
કારની પ્રેમસાધના વડે પૂર્ણ આનંદની સર્વભવરથા પ્રાપ્ત કરવી મધ્ય-
યુગના સતોની વણીમાં એને પ્રજ્ઞાતાન કહે છે ભાણુ સાહેબ એવા
પ્રજ્ઞાતાની કહેવાતા એમના એક ભજન દ્વારા જ એ જોઈએ :

“સતગુરુ મળિયા સેજમાં, જેણે સતનો શબદ સુણાયો,
ચોરાશીનો રાહ ચુકાવી, અખંડ ધામ જોળખાયો.
પંથ હતા સો યિયા પરિપૂરણ, નવધા નામ મિટાયો,
દસમ દશા આવી દલ લીતર, એકમે' અનેક સમાયો.
અનેક હતા સો અખંડ સમાયો, નહિ જાયો નહિ આયો,
જીકર કરતાં ગઈ જામિની, સોહં સાહેબ પાયો.
જપ તપ તીરથ ભોગ ન ધરતાં, સજંગ સેરડો પાયો,

ખટ દરશનમાં જોજ કરીને, ફરી ફરી ઘેર જ આંચો.
અનંત ક્રોડમાં આંગે લિલા, સમસ્યામાં સાધ કહાચો,
કહે લાણો હરિ લીતર લેલા, જ્યોતમાં જ્યોત મિલાચો.”

સાધક પોતાની સાધના માટે ભંજનવાણીને સાધન બનાવે ત્યારે એમાં કોઈ તત્ત્વની ચર્ચા અસ્થાને છે એમણે કવિ હોવાનો કદી દાવો નથી કર્યો. તેમ સાધુનાનો અદકાર પણ નથી કર્યો અભેદભાવી એમની સાધુના તો સારગ્રાહી જ હતી.”

“જાત ન પૂછો સાધુકી, પૂછ લિજિયો જ્ઞાન,
મોલ કરો તલવારકા, પડા રહેને દો મ્યાન.”

બાણુ સાહેબની સૌથી મોટી દેન તો છે સમર્થ શિષ્યોની એક મહાન પરંપરા આપવાની એમણે પાખડીઓને પવિત્ર બનાવ્યા, ધર્મ-જડ લોકોને પ્રભુમય જીવન ગાળના કર્યા અને કોના જીવનમાં પનટા આણીને સતમક્તોની એકધારી પરંપરા આપી, જેમાંથી અઢી સૈકા સુધી એકધારુ પ્રચૂર ભજનસાહિત્ય નીપજ્યુ

“વારાહી શહેર લોહર વશ, પ્રગટે બાણુ ટાળણુ દંસ,
વાકા બાલકા રવિદાસ, અનલો કળયો દહ વિશ્વાસ.”

ગુજરાતના આમોદ તાલુકાના તથુછા ગામનો બારાડી વ્યાજખાઉ વાણિયો પિતાનું નામ મહારામ અને માતાનું નામ કચ્છાનાઈ સંવત ૧૭૮૭માં એનો જન્મ થયો આસપાસનાં ગામોમાં આ વ્યાજખોર વાણિયા રવજીની હાક વાગે એને બાણુગુરુ બેટ્યા અને સ્વજી રવિરામ રૂપે સીધી ગયા

“ચરંકાર કે રૂપસે, લયા રવિકા અંશ,
કયા જાનુ કળીર હે, કે કળીરકા દંશ.”

બાણુ સાહેબનો એ સમર્થ શિષ્ય જેણે સમર્થ એવી જ એમની વૈરાગ્યવાણી મનોહર, મસ્તાની અને દીવાની. નરસિંહ અને મીર્ગ પછી

જો કાઈ સંતકવિની વાણી વધુમાં વધુ લોકપ્રિય નની હોય તો તે રવિરામ અને દાસી જીવજીની

એમણે કવિ હોવાનો દાવો કદી નથી કર્યો તેમ સત્ હોવાનો દાવો પણ નથી કર્યો. દાવો કર્યો છે માત્ર સતોના દસાનુદસ હોવાનો

“ અનુભવ કહિયો રે કરનાર અનુભવ,
કહો અનુભવકે રૂપ બડા તુમ સંત કહાવો,
દિલમેં કરો વિચાર ચોંપસે ચરચા લાવો,
આંટી છૂટે મન તણી, લાંગે દિલકી બ્રાંત,
પછમ દેશ પરમોદકે કયું બેઠે નિરાંત ? ”

અસત્તો પડે તો ડીને એને તો એક માત્ર સત્ સ્વરૂપનાં દર્શનની ઝખના છે પણ એની આતમ યોજની વાણી અનેક રૂપ ધરે છે છે તો નિર્ગુણ નિગમરનો જ ઉપાસક, છતાં સગ્રુણ સાકારની ઝખમાં પડ્યા સિવાય અત્રેને ઉપાસે નાય છે

“ કથણી બકણી છૂટી ક્રિયા, કોનાં ગાયે ગીત,
બોળણહારે માંહી બોવાણો, આપે રહ્યો અદ્વૈત.
ખાલો ગળી પાણી રે, હંતો તેમ રહ્યો ઠરી,
ગૂંગે સાકર ગળી ગળામા, સમજ સમજ સુસકાય,
રવિરામ રસ કેવે કુણસેં ? વસ્તુ વીણુ જિહ્વાય,
ઘટોઘટ બોલે રે, રવાંગ અનેક ધરી ”

સમાધિ દશામાં જામનો આનંદ અને થતો આશ્ચર્યોતો અનુભવ રવિ સાહેબની વાણીમાં વ્યક્ત થાય છે એનો કહેણી ચરવીરની છે, છતાં એનો સખીભાવ તો જુઓ !

“ રસલીની રાધા રસભરી હો, અહો મેરે ખ્યારે
લાલને ચિત્ત લિયો ચાર,

વે સરકો મોતી અતિ સુંદર, લાલ લડુ હોઈ જાત,
ઘર અંગને ન સુઠાત લાલડું, દેખન પનઘટ જાત,
પિયા આઓ હોરી ખેલીએ હો,

અહો મેરે ખ્યારે તુમ જિન રહ્યો ન જાય.

પતિયાં લીધું પ્રીતમ અપનેકું, પાવક પ્રગટયા આપ,
મેહિની મેહ જગત નિસવાંસર, છતિયાં જરત દુખાય.
કઠણ લગન તન મહ જોખનકી, પીડત રહે દેહ પ્રાણ,
લીજીએ આપ વેગ સુધ મેરી, કહા કઠન લાયે કાન !”

....

“ મેં માનુની રે, મેં લેદન પનિહાર,

મેં પનિહારી રામકી, છીતર જલે ન નંહાઉં” ;

પડદા તોડ પિયાસે પહોંચું, નિરમલ જળ લરી લાઉં.”

આ વિરહગીતો નીચે નામ રવિરામ ન આપ્યું હોય તો કોઈ મૌર્યાધર્મી જ વિરહકાવ્યો સમજી લે અને નિર્ગુણ નિરાકારના ઉપાસકના આવા સખીભાવના વિરહકાવ્યો એકમાત્ર રવિરામ કે દાસી, જીવજીવી વાણીમાં જ નથી. ખુદ કચીર સાહેબની વાણીમાં પણ એ અંજતા નથી રહ્યાં. છંદો :

તલપે જિન ખાલમ મોરે જિયા.

દિન નહિ ચેન, રાત નહિ નિંદિયાં,

તલપ તલપકે લોર લયા.

ખાલમ આયો અમારે ગેહ રે,

તુમ જિન દુખિયા દેહ રે.

સખ કોઈ કહે તુમહારી નારી,

ગોકોં યહ સંદેહ રે.

સારાજે અદારમી સદીમાં ઝીલી અને વીસમી સદી સુધી ભક્તિરસનાં
સૌરાષ્ટ્રની ધરતીને પાન કગળ્યાં

ધરતીને જોળે ખેવનારા આ સંતકવિઓએ એકધારા પાંચસો
વર્ષથી અભેદને ઉપાસીને જ સારનાં વેરઝેર નિનાર્યા જ છે પાપકનો
પ્રતિકાર આ સંતકવિઓએ આટલા વેગથી ન કર્યો હોત તો સંભવ
છે કે આજના સમાજસુધારકોનું કામ થયું કપરું બની જત

મધ્યયુગના આ સંતકવિઓએ અજ્ઞાનમાં, સગડતી જનતાને
વ્યવહારુ અધ્યાત્મવિદ્યા આપી પાપ અને સંતાપ વચ્ચે શાંતિનો
અમીરસ સોંપ્યો. આ સંતકવિઓએ આત્મવિકાસનો સાથોસાથ જનતાને
સદભાગી બનાવીને અનેક ભ્રમક માન્યતાનું ખડન કર્યું. ઊંચનીચના
અતિભેદો વચ્ચે અને અનેકમુખી દ્વીપો વચ્ચે અભેદ અને અઠૈતનો માર્ગ
સુઝાડ્યો. હકીકતમાં તો એ એક નીચવા ચરમથી ઊભા થતા આત્મ-
જાગૃતિના ઉપાસકોને. આધ્યાત્મિક બળવો જ હતો. પણ એમાં હિંસાની
કાયરતા ન હતી. એમાં હતી ભાવનાની ઉત્કટતા, અત્મસાક્ષાત્કારની
ઝંખના અને ભૂતમાત્ર પ્રત્યેનો આદર. સાધકશ્રાવણી અહિંસા એમાં બીજ-
રૂપે રહેતી હતી.

આ ભક્તો અને સંતો જ પ્રમજ્જવનના નીતિ અને આચાર-
ધર્મની આધારશીલા હતા આજેય આ સંતોની વાણી જ આમજ્જવનના
નીતિ અને આચારધર્મ માટેનું એક માત્ર આલબન બની રહી છે
એવા સંતો અને ભક્તો આજે નથી રહ્યા. અણુપ્રીછવા અનેક હોય
એની ઝોછી ભાળ છે પણ વ્યદિ અને સમદિનુ જ્જવનમૂળ જે આધ્યા-
ત્મિક ઉલ્લાસ રહેવાનું હોય તો એક વા બોળ સ્વરૂપે આ પરપરા
બળવવી જ રહેશે.

મેલમાંથી ગણપતિ સર્જાયા. બોળિયા શંકર તો વન્દાન ભૂલી ગયેલા. એક દિવસ પાર્વતીજી નાહવા બેઠાં છે, બહાર ગણપતિજીને બેસાર્યા છે, અચાનક શિવજી તપમાંથી પાછા ફરે છે. ગણપતિ માતાની આજ્ઞાનુસાર શંકરને ધરમાં જવા ના પાડે છે, શંકર એનું મસ્તક કાપે છે. પાર્વતીજી આવે છે, ક્રુષ્પાંત કરે છે. સિંહલદ્વીપમાંથી દાથીનું મસ્તક મંગાવી ચોટાડી દે છે મોટા થયે ગણપતિજી માનાપિતાની સેવાથી રિદ્ધિસિદ્ધિ નારી પામે છે. આ કથા બજનોમાં વૃદ્ધક રીતે મળી આવે છે.

વચ્ચિકો 'શ્રી ગણેશાય નમઃ' કહી ચોપડાની શરૂઆતમાં જેની પૂજા કરે છે તે આ રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાની. કોઈ પણ હિન્દુ મંદિરમાં પ્રવેશદ્વાર પાસે જ ગણપતિ અને હનુમાનજી હોય છે તે પણ આ રિદ્ધિસિદ્ધિના જ દાતા. ધર-અણ્ણતઃમાંયે સૌથી પ્રથમ ખારસાખે જેમને કોતરવામાં આવે છે તે આ રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતા જ ગણપતિ. જે રિદ્ધિ-સિદ્ધિના દાતા હોય તેવા ગણપતિને આપણા લોકો દ્વંખળા-પાતળા સ્વરૂપે કેમ કહી શકે? આથી તો એમના શરીરને સંપત્તિથી ભરપૂર, દ્વંદાળું ને દ્વંદાળું નહિ કહ્યું હોય? એવા રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાના બોજનમાં લોકક્રુષ્ણના લાકુ સિવાય બીજું કોઈ કેમ મૂકી શકે?

બજનિકો પાસે પણ રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાની આ જ ક્રુષ્ણના છે. પણ એમની ક્રુષ્ણના એથી આગળ વધી એક તત્ત્વ ઉમેરે છે કે, ગણપતિ એટલે વિદ્યાના પતિ. બજનો એક રીતે વિદ્યા-અસાન અધિકારનો નાશ કરનાર શાનનું જ આરાધન હોઈ બજનિકોએ જે ગણપતિનું સ્વરૂપ વધાર્યું તે યથાર્થ છે. તેઓ ગણપતિને ગુરુ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની સાથે સ્થાન આપે છે.

એકમેક હો સેજ ન સૂવે,
તળ લગ કેસે નેહ રે.

આમાં કર્યાય રાધાકૃષ્ણનું નામ નથી છતાં આ રામાનંદી કમીર-
છની આરજું ધડીક મૂકીવાદનો ખ્યાલ આપે છે તો ધડીક એમાં વંજીવી
ભક્તિની વિદ્યા વ્યાકુળતા દેખાય છે સખીભાવે જે આકુળના વ્યક્ત
યાવ છે તેને નિર્ગુણ નિરાકારના ઉપાસકો પણ ઉવેખી શક્યા નથી.

રવિ સાહેબનાં વસંત ગીતોમાં પણ આ સખીભાવ વ્યક્ત થાય
છે છતાં એમનું ધ્યાન તો લાગ્યું છે તુર્પાતિન અવસ્થા ઉપર.

“હું નહિ જીવ રે, હું નહિ ઈશ્વર, હું નહિ પંથ તત્ત્વકી ભાત,
હું નહિ શુણ નિરગુણ નેહરા, મહારુ તે રૂપ સદા સાક્ષાત,
હું નહિ પરા રે પશ્યતિ મધ્યમા, હું નહિ વેદ વૈખરી વાણ,
ચાર રે દેહ નહિ મારા વિપે, મહારુ તે અવિચળ નિર્વાહ.
હું નહિ શબ્દ રે નહિ પંથ માત્રા, હું નહિ મનભુદિ ચિત્તઅહંકાર,
હું નહિ જાગૃત રે સ્વપ્ન સુષુપ્તિ, હું નહિ તુર્યાં આદિ ચાર,
રહેણીમાં નહિ રે કરણી કોની કરુ, સર્વ પ્રકાશિત કેવળ ધામ,
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ રે ત્રણ લોકમાં, હું વિના કાલો નહિ કોઈ કામ,
ધ્યાતા ધ્યેય વરતે રે વ્યતિરેક ધામમાં, સોહં, નિરાલંબ તુર્પાતિત,
રવિદાસ શ્રીમુખે રે શ્રીકૃષ્ણ ઉચ્ચર્યાં, ભક્તિ મને વશ કરે એહ રીત.”

શબ્દાતિને શબ્દમાં ઉતારનાર આ તત્ત્વદર્શન છે અને પરમ
દર્શનને તો આ સંતોએ ગોક્ષયી પણ વિશેષ માને છે.

“નિરવાણી નિરવાણી, જ્યાં સુકિત ભરે છે પાણી—”

આ અનૌકિક દર્શનને લૌકિક વાણીમાં રવિ સાહેબ રજૂ કરે છે.
પ્રીતમદાસ મહારાજના કાગળમાં.

“ પ્રીતમ પ્રેમ સોહાગી મીઠા, એવા વીરલા પૃથ્વી પીઠા,
નેણું દર્શન કરવા ઇચ્છે, તમને વિવેકદર્શી પ્રીછે.”

કાગળમાં વેણે વેણે પછી આતમ અનુભવનું તત્ત્વદર્શન ઝિનાતું આવે છે પ્રીતમદાસ મહારાજ પશુ એનો એવો જ તત્ત્વયુક્ત જવામ વાળે ■ શરૂઆતમાં ગવિ સાહેબનું રૂપ બધે છે કે

“ રવિને રૂપે રજની જાય, અંતરમાં અજવાળું થાય,
દર્શન કરતાં દુષ્કૃત ટળે, સહેજે સુખના સાગર મળે.”

બાણ સાહેબના જ બે શિષ્ય રવિ સાહેબ અને ખીમ સાહેબ વચ્ચે જે તત્ત્વગોષ્ઠિ થાય છે એમાં નાદ બ્રહ્મ, સગુણ, નિર્ગુણ, તત્ત્વ ને સદ્ગુરુનો મહિમા લૌકિક વાણીમાં આસેખાયો છે

આવા તત્ત્વદર્શી -વિ સાહેબને કાંઈ મોઢાવગળ નહીં મધુ દશે તે ત્રણસો સાધુ સાથે જૂદાવનની જગ્યાએ ચાલ્યા કહે છે કે લીંમડીના ઢાઢી સત મીઠાને આ સાબળી અચરજ થયું આવા સતનેય વળી આવા જગના આવરણ હોય ? લીંમડીને પાદર રવિ સાહેબના પડાવ સામે મીઠા ઢાઢીએ બજન ઉપાડયું •

“ બંસરી વાગી રહી વનમાં, સૂરતા લાગી રહી સૂતમાં.”

બજન તો ધણુ લાંબુ છે, પણ આસે આસે જેની બસરી વાગી રહી ■ એવા કૃષ્ણને શોધવા હે સત ! તું વનમાં ભટકવા કયા ચાલ્યો ? તારા રઘિયામાં જ જૂદાવન ખડું છે એમાં વામતી બસરીનો નાદ સાંભળવાને બદલે તું કેની જગ્યાએ જઈ રહ્યો છો ?

કહે છે કે આ બજન સાંભળીને રવિ સાહેબે જૂદાવન જવાનું માંડી વાળ્યું ને પાછા ફરી ગયા એ પછી પોતાના શિષ્ય મોરારતું વચન પાળવા રવિ સાહેબ ખલાળિયે જઈ ને સમાણા

આ બકિતનો પારસસ્પર્શ કેવો છે ? એ જનો જતો લાગ્યો મારવાડના યશદ મામના જુવાન રાગ વારેવા માનસિ હુજને—

“ રવિચુરુ જ્ઞાન પ્રકાશતે, ત્રિશુભ તિમિરકો નાશ,
આતમ અનુભવકે ઉદય, લયો સ્વરૂપ સમાસ,
ચુરુ દેવનકો દેવ હો, સમરથ સરજનહાર,
ભાષે વેદ પુરાન અસ, ગાવે શુન મોરાર.”

રવિ સાહેબની વાણીનો વાધેના રાજ માનસિદહને પાસ લાગ્યો.
સંસારમાંથી મન ભેડી મધું. વિધના માતાએ આક્રંદ શરૂ કર્યું પણ જોને
સવ નામની મ્લેષા લાગી તે દવે સંસારમાં કેમ પડે ?

મૈયા મેરો મનવો હુવો રે વૈરાગી,
મારી દહે તો ભજનમાં લાગી રે.

મૈયા મેરો મનવો હુવો રે વૈરાગી.

સંસાર વે'વાર મને સરવે વિચરિયો, ભેડો સંસારિયો લાગી.
મૈયા૦—

કામ ને કાજ મને કડવાં રે લાગે, મારા મનહાની અમતા લાગી.
મૈયા૦—

મંત્ર સજવન શ્રવણે સાંભળિયો, માંહી મોરલી મધુરી ધૂન વાગી.
મૈયા૦—

રાજ મોરાર ને રવિચુરુ મળિયા, ભક્તિ ચરણની માગી રે.
મૈયા મેરો૦—

આ વૈરાગી પુત્રની આતમ ઝખના સામે દારીને છેવટે રાજમાતા
પોતે એને જામનગર તેડી ગયા અને રવિ સાહેબ પાસે માનસિદહને
દીક્ષા અપાવી એ જામ ખાગિયે જગ્યા બાંધીને રહ્યા.

મોરાર સાહેબે અસખ્ય પદો રચ્યા છે જેમાંનાં કેટલાંક આજે
અતિ પ્રચલિત છે.

“ હરિને વિસારી પ્રાણી તેં શું કીધું રે,
અમરત મેલીને વખ તેં પીધું રે. ”

એવું ખીણું અવળવાણીનું ભગન —

“ સાધુ જલમે જ્યોત જલાયા,
કેઈ અચરજ નજરે આયા.”

એવું જ કળિયુગની નિશાનીઓ આવેખતું —

“ એજી શુરુજી આળ્યો જૂઠડો જમાન
ઠઠણ કળિયુગ વારો રે. ”

(૩)

[આ ભજનમાં લગ્નગીત જેવી જ વાત આવે છે કે કૃષ્ણની જનનમાં ગણપતિને બદસિક્કા મળી ન લેવાવાથી સકટ આવી પડે છે. ભજનના કર્તા તરીકે તો કાર્ધ એ નરસિંહ મેતાને જ ખેસાડી દીધા છે ।]

આ....વેલા પધારો તમે ગવરીના ગણપતિ

તમ આવે રે રથડા ચાલે.... —ટેક

આ....શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ રચિયો ને

નવખડમાં નોતરાં દીધાં હો....છ

તેત્રીસ ઠરોડ દેવતા જનમાં સોંઠિયા ત્યારે

ગણેશ મેલ્યા વિસારી હો છ....આ....વેલા૦ ૧

આ....જનનું જોડાવતાં ને ઘોડલા પાખરતાં

વચમાં તે એક દિન ભાંગ્યો હો....છ

જનનું પહોંચી સામે સીમાડે ત્યારે

ઈશ્વરનો રથ ભાંગ્યો હો છ....વેલા૦ ૨

આ....ભાંગી પીંજણિયુ, ભાંગ્યા તળાવા

ધરિયુ જેવડ વણિયુ હો....છ

સાલ સાબેલામાંથી ઘોંસરી ભાંગી ત્યારે

ગણેશને સંભાર્યા હો છ....વેલા પધારો૦ ૩

આ....સવા મણના લાડુડા લાગ્યા ને

ગણેશ મનાવાને આલ્યા હો....છ

અમે દૂંદળા ને અમે સૂંઢળા

અમ આળ્યે જનુ તારી લાજે હો છ....વેલા૦ ૪

આ....રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ ચાલ ચલત હે

ગણેશ નોતરે ચાલે હો....છ

ભલે મળ્યા મે'તા નરસીનો સ્વામી ત્યારે

ભાંગ્યા રે રથડા ચાલે....વેલા પધારો ૦ ૫

[અર્થ:—સોદિયા : જનનમાં સાથે લીધા. પાખરતા : પલાશુર્તા.
પીંજણિયું, તળાવા, ધરિયુ : વેલના જુદા જુદા વિભાગ.]

(૪)

[પૂરણસ્વામીના એલા દેવારામે રચેલા આ ભજનમાં સૌરાષ્ટ્રના સાધુઓ ઉત્તર દિગ્વિસ્તાની સાધુઓના સંસર્ગમાં આવતાં જે 'ખીયરા હિંદો' શીખે છે તેની છાંટ છે. આમાં ગણપતિનો એકાદ રથજે જ ઉલ્લેખ છે. બાકી તો સાધુઓના મનમાં રમતું યોગ સ્વરૂપ જ આલેખવામાં આવ્યું છે.]

આઠ પહોર ને રેન દિવસ, તમે રટણ રટજો ઘડી ઘડી,

રે મનવા જપી લે હરિ હરિ. ટેક

સદ્ગુરુ નામ સાહેબને સમરો, ઉન કિરતારે મારી કાયા ઘડી,
ગવરીના નંદ ગણેશને સમરો, તો રિદ્ધિસિદ્ધિ દિયે કોઠી ભરી.

મનવા જપી લે ૦ ૧

પાંચ તંતરા બન્યા પીજરા, સુંદર સુરતા ગંગન ચડી,
મૂરતિમે સુરતા, સુરતામે રખ લે તો, પૂરણ કાયા તેની ખબર પડી.

મનવા જપી લે ૦ ૨

જલ બિચ કમલ, કમલ બિચ કલિયાં, વા બિચ હવા ભરી,
તતખ શિખર પર ચડિયા ત્યારે, અમર લોકની ચાવી જડી.

મનવા જપી લે ૦ ૩

ધંગિલા પિંગલા, સેવા સાધવા, મુખમણા નાડી તારે રાજ ખડી,
ઝલમલ ઝલમલ જ્યોત જલત હે, અમરલોકમે ખબર પડી.

મનવા જપી લે ૦ ૪

રામગુરુ સ્વામી પૂરણ મળિયા, અમને હીધેલ અમર છડી,
સતગુરુ ચરણે બોલ્યા દેવારામ, તૂટ ગઈ સંતો એની કર્મ કડી.

મનવા જપી લે૦ ૫

[અર્થ:—રેત : નાત ઉત : તે પાંચ તંતરા : પાંચ તત્ત્વની—
આકાશ, અગ્નિ, વાયુ, જળ ને પૃથ્વી એ પાંચ તત્ત્વની—આખી સૃષ્ટિ
એને દેહ બનેલ છે એવી યૌગિક માન્યતા છે. સુરતા : ધ્યાન ગગન :
આકાશ, શૂન્યસ્વરૂપ પરમેશ્વર તનખ : તત્ત્વ. ઇશ્વરા, પીંગલા અને
સુષુમ્ના : એ ત્રણ નાડીઓ નાસિકામાં આવેલી મળાય છે. યૌગિક
ક્રિયામાં એના પર કાળૂ મેળવવાનો હોય છે. ઝવમચ જ્યોત નણે
નાડીઓ પર કાળૂ આવી ગયા પછી નાસિકાના આંતરિક મૂળમાં પ્રકાશ
દેખાય છે એવી યૌગિક માન્યતા છે કર્મકંડી • કર્મરૂપી બંધન]

(૫)

[આ લગ્નનમાં તો ગણપતિને શુદ્ધ ગુરુસ્વરૂપે જ ગાવામાં આવ્યા
છે. એના રચનાર નારણદાસ તો છેદની પચીસીમાં જ ચોટીયા પાસેના
એક ગામમાં થઈ ગયા હોવાય છે. એમના પત્ની ' રાફી ' ગણપતિની
આરાધનાથી મટી મથેની એવી લોકકહેણી છે]

શુણ્યપતિને ગાવો, સ્વામી શારદાને ગાવો,

મારી અરજ સુણીને વે'લા આવો.

આવો તો અંતર ટળે અધારાં, લીંતર સૂઝે બહુ ભારી,
પ્રેમ શુણ્ય લઈ વહેલા પધારો, ગાઈને વર્ણવું ગિરધારી.

મારી અરજ૦ ૧

તેત્રીસ કરોડ દેવ જપે તમુને, એના જાણીને કરું અસ્તુતી,
મુજ અંધાને મારગ બતાવો, શુભ રસ્તે ચાલે સુરતી.

મારી અરજ૦ ૨

કરી કરુણા દિયો કૂંચિયાં, તમ તણાં જોલો તાળાં,
તમું આંખે અકળ ખાણુ ઊખળે, ઘટમાં થાય અંજવાળાં.

મારી અરજ૦ :

બવસાગરની લે ચકી હા, હરિભજનની લે લાગી,
લાલગુરુ ચરણે બોલ્યા નારણદાસ, ભ્રમણા શુભપતિએ ભાંગી.

મારી અરજ૦ :

[અર્થ :—અસ્તુતી : સ્તુતિ. સુરતી : શ્રુદ્ધિ. તમ : અત્તા
મે : ભવ. લે : લગની.]

(૬)

[આ ભજનમાં પણ ગણપતિ-ઉપતિની કલ્પનાનું જરા વધ
વિશદતાથી તથા કાવ્યભૂતી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણનમાં કથ
કાવ્યતત્ત્વ પણ દેખાય છે. આ ભજન પહેલાંના ભજન કરતાં તદ
બુદ્ધિ ઢાળે મવાય છે. પાર્વતીના પુત્રરૂપે પોતાને ઓળખાવના
'મોઠો' ભગત ધૈન્યકીચણે ઢાઢી હોયો જોઈએ એમ લાગે છે.]

અંગડાનો મેલ ઉતારીને તેના ઘડિયા ગણેશ
લઈ ને બેસાડયા ઘરને આંગણે, કેઈને આવવા મત દેજો
એ....મા'દેવ ગિયા છે ખારણે હો છ

માતા નાવણે, ખમા માતા નાવણે. ટેક
એવે સમે લોળો આવિયા, અંગમાં બહૂત લગાવી,
જાશે તે જાવા નહિ દઈ, માતા મોરી રે લાજે રે;
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે૦

તેવે સમે શંકર કોપિયા, નાના ખાળકની માથે રે,
ચકર ચકાવી શીશ હેલિયાં, ધડ નાખે નિસાસા રે;

એ....મહાસતી બેઠાં નવાણે૦ :

મંગળમય ગણપતિની સ્તુતિ કરી. પણ એમના લગત હૃદયને એટલામાં જ બરાઈ ખેસી રહેવું ન મચ્યું. એમણે ગણપતિને ગુરુસ્વરૂપે કહ્યા. પ્રભુસ્વરૂપે કહ્યા આત્મા અને પરમાત્માના બેદની પાર જઈને એથી આગળ રહેલા અબેદ સ્વરૂપે એમને ગણી એ રીતે પ્રાર્થા (જુઓ ભજન ૪-૫). આ રીતે ગણપતિ માત્ર મંગળ સ્વરૂપ, માત્ર દુઃખાળા ને દુઃખાળા સ્વરૂપ મટી જઈને ભજનિકો પાસે સર્વસ્વરૂપ બની જાય છે.

ગણપતિને માત્ર મ્યૂઝ દૃષ્ટિથી જોવા ન ચાહતા ને એમના પર વેદાંત જેવાં તાત્વિક ભજનોની કાંઈકેય અસર પડી છે, તેઓ-કમ્પીર-પથીઓ, દાદુપથીઓ વગેરે ગણપતિને 'ગણપતિ' નથી કહેતા. પણ 'ગુણપતિ' કહે છે. ગણનો સ્વામી એ તો શાસ્ત્રકારોની કલ્પના. ગામડાંના ભજનિકોને એમાં ગમ ન પડી એમણે તો પોતાની સ્વશ્રુતિ અનુસાર 'ગુણપતિ' એટલે ગુણોના પતિ-બહાર એવું નામ આપી દીધું. આવા ભજનિકો પાસે આપણાથી જનથી જે 'ગણપતિ' એમ બોલાઈ જાય તો તરત જ તેઓ સુધારી નાખે છે કે-'ગણપતિ નહિ, ગુણપતિ.' એમની સામે ગણપતિ એટલે સંકર-પાર્વતીનો પુત્ર એ દાસ્તારપદ વાત ગણાય છે. તેઓ તો 'ગમ'ને પણ પરમાત્મા સ્વરૂપે પૂજે છે, દસરથના જે પુત્રે રાવણને સંહારેલો એ રામને નહિ.

આપણાં ભજનોમાં સૌથી પ્રથમ ગવાતી આ સાખીઓ અને ગણપતિનાં ભજનોને સંગીતની રીતે પણ જોઈ લેવાં ઘટે છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતોના રાતના જલસામાં પ્રથમ જે ગીત ગાવામાં આવે છે તે મોટે ભાગે 'કલ્યાણ' ગગનું હોય છે અને એ 'કલ્યાણ' રાગનું ગીત મોટે ભાગે ગણપતિને જ ઉદ્દેશીને ગવાયેલું હોય છે. 'કલ્યાણ' રાગ એટલે કલ્યાણકારી રાગ, શાંતિનો રાગ, દિવસભગ્ના શ્રમને હુગવેથી ઉતારીને રાત્રિની શાંતિમાં લઈ જનારો મધુર રાગ. એવા કલ્યાણકારી રાગના અધિષ્ઠાતા તરીકે શાસ્ત્રીય સંગીતકારોએ કલ્યાણકર દેવ ગણપતિને કલ્યાણ છે.

એ જ દૃષ્ટિએ ભજનોમાં ગવાતી સાખીનો ઢાળ હળવા રાગે અને

દોઈ કર નેડી માળી લખમો બોલ્યા, પ્રભુ લખે તો થાય ગતિ.
મૂરખ મન લજ શિવ ઉભિયાપતિ.

[અર્થ:- રગભગી • ભાગ પીનાર બટકતો જાવો ગતિ: મોક્ષ]

(૨)

[આ લજનમાં ગણપતિને ગુરૂની સાથે જ સરખાવવા સાથે
એમનું વ્યવસ્થાનું મુકાબુ છે નામાચરણ ' કનડપરી ' અને ' તાડે '
એમ બે ભક્તોનું મળે છે]

હરિગુણ ગાયો, સદાયે સુખ પાયો રામા, પાર પો'ચાડી દિયે પલમાં
શુભપતિ, હરિગુણ ગાયો અકલમાં. ટેક
દેવ દ્વદાળા તને સમરિયે, પરથમ પાણુ પરતમા છ,
(પરથમ સમરુ સરસ્વતી, પરથમ મતિ માયાળા છ)
સમરિયો સુખ સપત્તિ દિયે, એટલા ગુણ તુજમા-ગુણપતિં ૧
પે'રો પીતામ્બર શાલ હથાલા, કટાર કસી લ્યો કમરમાં છ,
રગમહેલમા આવે છે રમતા, પોટે છે સેજ પલગમા-ગુણપતિં ૨
સાન મુનાયા એ બહાનું સમરો, બિપન્યા ગણેશ ઈશ્વરમાં છ,
(સાચુ નામ સાહેબનું સાચુ, બિપન્યા ગણેશ ઈશ્વરમાં છ)
શુરુ ગોવિંદ દોનુ એક રૂપ હે, હિલમિલ રિયા રૂઢામાં-ગણપતિં ૩
એરુ કરોને મે'રબાન મુજ પર, દરસન દિયોને દેવળમા છ,
શુરુ પ્રતાપે ગાય કનડપરી, શુરુજ કેરા લજનમાં-ગણપતિં ૪
(ગરીબ ચરણે શુભ જાવે તારાદે, મટી જાવે ચોરાશીનો ફેરો-
ગણપતિં)

તેવે સમે ઉમિયા બોલ્યાં, શંકર આ શું કૃત્ય કીધું રે,
અમુલબ હીરો મારો રાજિયો, માર્યો મારો પુત્ર ગણેશ રે,
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે ૩

તમારે પુત્ર પાર્વતી ક્યાં હતો ? હોય તો હું પણ જાણું રે,
સાચું બોલો શાણી સુદરી, તમને ઘણું વખાણું રે,
એ મહાસતી બેઠાં નાવણે ૪

અમારે પુત્ર ઉમિયા એક જ હતો, અજની કેરો જાયો રે,
ગામોગામ તેની સ્થાપના, નામ હનુમાન ઠેરાયું રે;
એ...મહાસતી બેઠાં નાવણે ૫

ત્રિવેચન નાથ તમને વિનવું, મુલા ગણેશ જિવાડો રે,
સીંગલદ્વીપ સોહામણો, મસ્તક હસ્તીના લાવો રે,
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે ૬

શંકર કહે મારી આશિષ છે, હસ્તી-મસ્તક લાવો છેદી રે,
એમ પુત્ર પાર્વતીનો બોલિયો, મીઠો ગાય રગ રેલી રે,
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે ૭

અર્થ :- અમારે પુત્ર ઉમિયા એક જ હતો, અજની કેરો જાયો રે—

અજનીનો જાયો : હનુમાન એ શકરનો પુત્ર કેવી રીતે ? એ
માટે પૌરાણિક કથા આમ કહેવાય છે. અજની ગૌતમમુનિ અને
અહત્યાની પુત્રી હર્તા ઇંદ્ર ન્યારે જગમ્પટથી ગૌતમની ઝૂપડીયાં ધૂસી
ગયેયો ત્યારે અજની કોઠી પાછળ સતાર્ધ ગયેનાં મુનિએ ન્યારે અહત્યા
તથા ઇંદ્રને શાપ આપ્યો ત્યારે ઇંદ્રના આવવા સામે કશો વિરોધ ન
બતાવવા માટે અજનીને પણ શાપ આપ્યો કે, ‘જ, તને કુવારા
કવક ચડશે’

પૌરાણિક કથા અનુસાર, પોતાની જાનનું પ્રાપ્તિ કરવા અજની
ડોક સમાણો ખાડો માળી, અંદર બિતરી, આસપાસ માટી પૂરી તપ

કરતા હતા લોકકથા અનુસાર—‘હું મળ્યા સમાધી જમીનમાં દટાઈ રહીશ પછી કલક કેમ કરીને ચડશે ?’ એમ વિચારી, ખાડામાં દટાઈ તપ કરતા હતા

એ સમયે શકરનું તેજસ્વનન થતાં એના તાપથી ત્રણે લોક દાઝતા હતા નારદમુનિ એ તેજનિબ લઈને એ છ્વરી શ્રદ્ધે એવાં અંજની પાસે આવ્યા ગુરુમંત્ર દેવાને બદલાને કાનમાં ફૂંકે ભારતી વખતે શૂંગળા-માંથી તે તેજનિબ અંજનીના શરીરમાં પ્રવેશ્ય અને તેથી જ પુત્ર પ્રસવ્યો તે હતુમાન. આ રીતે અંજનીનો જયો હતુમાન એટલે શકરના પુત્ર

ગરુડ અને હતુમાનને વિપ્લુમ્હતા અને રામભક્ત તરીકે વડચક થતા ગરુડે પણ હતુમાનને કહેલું કે—

ત્રણ તાત ને માત કુવારી, એવા કુવર કળિયા,
કોઈ કોઈથી ગાંજ્યા નવ જાયે, એક એકપે જળિયા.

હતુમાનના ત્રણ પિતા તરીકે શકર, વાયુ અને કેસરીને ગણવામાં આવે છે]

(૭)

[આ બળનમાં પણ મણુપતિને આગળના ખીજ બળનની પેઠે સદૃશ સમયે સદાય કરનાર દેવ તરીકે ઉલ્લેખી, એમનું સ્વરૂપવર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આ બળનમાં પણ બે નામાચરણ આવે છે પહેલો જેના નામનો ઉલ્લેખ છે તે ઉગ્રમ ગુરુ અને શિષ્ય નારણ. ખીજો જેનો ઉલ્લેખ છે તે કુગરપરી]

આ ...માતા કહીએ રે જેની પારવતી ને

જેના પિતા શંકર દેવા,

ભાઈ રે મારા દોયલી વેળાના દેવને સમરીએ હોણ

તું છે મારો રાંકુનો (લાણુનો) નિવાજણુહાર,

ભાઈ રે મારા... દોયલી વેળાના વેલા આવજો હોણ. ટેક

આ....ધૃત સિદ્ધરની તમને સેવા ચડે રે હો....છ,
એવા ગળામાં ફૂલડાના હાર, ભાઈ રે મારાં ૧

આ....કાને રે કુંડળ ઝળહળે રે હો....છ,
મોતીડાં તપે રે લેલાડ, ભાઈ રે મારાં ૨

આ....શુધ્ધ નારી તને ચમર ઢળે રે હો....છ,
એવી રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાર, ભાઈ રે મારાં ૩

આ...નારદમુનિ તારાં ધ્યાન ધરે હો....છ,
(કોડ અઠ્ઠાશી ઋષિ ધ્યાન ધરે હો....છ)

એવા નમણું કરે રે સસાર, ભાઈ રે મારાં ૪
આ....ઉગમ ચરણે નારણ બોલિયા હો....છ,

એવા કરોડ તેત્રીસનો આગેવાન, ભાઈ રે મારાં ૫
(આ દેવ ડુગરપરી બોલિયા હો....છ,

સ્વામી આવો તો શુભાન મટી જાય, ભાઈ રે મારાં)

[અર્થ :- દોષથી વેળા : ડુ ખનો સમય રાંકનો નિવાજણહાર : રાંકને નવાજનાર, સપતિ આપનાર. ખીજો પાઠ-તું હો કાંઈ લાખુનો નિવાજણહાર : તું લાખોની સમૃદ્ધિ આપનારો છે લેલાડ : લલાટ, કપાળ નમણું : નમન કરોડ તેત્રીસનો આગેવાન : તેત્રીસ કરોડ દેવનાનો આગેવાન, સૌ દેવોમાં એમની પૂજા અને સ્થાપના પ્રથમ થાય તેથી. કોડ અઠ્ઠાશી ઋષિ : જેમ દેવ તેત્રીસ કરોડ કલ્પાય છે તેમ ઋષિ અઠ્ઠાશી કરોડ કલ્પાય છે]

(૮)

[આ લગનમાં ગણપતિની પૂજાનું વર્ણન છે. એના રચનાર તોરણપરી]

સમે જાંગે મારા દિલડાની ખાંતા, મેરા હુંજ દરિદ્ર ખીટ જાતા
શુણપતિ દાતા, મેરે દાતા.

મૂળ મહેલસે ઊપન્યા ગણેશા, ગુરુગમસે ગમ ખાતા
ગુણપતિ ૧

રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ નેકલ (નેપુર) બાળે, ઝીણી ઝીણી ચાલ ચલાતા.
ગુણપતિ ૨

ખાડ ખીર ને અમૃત લોળન, ગુણપતિ લાડુ ખાતા
ગુણપતિ ૩

ધૂપદીપસે ઠરુ આરતી, ગૂંચળના ધૂપ હોતા
ગણપતિ ૪

ગુરુ પ્રતાપે બોલ્યા તોરલપરી, મરણવા મોળુ ખાતા
(મરણ મુજબ ખાતા)

ગુણપતિ ૫

[અર્થ—માતા કમળા નેકલ નપુર ઝાંઝર ગૂંચળના ધૂપ હોતા ગૂંચળનો ધૂપ મુખ્ય તો માતાએના આહવાન સમયે ધાય છે ગણપતિના આહવાન સમયે ગૂંચળનો ધૂપ ધતો હશે ? કે અનાર કોઈ દશનામી બાવા હોઈ એમ સ્વાર્થ ગણુ હશે ? આ બળનમાં મુખ્યત્વે ગણપતિપૂજનું વર્ણન છે પણ પહેલી દક્ષી એકવી પદી બઈને તત્ત્વ જ્ઞાન ગર્વી નાખે છે એ કડીમાં બજનિક કહે છે કે મૂળ મહેનમાંથી, સૃષ્ટિના આધારસ્વરૂપ મૂળ તત્ત્વમાંથી ગણેશની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ તો, શુરની સાનથી જ સ્વમજ્જ સમાય]

(૯)

[દેવાચત પદિત ‘આગમ’ લાખનાર બજનિક તરીકે બજનિ કામાં બાધીતા ■ ગણપતિએ શ્રવ્ય રૂપમાંથી સૃષ્ટિને કેમ નિપજાવી તે બતાવવા એમણે પ્રયાસ કર્યો ■]

ગુરુ તારો પાર ન થાયો, પૃથ્વીના માલિક તારો પાર ન પાયો,
અખડ ધણીને ઝોળખે—વારી વારી વારી ટેક

ગવરીતા નહ ગણેશને મનાવો, હ વો હ

સમરુ શારદા માતા રે-વારી વારી વારી૦ ૧
જમીન અસમાન બાવે મૂળ વિના માડિયા હ વો હ

થલ વિના આલ ઠેરાયા રે-વારી વારી વારી૦ ૨
ગંગનમડળમા ગૌધન વિયાણી હ વો હ

મખણુ વીરલે પાયા રે-વારી વારી વારી૦ ૩
શબુહનો એલો પડિત દેવાયત બોલિયા હ વો હ

સાધુડાનો બેડલો સવાયો રે-વારી વારી વારી૦ ૪

[અર્થ વારી વારી વારી • જોનારી જાહ, ન્યોજાવર થઈ જાહ માવે પ્રભુએ થલ . સ્થલ ગૌધન . ગાય બેડયો સધ સવાયો રાજ દક્ષિ પામતો (૨) પ્રભુએ જમીન અને આસમાન કશા આધાર વગર, માત્ર પોતાની શક્તિના જ પ્રતાપે માંડ્યા છે આલને તો થાંભલો પણ નથી મૂકવો પડ્યો (૩) ગંગનમડળમા ગૌધન વિયાણી રાસપ્રદાનના જાએરા આસન પર દાનરૂપી યાવ વિયાય છે, પણ એને જાણનાર વીરલા વીરલ જ હોય છે (૪) સાધુડાનો બેડલો સવાયો સાધુનો સધ દિનપ્રતિદિન વિશેષ દક્ષિણત થતો જાય]

[૨]

મન મતવાલા ખાલા પ્રેમના

આપણા સતોનું લાજન સાહિત્ય એમની જૂજવી માનસિક સ્થિતિનું નિરૂપણ બતાવે છે એમાં એમની પ્રેમનદ્વારા લક્ષિત દેખાય અને જ્ઞાનમય નિર્લેપ સ્થિતિ પણ દેખાય એમાં તેમની જાનુકતા દેખાય અને ખુમારીભર્યું અવધૂનપણ પણ દેખાય

। એ રીતે ‘ખાલો’ એ સતોની પ્રેમની ખુમારી સાથે જ્ઞાન મિશ્રિત સ્થિતિનું નિરૂપણ બતાવે છે

‘પ્યાલો પાવો’ એ ‘કંઠી બાધવી’, ‘પરમોદતું’ અથવા ‘ગુરુ-મંત્ર કુંઢવા’ જેવી જ સત-સમાજની એક ક્રિયા છે. શિષ્ય ગુરુ પાસે પ્રથમ જાય છે ત્યારે થોડો સમય તેનો કસોટીકાળ મળી તેને રીત-સરતું કશું જ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી. ગુરુનાં સાક્ષી-ચલમ કરી આપવાં અને સેવાપરિચર્યા કરવી, એ એની દાદા માટેની તૈયારીનાં સાધન મનાય છે. આ સમય દરમિયાન ગુરુ એને કઠણ કામો સેવે, એના પર ખિન્નય કસોટી કરવા કચારેક મારે પણ ખરા.

એમાંથી શિષ્ય પસાર થઈ જાય તો એને ગુરુમંત્ર કુંઢવામાં આવે છે. બીજું કશું જ્ઞાન કે યોગની પ્રક્રિયા નહિ, માત્ર જપસાધના જ શિષ્યને અપાય. ■ શિષ્ય સ્થિત બાકે જપસાધના કરી લે ગુરુને એનામાં નિશ્ચિતતા અને સ્થિરતા જણાય તો પછી એને ‘પ્યાલો’ પાય છે.

જ હોય છે. એ ધુમારી પોતાનો માર્ગ 'પ્યાલા'ના રાગમાં-દાર્ણમાં શોધે છે 'પ્યાલા'ના ગાનાર સૌ કોઈ સમજે છે કે 'પ્યાલા'ના રાગ અત્યંત બાવપૂર્ણ, રસે છેવતા અને ફાટફાટ આનંદથી ગવાય છે.

'પ્યાલા'ના આ રાગ સંગીતની દૃષ્ટિએ તથા સવા જેવા છે એ ધીમા ગવાતા હોય કે ઉતાવળે, એ રાગમાં હૃદયમાં અણુઅણુટી પેદા કરવાની શક્તિ છે વિશેષ કરીને જીએ લઈ જઈને ચકચૂર ગનાવતા લાગે છે. પ્યાલાનાં ભજનોમાં પહેલા ભજનનો દાળ દીપચદી હોવા છતાં કડીની દોઢ વાળીને કડીની જે રીતે જીવટ મારવામાં આવે છે તે હૃદયને જાણે આંચકા આપી જીએ લઈ જઈ હોય તેમ સહેજે લાગે.

પ્રથમ જ કડીમાં ભજનનક 'સદ્ગુરુ ચરણે' એટલું ગાઈ અટકે છે. પણ બીજી કડીમાં એ જ શબ્દો લઈને 'સદ્ગુરુ ચરણે મે આયો' બોલીને જે અટક મારે છે તે ઠેક 'મન ચતરાસો પ્યાલો પ્રેમનો' સુધી આવીએ ત્યાં સુધી કાવમ રહે છે આવી અટક લગભગ ધણુખરા 'પ્યાલા'માં દેખાય છે. બીજા 'પ્યાલા'નો દાળ ધીરાની કાફી જેવો છે. પણ ધીરાની કાફી દીપચદી તાલમાં-લાંની લયમાં ચાલે છે ન્યારે આ દાળ ત્રિતાલની ચલતીમાં ચાલે છે એમાંયે સાખી તો ધીરાની કાફી જેવી હોય છે, પણ ધીરાની કાફીનો સાખી પૂરી થતાં મૂળ ભજનમાં હળવેથી આલ્યા ગવાય છે ન્યારે આ ભજનમાં તો સાખી પૂરી થતાં, ચલતી આવીને જાણે અટક મારીને જ ભજનને તોળા લે છે.

એ અટક સૌથી વિશેષ કમીર સાહેનના 'પ્રેમરસકા બરપૂર પિપાલા'—માં દેખાય છે. એમાં તો એક સાથે 'હરિરસકા બરપૂર પીઓ કોઈ ઘટાક, ઘટાક, ઘટાક,—' એમ ત્રણ વખત 'ઘટાક' બોલાઈને ચોથી વખત જીવટ મારે છે કે 'ઘટાક પીઓ કોઈ'

આમ જુદા જુદા દાળમાં એક સરખો અટક મારતા અને નવા નવા બાવ ઉઠાવતા આ 'પ્યાલા'ઓનું શાસ્ત્રીય સંગીતની દૃષ્ટિએ પણ પરીક્ષણ થવું જરૂરી છે.

‘ધ્યાતા’ કયાથી આવ્યા ?

પણ આ ‘ધ્યાતા’ની પ્રથા આપણે ત્યા પ્રથમ કયાથી આવી ? આપણુ સતસમાજના લગ્નનો પર જેની વિશેષ જાણ છે એ કબીર સાહેબનું ‘ધ્યાતા’ વિષયક લગ્નનું છે—

“ ધ્યાતા ભર દેને સૂરત કલાલ,
કબીરાજીને માઠી છે મતવાલ ”

આમ પ્રેમ-શરાગનું રૂપક મૂકીને કબીર સાહેબે પ્રેમ ધ્યાતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમનું એક બીજું લગ્નનું પણ બોધાય છે કે—

“ પ્રેમરસકા ભરપૂર પિયાલા,
હરિરસકા ભરપૂર પીચો કોઈ,
ઘટાકે ઘટાકે ઘટાકે, ઘટાકે પીચો કોઈ.”

પણ આમાં વિશેષ સૌરાષ્ટ્રીય રચના આવી ગઈ છે મૂળ જેવું હશે એ કદાપી સ્થાતું નથી તો પણ કબીર સાહેબે આ ‘ધ્યાતા’ કયાથી અપનાવ્યા ? કબીર સાહેબે સૌ ધર્મોનાં સુદર તત્ત્વોનું સમિશ્રણ કરીને પોતાનો પથ જોગો કરેલો, એથી એમણે ઈશાનના સફીવાદમાંથી તો આ ‘ધ્યાતા’ નહિ લીધા હોય ? સફીવાદમાંથી સાકી, ચાગન, સનમનાં રૂપકથી પ્રભુને લગ્નવાર્મા આવે છે. એ લગ્નનમાં પ્રેમપુક્ત પ્રમારી હોય છે એ પ્રમારી આપણને કબીર સાહેબનાં ‘અવળવાણી’નાં લગ્નોમાં પણ નજરે પડે છે

આમ કબીર સાહેબનાં લગ્નોમાં જે ધ્યાતા પ્રથમ દેખાય છે એની તો આપણા સતસમાજ પર અસર નહિ હોય ?

આપણા જનસમાજના સતો એક રીતે જોઈએ તો રૂઢિચુસ્ત ધર્મચાર્યોનો સામે પડે છે ધર્મચાર્યો પોતાના વાદ બાધી સક્રિય થઈને બેઠા, આ સતોએ વાદ તોડી નાખો, બેઠ જાગી નાખો, ‘સૌ સાથે એક બાવથી જળ્યા’ તે પ્રમાણે આપણા સતો મુસ્લિમ સાંઈઓ

અને ઓલિયાઓના સંપર્કમાં આવ્યા હશે, તેમાંથી પણ આ ‘પ્યાલો’ આવ્યો હોય એવો સભવ છે; કારણ કે મુઘલ સાર્થકો પોતાના શિષ્યોને ‘પ્યાલો’ પાલ્ય એવી પ્રણાલિકા છે તાજિયા વખતે ચકચૂર બનીને દુલ લેતાં પહેલાં દુલ લેનારા અમુક અમુક ‘પીગનો ઘાલો’ પીએ છે. ‘પ્યાલા’માં પીરના લોખાનના ધૂપવાળી લમૂત નાખરામાં આવે છે. કોઈ વધારે પડતી દુલ લે તો કહેવાય છે કે ‘એણે ક્યા પીર’નો પ્યાલો પીયો છે એ ખતર છે ?

એ ‘પ્યાલા’ની પ્રથા દેવી-ભક્તિમાં પણ આવી દેખાય છે. માતાનો નવો જુવો સ્થાપતી વખતે એ માણસને સિદ્ધ અને તેલનો પ્યાલો પાવામાં આવે છે તેમ કહેવાય છે. એ પ્યાલો પીને એ ચકચૂર બને છે, મસ્ત બને છે અને ઊઠળના તેલના તાવડામાંથી પૂરીઓ કાઢે છે.

સફીવાદીનાં ભજનો, કપીર સાહેબનાં ભજનો, દુલ લેનાર અને તાવો કાઢનાર બધાની માનસિક સ્થિતિ અત્યંત લાવપૂર્ણ અને ખુમારીયુક્ત હોય છે. ખુમારીનું આ તત્ત્વ બધે સર્ગગમ્ય આસ્થુ આવે છે. આ સૂત્રની ગળવણી આપણા સંતોનાં ભજનોમાં પણ જળવાઈ રહી છે. આથી એમ કહી શકાય કે ‘પ્યાલો’ એ પ્રેમની ખુમારીનો આવિષ્કાર કરતાં ભજનો છે.

“ ‘પ્યાલા’ તો લખીરામના

આપણે ત્યાં ગવિ સાહેબ, ત્રિકમ સાહેબ, દાસી શ્રવણ, લખીરામ વગેરેએ ‘પ્યાલા’ ગાયા છે બીજા સૌએ તો અંકેક પ્યાલા ગાયા છે, પણ જેમ ધીરાની કાફી, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રસાદિયાં તેમ ‘પ્યાલા’ તો લખીરામના’ એમ સંતસમાજમાં બોલાય છે. લખીરામના ‘પ્યાલા’ના રાગમાં એ સમયની મસ્તીની ખુમારી સાથે માનસિક જ્ઞાનયુક્ત સ્થિતિનું બીજા કોઈ કરતાં વિશેષ એકધારું વર્ણન મળે છે કહેવાય છે કે લખીરામે આવા છ ‘પ્યાલા’ ગાયેલાં છે. લખીરામ (લક્ષ્મી સાહેબ) એકવાળના સાધુ હતા. અટક સાગડિયા હતી. જાવનગર તાખાના

ગેરિયાર પાસે આવેના ગામ ઇગિરાળામાં થઈ ગયા કહેવાય છે એમના
ગુરુ કરમણ ભગત વાવડીના મેઘવાળ હતા.

ખાલો ૧

[તાલ દીપવદી]

ખાલો પ્રેમનો, ખાલો પ્રેમહૂંડો પાયો,
જનમ મરણ વાકે ન આવે,
સદ્ગુરુ ચરણે, સદ્ગુરુ ચરણમે આયો,
મનમતવાલો ખાલો ચાખિયો, ખાલો પ્રેમનો ટેક
ગુરુજી ! બક ર નાળે જે દિ' ધમલું ધમે,
બ્રહ્મ અગનિ, બ્રહ્મ અગનિ પ્રજાળી,
ઇંગલા, પિંગલા, સુખમણા,
ત્રિપુટીમા લાગી તાળી—મનમતવાલો ખાલો પ્રેમનો
ગુરુજી ! શૂન્ય શિખર પર જાડી જલે,
વરસે અમીરસ, વરસે અમીરસ ધારા,
અકલ કુવારી ખાલો ભર દેવે,
સાન સૂરતાએ ભર પાયો—મનમતવાલો ખાલો પ્રેમનો
ગુરુજી ! વિના પાટે, વિના ક્રોળિયે,
અથ વિના જાગી, અથ વિના જાગી જ્યોતિ,
સૂરજ ચંદ્ર દોનુ સાખિયા,
સનમુખ રેવે સન્નેતિ—મનમતવાલો ખાલો પ્રેમનો
ગુરુજી ! ગગન ગાળે ને ધૂર્યુ દિયે,
ભીંજય ધરણી, ભીંજય ધરણી અકાશ,
અગમ વાણી ખાવો જોયથો,
જોયથો લખીરામ દસા—મનમતવાલો ખાલો પ્રેમનો

[અર્થ—પ્રેમહૃદો • પ્રેમનો વાકો તેને બકનાળી મુદાથી મસ્તક સુધી કરોડરજીર્ણમાં આવેલી નાડી, જેના પર યોગી કામ મેળવે ત્યારે તે લાલ ધરાવેલા ચીપિયા જેવી ધર્મ જય છે એમ યોગીઓ કહે છે આ નાડી આવી લાલ થાય એને 'પલ્લ અગ્નિ' ઉદ્ભવ્યો કહે છે. ઇંમળા, પિંગલા, સુખમણા ઈંડા, પિંગલા અને સુપુમ્બા નામની ડાખા, જમણા નાક અને વચ્ચે રહેલી ત્રણ નાડીઓ ત્રિપુટી એ ત્રણ નાડીઓ થત્ય શિખર મસ્તકની અદર આવેન સૌથી ઊંચુ સ્થાન અકન-કુવારી • શુદ્ધ ભુદિ સાન સૂતા એક ધ્યાન વિનાપાટ વિના ઠાળાઃ પાટ મડિ ત્યારે બકતોને પ્રસાદ અપાય છે તેને 'ઠાળીપાવણ' આપી કહેવાય છે મથ સાધન સૂરજ ચદ્ર દોનુ સાખિયા • પાટની બે બાજુ ધીની બે દીવીઓ પ્રગટાવે છે તેને સૂરજ ચદ્ર કહે છે સાખિયાઃ સાક્ષી સંજોતિ 'જ્યોતિ સદિત ધૃત્યુ' ત્રિયે • અવાજ કરે અગમ કોઈ ન જણી શકે તેવી]

ધ્યાલો ૨

[તાલ-ત્રિતાલ ચતુતીમા]

પિયાલો અમને પાયો રે, શુરુએ મારે મહેર કરી,
કેહુંમાં દરયાણા રે, હરોહર આપે હરિ

(સાખી)

પહેમે પિયાલો લખીરામનો, ભુગતે પાયો જોઈ,
કૂંચી બતાવી આ કાયા તણી, મને કળા બતાવી કોઈ,
ત્રિપુટી તાળાં બિઘડયા, શૂન્યમા દરયાણા સોઈ,

(ચતુતી)

એવું નગર બધું ન્યાબુ રે,
જોયું મેં તો જરાએ જરી-પિયાલો ॥

આળપંપાળ અળગાં કરી હંસલા !

દલડે રાખજો ધીર,

આવે! અવસરિયે ફેર ન આવે,

તું સમજ સમજ મનવીર—તમે પીઓ.....૧

સૂકે સરોવરિયે હંસલો થેલે,

ફે છે ઘેર ગંભીર !

બગલાનો આશ છોડીને હંસલા !

ચૂળી લે મુક્તાફળ હીર—તમે પીઓ.....૨

ગંગા જમના તખત તરવેણી,

બકે નિરમળ નીર,

સૌ પીએ સંત સુહાગી,

બેસી જમનાને તીર—તમે પીઓ.....૩

સૌ દેવન કે દેવ કનૈયો,

સૌ પીરન કે પીર,

લખીરામને સંતો કરમણુ ચરણે,

સાયબ મળ્યા સુધીર—તમે પીઓ.....૪

ભાવાર્થ : ત્રેમરસનું પાણી તો આપ્યું જ નય છે. તમે પીઓ બરીને પી લો હે શ્રવ ! આળપંપાળને છોડી દઈને દિવમાં ધીરજ રાખજો આવો સમય ફરીથી નહિ આવે, માટે મન ! તું સમજ. ૧

સૂકા સરોવરમાં હંસ કર્યા કરે છે અને હલ્વફાટ રડે છે. હે હસ ! (સૂકા સરોવરનાં બાજબાંતો) બગલાનો આહુર તજી દઈને મોતી જ ચણી લે. ૨

તીરે બેસીને સૌ સુદાગો (સૌભાગ્યવંતા) સતો જળ પીએ છે ૩.

કૃષ્ણ સૌ દેવનાયે દેવ ॥ અને બધા પીરનાયે પીર છે. ગુરુ કરમણના ચરણમાં બેસીને લખીરામ કહે છે કે મને તો ધીરજવાળા ગુરુ (સાહેબ) મળ્યા છે. ૪.

ખાલો ૪

[રામ-મણી]

[આ ખાલો રવિ સાહેબનો છે. રવિ સાહેબ તજુજ ગામમાં વિશ્વા ચૈત્ય કુળમાં ૧૭૮૩માં જન્મેલા. એમના પિતાનું નામ મંછારામ. માતાનું નામ ઈચ્છાબાઈ એમના ગુરુ ભાણ સાહેબ ખભાળિયામાં એમણે સમાત લીધેલી કપીરના એ અવનાગ કહેવાતા મુખ્ય સિધ્ધો મોગર સાહેબ અને લાલ સાહેબ.]

ખાલો મં પીધો રે, દીધો હરિએ હેત કરી,
પરિવ્રજા લાજ્યા રે, શૂન્યમાં સભર ભરી-ટેક
સતગુરુએ શ્રવણે રસ રેડયો, ચોટયો રુઢિયા માંઈ,
સાંધે સાંધે રસ સાંચયો, ઉનમુન રહ્યો ઠેરાઈ,
સૂરતા જેની શૂન્ય થઈ રે, બિતરે નહિ ફરી—ખાલો ૧
કામ ક્રોધ લોભ મદ માયા, આવરણ પાખ્યાં અસ્ત,
નવપંદર અભ્યાસ અંતરથી, મિટ ગઈ પીઠ સમસ્ત,
નજરમાં ના'વે રે, વિનો કોઈ દુખે હરિ—ખાલો ૨
કથણી બકણી છૂટી ક્રિયા, કેનાં ગાઈએ ગીત,
ખોળણહારો માંઈ ખોવાણો, આપે રહ્યો અદ્રેત,
ખાલો, ગળી પાણી રે, હતો તેમ રહ્યો ઠરી—ખાલો ૩
ગૂંગે સાકર ગળી ગળામાં, સમજ સમજ પરતાય,
રવિ રામરસ કેસે કહાવે, વસ્તુ વિણ-જિભ્યાય,
ઘટોઘટ બોલે રે, 'સ્વાંગ અનેક ધરી—ખાલો ૪

ભાવાર્થ : હૃદિએ હેન કરીને દીધો અને મેં એ પ્યાલો પીધો
કે ચારે બાજુ અવકાશમાં પરિભ્રમણે ભરપૂર ભરેના દીઠા (ટેક)

સદ્ગુણે કાનમાંથી (શુભ્રમત્ર દ્વારા) રસ રેડ્યો પણ એ તો
મારા હૃદયમાં ચોગી મથો પછી તો એ સાધે સાધે (રૂવાડે રૂવાડે)
ફરી વળ્યો, અને ઉનમુનિ(આત્મનિક પ્યાનાવસ્થા)માં એ સ્થિર થતાં
જેની મૂળતા (ભુદ્ધિ) ચત્ય (નહિત) થઈ ગઈ છે એને પ્યાલો પી
જોતરે નહિ ૧.

(પ્યાલો પીધાથી) કામકોષ, લોભભાયા વગેરે આવરણ નાશ પામ્યાં
છે દેહ તથા મનના ૬+૧૫=૨૧ વિભાગના સત્તા ચિતનથી બધી
મીઠા મગી ગઈ છે હવે તો હૃદિ ત્રિના બીજી કાંઈ નજરે જ આવતુ
નથી. ૨

હરિરસકા ભરપૂર પીઓ કેઈ,
 ઘટાક ઘટાક ઘટાક, ઘટાક પીઓ કેઈ,
 લાગી સંતો સદ્ગુરુ વચનોડી ચોટું લાગી,
 હરિગુરુ વચનોડી ચોટું, કલેભમે
 ખટાક ખટાક ખટાક, ખટાક કલેભમે—ટેક
 આપકું ખોળે, તમે દિલકું બોળે,
 ખાહિર રહ્યો તું ગૂંચવાઈ,
 તીરથમાતર, સખ ઘર ભટકયો, મરી ગયો તુ
 ભટાક ભટાક ભટાક, ભટાક મરી ગયો—હે.. ૭ પિયાલા૦૧
 સાધના વિના કેઈ નવ સિધ્યા,
 માયામાં રહ્યા લપટાઈ,
 દિલદરિયાને જે નવ સમજ્યા, મરી ગયા એ
 ફટાક ફટાક ફટાક, ફટાક મરી ગયા—હે.... ૭ પિયાલા૦૨
 શૂન્ય શિખરમે ધિયે પિયાલા,
 દિલ દેવે વે કાદ,
 મારધજ રાજ્યે અગવેરા'યાં, ખૂલી ગયાં જેનાં
 કપાટ કપાટ કપાટ, કપાટ ખૂલી ગયા—હે ૭ પિયાલા૦૩
 કહત કબીર સા'બ મુનો મેરે સાધુ,
 બોહી પદ હે રે અગાધ,
 સંતે મળીને ગોદડી બિછાઈ, તમે બિછાઈ ત્યો
 ઝટાક ઝટાક ઝટાક, ઝટાક બિછાઈ ત્યો—હે.... ૭ પિયાલા૦૪

ભાવાર્થ : હરિરસ સ્વરૂપ પ્રેમરસથી ભરપૂર પ્યાલો ઘટાક ઘટાક કરીને પીઓ હે સંતો ! અમારા હૃદયમાં તો સદ્ગુરુ-વચનોના ખાણુની ખટાક ફરતી ચોટ લાગી છે (ટેક)

આત્માને જ ગોધા, દિવને તપાસો, બહાર સા માટે બટકો છે ? બધા તીર્થ બટકી બટકીને તું મરી જવાનો ૧

સાધના કર્યા વિના કોઈ મોક્ષ નથી પામતા આચાર્યા જ ગૂચવાઈ રહે છે જેઓ દિનરૂપી દરિયાને ન સમજી શક્યા એ (ખોટાં મોતીની જેમ) ફટાક કરતા મરી ગયા છે ૨.

જેઓ શૂન્ય શિખરમાં, હેલી (દશમી) આધ્યાત્મિક સ્થિતિએ પહેલે છે તેઓ પોતાનું હૃદય પણ કાપીને આરી દે છે મોરબજ રાગએ પોતાના શરીર પર કરવત ફેરવવા દીધું હતું, કારણ કે એના હૃદયનો કમાટ બિધડી ગયો હતો ૩

કમીરસાહેબ કહે છે કે હે સતો આ પદ ધણું બીડું (કઠિન) છે સતિએ તો પોતાની ગાંઠી નિછાવી લીધી છે (સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે) તમે પણ તમારી ગાંઠીઝટાક કરતા (આપીને) : પિછારી લ્યો ૪

[૩]

આગમવાણી

ભૂતકાળને જાણવો, વર્તમાનકાળના પાયારૂપ સૂત્રકાળને ઉઠેનવો એ એક માનવસહજ કચ્છા છે સ્વભવ છે કે ભૂતકાળને જાણવાનું માનનીનું આશ્ચર્ય પોતાની અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની રહસ્યમયતાને કારણે થયું હોય બાળકમાં પણ થોડી સમજશક્તિનો વિકાસ થતાં એને પહેલો પ્રશ્ન એ જ થાય ■ કે ‘ હું ક્યાંથી આવ્યો ? ’ પછી ક્રમશઃ માનવીને પોતાની અને સૃષ્ટિની પરિમિત શક્તિ અને સ્વભાવગુરુતાનું જ્ઞાન થતાં એણે કોઈ વિરાટ સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, અજર અમર એવા સ્વયંભૂતી કલ્પના કરી

આ સ્વયંભૂ (કથિર) ની શોધ કરતા કરતા માનવીને અનેક આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક સત્યોનો પરિચય થયો આ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક

સત્યોના સાક્ષાત્કારની આદિમાનવીઓએ અનેક વ્યાખ્યાઓ બાંધી. એમાં સૌથી વિશેષ સ્થાન ઉત્પત્તિને અપાયું છે. પુરાણો તો એવી ઉત્પત્તિનાં અદ્ભુત રહસ્યોથી જ ભર્યા છે. દશાવતારની કલ્પનામાં ઉત્પત્તિરહસ્ય વધુ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પામ્યું છે. આમ માત્ર હિંદુ શાસ્ત્રો કે પુરાણો જ નહિ, પણ જગતના એકેએક ધર્મશાસ્ત્રની શરૂઆત સૃષ્ટિની રહસ્યમય ઉત્પત્તિકથાથી જ થાય છે.

ઉત્પત્તિનાં રહસ્યો જાણવાની ઈચ્છામાંથી જ બધા ઇતિહાસોનો ઉગમ થયો છે. પણ માનવીની એ ઈચ્છા પાછળની ભાવના કાંઈક આવી છે. ભૂતકાળને શોધતાં શોધતાં માનવ-ઉત્પત્તિ અને એથીયે આગળ આ પૃથ્વી અને જગતની ઉત્પત્તિ પણ શોધી કાઢવી અને એ શોધના તંત્ર પર માનવજીવનનો, સમગ્ર જગતનો શક્ય એટલો ભાવિ ખ્યાલ પણ બાંધી લેવો. માનવીની આ ઈચ્છા દિવસે દિવસે વિશેષ શાસ્ત્રીય બનતી ગઈ છે અને આજે તો એ ઈચ્છાને પરિણામે માનવીએ ઇતિહાસનાં અણબખ્ખાં પાનાં ઉકેલી પૃથ્વીના પટ પર અને સમુદ્રને તળિયે પડેલા અગમ્ય અવશેષો (Fossils) વાંચ્યા છે. પૃથ્વીના કણેકણને વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચારીને પૃથ્વીનો ઉત્પત્તિકાળ, સૂર્યમાંથી એનો ઉગમ અને સૂર્યની પણ હસ્તી શા કારણે છે એ ઉકેલી કાઢ્યું છે. એ શોધો તો આજે નક્કર સત્યો જેવી થઈને બેઠી છે.

પણ આ બધી શોધનું આદિસ્થાન તો ઉત્પત્તિનાં રહસ્યો ઉકેલવાની માનવ-ઈચ્છા જ. પુરાણોમાં મૂકવામાં આવેલ દશાવતારની કલ્પના-મત્સ્ય, કાચ્છો, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને નકલકંઠની કલ્પના-પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે ઘટાવવામાં આવે તો જગતના આદિકાળથી આજ સુધીના ક્રમિક ઇતિહાસનું આજેખન એમાં ઉકેલી શકાય છે એવા પંડિતોના મત સાથે વૈજ્ઞાનિકોનો મત પણ મળે તો થતો જાય છે. દશાવતારથી એ કલ્પનામાં મુકાયેલ દશમા અવતાર ‘નિષ્કલંક’ તો ભાવિ આગમવાણીના મૂળ આધારરૂપ બની ગયેલ છે. આ દશાવતારની

કાળથી ! પુરુષ અને તું ધન્યારી (પ્રકૃતિ) છે (૧) કળીઃ ધર્મદાસને
કહે છે કે મળે ઉત્પત્તિની આ કથા તમે સાંભળો (૭)]

ખીમકા કોટવાળાનું આગમ

[આ ભગ્ન મોળીમાં યદ્ય ગમેલા દગ્ગિન ભક્ત ખીમકા કોટ
વાળે માયુ કહેવાય છે આ ભગ્ન મુખ્યત્વે 'પાટ' એસે ત્યારે જ
મવાય છે 'પાટ' સમયની ચોટીક કિયાનો એમાં ઉદ્દેશ્ય છે પણ
એમાં ઉત્પત્તિકથાનો નિર્દેશ હોઈ અહીં લીધું છે ભગ્ન જરા અસ્પષ્ટ છે
પ્રથમની બે કડીમાં તો ઇશની ઉત્પત્તિનું રૂપક તથા એને ઉપદેશ
અપાયો છે]

જેમ કળીરના આગમના 'ચપ્પે ચપ્પે' ઉત્પત્તિ યદ્ય તેમ આ
ભગ્નની ત્રીજી કડીમાં 'ચાર કાંકણ'માં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકથા વર્ણવાઈ
છે એ ચાર કાંકણના સર્જનાર્થ તો આદિ શિવ અને શક્તિ વર્ણવાયા
■ શિવ-શક્તિએ પ્રથમ પૃથ્વીના આધાર-રૂપ મેરુ, પછી ધરણી ને પછી
આકાશ નીપજાવ્યાં એ પછી વનરપતિ, ચાંદો, સૂર્ય અને ચંદ્રમવાર
પ્રગટાયા ખીમ ભગ્નોની રીતે તપાસતાં આ ચાર કાંકણની સાંકળ
અસબદ્ધ કહી શકાય, કાણ કે ખીમ બધાં આગમોમાં મેરુ, ધરણી કે
આકાશ પહેલાં ચાંદો-સૂર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવાઈ હોય છે, ત્યારે અહીં
ચાંદો-સૂર્ય પાછળથી પ્રગટેના ગયા છે]

સાચા કાકોર સેવીએ, જપીએ દેવ મોરાર ટેક.

ખીજ ખેતર વાવિયો, ધરણી પાયો ધાર,

ધરણી માયે વરખ મોર્યો, જેને કળ લાગ્યાં અપાર;

ચેતન નગરી ને પ્રેમ રાજા, બેઠા સુરિજન ચાર,
સુરિજન ! શ્યામને સમરીએ, તારે વારણહાર

જુ રે રાણી ! પ્રથમ હુતો માના પેટને ગરલદાર. ૧

જેટલાં તીરથ કીજિયે, તીરથ શરણા હોય,

તીરથ ગંગા ગોદાવરી, જેના નરમળાં નીર હોય;

ખારાતણાં ખાર પૂજો, નૂરત સાંધો સૂરત,
નૂરતમાળા, સૂરત સમરો, સુખમનાને ઘાટ;
કાયાવાડી હંસ ભમરો જેલે ગઢ મોઝાર.

૭ રે રાણી, તીરથરો આ જીવ છે મેમાન ૨
શિવશક્તિ આદિ બિપન્યાં, કાંકણ ભરિયાં ચાર,
પે'લે કાંકણ મેર (મિટું) માંડયો, ધરણી ને અંકાશ;
ખીજે કાંકણ પવન પાણી વનસ્પતિ અદાર,
ત્રીજે કાંકણ ચારો સૂરજ મેલ્યા મેઘમદાર;
ચોથે કાંકણ ધરમ છાયો શિવશક્તિ વેર વાસ.

૭ રે રાણી ! દુરિજન હૈયામાથી મેલ્યા. ૩
સુરિજન મેળા મેં સુણ્યા, ગાયા અપરંપાર,
પાનાં ફળિયાં, ચોક પૂર્યાં, બેઠા રણુશી રાય;
ધરા ભજમ, અંકાશ તંબુ, બેઠા નકળાંક પાટ,
રંભા નાચે, વેદ વાંચે, હુવો જોજોકાર;
કર જોડી મેઘ ખીમો બોલ્યા સિધ્યા સુરિજન ચાર.
ખીમો કહે 'પ્રાપત હોય તો પામીએ ૪

[અર્થ.— હે લોકો, સાચા ઠાકોરને સેવા અને મોરારને 'જપો.
(ટક) ધરણીનો પાયો ધારીને ખેતરમાં બીજ વાવતાં ધરણી માથે વૃક્ષ
મોર્ચુ, જોને અનેક ફળ લાગ્યાં આ ચેતન નગરીમાં પ્રેમ રાગ છે
અને ચાર સુરિજન બેઠા છે હે સુરિજનો ! શ્યામને સમરો, તારણુદાર
આપણને તારશે, કારણ કે પ્રથમ તો આપણે માના ગર્ભદારે પડ્યા
હતાં (૧) જોટલાં તીરથ ધારીએ (સેવીએ) એ બધાં આધાર થશે.
ગંગા-ગોદાવરીનાં, નિર્મળ નીર ભર્યાં છે નૂરત-સૂરત સાધીને ખારને
પૂજો (ખાર બીજના ધણીને-નકળાંકને) આ કાયારૂપી વાડીમાં આત્મા-
રૂપી ભમરો ગઢ વચ્ચે ખેંચી રહ્યો છે પણ એ તો થોડા વખતનો મહેમાન

છે (૨) પ્રથમ શ્વિનચક્રિત ઊપન્યા, એમણે ચાર કાંકણ? બરી મેરુ, ધરણી, આકાશ, પવન પાણી, અદાર વનસ્પતિ ચાદો અને સૂર્ય સર્જી પૃથ્વી રચાવ્યો. (૩) સુગિજનોની આવી ઉત્પત્તિકથા મેં સાંભળી અને વર્ણવી છે આજે બાપ્ત કૃણવાથી ચોખ્ખી પૂરીને રાવત રણથી ગમ્મ બેઠા છે ધ. જેની જાગૃત છે, આકાશ જેનો તબુ છે એવા પાટ પર નકગક (નિષ્કનક) પ્રભુ મેઠા છે વે. વચ્ચે છે જેજેકાર થયે છે મેવવાળ ખીમો ગાય છે કે આ સમયે ચાર મુરિજન સુગતિ પામ્યા (૪)]

મેઘ ધારુનું આગમ

[આ આગમનું આરાધી જાગૃત 'મેઘ ધારુ' નામના મેવવાળ જાહેરે ગાયુ કહેવાય છે માલગળ ગામમાં 'માનોન્દ્રપા' દેના એ ગુરુ હતા.

આ જાગૃત પણ મોટાપથીઓના 'પાટ'ની ક્રિયા વખતે જ સવિશેષ ગવાય છે પણ એમાં આડમ્તરી રીતે પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા કાર્ષક અંશે એ સમયની પ્રજાલિખનો જાહેરોસરો નિર્દેશ આવી જાય છે.]

પહેલો પહેલો જાગૃત રચિયો પેલાદરાય,
કુજર દોરીને જીભા ધણીને દરબાર,
સોના કેરો કળશ ને સોના કેરો પાટ,
સોનાને સિંગાસણુ બેઠા નકળગરાય,
વળોધ્યો વળોધ્યો કુજર ધણીને દરબાર,
પાચ કરોડે કોળી પાવળ વરતાય,
બીજ ધરમ ક્રિયા હોય ત્યા મળો,
કુજર બીડીને સિંગલદીપમા લળો,
ચાલો સતના બેલી ! જામૈયે જાઈ,
અડસઠ તીરથ ગજા જમના નાઈ ૧

૧ કાંકણ પાટને ચાર ખૂણે ચાખાનાં ચાર કુડાળા કરી તેના પર કંકણ બાંધે છે તેને 'કાંકણ' કહે છે

બીજે બીજે જગન રચિયો હરચંદ્રાય,
 રેવલ દોરીને ઊભી ધણીને દરબાર;
 રૂપા કેરો કળશ ને રૂપા કેરો પાટ,
 રૂપાને સિંગાસણુ બેઠા નકળંગરાય;
 વળોંધ્યો વળોંધ્યો રેવંત ધણીને દરબાર,
 સાત કરોડે કોળી પાવળ વરતાય;
 બીજ ધરમ ક્રિયા હોય ત્યાં મળો,
 રેવલ ઊઠીને સૂરજના રથમાં બળો;
 ચાલો સતના બેલી ! જામૈયે જાઈ,
 અડસઠ તીરથ ગંગા જમના નાઈ. ૨

ત્રીજે ત્રીજે જગન રચિયો જ્યોતુરગાય,
 કવલી દોરી ને ઊભા ધણીને દરબાર,
 ત્રાંબા કેરો કળશ ને ત્રાંબા કેરો પાટ,
 ત્રાંબાને સિંગાસણુ બેઠા નકળંગરાય;
 વળોંધી વળોંધી કવલી ધણીને દાર,
 દશ કરોડે કોળી પાવળ વરતાય,
 બીજ ધરમ ક્રિયા હોય ત્યાં મળો,
 કવલી ઊઠીને કલ્પીવનમાં ચરે;
 ચાલો સતના બેલી ! જામૈયે જાઈ,
 અડસઠ તીરથ ગંગા જમના નાઈ. ૩

ચોથો ચોથો જગન રચિયો બળરાય,
 અનિયા દોરીને ઊભા ધણીને દાર;
 માટી કેરો કળશ ને માટી કેરો પાટ,
 માટીને સિંગાસણુ બેઠા નકળંગરાય;

વળોધી વળોધી અન્નિયા ધણીને હાર,
 બાર કરોડે કોળી પાવળ વસ્તાય,
 બીજ ધરમ ક્રિયા હોય ત્યાં મળો,
 જીદી ગઈ ગત્ય ને અન્નિયા પડી રહી,
 એડા એડા વચન આ કળિયુગના પ્રમાણ,
 બોલ્યા મેઘ ધારુ મારા ગુરુને પ્રણામ,
 આલો સતના બેલી ! જમીયે જઈ,
 અડસઠ વીરથ ગગા જમના નાઈ ૪

[અર્થ - પહેલો યજ્ઞ પ્રહલાદ કર્યો અને પ્રભુને દારે હાથી લઈ
 જીલા રક્ષા સોનાનો કળશ સોનાનો પાટ અને સોનાનું સિંહાસન
 (પાટ સમયની સામગ્રીઓ) પણ નક્ષત્ર જેવા પ્રજા પાસે હાથીને
 વળોધો-વધેરો-હોમ યોગ અને તેની પ્રસાદી (કોળી પાવળ) પાંચ કરોડ
 લોકોને મુખે ગઈ હાથી સિંહનદીપર્મા આપ્યો ગયો ૧

બીજો યજ્ઞ હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ કર્યો રૂપાનો કળશ, રૂપાનો પાટ ને
 રૂપાનું સિંહાસન ઘેડો વધેરો સરજમા લળી ગયો (સરજનો રથ
 ઘોડા હાકે છે તે કલ્પના અનુસાર ૨) સાત કરોડને પ્રસાદ પહોંચ્યો ૨

ત્રીજો યજ્ઞ યુષ્કિષ્કિરે રચ્યો ત્રાંબાનો કળશ, ત્રાંબાનો પાટ ને
 ત્રાંબાનું સિંહાસન ગાય વધેરી (ગૌહત્યા માટે આમળા ધાર્મિક બાધ
 ન હતો તે કલ્પના આની પાછળ હશે ૨) દસ કરોડે પ્રસાદી પહોંચી
 કલ્પની કલ્પાવનર્મા ગઈ ૩

ચોથો યજ્ઞ બળિરાજાએ કર્યો માટીનો કળશ, માટીનો પાટ અને
 માટીનું સિંહાસન અન્નિયા-મકરી વધેરી બાર કરોડે પ્રસાદ પહોંચ્યો
 ગત્ય-સતસમાજ જીદી ગયો અને બકરી પડી રહી (મન-મ કે સજ્જન
 ન થઈ) કળિયુગનું આ એધાણ-પ્રમાણ છે ૪]

મહદરત્ને આગમ

[આ આગમ જોરખના ગુરુ મહદર-મલ્લેન્દ્રનાથનું છે અથમના

સમયમા નમ્હારી વચ્ચે આજના જેવા શિષ્ટાચારના બેદ ઊભા થયા ન હતા. કર્મધર્મના પિષ્ટપેષણમાં લોકો ન ઊતરતા (૧) શાસ્ત્રોની કલ્પના અનુસાર બહુ મોડેથી સગપણ કરીને પરણાવતા સભોગની વાસના તે દિવસે ભગૃત થયેની નહિ અને એકથીબીની દષ્ટિ મળતાં ગર્ભધાન રહેતું (તોળવને એ જ રીતે ગર્ભ રહેલો કહેવાય છે) ગર્ભવાસ પણ પાંચ વર્ષનો જ કલ્પાય તે ધણુ જ જીવેને ! (૨) ગાયો બેસો તે વખતે હાથી જેવડી હતી પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પશુઓ અસામાન્ય કદના હતા એની અગાડયે પણ આમાં કલ્પના નથી આવી મર્દા તેમ જ અન્ન ધાનને બદલે દૂધ પીને લોકો જીવતા એ પાછળ માનવી ગહેડાણુ કરી જમીન ખેડતો મયો એ પહેલાં પશુપાવનથી નિર્વાદ ચલાવતો એનો નિર્દેશ નથી ?]

અસલ જુગની રે આગળેં સંત રે એવેરી નર જાગતા,
અલખ ધણીના બ્યારે આરાધ કરતા આરાધે હરિ આવતા. ટેક
નર ને નારી તે દિ' લેળાં બેસી જમતાં, એક આસન પર પોહતાં,
કરમ ને ધરમ તે દિ' કણુએ પણ નો'તાં, દષ્ટિ કેશં કૂળ લાગતાં.

અસલ જુગની રે૦

પાંચ રે વરસે બાઈને પુતર જનમતો, પારણિયે પોહાડતાં,
સાઠ વરસે એનાં સગપણુ કરતા, હજારે પરણાવતા.

અસલ જુગની રે૦

ચાંદો ને સૂરજ કણુએ પણ નો'તા, હીરાના પ્રકાશ હોતા,
હીરા ને માણુક તે દિ' બહોત હતાં, શ્રીકૃણને અનુમાને રે.

અસલ જુગની રે૦

ગાયું ને લેણું તે દિ' બહોત હતાં, હાથીને અનુમાને રે,
અન્ન ને ધાન કણુએ પણ નો'તાં, દૂધ રે પીને નર જીવતા.

અસલ જુગની રે૦

સાખરમતીના જે કંઠા પર જતિની ધૂણી અને સતીનું સ્થાનક દશે ત્યાં સગ્રામ જમણે એ સમયે મારા જીવનના આધાર સમે સાયમો ઉત્તર દિશાએથી આવી પહોંચશે. ૭

કાયમ કાળગિ—કળિયુગના દૈત્યને દહીને પૃથ્વીને નિષ્કલક કરનાર સાયમો નકનક નામ ધારણ કરશે અને કળિયુગ ઉઘાડી સત યુગ સ્થાપશે એમ દેવાયત પડિત કહે છે. ૮]

સરવણ કાપડીનું આગમ

[સરવણ કાપડીના આ આગમમાં સાયમો એનું સૈન્ય એના સહાયકો વગેરેનું વિગતવાર અને મનોહારી વર્ણન છે એ સૈન્ય અને સહાયકોને સાયમાના જાનૈયા કહેવા છે તેમ જ છેલ્લી કડીઓમાં સાયમાનાં લક્ષ્ય યુગર્થા છે તે આ આગમની વિશિષ્ટતા છે]

વીરા ! જાગી શકો તો નર જગમે હો. ૯,

એકાંતે ધરો આરાધ, ગરવો આલે ગત્યને ખેસણા ૯,
વીરા મારા ! ગરવામાંથી ગેબી જાગશે, હણહણી જીકશે કેકાણ,
વીરા મારા ! હનમે જતિ વાયક ફરવે, અ જનિને જાયો આગેવાન

વીરા મારા ૦ ૧

વીરા મારા ! જોતર થકી રે સાયમો આવશે, ગદદેલડીએ મેલાણ,
વીરા મારા ! જબરી જાને રે વાલો આવશે, ઝળકે ત્રખાણ નિશાન

વીરા મારા ૦ ૨

વીરા મારા ! લીલુટે થોડે સાયમો આવશે, ઉપર સોનેરી પલાણ,
વીરા મારા ! ધૂજે ધરતી ને ખળકે સાયરા, ડુગરે ને દેવળે મેલાણ

વીરા મારા ૦ ૩

વીરા મારા ! પાય કરોડે પ્રહ્લાદ આવશે, સાત કરોડે હરચ દરાય,
વીરા મારા ! નવ કરોડે જેમલ જાનૈયા, ગાર કરોડે બળરાય

વીરા મારા ૦ ૪

વીરા મારા ! તેર મણુનાં તે દિ' તીર હોયો, અને મણુ ત્રીસની કમાન,
વીરા મારા ! બત્રીસહથ્યા જોદ્ધા જાગશે, મારા સાયબના દળમાંહી.

વીરા મારાં ૫

વીરા મારા ! સાયબો ઘાણી તે દિ' માંડશે, ફેરવે લોહા કેરી લાટ,
વીરા મારા ! નર રે તુગરાને એમાં પીલશે, એનાં રગત મશાલે બળાય.

વીરા મારાં ૬

વીરા મારા ! સાંઢણી દૂધે ત્યારે ઝશે, દૂધ હોશે રે બેડાં બાર,
વીરા મારા ! શેરડીએ કણુ તે દિ' લાગશે, તેની તોં ખીર રધાય.

વીરા મારાં ૭

વીરા મારા ! જૂનાણે જાગીડા વાગશે, વાગે ત્રંબાળુ નિશાન,
વીરા મારા ! સાયબો પરણે રે મુદરી, પરણે જિગમતે લાણુ.

વીરા મારાં ૮

વીરા મારા ! માતા કુંતા ને સતી દ્રૌપદી, હરચંદ રાયની નાર,
વીરા મારા ! સતીયું ગાવે હરિના સોયલા, બેસી દેવને હવાર.

વીરા મારાં ૯

વીરા મારા ! વિવા વિતશે મોડ થાંલલે, વરતારો ત્યારે જેજેકાર,
વીરા મારા ! શુરુચરણે સરવણુ બોલિયા, બોલ્યા આગમનાં એ ધાણુ.

વીરા મારાં ૧૦

[અર્થ :— હે સતો ! આ કળિયુગમાં જનમૃત રહીને પ્રભુનો આરાધ
કરી લેજો; મરવો ગિરનાર સાધુઓને નિર્ભયરથાન આપી બિમો છે. (ટંક)

એ ગિરનારમા સુતેલા જેમી પુરુષો જાગશે ત્યારે ઘોડા હણહણી
બીકશે. એ સમયે હનુમાનજીતિ વાચક ફેરવીને—સદેશવાહક જની મોખરે
ચાલશે ૧.

એ સમયે સાયબો ઉત્તર દિશાએથી આવશે અને મોરખી બિતરશે

એની સાથે ત્રંબાળુ અને નિશાન સહિત જંગરી જન પશુ આવશે. ૨.

સાયબો લીલા ઘોડા માથે સોનેરી પલાણુ માંડી સવારી કરશે, એ સમયે ધરતી ને સાગર ખળભળી જાડશે, તેમ જ કુંગરે ને દેવળે પડાવ પડશે. ૩.

એ સૈન્યમાં સહાયક જનવા પાંચ કરોડ સૈનિકો લઈ ને પ્રહલાદ, સાત કરોડ સૈનિકોને લઈ ને હરિશ્ચંદ્ર રાજા, નવ કરોડ સૈનિકો લઈ ને જેસલપીર અને બાર કરોડ સૈનિકો લઈ ને ખગિરાજ આવશે. ૪.

એ સૈન્ય પાસે તેર મણુનાં તીર તથા ત્રીસ મણુની કમાન હશે. એ દળમાં તીરના વાપરનારા જોદ્દા જત્રીસહસ્થા હશે. ૫.

એ સૈન્યને સંગાથે લઈ ને સાયબો લોહાની લાટ (પીલવાનો રોશ) સહિત ઘાણી માંડશે, જેમાં તુમરા માણુસોને પીલી નાખશે અને તેમનાં લોહીની મચાલો બાળશે. ૬.

ત્યારે સાંઢણીનું બાર બેડાં દૂધ થશે. શેરડી પર અનાજના કણ લાગશે. એ દૂધ અને કણની સૈન્ય માટે ખીર રંધાશે. ૭.

ત્યારબાદ જૂનાગઢમાં જાંગીના ઢોલ—ત્રંબાળુ અને નિશાન વાગશે. સવારને પહોર સાયબો સુંદરી પરણશે. ૮.

એ સમયે માતા કુંતા, સતી દ્રૌપદી અને હરિશ્ચંદ્ર રાજાની પત્ની સતી તારામતી મંદિરને દ્વારે બેસીને હરિના સોયલા—લગનગીતો ગાશે. ૯.

પ્રભુનો વિવાદ મોડ્યાબલે—વાજતેગાજતે પૂરા થશે અને ચારે બાજુ જોજોકાર બોલાશે. સરવણ બોલે છે કે આ આગમની નિશાનીઓ છે. ૧૦.]

સરવણ કાપડીનું બીજું આગમ

[સરવણ કાપડીનું આ બીજું આગમ કલ્પનાને રમણે ચડે છે અને અશક્ય વસ્તુઓને શક્ય નીરખે છે. અલગત, એ કલ્પનાઓને પણ પૃથ્વીના કોઈ અજ્ઞ વાતાવરણ—પરિવર્તનને અંગે શક્ય કદથી શકાય ખરી. સૃષ્ટિનું બાવિ—નિર્માણ કલ્પના વૈજ્ઞાનિકોની કલ્પનાઓ પાછળ

વૈજ્ઞાનિક પશ્ચાદ્ગ્રહ હોય છે જ્યારે આ આગમોને તે ન મળેલ હોઈ માત્ર કલ્પના રહે છે]

વીરા મારા ! આલ્યાં છે આગમ દૂકડાં, તમે ચેતો ચેતનહાર,
વીરા મારા ! જોઈ વિચારી સતો ચાલજો. —ટેક

વીરા મારા ! કાળી કાચલ તે દિ' ધાળી હોશે,
તે દિ' ઉજળા હોશે કાગ;

વીરા મારા ! નાગરવેલે રૂળ લાગશે,
તે દિ' નિરવિખ હોશે નાગ. જોઈ

વીરા મારા ! નાનેરો મોટરાને નહિ નમે,
નહિ રાખે માવતરની મલાજ;

વીરા મારા ! નરનાં કદાં નારી નહિ કદે,
તે દિ' શુરુ માથે ચેલાના રાજ. જોઈ

વીરા મારા ! બગલા જેવડો બળદિયે,
તે દિ' હોલા જેવડી ગાય;

વીરા મારા ! છ છ મહિનાનાં બાળક બોલશે,
એની બોલી ન સમજાય. જોઈ

વીરા મારા ! બગલા ગોષ્ઠે જ્યારે બેસશે,
તે દિ' રાણીયુ કરશે રાજ;

વીરા મારા ! પડિત જશે રે મૂરખને પૂછવા,
બોલ એના લાખે મુલાય. જોઈ

વીરા મારા ! તરકસ તીર ને તાંબણો,
ઘોડલે ચડશે કિરતાર;

વીરા મારા ! થર થર કપે મેદની,
તે દિ' ધરા ન ઝીલે વાર. જોઈ

વીરા મારા ! સાયળો ચેરણુ તે દિ' માંડચે,
 જેલશે ચોકને મેદાન;
 વીરા મારા ! નર રે તુગરાને જડુ મારશે,
 માથે મોઘરિયુના માર. જોઈ
 વીરા મારા ! ત્રણ ત્રણ જુગ આગે વહી ગયા,
 ચોથો હવે જાવનહાર;
 વીરા મારા ! સરવણુ કાપડી બોલિયા,
 આ છે આગમનાં એ ધાણુ જોઈ

[અર્થ - હે ભાઈ ! આગમ લાખેયો સમય પાસે આવી રહ્યો છે, મારે એતો અને હે સતો ! જોઈ વિચારીને ચાલજો (ટેક)

તે સમયે કાળી કામલ ધોળી ઘશે અને કાગડાં ભીજળા ધરી, નામરવેલે ફળ ચોટશે અને સર્પ વિષ વિનાના ધઈ જશે ૧

એ સમયે નાનો ભાઈ મોટાતું નહિ માને, અને (પુત્રો) માતા પિતાની મર્યાદા નહિ રાખે, સ્ત્રી પુરુષનું ઠણું નહિ કરે અને ગુરુ પર શિષ્યો અધિપત્ય બોમવશે ૨

તે સમયે બળદ બગલા જેવડો અને ગાય હોવા જેવડી ઘશે ૭ માસનાં બાળક બોલવા લાગશે (જોકે) એમની બોલી સમજી શકાશે નહિ ૩

તુગરા (પાપી) લોકોને પકડી પકડીને (લોહાની) જડું (કડીઓ) મારશે અને ઉપર મોઢરીઓના (હથોડાના) માગ મારશે. ૬

આગળ આવા ત્રણ યુગ તો ચાલ્યા ગયા છે ચોથો (કળિયુગ) પણ જવા ખેડો છે સગવળ કાપડી કહે છે કે આ (એ સમયના) એના આગમ છે ■]

વેળા બાવાનું આગમ

[વેળા બાવાનું આ આગમ પ્રત્યક્ષાણનું વર્ણન કરે છે પ્રત્યક્ષાણના ચોક્કસ સમય તરીકે 'સવત ઓગણોતરે સત્તાણું'ના ઉદયેષ માટે આ આગમ વિશેષ જાણીતું છે ત્યારે જૂનાગઢ જેવા હિંદુ ધર્મોએના સ્થાનક પર મુસ્લિમ રાજ હોઈ, આમાં 'હિંદવાણુ રાજ' સ્થપાવાની આશા મુકાઈ લાગે છે પ્રત્યક્ષાણ સમયે સાધના સાથે ચાવડ-ચામુડા માતાનો ઉદયેષ આ એક જ આગમમાં જોવામાં આવે છે]

વાણી રે માણુ માતા શારદા જશ તો જીલે ગાવા,
પથ રે માણુ ગરવા દેવનો કુંડ કામોદર ના'વા. ટેક
જિંચો ને રળિયામણો ગઢ તો ધમજો જૂનો,
જ્યાં જોઉં ત્યાં નત્ય નવો આખર ગઢ તો જૂનો. ૧
ગરવામાંથી ગેળી જાગશે બળકે નવલખા નેજ,
ઓતર થકી સાયજો આવશે લેળા મોટા મોટા જોદ્ધા. ૨
ચાવડ ચડશે રણવટે શીશ દૈત્યુના દળવા,
ખાડુ ને ખચપર લેશે હાથમાં રગત દૈત્યુનાં પીવા. ૩
જૂનાગઢની ઘજારમાં હાલે રગત ભરપૂરા,
રાણેણ રમત માડશે જિગમતે લાણુ સૂરા. ૪
અગરચ દનની હોશે આરતી અવિચળ હોશે સતપૂજ,
પૂજા ચડે કામધેનને ખાંગ નાહિ દેવે મહલાં. ૫

સવત ઓગણોતેર સત્તાણુંમા રાજ હિલ્વાણું હોશે,
ગત્યનો સેવક વેલો બાવો બોલિયા ધણી માથે ચમરછતર ઢળશે ૬

[અર્થ - શારદા પાસે જીમ્મી જરા ગાવા વાણી માગુ છુ માર્ગ
તો મરવા ગિરનારનો અને નાહીને પાવન ચવા કુંડ દામોદર માગુ છુ (ટક)

મરવો ગિરનાર લિયો ને રણિયામણો છે જેમ જોહ એમ તેના
નવના સ્વરૂપ દેખાવ છુ છતાં ગઢ તો જૂનો જ ને ? ૧

એ ગંગામાંથી જેઓ પુરુષ—નકળીક અવતાર જામશે, સાથે નવ
લાખ તેજ—વાવટા ફરખતા આવશે સાથે—અનખપુરુષ હિતર
દિશાએથી આવશે સાથે મોટા જોહા આવશે ૨

એ યુદ્ધમાં આવડ પણુ 'ત્યોનાં રગત—લોહી પીવા ખાંકુ ને ખપ્પર
હાથ ધરશે ૩

જૂનાગઢની બળરોમાં લોહી વહ્યાં જશે પ્રભુ સવાર લીગતાં યુદ્ધની
રમત આરશે ૪

યુદ્ધ પછી અગરચદનની આરતી થશે અને સતપૂજ કાયમ થશે
ગૌમાતાને પણુ પૂજા અરશે પછી ત્યાં મુલ્લા ખાંચ નહિ પાડે ૫

૧૮૮૭માં ત્યાં હિલ્વાણું રાજ સ્થપાશે જત્ય—સતસમાજનો સેવક
વેલો બાવો કહે છે કે ત્યારે પ્રભુ માથે જીવ-ચમર ઢોળનામા આવશે ૬]

લીજનમાઈનું આગમ

[લીજનમાઈ 'દેવતણખી' નામના લુહાર ભક્તનાં પુત્રી હતી અને
કુભારાણા સાથે પરણ્યાં હતાં જેમ જેમલ-તોળન, માલો-રપાદે દેવામત—
દેવલ તેમ લીજનમાઈ અને કુભારાણાનું યુગલ ઇન્દિયાસમાં હો કે ન હો
પણુ સતસમાજની વાણીમાં તો અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ લીજનમાઈના
મુખમાં આ આગમ એક સ્વપ્નના પર્ણન તરીકે સુકાયું છે એ એની એક
વિશિષ્ટતા છે, અને ફોજોના આગમન-વર્ણન સાથે પ્રત્યે ખાદ અમુક
સ્થળો બચી જશે અને ત્યાંથી સતયુગનાં પ્રવાણુ થશે એવી

ભવિષ્યવાણી એની બીજી વિશિષ્ટતા છે કળિયુગના સ્વરૂપની વચમાં ધૂસી ગયેની એક કડી અપ્રસ્તુત લાગે ॥]

- વીરા ! સૂરતા રાણીને સપનું લાઘ્ય,
એના પરભાતે પરસન (પ્રશ્ન) પૂછ્યા,
વીરા ! વેણુ વેણુ રે રાણીએ વરણુવ કીધાં,
ઈ વરણુવે કુભા રાણા સીધ્યા. ટેક
- વીરાં ! સાયભો દેખાતો આવે ઝળહળ ઝૂઝતો,
એને પગલે હાલે રે સત શૂરા,
વીરા ! નેવ નેભા ઝળકે ને પાખડ પરલે,
રેહાતા આવે કપટી ને ફૂડા. ૧
- વીરા ! પહેલી ફાળે જ્યારે હોશે જળપાણી,
બીજી રે ફાળે કાઠવ કચરા,
વીરા ! ત્રીજી ફાળે ઝીણી લોહણ બિડશે,
ચોથી રે ફાળે રવિ જાખા. ૨
- વીરા ! ત્રાંખા રે પિત્તળની ઘાણી મડાશે,
એમાં લોહા ફેરી લાડુ નખાશે,
વીરા ! કુડિયાં કપટિયાને માલીકેર પીલશે,
એના રગત મશાલુમાં બળશે. ૩
- વીરા ! પહેલો રે દીવો ગઢ ગિરનાર હોશે,
બીજો રે દીવો સિંગલદીપમાં,
વીરા ! ત્રીજો રે દીવો દરિયા ઝેટમાં હોશે,
ચોથો રે દીવો નર્મદા તટમાં. ૪
- વીરા ! ચણ્યા ઘઉં દાણા ગણ્યા વેચાશે,
ત્યારે પળીએ વેચાશે પાણી,

વીરા ! પડીકે બાધ્યા જ્યારે અન્ન તો વેચાશે,
 ત્યારે દમડે વેચાશે નારી ૫
 વીરા ! ખાસ સમુદરમાં ગીઠી વીરડી હોયે,
 એવી કળિયુગની નિશાની,
 વીરા ! શઠોડુના કુળમાં લીળલબાઈ જોડ્યા,
 ઇ તો જોખ્યા છે આગમ વાણી ૬

[અર્થ - સૂરતા (જેનું એક ધ્યાન થયું છે તેના લીળલબાઈ)
 રાણીને સ્વપ્નું આનું એ વિષે સવારે પૂછતાં રાણીએ બધું વર્ણન કર્યું
 અને કુલા રાણા એ સાંભળીને મુક્તિ પામ્યા (દેક)

(સ્વપ્નામાં શું દેખાયું ?) સાયમો પ્રકાશિત સ્વરૂપે જૂઠતો આવે
 છે પાછળ સત અને યશ ચાલ્યા આવે છે સાથે નવ નેત્ર ઝળકતા
 આવે છે ને પાખડનો મનય થતો આવે છે કપડી ને ફૂડા કપાતા
 આવે છે ૧

(સાયમાની) પહેલી ફાળ આવતી હોય છે ત્યારે જળમબાકાર
 હોય છે ખીજી ફાળને વખતે (પૃથ્વી પર પથસયેવા જળના) કાઢવ
 કયરા થઈ જશે ત્રીજી ફાળ આવતા તો એમાંથી ધૂળના વટોળ ઊઠશે
 અને ચોથી આવતાં એની ખેપટથી સૂર્ય પણ ધૂધજો-ઝાંખો થઈ જશે. ૨

એ પછી સાયમો પિત્તળની ધાણી માંડીને એમાં લોહાની લાટ
 નાખશે અને ફૂડા-કપડી લોહોને પીળી નાખશે અને એમનાં લોહીમાંથી
 મશાલો બાળશે ૩

આ પછી પહેલો દીવો મઢ-ગિરનાર માથે પ્રકટ થશે, ખીજો દીવો
 સિગનકીપમાં (લકારમાં) ત્રીજો દીવો દરિયાના ખેટમાં અને ચોથો દીવો
 નર્મદા નદીને તીરે થશે (આ ત્યારે જગ્યાઓ ધર્મના સ્થાનક જેવી
 હોઈને) ૪

કળિયુગના સમયમાં અનાજ ઝણીને વેચાશે પાણી પળાએ પળાએ,

અન્ન પડીકે અને સ્ત્રી પૈસે વેચાશે (મતલબ કે દુર્ભિક્ષ પ્રવર્તશે અને સ્ત્રી વેચવા જેવો કઠણ સમય આવશે) ૫.

ખારા સમુદ્રમાં એકાદ મીઠી વીરડીરૂપ આ ધર્મના રચનાક હશે આ કળિયુગની નિશાની છે રાહોડોના કુળમાં લીંગલખાઈ આ આગમ-વાણી બોલે છે :]

સહદેવ જોષીનું આગમ

[સહદેવ જોષીના નામાચરણવાળુ આ આગમ કળિયુગના સમાજની સ્થિતિ વર્ણવી, એના યુગથી બચવા પાંડવો પાસે હિમાળો ગળવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરે છે આ પત્રી એક બીજુ આગમ બોલાય છે, જેમાં પાંડવો હિમાળો શા માટે ગળવા મયા તેના કારણરૂપે કળિયુગનું વિગત વાર વર્ણન શકર પાર્વતીજીને કહી સંભળાવે છે]

હે... છ આદિ ભગતિ સન્યાસની કાંક કાક ઋષિએ જાણી, એવી ભગતિને ભૂલી કરી જરણાની જાળ તો બધાણી, નરના નિવેડા વા'લો માગશે, માગશે હાં ...

પોશ રે પરમાણુ પાડવ ! જાગશે, જાગશે હાં
કેકે મડદંગ બાવો બાધશે, ભગત કરશે ભેળા,
શેરીએ ને ગલીએ પોકારશે, કેઈ ધાવ મારા ચેલા. આદિં
મુમન, મૂઝા ને મરકરા, આવી ભગતિમા ભળશે,
પોતાના ગુરુને છોડી કરી, ગુરુ કેઈ બીજાને કરશે આદિં
સાસરા સામી વહુ બોચરે, કૂડી વરતિ (વૃત્તિ) બધાશે,
બાપનું કહ્યું બેગે નહિ કરે, એવાં કળબુગ નિશાને. આદિં
ભિયા કુળની સુદરી, નીચા કુળમાં વરશે,
પોતાના ધણીને છોડી કરી, અવર સાથે ફરશે આદિં
કહે સહદેવ રાજ્ય પ્રમને, આપણે હિમાળો ગળીએ,
આવતા કળિયુગને છોડી કરી, પ્રભુના ચરણમાં ભળીએ. આદિં

વીરા ! પડીકે બાધ્યા જ્યારે અન્ન તો વેચાશે,
 ત્યારે દમઠે વેચાશે નારી ૫
 વીરા ! ખારા સમુદરમા મીઠી વીરડી હોશે,
 એવી કળિયુગની નિશાની,
 વીરા ! રાઠોડુના કુળમા લીળલભાઈ બોલ્યા,
 ઇ તો બોલ્યા છે આગમ વાણી ૬

[અર્થ - શરતા (જેનું એક ખાન થયું છે તેવાં લીળલભાઈ) રાણીને સ્વપ્નુ આવ્યું એ વિષે સવારે પૂછતાં રાણીએ બધું વર્ણન કર્યું અને કૃષ્ણ રાણા એ સંકળીને મુક્તિ પામ્યા (ટેક)

(સ્વપ્નામાં શું દેખાયું ?) સાચમે પ્રકાશિત સ્વરૂપે મૂઝતો આવે છે પાછળ સત અને શરા માલ્યા આવે છે સાથે નવ નેમ્મ ઝળકતા આવે છે ને પાખડનો પ્રનમ થતો આવે છે કપડી ને કૂડા કપાતા આવે છે ૧

(સાચમાની) પહેલી ફોજ આવતી હોય છે ત્યારે જળબબાકાર હોય છે ખીછ ફોજને વખતે (પૃથ્વી પર પયરાયેલા જળના) કાદવ કચરા થઈ જશે ત્રીજી ફોજ આવતા તો એમાંથી ધૂળના વટોળ ઊડશે અને ચોથી આવતાં એની ખેપટથી સૂર્ય પશ્ચ ધૂધળો-ઝાંખો થઈ જશે ૨

એ પછી સાચમે પિતળની ઘાણી માંડીને એમાં લોઢાની લાટ નાખશે અને કૂડા-કપડી લોડીને પીલી નાખશે અને એમનાં લોઢીમાંથી મશાલો બાળશે ૩

આ પછી પહેલા દીવો ચંદ-ગિરનાર માથે પ્રકટ થશે ખીજે દીવો સિમનદીપમાં (સકામાં) ત્રીજો દીવો દરિયાના બેટમાં અને ચોથો દીવો નર્મદા નદીને તીરે મશે (આ ચારે જગ્યાએ ધર્મનાં સ્થાનક જેવી હોઈને) ૪

કળિયુગના સમયમાં અનાજ ગણીને વેચાશે પાણી પળાએ પળાએ,

પણ સરખું, સ્થાન મળ્યું છે અને મુસ્લિમો પોતાના ધર્મને ઉપાસતાં છતાં એકરૂપ થઈને રહ્યા છે.

‘ગત્ય—સંતસમાજનો મહામેળો’ મળવાનો હોય ત્યારે કાશી, જૂનાગઢ, મેવાડ, રણપૂત્ર અને કાળાંબે હિંદુ સંતોને વાયક—તેડુ જાય છે તે જ રીતે દિલ્લી શેર કતીબશા ખાદશા અને હુરમખાઈ ને પાણી વાયક જાય છે.

“ વાયક દિલ્લી શેર જાય,

કતીબશા ખાદશા ને હુરમખાઈ આવશે હો. ”

અનેક દેવદેવીઓથી ભરચક ખતેલા હિંદુધર્મમાં ‘મોટો પથ’ કશી મૂર્તિના આલયન વગર, એક જ પરબ્રહ્મ પ્રભુને જ્યોતિસ્વરૂપે આરાધે છે; કદાચ દીનધર્મની લગભગ વહેતી આ ધર્મસંસ્થાને કારણે મુસ્લિમ ઓલિયાઓ આ ધર્મ સાથે એકરૂપ બની ગયા હોય તો ના નહિ.

એકબીજાના ધર્મની અદ્ય

અને તે જ કારણે આ પંથના ફક્ક સંતોના અખાડામાં મુસ્લિમ ઓલિયાઓનું આગમન અને સર્ધિઓના તકિવામાં હિંદુ સંતોનું મન સોરઠમાં તદ્દન ગ્વાલાવિક વર્તન હતું એકબીજાને ત્યાં સર્ધિઓ—સંતો શિષ્ય—સમૂહ સહિત જાય, ખુલ્લા દિવસો ધર્મચર્ચા થાય અને ‘એક-નામધણી’નો જાણ સાથે એસી કરે એ સોરઠમાં રાજની વાત હતી. હિંદુ સંત સર્ધિની નમાજ અને તસબીની અદ્ય કરે અને સર્ધિ હિંદુ સંતની બજન-માળા અને એકતાનાની અદ્ય કરે એ સ્વાભાવિક ખેતદિલ વ્યવહાર છે.

આવા એકમેકના મિલનથી એકબીજાનાં ધર્મનાં સુંદર તરવો એકબીજાએ સહેજે અપનાવી લીધાં દેખાય છે. સૌરાષ્ટ્રનાં બજનોમાં ‘પિયાલા’નું આગમન સફીવાદી સર્ધિઓના સંસર્ગથી આગ્યું દેખાય છે. આ સિવાય એ બજનોમાં અધકચરી હિંદી-હિંદી ભાષાની ઇંદ પશ્ચ સર્ધિઓના સહવાસનું કારણ લાગે છે. સાહેબ, નર, પીર, સર્ધિ-વગેરે

[અર્થ :- મૂળ, સાચી ભક્તિ સંન્યાસની છે. કોઈ કોઈ ઋષિ એ જાણના પણ હવે એ જૂલી જવાથી સંસાર-મગ્ન બધાઈ ગઈ છે. પ્રભુ મનુષ્યો પાસેથી નિવેડા-દિસાગ માગશે અને હે પાંડવો ! સમય અનુસાર પ્રભુ જન્મ ધરશે. ૧.

કેડે તમલાં બાંધીને ચુરુ મારો, ભડતો બેંગા કરશે અને રોરીએ ગધીએ પોકારીને પોતાના ચેલા યવા લોકોને પોકાર કરશે. ૨.

મુંમન-અદાંદારી, મૂંડા-ધર્મદીન અને મસ્કરા લોકો પંથ-ધર્મમાં ભગશે. પોતાના ચુરુને છોડી, તેઓ બીજાને ચુરુ જનાવ્યા કરશે. ૩.

સસગ સામે વડુ બોલશે સસરાની કુંદછિયશે. બાપનું કહ્યું દીકરો નદિ કરે. આ કળિયુગની નિશાની છે. ૪.

જોંયા કુળની કન્યા નીચા કુળમાં વરશે અને પોતાના પતિને છોડી બીજાઓ સાથે રૂપો કરશે. ૫.

સદેવ ધ્રમ-યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે યાવો આપણે હેમાલો ગળાએ અને આરા કળિયુગથી ગમીને પ્રભુચરણમાં ચરણ લઈએ. ૬.]

પણ સરખું રથાન મળ્યું છે અને મુસ્લિમો પોતાના ધર્મને ઉપાસતાં છતાં એકરૂપ થઈને રહ્યા છે.

‘ગાય—સંતસમાજનો મહામેળો’ મળવાનો હોય ત્યારે કાશી, જૂનાગઢ, મેવાડ, રસૂળ અને કાળાબો દિંદુ સતોને વાયક—તેહુ જાય છે તે જ રીતે દિલ્લી શેર કતીબશા બાદશા અને હુરમખાઈ ને પણ વાયક જાય છે.

■ વાયક દિલ્લી શેર જાય,

કતીબશા બાદશા ને હુરમખાઈ આવશે હો જી. ”

અનેક દેવદેવીઓથી ભરચક બનેલા દિંદુધર્મમાં ‘મોટો પથ’ કશી મૂર્તિના આલયન વગર, એક જ પરબ્રહ્મ પ્રભુને જ્યોતિસ્વરૂપે આરાધે છે; કદાચ દીનધર્મની લગોલગ વહેતી આ ધર્મસરણીને કારણે મુસ્લિમ ઓલિયાઓ આ ધર્મ સાથે એકરૂપ બની ગયા હોય તો ના નહિ.

એકખીજના ધર્મની અદખ

અને તે જ કારણે આ પથેના ફક્ક સતોના અખાડામાં મુસ્લિમ ઓલિયાઓનું આગમન અને સાર્થિઓના તકિવામાં દિંદુ સતોનું ગમન સોરઠમાં તદ્દન સ્વાભાવિક વર્તન હતું એકખીજને ત્યાં સાર્થિઓ—સતો શિષ્ય—સમૂહ સહિત જાય, ખુલ્લા દિલથી ધર્મગર્ભી થાય અને ‘એક-નામધણી’નો જાપ સાથે બેસી કરે એ સોરઠમાં રોજની વાત હતી. દિંદુ સંત સાર્થિની નમાજ અને તસખીની અદખ કરે અને સાર્થિ દિંદુ સંતની બજન-માળા અને એકતાગાની અદખ કરે એ સ્વાભાવિક ખેલદિલ વ્યવહાર છે.

આવા એકબેકના મિલનથી એકખીજના ધર્મનાં સુદર તરવે એક-ખીજએ સહેજે અપનાવી લીધાં દેખાય છે. સૌરાષ્ટ્રનાં બજનોમાં ‘પિયાલા’નું આગમન મફીવાદી સાર્થિઓના સંસર્ગથી આશુ દેખાય છે. આ સિવાય એ બજનોમાં અધકચરી દિંદો—છદ્દ બાવાની ઈંટ પણ સાર્થિઓના સહવાસનું કારણ લાગે છે. સાહેબ, નર, પીર, સાર્થિ-વગેરે

સાધુને ઘેર આપણ ચોરી નવ કરીએ,
 એની વસ્તુ માગી માગી લઈએ રે. ૧
 મનમાં મેલ, કમરમાં છે કાતી,
 કાતી કાઢી નાખો તો આપણ મળીએ રે. ૨
 સોના કેરા મહેલ, રૂપા કેરા પ્રાણા,
 એને ઝાંખરની વાડું નવ કરીએ રે. ૩
 બાર બાર મેઘ એકધારા વરસે,
 આવાં અણુગળ નીર નવ પીએ રે. ૪
 તનહૂંદાં તાળાં, અકલહૂંદી ફૂંચી,
 એને ઢાબર ઢાંકણ નવ દઈએ રે. ૫
 ડાળાં તે જળનો માલા ! સંગ નવ કરીએ,
 નિર્મળાં નીરે નિત નાહીએ રે. ૬
 કહે રે કતીબશા સુણ બે શહોળ માલા,
 આપણે ગુરુણ તારે તો આપણ તરીએ રે. ૭

[અર્થ :—હે માલદે ! શીડો અને બજન કરી કરીને (આ સંસાર-માયામાંથી) છૂટો. આ (પંથ) માર્ગ ધણો વસમો છે. સાધુને ઘેર ચોરી ન કરીએ. ત્યાં જે વસ્તુ જોઈતી હોય તેં મોટેથી જ માગી લેવી (સંત કોઈ ચીજની ના ન પાડે). (૧) મનનો મેલ અને કમરમાં છુપાવેલી કાતી કાઢી નાખો તો આપણે મળીએ. (૨) આ (દેહસ્વરૂપી) સોનાના મહેલને રૂપાનો પ્રાણો છે. એને ઝાંખરની (દુર્જિતિની) વાડ ન કરાય. (૩) (પ્રભુસ્વરૂપે) બાર બાર મેઘ એકધારા વરસે છે ત્યારે (દુર્જિતિ સ્વરૂપી) અણુગળ પાણી ન પીવાં ધટે. (૪) (આ આત્માના મહેલને) તનનાં તાળાં છે અને અકલની ફૂંચી છે. (એને) શૂઝાશૂખ ઢાંકણાં દેવાં ન ધટે. (૫) (દુર્વાસનારૂપી) ડાળાં પાણીનો સંગ કરવો ન શોભે. નિર્મળ જળથી જ નાહવું જોઈએ. (૬)

જંતર પડયું રે માણેકચોકમાં, તૂટી પડયા છે એના તાર રે;
જંતર બિચારું કયા કરે, ગિયો એનો બળવનહાર રે.

વિના ર૦

સતગુરુએ મારી અમને શારડી, ઊતરી ગઈ આરમપાર રે;
ઘાયલ કીધાં અમારાં પીંજરાં, જીવડા તું થાજે હુસિયાર રે.

વિના ર૦

પંદિત ભૂયો પોથી વાંચતો, કાજડો ભૂયો છે કુરાન રે;
કાજ રે મામદશાની વિનતિ, મુણી લેજો ગરીબનવાજ રે.

વિના ર૦

(૬) પોથી વાંચતા પડિન પણ જગતની માયામાં ભૂતા પડ્યા છે અને કુગન વાંચતા કાજી પણ જૂલ્યા છે હે ગરીબનવાજ ! કાજી મામદશાની (અરણ્યાગનિ) વિનતિ સાંભળજો (૭)]

હીરલશા સાર્ધનું લગ્ન

[આ લગ્નના રચનાર હીરલશા સાર્ધ જૂનાગઢમાં ધર્મ ગયા કહેવાય છે હજી પણ ત્યાં મુકરના પડખે તેમની જગ્યા 'હીરણ્ણીશા સાર્ધની જગ્યા' તરીકે જાણીતી છે નવાન મહોમતખાનના એ ગુરુ હતા અને રસૂનખાનજીને અમગજ દીવાન વજેરે કર્મચારીઓ આ સાર્ધની જ જગ્યામાંથી ગાદીએ ખેસાડવા માટે તેડી લાવેલ કહેવાય છે. એમનું આ લગ્ન અર્ધ પ્રેમ-વિરહ તથા અર્ધ વૈરાગ્યને પ્રમેષિ છે]

હંસલા ! જોખન કીધા મારા બાકરા, કેને કહું દિલડાની વાત.

હંસલા૦

એક રે અધારી મારે ઝોરડી, બીજી મારે વેરણ રાત.

હંસલા૦

પિયુ વિનાનો મુનો મારા ઢોલિયો, પલગે પછાડુ ઠાલા હાથ.

હંસલા૦

મનવો જાણે મોજું માણશુ, હૈડામાં રહી ગઈ હામ.

હંસલા૦

સોનું ધારીને હંસલા સગ. કર્યો, કર્મે નીવડ્યું કથીર

હંસલા૦

સાર્ધ રે હીરલશાની વિનતિ, સુણી લ્યો ગરીબનવાજ.

હંસલા૦

[અર્થ - હે જીવ ! મારુ યૌવન તો જર્જરિત થઈને ગયું; આ દિલની વાત કેને કહું ? (૧) અધારી ઝોરડી છે મારા રાત છે પિયુ (પ્રભુના ગિલન) વિનાના મારા આ ઢોલિયા પર ઠાલા હાથ પછાડી

ગતી છું (૨) મનમા તો મોજ માણવાની ઈચ્છા હતી પણ એ લામ
 હૈયામાં જ રહી ગઈ. (૩) હે જીવ ! સોનું ધારીને (આ દેહનો) મંગ કર્યો,
 પણ એ તો કયાં નીવડ્યું છે (૪) હે મરીમનવાળ ! સાંઈ હીરલક્ષ્મીની
 આ વિનતિ સાંભળી લેજો. (૫)]

[૫]

માર્ગીપંથની વાણી

નથી થયો. અવગત મૂળ સ્વરૂપ તો લગભગ નાશ પામ્યું છે

વિચારીને માત્ર વાણી દ્વારા ગાર્હ ને આચારમાં સાધક થતા બનવાને બદલે બ્રહ્માચાર સુધી પહોંચી ગયેલ શક્તપથમાં સાધકાના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવતા - પશુઅધિકારી વીરઅધિકારી અને દિવ્યઅધિકારી પશુઅધિકારી પચમકાર દ્રવ્યનું સેવન કરી શક્તા મઘ, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન વીર અને દિવ્યના અધિકારો તો ઘણા કષ્ટસાધ્ય હતા એથી જ્યારે અનાધિકારીઓ આ પથમાં લગ્યા ત્યારે પશુઅધિકાર અને પચમકાર જ આચારમાં રહ્યા. મૂળ તો શક્તદર્શન અદૈતવાદી છે. પશુ શક્તિની ઉપાસના માટેના જે સાધનો છે તેનું રહસ્ય ન સમજતાં સ્ત્રીને વિશેષે રથૂગ રીતે ઉપાસવામાં આવી અને ધીમે ધીમે મા ચિન્મયી આનંદમયીનું સ્વરૂપ જુવાણું

માર્ગીપંથના ધડતરકાળમાં એનું વીરત્વ અને દેવત્વ જળવાઈ રહ્યાં હોય તેનું એમના સાધકો અને સાધકોની વાણી ઉપરથી લાગે છે માર્ગીપંથના કોટવાળ ખીમરાનું એક જ લક્ષન જોઈએ :

ગઢ ઢેલડી મોબર,

ખીમરાની તરિયા પાણી સાંચર્યા હે છ.

રણુશી થોડાં પાવા જાય,

અવળા સવળા રેવત જેલવે હે છ.

સતી તમે કેના ઘરની નાર,

ક્રિયા ને અમીર ઘરની નારડી હે છ.

અમે છીએ જાતનાં ચમાર,

ચૂંથિયે ગાયુનાં અમે ચામડાં હે છ.

છેડલો અડચો સતીને બેડલે હે છ.

રાજ તારાં અગ અભડાય,

તારી રે રૈયત તારી હીકરી હે છ.

રહી છુ (૨) મનમા તો મોજ માણવાની ઈચ્છા હતી પણ એ હામ
 હૈયામાં જ રહી ગઈ. (૩) હે જીવ ! સોનું ધારીને (આ દેહનો) સંગ કર્યો,
 પણ એ તો કથીર નીવડ્યું છે (૪) હે ગરીમનવાળ ! સાર્થ હોરલશાની
 આ વિનતિ સાંભળી લેજો (૫)]

[૫]

માર્ગોપયની વાણી

માર્ગોપય આમ તો શક્ત સપ્રદાયનો જ લૌકિક પ્રકાર છે અને
 આ શક્તપથ ધણે અટપટો તથા મહન છે ચક્રિતપૂજા અસુરયુગ
 જોટની પુગણી છે પણ એનાં સ્વરૂપો તો ભારતનાં લમબગ તમામ
 ધર્મેને સ્પર્શે છે શક્ત સપ્રદાયનું વિપુલ સાહિત્ય વેદની મનસ દિતામાં,
 બ્રાહ્મણોમાં, આત્મ્યકોમાં, ઉપનિષદોમાં, તત્ત્વોમાં અને પુરાણોમાં પડ્યું
 છે એ બધા ઉપરથી દી૦ બા૦ નર્મદાચક્ર દેવચક્ર મહેતાએ ' શક્ત
 સપ્રદાય ' ઉપર એક અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ પણ આપ્યો છે એટલા પછી
 પણ શક્તપથના વામાચારે નીચલા ચરોમાં ફીક ફીક વિકૃતિઓ પેસાડી
 છે, એનો બચાવ થઈ શકે તેવું નથી શક્તપથની મહનતાને પામવા
 જોટની સમજણના અભાવે પણ એમ બન્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે
 આ શક્તપથ(લોકો જોને મહાપથ, માર્ગોપથ, નિળ્લર ધર્મ વગેરે
 નામે ઓળખે છે)ના લૌકિક સ્વરૂપ માર્ગોપથમાં પણ ધણા સાધકો
 થઈ ગયા છે વાણી એ જ એમનો વેદ મહાપથ છે ને પરપરા એ જ
 એમનું શાસ્ત્ર

આ માર્ગોપથ એક કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં અતિ વ્યાપક હતો એ
 ઠાળના એટલે કે મધ્યયુગ અને એના અંત બાગે થયેના વિવિધ સપ્રદા
 યના સાધુ-ગંતો ઉપર પણ એની અસર હતી, તે આપણે એમનાં
 બાજનોમાં જોઈ એ છીએ આ માર્ગોપથના આચાર અને વિચાર ઉપર
 પુરતકો ભરાય તેટલી સામગ્રી પડી છે આજે આ પથ છેક નાબૂદ

નથી થયો અનન્ત મૂળ સ્વરૂપ તો લગભગ નાશ પામ્યું છે

વિચારીને માત્ર વાણી દ્વારા ગાઈને આત્મારમાં સાધક શરૂ બનવાને બદલે બ્રહ્માચાર સુધી પહોંચી ગયેન શાકતપથમાં સાધકાના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવતા પશુઅધિકારી વીરઅધિકારી અને દિવ્યઅધિકારી પશુઅધિકારી પચમકાર દ્રવ્યનું સેવન કરી સકતાં મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન વીર અને દિવ્યના અધિકારો તો ધણા કષ્ટસાધ્ય હતા એથી જ્યારે અનધિકારીઓ આ પથમાં ભળ્યા ત્યારે પશુઅધિકાર અને પચમકાર જ આચારમાં રહ્યા મૂળ તો શાકતદર્શન અદૃતનાદી છે. પશુ શક્તિની ઉપાસના માટેના જે સાધનો છે તેનું સ્વરૂપ ન સમજતાં સ્ત્રીને વિશેષે સ્થૂગ રીતે ઉપાસવામાં આવી અને ધીમે ધીમે મા ચિન્મયી આનંદમયીનું સ્વરૂપ જુમાયું

માર્ગીપથના ધડતરકાળમાં એનું વીરત્વ અને દેવત્વ જળવાઈ રહ્યા હોય તેવું એમના સાધકો અને સાધકોની વાણી ઉપરથી લાગે છે માર્ગીપથના કોટવાળ ખીમગાનું એક જ લગ્નન જોઈએ :

ગઢ ઢેલડી મોભર,

ખીમરાની તરિયા પાણી સાચર્યા હે છ.

રણુરી ઘોડાં પાવા જાય,

અવળા સવળા રેવત ખેલવે હે છ.

સતી તમે કેના ધરની નાર,

ક્રિયા ને અમીર ધરની નારડી હે છ.

અમે છીએ જાતનાં ચમાર,

ચૂથિયે ગાયુના અમે ચામડા હે છ.

છેડલો અડચો સતીને જોડલે હે છ.

રાજ તારાં અગ અલડાય,

તારી રે રૈયત તારી દીકરી હે છ.

અનુમતિ જોઈએ એ અનુમતિ મળ્યા પછી જ રાજ સ્થુદીને પરમોદ
વામાં (દીક્ષા દેવામાં) આવે છે

લોકાચારની તરવીર

આ જળનમાં તે સમયના લોકાચારની તસ્વીર પડી છે મતિબ્રહ્મ
માનવીનો સ્વર્ગ-ભક્ષે ને પછી એ રાજ હોય !-એવો સ્વર્ગ અદ્વૈતમાં
અદ્વૈત ચમારતે માટે પણ બ્રહ્મકારી છે એવા રાજની જાયામાં રહેવું
સલામત નથી એવો રાજ દોષ કરે તેની સામે લોકોનો હાહાકાર
જગાવવા જીવતી સમાધ લેવાય એવો રાજ પરિતાપ પામે તો અદ્વૈતને
ધેર પણ આવી જિભો રહી કામા માગે, જીવતો દરનાઈ જવા તત્પર
થાય, અને એવા રાજને 'નુગરા' મળી ધર્મપથે ચિયરવું હોય તો
એકાદ માણસની પાસે જીદ લીધે ન બની શકે એની પુનઃપ્રતિષ્ઠા પામવા
માટે તો સાચા દીક્ષિત બનવું પડે

નુગરા માણસનો છોડો અડતાં સમાધ લેવાની તૈયારી કરે એવું
પ્રમળ અને શુદ્ધ ઓશકિતનું એ સ્વરૂપ હતું સાધકના અધિકારો પણ
ચુરુજનો જ નક્કો કરતા માર્ગીયનો મમે તે અનુયાયો એની પ્રત્યેક
વિધિમાં પ્રેસી ન શકતો આતરશુદ્ધિની ખાતરી પછી જ શિષ્યને પર
મોહવામાં આવતો

“ બીજ રે થાવરનો જામૈયે રચાવ્યો,

ત્યારે તેડાવો રૂપાંદે રાણી રે.”

આમ ‘બીજ’ના ઠેર ઠેર ઉલ્લેખો આવે છે બીજની રાત્રિ અને શનિવારનો દિન બારે પવિત્ર મનાય છે ખાસ કરીને અષાઠ સુદ બીજ અને મહા સુદ બીજ એ મહાબીજ કહેવાય છે. શનિવાર શા માટે આટલું મહત્વ ધરાવે છે તે નથી સમજાતું પણ બીજ એ પ્રકાશનો પહેલો દિવસ ગણાતો હોવાથી મહિમાવત ગણાય છે એ જ રીતે એનો આકાર શુભાંત્ર જેવો હોવાથી પણ પવિત્ર મનાયેલ કહેવાય. ■ ન્યારે શાકાપચર્મા વિમર્શ શક્તિનું શાકત પરિનિર્દુન જે યત્ર છે તેના ત્રિકોણ વચ્ચે રક્ત્ય હોય છે ત્રિકોણના ઉપરના ભાગને અપર-ખિદુ કહે છે, બીજા ખૂણાને નાદ કહે છે, ન્યારે ત્રીજા છેડાને બીજ કહેવામાં આવે છે સંગા એવી છે કે અપરખિદુ એટલે એતનમય, નાદ છે તે જડાજડ ■ અને બીજ છે તે જડ છે આ ત્રણેય તત્ત્વો એક મેકમાં ગૂંથાયેલાં છે. આ ત્રણ રેખા વડે જે ત્રિકોણ થાય છે તેને તાત્રિકો ત્રિપુર બીજ કહે છે દરેકમાં જુદી જુદી અનુક્રમે ઉન્નત બનાવતી શક્તિઓનું આરોપણ કરવામાં આવે છે આ શક્તિબીજમાંથી અનેક મત્રો ન કળ્યા છે. તાત્રિકો તેને દશમહાવિદ્યા કહે છે

જેમ બીજનો મહિમા તેમ પૂજન કે ઉપાસના ન્યોતને તો આપણે આગળ ચર્ચા ગયા છીએ ન્યોતને જ ઈશ્વરના-શક્તિના પ્રતિકરૂપ તેઓ માને છે માર્ગોપચના સેકડો ભજનોમાં આ ન્યોત સ્વરૂપને ઉપાસેલ છે : જેમકે

“ એવી જળહળ ન્યોતું ભગી રે ”

“ એવી ન્યોતું ને અજવાળે રે. ”

‘ “ ન્યોતું સ્વરૂપી બાવો પાટ પધાર્યા. ” વગેરે.

શાકાપચ્છીને સ્ત્રીસ્વરૂપ અને પુરુષને પુરુષસ્વરૂપ જ માને છે. કોઈ દુન્યવી સજપણમાં તેઓ માનતા નથી. સ્ત્રીને શક્તિસ્વરૂપ

અનુમતિ જોઈએ એ અનુમતિ મળ્યા પછી જ રાજ સ્થુરીને પરમોદ
વામાં (દીક્ષા દેવામાં) આવે છે

લોકાચારની તસ્વીર

આ બ્રમ્હનમાં તે સમયના લોકાચારની તસ્વીર પડી છે મતિબ્રહ્મ
માનવીનો રૂપરૂપ-ભાસે તે પછી એ રાજ હોય ।-એવો રૂપરૂપ અદ્વૈતમાં
અદ્વૈત ચમારને માટે પણ બ્રહ્મકારી છે એવા રાજની છાયામાં રહેવું
સલામત નથી એવો રાજ દોષ કરે તેની સામે લોકોનો હાહાકાર
જગાવવા જીવતી સમાધ લેવાય એવો રાજ પરિતાપ પામે તો અદ્વૈતને
ધેર પણ આવી જામે રહી ક્ષમા માગે જીવતો દુઃખાર્થી જવા તત્પર
થાય, અને એવા રાજને 'નુગરા' મગી ધર્મપથે વિચરવું હોય તો
એકાદ માણસની પાસે જીવ વીધે ન જાતી શકે એવો પુનઃપ્રતિષ્ઠા પામવા
માટે તો સાચા દીક્ષિત બનવું પડે

નુગરા માણસનો છેડો અડતાં જ સમાધ લેવાની તૈયારી કરે એવ
પ્રમળ અને શુદ્ધ સોશક્તિનું એ સ્વરૂપ હતું સાધકના અધિકારો પણ
શુરુજનો જ નક્કો કરતા માર્ગપથનો ગમે તે અનુયાયી એની પ્રત્યેક
વિધિમાં મેસી ન શકે તો આંતરશુદ્ધિની ખાતરી પછી જ શિષ્યને પર
મોહવામાં આવતો

બીજા ધર્મ નિઙ્ઠિયા ધર્મ પણ એને કહેવામાં આવે છે માર્ગી
પથમાં બીજનો ભારે મોટો મહિમા છે

“બાર બીજના ધણીને સમરુ, નકલક નેજા ધારી રે”

એ જ રીતે

“બીજ રે ધરમનો મહિમા ■ મોટો, સુખે કહ્યો નવ જાય”

“બીજ રે બધૂકડી ને પ્રેમના પલીતા,

અમને જ્ઞાન જલોલી લાગી રે”

“બીજ રે યાવરનો દિન જલો, કાઈક સુકૃત કરીએ”

ઉપાસનારો છે માર્ગીપથમાં ધણી મુસ્લિમ સતી પણ થઈ ગયા છે તે આપણે જોયું આ માર્ગીપથ કચ્છ, ઔગણ્ડ અને મારવાડ સુધી લગભગ એક જ સ્વરૂપ ધરાવતો હતો. માર્ગીસાધુઓનાં 'વાયક' એટલા વિસ્તારમાં જતાં ને આવનાં તે એમનાં ભજનોમંથી દેખાય છે.

શક્તપથના આ ફાટાનું—માર્ગી સપ્રદાયનું ધડનર કોણે કંઈ તે જાણવા નથી મળતું વળી એ પથના જે સતી-સાધકો થઈ ગયા તે એક જ કાળમાં થયા કે ઓછાવધતા અતરે થયા તે પણ જાણવા નથી મળતું એટલું જ કહી શકાય કે એ સાધકોની હયાતીમાં માર્ગી પથની શુદ્ધિ જળવાઈ રહી હશે એમના એક ભજનમાં એમના લગભગ બધા સાધકોનાં નામ આવી જાય છે એ ભજન પણ ખીમરા કોટ વાળની સ્ત્રી દાળણદે અને દેનડીના રાજા રાવ રણુશીને લગતું જ છે. ઢેલડી નગર મોહાર, સતી રે દાળણદે પાણી સાચ્યાં, રાજા સરે શણુગાર, રાવત રણુસિંહ ઘોડા ખેલવે, રાજાનો ઊઠયો રૂમાલ, આવી ભરાણો દાળણદેને ખેડે, ખેડેલું ફરે રે અંકાશ, તુમરા માણસનો પાલવ અઠયો ખીમરા સમાયું ગળાવ, સમાયું ગળાવો આપણા સાચની, સતી કિયો રે અપરાધ, શા રે અપરાધે સમાયું લિજિયે? પાણી ગિયા'તા તળાવ, તુમરા માણસની નજરુ પડી, થહેરમા સંલગાણી વાત, સતી રે દાળણદે નહિ જીવે ખજરુ રણુશીને થાય, આવી રે ઊભા ખીમરાને આગણે, શે'રમા તુમરુ છે કોણ? તુમરા માણસને ઘાણીએ પીલીએ, તુમરા રાજા કહેવાય, અવરને રે દોષ નવ દિજિયે, સતી મને રે પરમોદ, નહિ તો આણુ રે તણુ તારે આગણે રાજા, મેલો તમે હઠ, ગત્ય રે ગગાને આપણે પૂછીએ, તેડાવ્યા હલુમો કોટવાળ, ગત્ય રે ગગાને વાયક મોકલે,

“ ખાર જોજનમાં દિસે હરિનો માંડવો
 ત્યાં નોતર્યા વણું અઢાર,
 હનુમો જતિ વાયક ફેરવે
 હોશે નવખંડમાં જાણુ,
 જાગી શકે તે મરહો જાગજો
 એક મન કરોને આરાધ. ”

માર્ગોપદંથી વ્યાપક, વિશાળ અને સમાનતાની આવના હિપરના
 બજનમાં વ્યાપક થાય છે.

પાટમાં એક બાજોઠ ઢાળવામાં આવે એના માથે લીલું પાથરણું
 હોય. પાથરણું માથે ચોખાની રંગોળી જેવી આકૃતિઓ દોરી હોય.
 એની વચમાં મોટી જ્યોત બળતી હોય. એની વિધિઓ ઘણી ઘણી છે.
 પહેલાં તે ‘ગત્ય’ની આરાધનાથી આપોઆપ જ્યોત પ્રગટતી એમ
 કહેવાતું અને કાળે કાળે જુદાં જુદાં બલિદાન દેવાતાં. એ બલિ દેવાયા
 પછી સજીવન કરાતા એમ માર્ગોપદંથીઓ માને છે. છેલ્લે છેલ્લે અગ્ન-
 બકરીનું બલિદાન આપી એનો પ્રસાદ લેના અને બકરી સજીવન થતી.
 પણ વર્ષો પહેલાં ગિરનારમાં કોઈ એક ગુપ્ત જગ્યાએ જ્યાં ‘ગત્ય’
 મળતી તે સવરા મંડપમાં બકરી વધેરીને પ્રસાદ લીધા પછી સજીવન
 ન થઈ. ત્યાર પછી એમ મનાતું થયું કે અગ્ન વધેરવાની ઇચ્છિરની ઇચ્છા
 નથી. ત્યારથી જાત રંધાય છે. આ પ્રસાદને ‘કોળી પાવળ’ કહે છે.
 ગ્રજી સંયોગ અને એની અનેકવિધ માન્યતાઓની ચર્ચા અહીં જતી
 કરી છે. પણ સ્ત્રી અને પુરુષનાં ગુપ્ત અંગોની પૂજા ત્યારે થતી. ‘નિમ્બર’
 શબ્દનો અર્થ પણ કંઈક એવો જ અપાય છે. ‘નમર’ને બ્યભિચાર
 કહે અને બ્યભિચાર નહિ તેને ‘નિમ્બર’ કહે. સાધક હોય તે જ
 ‘નિમ્બરી’ બની શકે. નિમ્બરી એટલે એ ક્રિયામાંથી તરી જનાર. ડૂબી
 જનાર નહિ.

સાચો માર્ગો સૌમાં એકરૂપ જીએ છે, કારણ કે એ અમેદને

ઉપાસનારો છે માર્ગીપથમાં ઘણા મુશ્કેલ સતો પણ થઈ ગયા છે તે આપણે જોયું આ માર્ગીપથ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડ સુધી લગભગ એક જ સ્વરૂપ ધરાવતો હતો માર્ગીસાધુઓનાં 'વાયક' એટલા વિસ્તારમાં જતાં ને આવતા તે એમનાં ભજનોમાંથી દેખાય છે

શક્તપથના આ ફાટનું—માર્ગી સપ્રદાયનું ધડનર કોણે કર્યું તે જાણવા નથી મળતું વળી એ પથના જે સતો—સાધકો થઈ ગયા તે એક જ કાળમાં થયા કે ઓછાવધતા અતરે થયા તે પણ જાણવા નથી મળતું એટલું જ કહી સકાય કે એ સાધકોની હયાતીમાં માર્ગી પથની શુદ્ધ જળવાઈ રહી દશે એમના એક ભજનમાં એમના લગભગ બધા સાધકોનાં નામ આવી જાય છે. એ ભજન પણ ખીમરા કોટ વાળની સ્ત્રી દાળણદે અને દેવડીના રાગ રાવ રણુશીને લગતું જ છે દેવડી નગર મોઝાર, સતી રે દાળણદે પાણી સાંચ્યાં, રાજા સરે શણુમાર, રાવત રણુસિંગ ઘોડા ખેલવે, રાજાને જીડયો રૂમાલ, આવી ભરાણો દાળણદેને ખેડે, ખેડલુ દરે રે અંકાથ, નુગરા માણસને પાલવ અડયો ખીમરા સમાલ્ય ગળાવ, સમાલ્ય ગળાવો આપણા સાચની, સતી કિયો રે અપરાધ, શા રે અપરાધે સમાલ્ય લિજિયે? પાણી ગિયાં'તાં તળાવ, નુગરા માણસની નજરુ પડી, શહેરમાં સંભળાણી વાત, સતી રે દાળણદે નહિ જીવે. ખખરું રણુશીને થાય, આવી રે જિલા ખીમરાને આંગણે, શે'રમાં નુગરુ છે કોણ? નુગરા માણસને ઘાણીએ પીલીએ, નુગરા રાજા કહેવાય, અવરને રે દોષ નવ દિજિયે, સતી મને રે પરમાદ, નહિ તો ગ્રાણુ રે તબ્બુ તારે આંગણે. રાજા, મેલો તમે હઠ, ગત્ય રે ગંગાને આપણે પૂછીએ, તેડાવ્યા હનુમો કોટવાળ, ગત્ય રે ગંગાને વાયક મોકલે,

વાયક રણુજી બાય, સતી નેતલદે રામો પીર આવિયાં,
 વાયક ઇદોર ગઢ બાય, સતી લીજલખાઈ કુંભોરાણો આવિયાં.
 વાયક મેવાસે બાય, સતી રૂપાંદે રાહોળ માલો આવિયાં,
 વાયક અંબારે બાય, સતી તોળલદે જેસલપીર આવિયાં,
 વાયક કોળાંબે બાય, સતી કલુમલુ સાલો સૂરો આવિયાં,
 વાયક તળાજે બાય, સતી સોનાંદે પ્રાંગો વનવીર આવિયાં.
 વાયક મજેવડી બાય, સતી લીજલખાઈ દેવતણુખી આવિયાં,
 વાયક ખીલેસર બાય, સતી દેવળદે દેવાયત પંડિત આવિયાં,
 વાયક ખીલખે બાય, ખીલખાથી નૂર સતાગર ખાવો આવિયાં,
 વાયક વાંસાવડ બાય, વાંસાવડથી સાંસતિયો આવિયા.
 વાયક જેસલમેર બાય, જેસલમચી શુરુ ઉજમશી આવિયા,
 વાયક જૂનાણે બાય, ગિરનાચી સિદ્ધ ચોરાસી આવિયા,
 ગત્ય ગંગા લેળી થાય, એવાં રણુશીનાં કાંકણ ખીમડે બાંધિયા,
 ગત્ય ગંગા દીએ પરમાણુ, રણુશીને રામાર્પીરે પરમોદીઆ.
 બોલ્યા ખીમડો કોટવાળ, કળબુગના સાધુ કષ્ટ નહિ ખમે.

આ બજનમાં નામની સાથે સ્થળનો પણ નિર્દેશ છે એ બધાં સમકાલીન નવી લાગતાં પણ ‘ગત્ય’ એસે ત્યારે બજનમાં અમર બની ગયા ગણાતા પોતાના પધના સાધકોને પણ બોલાવે છે અને એમની દાજરી માની કામ આગળ ચલાવે છે દરેક સ્ત્રીને સતી તરીકે જ મનોધે છે અને દરેક સતીની સતીત્વ શક્તિનો પરિચય પણ લોકકથાઓમાં છે. આ બતાવે છે કે શરમા આ ધર્મ વિચાર અને આચારમાં પણ ધણો ઉગ્ર દર્શો.

મુસ્લિમોનું મહાપર્વ મહોર્રમ

‘**ઉ**રખસા દર હે, જના જર હે’ એ વાક્યે વાક્યે દર વર્ષે મુસ્લિમો ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાં કરખલાના સ્થળેદાનમાં મહંમદ પયગમરના નવાસા (દીકરી કાતમાના પુત્ર : દૌહિત્ર) ઈમામ હુસેન શહીદ થયા એ પાક પ્રસંગને મહોર્રમના દિવસોમાં સંભારે છે. લોકોની ચૂટણી સિવાય ખલીફાની ગાદીએ જેસી ગયેલ રંડીમાજ અને શરાખખોર ચઢીદની એમણે જેત (આણ) ન સ્વીકારી ચઢીદે જેત ન સ્વીકારે તો ઈમામ હુસેનનું માથું કાપી લાવવા તેના મવનગરને હુકમ કર્યો, પણ કુંદના લોકોએ ઈમામ હુસેનને ખલીફાની ગાદી આપવા કુંદા આમંત્ર્યા અને ઈમામ હુસેન મદીનાથી બાળખત્યા અને અન્ય કુટુંબીઓ સહિત માત્ર ૭૨ માણસો સાથે પ્રથમ આદને દિવસે કુંદા જવા નીકળ્યા.

ખરાખર કરખલાના મેદાનમાં ચઢીદનું હમ્મરોનું સૈન્ય સાથું મળ્યું. ત્યાં જ સંગ્રામ ખેલાયો અને ઈમામ હુસેન શહીદ થયા એમના બગીચા, તાગ જ પરણી આવેલા તે જના (વરરાજા) કાસમ પણ કપાઈ ગયા. ૭ માસના તરસ્યા બાળક અલી અસમરને પણ શત્રુઓએ પાણીને જદલે તીરથી વીધી નાખ્યા અને પાણીની મસક લાવતા હમ્મરત અખ્યાસને પણ એક પછી એક હાથ કાપીને મારી નાખ્યા. દસમે યદિ તો આ શહાદત પૂરી થઈ એ શહાદતે તો કરખલાના સ્થળની રેલીના કણે કણને પવિત્રતા સમર્પી અને મુસ્લિમોનું એ યાત્રાધામ બની ગયું.

મહોર્રમના પહેલા યાદથી દસમા યાદ સુધીમાં આ બખ્ત ઇતિહાસ રચાઈ ગયો.

(‘ મહોર્મ’ એટલે ‘ હરામ કરેલું ’ એવો અર્થ થાય છે. જૂના સમયમાં અરબસ્તાનના લોકો ગમે ત્યારે લડાઈ એ ચલાવ્યા કરતાં તેમને કાળમાં રાખવા હિજરી સનના પહેલા ચાર માસમાં કતલ-ખૂનરોજી હરામ કરવામાં આવેલી તેથી પ્રથમ માસનું નામ મોહરમ-ઉલ-હરામ પડ્યું.)

તાજિયાની શરૂઆત કયારે થઈ ?

તુર્કસ્તાનનો સમ્રાટ તૈમુર લંગ દર વર્ષે મહોર્મના આ દિવસે કરબલામાં ગાળતો. પણ એથી ઘણા દિવસ સુધી એ રાજકાળમાં પૂરું લક્ષ્ય ન આપી શકતો. આથી જેમી વાણીના કથન અનુસાર કરબલાના મેદાનમાં ઈમામ હુસેનની તુરબત (કબર) પર આવેલ મુકર્રાનો નમૂનો દર વર્ષે પોતાની રાજધાનીમાં જ ફેરવી મહોર્મના દિવસે વિતાવી, કરબલા જવાનો સંતોષ લીધો અને ત્યારથી મુસ્લિમોમાં આ દિવસોમાં તાજિયા ફેરવવાનો રિવાજ શરૂ થયો. હિંદ પર એણે ચડાઈ કરી ત્યારે સૌથી પ્રથમ એણે દિલ્હીમાં આવા રતનગડિત તાજિયા કાઢ્યા અને હિંદના મુસ્લિમોએ પણ આ પ્રધાને અપનાવી લીધી.

તાજિયાની આ પ્રથા મૂળ મુસ્લિમધર્મ અનુસાર નહિ પણ ‘ બિદઅત ’ એટલે નવી દાખલ કરેલી હોવાથી એની કસી ‘ આયાત—’ શાસ્ત્રોક્તવિધિ કરવામાં આવતી નથી. ‘ તાજિયા ’નું મૂળ ‘ તાઝિયન ’ એટલે દિલાસો અથવા અન્યના દુઃખ શોકમાં ભાગ લેવો તે છે. તાજિયાનું ખીણું નામ ‘ તાખૂત ’ છે. તાખૂત એટલે શગ અથવા કદૂન. તાજિયા મોટે ભાગે એક માસ પહેલાં ઇદના દિવસથી બાંધવા શરૂ થાય છે કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે તો મહોર્મના દિવસે પૂરા થયા કે ખીજા દિવસથી જ એનું બાંધકામ શરૂ થાય છે. તાજિયાને જેવા સુશોભિત કરવા હોય અને તે માટે જોટલો વખત લાગે તે અનુસાર એની શરૂઆત થાય.

કયાંક કયાંક તે તે ગામના મોટા કુટુંબના મોવડીને હાથે ‘ યા હુસેન ’ બોલી દોરો બંધાવી તાજિયાની શરૂઆત કરે. એ સમયે લોજાન વગેરેનો ધૂપ કરવામાં આવે અને ખાસ કરીને શરગત વહેંચવામાં આવે

છે તાજિયાને જુદા જુદા પ્રાંત અનુસાર તાજિયા, તાજૂત ઝરી, માતમ, ડોલો મહોરમ, ઈમામ વઝેરે નામ આપવામાં આવે છે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ ખાંટવા અને રાણપુરના તાજિયા વખણાય છે રૂ. ૫૦-૧૦૦ થી માંડી ૫૦૦-૧૦૦૦ સુધી પણ એનું ખર્ચ પહોંચી જાય છે ગાંધી અરમાં તો રાજ્ય પોતે હિંદુ હોવા છતાં તાજિયા પોતા તરફથી બધાવતુ અને એનું લગભગ ૧૦૦૦-૧૫૦૦ સુધી ખર્ચ થતું જામનગરમાં જામ વિભાના સમયમાં જાનનાઈ રાણીએ સૈયદ લોકોને રૂપાનો તાજિયા આપેલો તે હજી ત્યાં દર વર્ષે નીકળે છે

તાજિયાના ખર્ચ માટે મામેગામ અમુક ઉવરાણા હોય છે અમુક જમીન કે મકાનોની આવક તેમાં અપાતી હોય છે ખરડો પણ થાય છે છતાં ખર્ચને પહોંચી શકાય તેમ ન હોય તો મુસ્લિમ યુવાનો ફકીરોનાં વેશ લઈ ઘેર ઘેર માગતા ફરે અને પૈસા ઉઘરાવે. આને ‘ગીરા કાઢી’ એમ કહેવામાં આવે છે

તાજિયામાં નીચે પ્રથમ બે સાકડાં માંડી એના પર વાંસની ચીપોથી કામ શરૂ કરવામાં આવે છે આખા તાજિયામાં ૧૦થી માંડી ૨૫ સુધી વાંસડા ખપમાં આવી જાય છે તાજિયાના જુદા જુદા ભાગને વઝેરી, કોઠો, ચુમજ, સરો વઝેરે નામ આપવામાં આવે છે સોનેરી વરખ, અમગખ, રગરગીન કાગળ વઝેરેનો એમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તાજિયામાં નાની બે તુરમતો—કમરો રચવામાં આવે છે એક ઈમામ હસનની અને બીજી ઈમામ હુસેનની મોટા બાઈ ઈમામ હસનને પણ શતુઓએ ઝેર દઈને મારી નાખેલા

‘માતમ’ કૂટવાના પ્રકાર

લગભગ ઈદની સાંજથી જ મુસ્લિમોની નાની નાની છોકરીઓ માતમ (મરજિયા) કૂટવા શરૂ કરી દે છે પણ સ્ત્રીઓ તો માતમ કૂટવાનું મોટે ભાગે પ્રથમ ચાંદથી શરૂ કરે છે એક સ્ત્રી માતમ ગાય અને અન્ય સ્ત્રીઓ ઝીવે છે માતમ ગાવાના બેતલુ પ્રકાર હોય છે (૧) જીર્લા જીર્લા

છાતી અને સાયળ પર બે હાથે ફૂટે, જેમ હિંદુ સ્ત્રીઓ ફૂટે છે તેમ, (૨) ફરતા ફરતા માત્ર છાતી પર જ ફૂટે, જેમ રાસડા લેવાય છે તેમ, અને (૩) છેલ્લે દિવસે ખાસ માતમ ગાય ત્યારે એક જ હાથે ફૂટે અથવા એક હાથથી એક પછી એક સામી છાતીએ ફૂટે. મહોરંમના આ દસ દિવસો દરમ્યાન મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ કદી હાથની તાળી પાડીને 'જકડિયા' (હિંદુ સ્ત્રીઓના રાસડા જેવાં જ ગીતો) કે એવાં અન્ય ગીતો ગાતી નથી.

ફેટલાંક માતમના ઢાળ હિંદુ સ્ત્રીઓના મરસિયા જેવા હોય છે, ફેટલાંકના ઢાળ રાસડા જેવા હોય છે. પણ એની પ્રથમ કડીની ટેક ક્યાંક દોઢી અથવા બમણી લઈને અથવા કડીએ કડીએ દોઢની લયક આપીને મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ગાય છે. એ ખટકમાં બારે હૃદયદ્રાવકતા ભરી હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક લંબી સ્ત્રીઓ પણ ઢોલ સાથે માતમ ગવરાવવા આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક સ્ત્રીઓ પોતે બેઠી બેઠી માતમ ગાય છે અને એક સ્ત્રી એના પર વિવરણ કરે છે. ક્યાંક સ્ત્રીઓ મુંગવરને ધીર જાય છે, ત્યાં મુંગવરની પત્ની માતમ ગવરાવે અને એના પર વિવરણ કરે.

પુરુષોના 'ચોકારો'ના પ્રકાર

પુરુષો પહેલા અંદથી દસ દિવસ સુધી તાળિયા રચાતા હોય તેની પાસેના કોઈ ચોકમાં ચોકારો લેવો શરૂ કરે છે. વચમાં નોખત, ઢોલ અને શરણાઈ વાગતાં હોય છે. નોખત પર પ્રથમ દાંડી અમુક કુટુંબના સભ્ય જ મારે તેલું હોય છે. નોખતના આ બોલને કોઈ કોઈ ઠેકાણે તળપદી બાપામાં 'અબાબૂ' કહેવામાં આવે છે. નોખતના તાલે તાલે પુરુષો ગોળગોળ ફરતા જાય, અંદરબહાર આવતા જાય અને હાથના મસલ પર ફૂટતા જાય. જ્યારે ચોકારો પૂરો કરવો હોય ત્યારે 'ફૂધ મલીંદર, મસ કલીંદર' એવા વહેતા તાલે નોખત વગડે અને સૌ ચોકારો મૂકી એક પછે લાંબી ડહિ દોડતા ફેટલાંક ચક્રાવા ફરવા લાગે ને ચોકારો પૂરો થાય. નોખતના અન્ય બોલોને 'ચોકારાના ચંગ ચોક' 'ટન્ડામુન્ડા જણ ચોક' એવા સજ્જ પણ અપાય છે.

તોબતની સાથે શરણાર્થીઓવાળા માતમના સૂરો ઘૂટતા જાય છે શરણાર્થીઓવાળાને આ દસ દિવસો રોકી રા ૧૦-૧૫ સુધી આપે છે જ્યારે ચોકરારને ચગાવવો હોય ત્યારે માતમના ઢાળ મૂકી તેઓ એક સૂરે બેસી અવાજથી શરણાર્થી ફૂકે છે, તેને 'સિધુડો' કહે છે હેલે દિવસે શરણાર્થીઓવાળાને ખૂન ગળુ ખેચવું પડતું હોઈ ધી પાવામા આવે છે

ગામમાં બે ત્રણ ઠેકાણે ચોકરો લેવાતો હોય તો એક ચોકવાળા બીજે ચોકે જાય, પણ જતાં પહેલાં સૌ એક સ્થળે ભેગા થાય પછી ઢોલના તાલે તાલે પાછા પગે ફરતા જાય, હવામા હાથ વીંઝતા જાય અથવા હાથમાં લીધેલ લાકડીઓ વગેરે ધ્રુમાવતા જાય આ 'ખાકું' મોકલ્યું' એમ કહે છે

અમદાવાદ બાવનગર જેવાં પ્રગતિશીલ શહેરોમાં આ દસ દિવસોમાં વાયેઝ (વ્યાખ્યાનો) ગોઠવવામા આવે છે, જેમા માવલીઓ શહાદતના પ્રસંગો તથા અન્ય પાઠ પ્રસંગોનું વિવરણ કરે છે ક્યાંક ક્યાંક ઊંચા દોને બોલાવી આ દિવસોમાં લકડીપટ્ટા, ઢાલતરવાર, બનેલી, જમૈયા વગેરે મર્દાની રમતો શીખવવામાં આવે છે

‘ગમ’ના દસ દિન

આ દસ દિવસોને ‘ગમ’ના (શોકના) દિવસો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને ત્યારે કોઈ કોઈ રોજ કરે છે સાદુ અનાજ તો લગભગ બધા લે જુવાર વિશેષ ખાય હમેશા ખેરિયત કરતા ગહે ખાટના પર ન સૂવે. કોઈ આ દિવસોમાં ફકીરોનો વેષ પહેરે તો કોઈ તાજિયાની પાસે દિવસ ને રાત બેસી રહે, માત્ર જમવા ટાણે ધેર જાય કેટલાક ઈશ્મીઓ આ દિવસોમાં મત્રની સાધના પણ કરે છે

સાતમા ચાંદને ‘હઝરત કાસમનો જન્મો’ કહે છે તે દિવસે તાજ જ પરણી આવેના હઝરત કાસમનો જન્મો (શાદી બાદ વરવદ્ધ વચ્ચે રમાતી રમત) હતો અને એ શહીદ થયા તેથી, તાજિયા આપા

પડદા બાંધી રાખ્યા હોય તે રાત્રે છોડી નાખે અને સૌ સત્તામ કરવા બળ આને 'તાજિયા તખ્ત પર આવ્યા' એમ કહે છે આટના દિવસ તાજિયાને સ્ત્રીઓ ન બોઈ શકે, નાની કુવારી છોકરી પણ નહિ આ દિવસે તેમને પણ સવામે આવવાની છૂટ મળે તાજિયા પાસે ખાખ મૂકેની હોય તેના સૌ કપાળમાં ચાંદના કરે અને સૌને પ્રસાદ તરીકે તુખરખ (ધઉનો મલીદો ચૂરસુ) આપવામાં આવે તાજિયા પાસે જામા રહીને કોઈ મુસ્લિમો હાથમાં રૂપેરી છોડી લઈને કરબવાના કુહ તથા ઇમામ હુસેનનાં ગુલુગાન યુક્ત હાથ અને ચારણી છોડની ઢમે રચેલા છોડો ગાય આ દિવસે જુવાનડા અને છોકરાઓ વાણિયા, ખિસ્તી, ખાવા, ફકીર એવા જાતજાતના વેશ કાઢે

પાછા આઠમા અને નવમા ચાંદના દિવસે તાજિયા આડો પડદો રાખવામાં આવે અને નવમા ચાંદની મધરાત વીત્યે તાજિયા ચોક વચ્ચે લાવીને મૂકવામાં આવે. આને 'તાજિયા પડમાં આવ્યા' કહે છે એ સમયે વિશેષ જોરથી ચોકારો લેવાય અને કૂટાય આ રાતને 'કતન ની રાત' કહે છે, કાન્યુ કે તે દિવસે ઇમામ હુસેન સહીદ થયા હતા તે સંજો મિષ્ટાન્ન (ધઉનો મલીદો) કરી ખાય અને ફકીરો વગેરેને જમાડે

રાતના પાંચથી તાજિયાને અન્ય તાજિયાઓના ચોક તથા ખજારોમાં ફેરવવામાં આવે અને સવાર પાંચે પાછા હતા ત્યાં 'માતમ' પાસે લાવવામાં આવે

માનતાઓના પ્રકાર

દસમા ચાંદની આ સવારે તાજિયા પાસે અનેક માનતાઓ આવે- કોઈ પોતાની ઇચ્છિત ફળપ્રાપ્તિ માટે ખજૂર, સાકર પેડા, લાડવા, નાળિયેર વગેરેથી ભારેભાર જોખાય અને તેની શ્રેષ્ઠ અથવા ન્યાજ (પ્રસાદ) રૂપે લેણાને વહેંચી દે કોઈ કોઈ જુદાં જુદાં ફળફળાદિ સ્વાખ (પુણ્ય) ખાતર વહેંચે કોઈ તાજિયાને હાથ પગ, કાન, નેણુ વગેરે

રૂપાનાં કરી ઈમામ હુસેનના નામ પર આપે છે કોઈ તાજિયા સામે અમુક જગ્યા સુધી લોટવાની માનતા પણ લે છે કોઈ ' હે ઈમામ હુસેન હું તમારો ગુલામ બનીશ ' કહી હાથોમાં હાથકડી પહેરી રાખે છે, તથા કોઈ ' ચોખી રાખે ' એટલે તાજિયાની શાછળ ઊભા પગે રહે કેટલાક આખા તાજિયાનું ખર્ચ માનતા તરીકે આપે છે.

કેટલાક હિંદુઓ પણ મુસ્લિમ જેટલા જ ભાવથી ઈમામ હુસેનની માનતા રાખે છે ને લાપસી ચડાવે છે. એનો પ્રસાદ તો પાછો આપવો જ જોઈએ, પણ હિંદુઓની લાગણી ન કુઝાય કે સંકોચ ન થાય, એટલા ખાતર મુસ્લિમો બધી લાપસી લઈ પ્રસાદ તરીકે નાગિયેર આપે છે કેટલાક હિંદુઓ તાજિયા ફરવા લાગે ત્યારથી તે દાદા થાય ત્યાં સુધી એક પગે ઊભા રહેવાની માનતા લે છે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકોને તાજિયાને પગે લગાડવા તો આવે જ.

હસમા ચાંદની સવારે મુસ્લિમો કબ્રસ્તાનમાં જઈ પોતપોતાના સર્ગાવહાલાની કબરો પર પાણી રેડે છે અને ' પઢી ' (સુગંધી પાવડર) ચડાવે છે. આને ' કબર ઠંડી કરી ' કહે છે.

માનતા પતી ગયા બાદ પાછા તાજિયાને સગવડ કાઢી ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે. કયાંક કયાંક મજૂરો અને કયાંક મુસ્લિમો પોતે તાજિયા ખભે હિપાડી ફેરવે છે. ટેકા આપવા હાથમાં લાકડાની ધોડી રાખે છે. રસ્તામાં તાજિયાને કચાંચે જગીન પર ન મૂકી સકાય.

સરહસની ગોઠવણ

આ સરહસમાં સૌથી પ્રથમ ' મુસ્ફીકાર ' ફેરવવામાં આવે છે. ' મુસ્ફીકાર ' એટલે લાંબા માંલલા પર લટકાવેલી બે તર્રવારો. ઈમામ હુસેનની તલ્લવારનું નામ ' મુસ્ફીકાર ' હતું, તેથી આ નામ પડ્યું કહેવાય છે

' મુસ્ફીકાર 'ની પ્રથમ સમ્મવટ કતલની ગતે બાર વાગે થાય. એનો પ્રથમ દોરો પણ અમુક કુટુંબના મોવડીજ બાપે આ મુસ્ફીકારના

ચાંલલાને સોનાના યોજળાથી જડેલો હોય છે તથવારો ક્યાંક સોનાની તો ક્યાંક રૂપાની હોય છે આ ‘ ઝુલ્ફીકાગને ’ હાથમાં લઈને એક પછી એક મુસ્લિમો છલગો મારતા એક પગે ગોળ ચક્ર ફરતા જાય છે અને એની આસપાસ કુવાનો ચોકરો લેતા જાય છે

તેની પાછળ અન્ય મુસ્લિમોના સમૂહો ચોકરો લેતા આવતા હોય છે ચોકરામાં દુસો દુસો ચૈયક ચૈયક એલી એલી એવા અસ્પષ્ટ શબ્દો બોલતા જાય છે એ પછી લાકડીપટ્ટા, બનેટી, બાલા તથવારો, જમ્યા વગેરે મદાની રમતો ખેનતા આવે રમતની શરૂઆત તાજિયાના ગુબજને સનામ કરીને જ સૌ કરે જો રમતા રમતા પાધડી પડી જાય તો એ પાધડી ઢોલોને આપી દેવી પડે

‘ ફુલ ’ કેવી રીતે લેવાય ?

આ પછી બરાબર તાજિયાની સામે ‘ ગુરજ ’ થી—લાંબા સોયાથી ‘ ફુલ ’ લેવામાં આવે છે આ સોયા પર સાંકળો જડી હોય તેને હાથમાં ખખડાવતાં ખખડાવતાં હુન લેનાર ગોળ ચક્રાવા ફરતો જાય અને બરાબર તાજિયાની સામે આવી, ગુબજ સામે નજર રાખી, જીએ છયગો મારી છાતીમાં બોકે ■ છાતીમાં ઘૂસી ગયેય તેની અણી કાઢી ફરી પાછા ચક્રાવા શરૂ કરે અને ફુલ લેવા મડિ ન્યાસુધી બીજો માણસ તેના હાથમાંથી સોયા ન લઈ લે ત્યાંસુધી એ લોધા કરે કોઈ જમ્યા અને તનવારથી પણ ફુલ લે કોઈ સોયા માલમાં ખોસે કોઈ જલમાં, કોઈ તો આખતો ડોળો પણ કાઢી નાખે એમ કહેવાય છે હિંદુઓ પણ આ દુલ લેતા હોય છે

ફુલ લેનાં પહેલાં ઇમામ દુસેનના મત્રેલ પાણીનો ‘ પ્યાલો ’ પીએ એમ કહેવાય ■ પ્યાલામાં થોડીક ખાખ નાખેલી હોય ફુલ લેતી વખતે જરાયે સ્ત્રીમાં ધ્યાન ન જવું જોઈએ એવી કડક માન્યતા છે જો તે સમયે સ્ત્રી વિશે વિચાર પણ આવી જાય તો ‘ ગુરજ ’ લાગી ખેસે એમ મનાય છે

તાજિયાની નીચેના ભાગમાં નાની છાકરીઓ માતમ માતી આવે છે અને સૌથી ઉલ્લે ઓછો ફૂટતી અને માતમ માતી ચાલતી આવતી હોય છે.

રસ્તામાં ક્યાંક ક્યાંક વિસામો ખાતા જાય. એક રથએ આરામ લીધા બાદ બેપડતી વખતે 'યા હુસેન'ના પોકાર સાથે ચાલવું શરૂ કરે. દૃશી રાજ્ય હોય તો દરબારગઢમાં જઈને હુલ-ચોકારો વગેરે લે, નાનું ગામ હોય તો પ્રતિષ્ઠિત માણસને ત્યાં જઈ ચોકારો લે.

રસ્તામાં મુસ્લિમ-હિંદુ સૌ પાણીના બેડા ઢોળીને રસ્તા ઠંડા કરે. તે દિવસે ઈમામ હુસેન વગેરેને તરસ લાગવા છતાં પાણી મળેમ નહિ તેથી લોકો રસ્તામાં ચકલે ચકલે ને ઘેર ઘેર પાણીની 'છખીલો' (પરબ) બાધી પાણી પાય. ઉલ્લે દિવસે તો સાકર કે ગોળ નાખીને શરમત પણ પાય.

‘કરમલા’ દૂર છે..

આ બધા સરખસની મોખરે ઈમામના ફકીરો ‘કરમલા દૂર હૈ જના જરૂર હૈ’ એમ ગાતા ધૂમતા હોય છે. આ ગાન પરથી એમને ગામઠી બાવામાં ‘કલમલા’ જ કહે છે એમાં ફકીરનો વેશ તો એક મોવડી જ પહેરે છે, બાકીના નાની ચૂંકે પહેરણુ પહેરી, આખે શરીરે બખૂત ચોપડે છે, મોઢા પર ચિતગમણુ કરે છે અને માથે કામળની લાંબી ટોપીઓ પહેરે છે. કેડે બગદની ડોકે બાંધે તેવડા ધૂવરા બાંધેમ હોય છે. કાઈ કાઈ વાચ-દીપડા વગેરેનો વેશ કાઢે છે અને આ ટોણુ સૌથી મોખરે ફરી ફૂકાને ફૂકાને જઈ પૈસા ઉઘરાવે છે એ ઉઘરાણુમાંથી તેઓ ઉલ્લે દિવસે ઉમળી કરી ખાય છે.

‘મસા’ (સાંજ)ની નમાઝ બાદ તાજિયા ગામ જહાર લઈ જવા શરૂ કરે છે. જેમ જેમ તાજિયાને અટકવાના રથણ પાસે આવતાં જાય તેમ તેમ પુરુષોનો ચોકારો જોર પકડતો જાય અને ઓછો વધારે જોરથી ફૂટતી જાય. ઓછોના ફૂટવાનો અવાજ તો દૂર દૂરથી પણ સાંભળી શકાય.

તાજિયા ટાઢા પાડવા

ગામ બહાર પહોંચ્યા બાદ ઢોલ, નગાર્ગ, નોખન, શરણાર્ધ વગેરે બંધ થાય છે અને સ્ત્રીઓ દુગ્ધે વળી એક હાથે ફૂટતા ફૂટતા 'માતમ' ગાય. સ્ત્રીઓ આ વખતે માતમ ગાય છે તે સૌથી વિશેષ દરણ હોય છે.

પુરુષો ચોકાસો છાંદી છાતીએ ફૂટતા ફૂટતા 'માતમ' કે 'નોહા' નામના મરસિયા ગાય છે. પુરુષોના માતમમાં છેડે 'દુસેન' 'દુસેન' 'દુસેન' એમ બોલ સંલગના આવે છે. આ માતમ બાદ મુંઝવર એક શબ્દ : 'વા દુસેન' બોલાવે છે, સૌ ઝીલના જાય છે અને જોરથી ફૂટવા માંડે છે. છેવટ ખૂબ જોરથી 'દુસેના દુસેના' એમ બોલતા ફૂટતા ફૂટતા કોઈ થાકીને પડી જાય છે. કોઈ બેભાન થઈ જાય છે. કોઈ આને 'ઈમામ આગ્યા' કહે છે, કોઈ 'હાલ આગ્યા' એમ કહે છે. પડી જનારને તરત પવન નાખવામાં આવે છે, દરમિયાન અન્ય પુરુષો જોરથી ફૂટતા રહે છે.

છેવટ મગરીમ(રાત)ની નમાઝ બાદ તાજિયા આકું કપકું રાખી તાજિયામાં રમેલી નાની નાની બન્ને ઘુરખતો પર પાણી રેડી ટાઢી કરવામાં આવે છે. આને 'તાજિયા ટાઢા પાડ્યા' કહેવાય છે. આ વખતે સૌ ગળામાં પહેરેલી શેલી (નાકું), ગળે બાંધેલ કે હાથે બાંધેલ લીલું કપકું-અથૂ તાજિયા પર નાખી દે છે અને તાજિયાને પાસેના કોઈ મકાનમાં ગામ બહાર મૂકી લગભગ રાતના આઠ નવ વાગે સૌ ઘેર જાય છે.

ખીજે દિવસે રોઢા ટાણે આગળથી નક્કી કરેલા ફૂવા પાસે લઈ જઈ તાજિયાને ઝાંખેઆખા અદર હિતારી બોળી દેવામાં આવે છે.

જ્યારતનો દિન

દસમાં ચાંદ બાદ એક દિવસ આરામ લઈને ગારમા ચાંદને દિવસે ઈમામ દુસેનની 'જ્યારત'નો દિન આવે છે. તે દિવસે 'શેષ : ન્યાજ' વગેરે વહેચે છે અને રોઢા ટાણે ચાર-પાંચ વાગે ચોકાસો લે છે. કટલાક

ચાળીસમા દિવસે ‘ચાલીસું’ પતે ત્યાં સુધી પ્રતો પાળી પાક રહે છે

ગોદી લોકમાન્યતા

તાજિયાઓ વિષે અનેક લોકમાન્યતાઓ પણ પ્રચલિત છે. એક માન્યતા આવી છે. ઇમામ હુસેન નાસતા નાસતા એક વાવમાં સતાયેલા તેમની પાછળ શત્રુઓ પડેલા તે વાવ પાસેથી નીકળ્યા ત્યારે કાઠા પર બેઠેલ કાકીડાને પૂછ્યું કે ‘અહર ઇમામ હુસેન ■ ?’ કાકીડે પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ડોકું હવાવ્યું અને શત્રુઓએ અહર જઈ ઇમામ હુસેનને મારી નાખ્યા. આથી મુસ્લિમો તાજિયામાં કાકીડાને મારીને ટિંગાડે છે. આથી તો આપણે ત્યાં કહેવત પડી ગઈ છે કે ‘કાકીડાનું જનમીનગતુ નડયા વિના ન રહે’.

પણ ઇમામ હુસેન રજુમાંથી આ રીતે નાસેલા જ નથી, અને તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે, તાજિયામાં આ રીતે કાકીડાને ટિંગાડવામાં પણ આવતો નથી.

મહોરમના મહસિયા

આમ મુસ્લિમોનું મહોરમનું પર્વ એ તો એક સહીદીને હાર વર્ષે અજલિ આપતું વિલાપપર્વ છે. સેકડો વર્ષોથી હિજવાતી એ સવત્સરીમાં હજી પણ વિલાપનું જ મુનરાવતન પ્રધાનપદે રહ્યું છે. તાજેતરના અવસાનને માટે શોક કરતાં હોય તેવા તેમથી પ્રતિ વર્ષ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ શુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં એ દિવસોમાં રાત્રિઓની રાત્રિઓ સુધી કૂટતી કૂટતી ગાય છે. એ પણ આપણા ‘તાજિયા’ને જ મળતી શબ્દચત્રતાવાળાં ગીતો. ■ એવાં ચોડક ગીતો આ પ્રમાણે છે :

(૧)

■ ઇમામજાહે ખાલી કિયા મદિના
હુસેનજાહે ખાલી કિયા મદિના

ભેનાં રાવે સકિના—ઇમામજાદે.

મૈયા રાવે સકિના— ”

માઝું રાવે સકિના— ”

દોસઠાર રાવે સકિના— ”

ભોળાય જંગલકે મુરઢે

ભોળાય અસમાનકે પરઢે

ઇમામજાદે ખાલી કિયા મહિના,

હુસેનજાદે ખાલી કિયા મહિના.”

(૧)

“ હાય વોય રે છોટી ઉંમરમાં સૈયદ મારે !

સૈયદ મારે સૈયદ મારે

તેલવેવાલે મારે—હાય૦

સૈયદ મારે સૈયદ મારે

જલવાવાલે મારે—હાય૦ ”

હજરત કાસમ પાણુતી વખતે એટલે કે ‘જલવા’ને દિવસે મરાયા એથી ‘જલવાવાલે મારે’ ‘જલવા’ એટલે શાહી થયા પછી વર-કન્યા વચ્ચે રમાતી રમત (દિદુ વર-કન્યા ગુલાલે, ફૂલે તે કાકોએ રમે તેવી)

(૩)

“ ચા ઇલાહી પાનીકે ખ્યાસે જંગલમાં—

વોય તખતે અમીરુંકા અજળ બનાયા

અલા ઇલાહી પાણીકે ખ્યાસે જંગલમાં.

માંઝા ભેગે મારે

વોય તખ્તે અમીરુંકા અજળ બનાયા,
 મેંદી ભેગે મારે—વોય૦
 પીઠી ભેગે મારે— ॥
 ખરી ભેગે મારે— ॥
 દુલદુલ ભેગે મારે— ॥
 શેરા ભેગે મારે— ॥
 સરધસ ભેગે મારે— ॥
 તખ્ત ભેગે મારે— ॥
 કુંગણી ભેગે મારે— ॥
 જલવે ભેગે મારે— ॥ ॥

[અર્થ:—ખરી : છાબ. કુંગણી : સી દુલદુલ : ઘોડો જલવા :
 વર-કન્યા વચ્ચેની રમત. શેરા : હારમાળ.]

આ બધા વિશેષણો પરણવાની તૈયારી વખતે જ ઇમામદુસેનના
 કેટલાક કુટુંબી પુવાનો કતબ થયા એવું સૂચવે છે સર્વદિ હજી તો
 પરણવા નેવડા, વરઘોડે ચડવા નેવડા, પીઠી ચોળવા નેવડા, મેંદી
 લગાવવા નેવડા હતા ત્યાં જ તેમને માર્યા

(૪)

‘હાય રે બના કાસમ ! ગહેરનમેં મારે,
 મૈયા બીબીકું દિલ્લમેં પિયારે,
 હાય હાય નવાસા કુંવારે !
 બના કાસમ ગહેરનમેં મારે.
 હાય રે બના કાસમ.’

પછી તો ‘બાવાર્મીવાકું દિલ્લમેં પિયારે,’ ‘બેના બીબીકું દિલ્લમેં
 પિયારે’ વગેરે સબોધનો મૂકીને એ જ પકિતઓ ઉલટાવાય છે બના

એટલે વરરાજા હજારત કાસમ એ એક યુવાન શહીદ હતો, જેની શાદી થવાની તૈયારી હતી.

(૫)

“ મેં કુરબાની ઇમામકું લયો શહીદો.

મેં કુરબાની સૈયદકું લયો શહીદો.

મકકેથી જલવા મગાયા,

મદીને મેં જા કુરબાયો-મેં”

પછી તો ‘મકકેથી પીઠી મગાયા,’ ‘મેદી મગાયા,’ ‘દુલદુલ મગાયા’ વગેરે.

(૬)

“ વા....ય રે જુવાનકા વાય ! વાય રે ખાલે સૈયદ વાય !
વાય રે હાલ હુસેન વાય ! ખાલા ! ખાવા ! મેં કરું
ખાવા ! દરવાજા ખોલ, ખાવાએ દરવાજા ખોલીઆ.
દેખી મોલીકી લોથ વાય રે સૈયદ વાય !

ખાવાએ ઉતારી સરકી પધકી લીધા પુતરકા સોગ-વાય રે
મૈયાએ દરવાજા ખોલીઆ દેખી પુતરકી લોથ-વાય રે
મૈયાએ ઉતારી સરકી ચઢરી લીધા પુતરકા સોગ-વાય રે
લેણાંએ દરવાજા ખોલીઆ દેખી આણાત વીરકી લોથ-વાય રે
આયસાંએ દરવાજા ખોલીઆ દેખી ખાવંદકી લોથ-વાય રે
આયસાંએ ઉતારી સરકી ચઢરી લીધા ખાવંદકા સોગ-વાય રે”

‘આયસાં’ એ શહીદની પત્નીનું ‘ઐલા’ એકું નામ હશે એમ લાગે છે.

(૭)

“ રજુમેં જેલે ઇમામ ગુલેછડિયાં
 ગુલેછડિયાં રે ગુલેછડિયાં—રજુમેં
 રીતાંવાલે ઇમામ ! ગુલેછડિયાં
 કંઝણીવાલે ઇમામ ! ”
 માંડવેવાલે ઇમામ ! ”
 તેલવેવાલે ઇમામ ! ”
 પીઠીવાલે ઇમામ ! ”
 માંઝાવાલે ઇમામ ! ”
 સરસવાલે ઇમામ ! ”
 સેરાવાલે ઇમામ ! ”
 કંઝનાવાલે ઇમામ ! ”
 બરીવાલે ઇમામ ! ” ”

ઇમામ હુમેનના યુવાન સાથીઓ ગર્ભા ગુલછડીઓ ખેલતા હતા, સરના લઢાવા માણતા હતા, ચાદીના સજ્જારે શોભતા હતા, તેવું ચિત્ર આલેખતું આ મૃત્યુ—ગીત જે અનેરી છટાથી ગવાય (રેવાય) છે તે વર્ણનમાં જિતરી શકે નહિ. ‘ ગુલછડિયાં રે ગુલેછડિયાં ’ એ ચરણમાં મરોડદાર લહેકો આવે છે અત્યક્ષ ગાઈ બતાવવાથી જ એ મરોડોની ખુમી પરખાય.

(૮)

“ હાય હાય રે ઇમામ વાવેલા !
 રોઈ ખલકત તમામ વાવેલા !
 કરો ગમકા બિયાન વાવેલા !
 સાકે ઘરમેં કંઝનીકી તૈયારી,
 કાસમ ફુલાકી રજુમેં સવારી.

હાય હાય રે ઇમામ વાવેલા !
કરો ગમકા ગિયાન વાવેલા !
રોઈ ખલકત તમામ વાવેલા !
લાસ તહયે મૌલાકી કબર પર,
આગ લગી હે મેરે જિગર પર

કુરબાન વાવેલા-હાય૦

ખાનું કેતે થે કરબલેકે ખનમે,
ખદલા લૂંગી મેં રોઝે હસરમે.

કુરબાન વાવેલા-હાય૦

ખાખા મીયાકુ ઠેને, રજા દે,
ઇનકી રજા સે રજુમેં સીધાના.

કુરબાન વાવેલા-હાય૦

હતે રે'ગે તો સખસેં મિલે ગે,
કતલ હોયગે તો કરબલામેં કરના

મુકામ વાવેલા-હાય૦

સાકે ધરમેં રીતુંકી તૈયારી,
કાસમ દુલાકી રજુમેં સવારી

કુરબાન વાવેલા-હાય૦

અમ્માળીળીકું કો'ને રજા દે,
તુમારી રજાસેં રજુમાં સિધાના.

કુરબાન વાવેલા-હાય૦ "

એ રીતે એક પછી એક સ્વર્ગનની રજા લેવાનું આવે છે અને લમની જુદી જુદી વિધિઓની તૈયારી ગવાય છે. સાથોસાથ મુદ્દર્મા

જવાની રમ મખાય છે : હે પિતા, હે માતા, હે બહેન, હે બીબી (પત્ની),
હે દોસ્ત, અમે જીવતા રહેશું તો સર્વને ફરી આવી મળશું; નહિતર
કરખલા શહેરમાં મુકામ કરજો.

(૯)

“ હઝરતઅલી કે બાગમેં કયા કયા નિશાન હે,
હઝરતઅલી કે બાગમેં જિન્નતકા આંહ હે.
ચંપા ચંબેલી કેવડો ગુલાબ લાલ હે—હઝરત
ઇનકા બાબા રૂવે આંહ બે આંહ લાશ ઘરું હે—હઝરત ”

એ જ રીતે એક પછી એક કુટુંબીને ઝાડવે ઝાડવે રડનાં વર્ણવે
છે, ને છેવટે તો શહીદની સવારીનો ઘોડો પણ રડતો દેખાડે છે—

“ ઇનકા ઘોડા રૂવે આંહ બે આંહ—હઝરત ”

(૧૦)

“ હાય હાય હુસેના !
હાય હાય રે હુસેના !
મઝલામેં હુસેના !
હાય હાય રે હુસેના !

બાંધી છે કમર છેલ સકીના પુકારે ।
તો મરને રખ લો
હાય હાય રે હુસેના !

અમ્માકી રખ લો તબ સીર કટાયે ।
તો મરને રખ લો !
હાય હાય રે હુસેના ! ”

(૧૧)

“ હાથ વોય રે લીલા રંગા દો કપડે,
લીલા રંગા દો કપડે રે
એના પીળા રંગા દો ખેસ,
હાથ વોય રે પાનીમેં મામલા મચાયા.
ળીળડી ભેગા માસિયા રે
એને માયાં બાળુડે વેશ-હાથ વોય રે.”

આપણું લોકસંગીત

લોકસંગીત શબ્દ આજે નવો નથી રહ્યો પણ પચાસેક વર્ષ પહેલાં એ શબ્દ નવો જ પ્રયોગ્યેલો હતો ત્યારે શિષ્ટ સાહિત્ય અને શિષ્ટ સંગીતની ખેત્યાખેતથી લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીત એવા પ્રયોગો તરફ પણ ઠાંધક સૂચથી જોનારું લોકસંગીતના એક પ્રકારે ભજન પ્રત્યે આદરભાવ ખરો પણ ભજનમયિ હિંમત પ્રકારનું સંગીત હોઈ શકે એવી ઠપપના બહુ ઓછાને હતી લોકસંગીત સંશોધન અને વિવેચનનો વિષય તો વર્ષો પછી બન્યું

એક વાત તો નિર્વિવાદપણે સ્વીકારાઈ કે ન્યા લોકો હોય, લોકાનું જીવન હોય ત્યાં લોકોનું સંગીત પણ હોય પણ એનો પ્રાદુર્ભાવ કેમ થયો અને લોકોનું સંગીત તે સંગીત કહેવાય કે કેમ એ જ એક પ્રશ્ન રહ્યો, કારણ કે શાસ્ત્રીય સંગીત એ શિષ્ટ સંગીત છે શિષ્ટ સમાજ રાહજવાસી હોય છે એની પાસે જ્ઞાનને સંઘરવાનાં સાધનો અને દૃષ્ટિ હોય છે એટલે શાસ્ત્રીય સંગીતનું મૂળ ઠેક સામવેદના સામગાન સુધી શોધાયું

અનાયો પાસે કોઈ સંગીત ખરું ?

જે યુગમાં ગ્રામ અને શહેરના અધિકારી વર્ગ અને અનધિકારી વર્ગના ભેદ નહોતા પડ્યા ત્યાં સુધી જે કંઈ સાધન, સગવડ કે રાત મળતું તે લોકસમસ્તની મૂડોરૂપે રહેતું સામાજિક ભેદ વધતાં શિષ્ટ સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું અને પહાડવાસી, સામરવીરના વાસી અને ગ્રામ

વાસીઓ—જેઓ શહેરથી દૂર રહેતા એમના લોકજીવન અને લોક વ્યવહારે જુદો ધાટ પકડ્યો આર્ય અને અનાર્યના બેદે અધિકારી અને અન અધિકારીના બારે મોટા બેદ જિલા યર્ષ ગયેલા

આર્યોના પહેલાં સંગીત હતુ કે કેમ એ પ્રશ્ન સહેજે ઉદભવે. જોકે કિરાત, ગાંધર્વ વગેરે જાતિઓ અનાર્ય હતી અને સંગીતનિપુણ જાતિઓ એ જ ગણાતી આવી છે (જોકે ગાંધર્વજાતિ વિષે એકથી વધુ મત છે) કહેવાની જરૂર નથી કે જીવન જીજ્ઞ યાય ત્યાં સંગીત આપોઆપ જીજ્ઞ યાય જ, પછી એ આર્ય હોય કે અનાર્ય હોય; કારણ કે સંગીતને કાંઈ પણ જાતિ સાથે તો એના સરકાર પૂરતો જ સંબંધ રહે છે બાકી જિમ્મિ અને આવેશ તો પશુપંખીથી માંડીને માનવી સુધી એક સરખા કામ કરે છે

સંગીતનું આદિસ્થાન

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં નાદ એ જ ધ્વજ કહેવાય છે આ નાદની ઉત્પત્તિ સાથોસાથ ગાંધર્વગ્રામ, સ્વરરચના, મીંડ, કપ વગેરે તો નહિ જ શરૂ થયાં હોય માનવીની નાલીમાંથી જે દિવસે નાદ પેદા થયો હશે તે દિવસે એ કાંઈ સુખ કે દુઃખના આવિર્ભાવરૂપે જ હશે અને જો એમ માનીએ કે આદિ માનવમાં ક્રમશઃ વિકાસ થઈને આજને સંસ્કૃત માનવી સર્જાયો છે તો સંગીતનું આદિ સ્વરૂપ પણ દુઃખના ઉદકાર, હર્ષના ઉદ્ગાર અને બપના ચિત્કારરૂપે જ હોવું જોઈએ. શાસ્ત્રીય સંગીત સ્વયં જ કે દ્વિચરમણીત હોવાનો જ એક દાવો યાય છે તે બુદ્ધિગમ્ય તો નથી જ.

જિમ્મિ અને આવેશ જેમ આજને આવ્યક્ષ અને ગતિ આપે છે તેમ શરીરને પણ આવ્યક્ષ અને ગતિ આપે છે એટલે નાદ અને શરીરની આવેશમય ગતિ સાથોસાથ સર્જાય છે પણ માનવીમાં બુદ્ધિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ એના જિમ્મિ અને આવેશો ઉપર વિવેકનો અકુશ આવતો ગયો અને પ્રાથમિક સ્થિતિના નાદ અને શરીરના વિચિત્ર

હલનયલનમાંથી ધીમે ધીમે સંગીત-નર્તનનું સજ્જન થતુ એમ માની શકાય.

માર્ગી અને દેશી સંગીત

અનાયોગી સંગીતસંસ્કાર આપણને મળ્યો છે કે નહિ એ મંથી-ધનનો વિષય રહ્યો છે. ઇતિહાસને અભાવે આપણે સામાન્ય આગળ આવીને જ અટકવું પડે છે. સામવેદથી માંડીને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ અને કેક પુરાણકાળ સુધી જોતરી આવીએ ત્યાં સુધીના ઠેઠ અથર્વા આ લોક-સંગીતનો ઉલ્લેખ નથી; પણ ઇ. સ પૂર્વેની પહેલી સદીમાં ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રનો આદિમય ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર રચાયો ત્યારે એમાં ગ્રામ ગાન, જાતિ અને ત્રય્યા જાતિ, મૂર્છના ગાન, માર્ગી અને દેશી ગાનના ક્રમમાં વિભાગો જોવા મળે છે. એમાં લોકસંગીતનો ઠેઠ ઉલ્લેખ નથી.

શાસ્ત્રીય સંગીતકારોએ માર્ગી એટલે શાસ્ત્રીય અને દેશી એટલે એ સિવાયનું બીજું બધું એવો અર્થ બતાવ્યો છે. ૧૩મી સદીમાં રચાયેલા 'સંગીતરતનાકર'માં માર્ગી અને દેશી એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. માર્ગી સંગીતને નાદ સ્વરની આરાધના વડે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું દિવ્ય સંગીત કહેવામાં આવ્યું છે, અને દેશી સંગીત માટે 'સંગીતરતનાકર' કહે છે કે—

યત્તુ જાગ્રેયકારેણ રચિતં લક્ષણાન્નિષ્ઠમ્ ।

યેષાં રાગાદિપુ પ્રોક્તં તદ્ ગામ જનરજનમ્ ॥

વાગ્ગેયકારોએ લક્ષણ સુક્ત જનરંજન કરનારું જે ગાન રચ્યું તે દેશી સંગીત.

વાગ્ગેયકાર એટલે વાણી અને ગીત બંનેનો રચનાર. સ્વં રામ-નારાયણ પાઠક પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓને વાગ્ગેયકાર કહે છે.

દેશી અને લોકસંગીત

ગ્રામ સંગીતના શાસ્ત્રીય ભેદો પડ્યા ત્યાં સુધી ૨૫૫૮ એવા બે જ ભેદ આપણને મળે છે એક તો માર્ગી સંગીત અથવા મધિર્વ ગાન

અને ખીલું જનમનરંજનના હેતુથી જે રચવામાં આવ્યું તે દેશી લોકસંગીત એવો ઉદ્દેશ્ય તો એક પણ સાત્ત્વોષ્ય ગ્રંથમાં નથી. પણ દેશી ભાષામાં રચાયેલું તે દેશી સંગીત, અને લોકસંગીત તે પણ દેશી સંગીત છે એવો અર્થ સૌ ધટાવતા આવે છે. આમળ જતાં 'સંગીત-રતનાકર' કહે છે કે—

રંજકો જનચિત્તાનામ્ સરાગઃ કથ્યતે સુધૈઃ ।

મનરંજનના હેતુ માટે રચાયેલ સંગીત તે સર્વને પ્રિય છે અને તેથી જ તે દેશકાલ પ્રમાણે પરિવર્તનશીલ છે.

આમ લોકસંગીત પરિવર્તનશીલ ખરું છતાં લોકોના રંજનના હેતુથી જુ ઠાઈ વાગ્ગેયકારે એને રચ્યું કે નિયમગ્રંથ કર્યું હોય એવું નથી. પ્રેમાનંદ સખા કવિઓ એ વાગ્ગેયકાર હતા. અને પદ, કડવા, સાવણી, દેશી, ગરબીઓ, ચોપાઈ, છંદ વગેરે વગેરેને જરૂર દેશી સંગીતમાં મૂકી શકીએ. એમાં એના રચયિતા, રચના અને રચનાનો હેતુ ત્રણેય જળવાય છે. જ્યારે લોકસંગીતમાં નથી રચનારો, નથી નિયમગ્રંથ રચના, નથી લોકોને રંજન કરવાનો કે ઠાઈ પ્રકારના ઉપદેશનો હેતુ. જેને ૨૫૦ રામનારાયણ પાદકે દેશીમાં ધટાવેલ છે એમાંના ચોક્કસ માત્રામેળવાળા છંદ, ચોપાઈ ને ગગને ચોડું બંધન છે. એ લોકગીતોનો પ્રકાર ગણાય છે ખરો. અને એવા માત્રામેળવાળા ગીતોને દેશીમાં જ ધટાવાય. પણ લોકસંગીતમાં એ માત્રામેળ કરતાં લયમેળ વિશેષ છે.

અને સાંભળનારું મોટે ભાગે ગાનાર પોતે જ હોય છે. ત્યારે લોકસંગીત એ કોઈ લોકોને રીઝવવા હેતુપૂર્વક કોઈએ રચેલું સંગીત નથી. પણ લોકોના જીવનવ્યવહારમાંથી નીપજેલું લાગણીનું સવેદન છે. લોકગીતો એ આજે સમારંભ અને મેળાવડાઓનો વિષય બનેલ છે. પણ ૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં એ જીનથી જુદું પાડીને સાંભળવાનું નહિ એવું લોકોનું જીવનસંગીત જ રહ્યું છે. રાગનાં બંધનવાળાં કે માત્રામેળવાળાં ગીતોનું સ્વરૂપ બહુ ફરતું નથી. જ્યારે એકના એક લોકગીતનાં અનેક ઢાળમાં અનેક સ્વરૂપો સાંભળવા મળે છે. એ કોઈ એકનું નહિ પણ સૌનું છે. કારણ કે એમાં સઘજીવનના પહેલ પડે છે. એના વચ્ચરમાં, ઢાળમાં, હલકમાં અને હિસોળમાં લોકસંગીત એ રીતે સાર્વજનિક ને સદ્વિચારી મિલકત છે. લોકોના જીવનમાંથી નીપજેલું, લોકો થકી લોકો માટે જ ગવાતું તે લોકસંગીત. લોકસંગીત પણ અપૌરુષેય તો નથી જ. કોઈએક અનામી લોકકવિને દેએ કહી બે કહી કે આપુ ગીત ચડી આવ્યું હશે. પણ એ ગીતને લોકોએ ઉપાસનાં એવું સમગ્રરૂપ ફરી જતું હશે. અને માનવીના સનાતન ભાવોના પહેલ પકડીને લોકકવિ વશા કર્યું હશે.

આજે લોકગીતો વિશાળ અર્થમાં વપરાય છે. જેમાં આખ્યાન, કથા, છંદ, ચોપાઈ વગેરેનો અને ખાસ કરીને કાળતોનો સમાવેશ થાય છે જીવનવ્યવહારમાંથી નીપજેલું સંગીત એ સૂક્ષ્મમેદે ઉપરના તમામ પ્રકારથી જુદું છે. પ્રસંગે પ્રસંગે સવેદન અનુભવતાં જે સ્વરો નીપજ્યા એવા પ્રાકૃતિક સ્વરોનું એ સંગીત છે. કોઈ પણ લોકસંગીતની ઉત્પત્તિ લોકોના માનસિક વિકાસના આદિ સ્થાનમાં રહેલી છે. વાગ્ગેયકારનાં વાણી અને ગીત પણ એના આધારે રચાયેલ છે.

સંગીતનું આરંભસ્થાન લોકસંગીત

વીણાવાદન સાથે ગવાતું સામવેદની ઋચાઓવાળું સામગાન પણ વિસ્તૃત પટ પર પથરાયેલા લોકસંગીતના પાયા વગર જીવું જ ન રહી શકે સંગીતને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપનારા મૂળ સ્થિતિઓએ આકાશમાંથી નહિ પણ લોકસમુદાયના કંઈમાં ઘૂંટાત્ય સ્વરોને પકડીને એની

જામિકા ઉપર જ સામગ્રાનની રચના કરી હશે. સંગીતમાર્તંડ પંડિત ઓમકારનાથજીએ પણ આ વિધાનનો સ્વીકાર કરતાં કહેલું કે "શિષ્ટ સંગીતનું આરંભરચાન લોકસંગીતમાં છે....મારાં ઘણાં વર્ષોના અનુભવ અને ચિંતન પછી હું કહું છું કે શિષ્ટ સંગીતના મૂળ લોકસંગીતમાં રહેલાં છે."

ફરક ત્યાં પડ્યો કે શિષ્ટ સંગીતને ધર્માત્રય અને રાજ્યાત્રય મળી રહ્યો હશે, જ્યારે લોકસંગીત તરફ હજી મધ્ય કાલ સુધી હતી એવી ક્ષમ વધતી મધ્ય હશે—એ ગ્રામીણ, અશિષ્ટ અને અસ્પૃશ્ય જેવું રહ્યું હશે પણ મદિરા અને રાજ્યસ્ત્રપારો કરતાં લોકસંગીતને જનસમુદાયનો જખરો આધાર મળી ગયો. આખું લોકસંગીત લોકોના સમરત જીવન-વ્યવહારમાંથી ઉત્પન્ન થયું અને જીવનવ્યવહારમાં જ વધાયું. વહેલી સવારનાં પ્રભાતિમાંથી માંડીને બાંગતી રાતનાં બજનો સુધી લોકોએ સંગીતનો પુલ સાંધી દીધો છે. બાળજન્મના હાલરમાંથી માંડીને મૃત્યુ બાદ ગવાતા મરસિયા અને રાજિયા સુધી લોકસંગીતની ખિજાત ખિજાવી દીધી ■

લોકસંગીતના ભારતીય પ્રકારો

પ્રભજીવનનો કોઈ પણ મહત્વનો પ્રસંગ કે ઉત્સવ જુઓ. રાજ-ખરોજના સામાન્ય વ્યવહાર નીરખો. સમગ્ર કાર્યવ્યવહાર સાથે સંગીત સંબંધાવાનું. લોકસમુદાયે પોતાના સતત ગતિરીત કાર્યરચના મોકોને જાણે લોકસંગીતનું રનેહન કરીને ગતિને સરળ બનાવી દીધી છે. એના તાલે તાલે તાલ દઈ બીજીએ એવું એ તાલખંડ ને લયખંડ હોય છે.

આવા તાલખંડ અને લયખંડ લોકસંગીતના પ્રદેશો પ્રદેશો કંઈ કંઈ પ્રકારો સર્જ્યા છે. બંગાળે બાહિલ, બટિયાલી, ઝુમર અને કીર્તન આપ્યાં છે, તો પંજાબે મદિયા, હીર, ઘોરી અને ગોદા આપ્યાં, ત્યારે મહારાષ્ટ્રે પોવાડા, અબંગ, હાવણી અને પદ આપ્યાં. ઉત્તર હિંદના દિલ્હીથી બનારસ વચ્ચેના પૂરજ વિસ્તારે કજરી ને શેરી આપ્યાં, ઝુલા, સોદર ને સાવન આપ્યાં, નૌટંકી, ચૌકલિયા અને સાઠા આપ્યાં. સિંધે

કાફી ને સફી સંગીત આપ્યું. સરહદે નીમકાઈ, લોભા અને સદરાના પ્રકાર આપ્યા

એ જ રીતે તામીલ, તેલુગુ અને કર્ણાટક વિસ્તારે પણ વિવિધ લોકસંગીત સંસ્કૃત છે. જ્યારે પહાડો અને જંગલોમાં વસતી અનેક અમલ્ય આદિ જાતિઓએ હવે નૃત્યમય સંગીત આપીને પોતાની વિશિષ્ટતા નોંધાવી છે. જુદા જુદા પ્રદેશો તો ફીક પણ તે તે પ્રદેશની જુદી જુદી જાતિઓએ પણ પોતાપોતાના જીવન અને કાર્યને અનુરૂપ સંગીત સંસ્કૃત છે.

લોકસંગીતનું અળેક લાક્ષિત્ય

અવુ સાગરની જેમ હરહમેસ નવીન લાવે નવીન સ્વરો અને નવીન માધુર્યને પોતાનામાં સમાવે જતું વે કસંગીત લોકવ્યાપી બની રહ્યું. ટોઈ બચ્ચુધક કંઠ પણ એ રાગોને, આસાનીથી અપનાવી લે એવી એની સ્વરરચના સરળ અને ટૂંકી હોય છે. લાવને અનુરૂપ રાગ રાગને અનુરૂપ સ્વરો અને સ્વરોને અનુરૂપ શબ્દો એમાં હોય છે એને ઉલટાવી ને જોઈએ તો લાવને અનુરૂપ શબ્દો, શબ્દોનો લાવ પ્રગટ કરતા સ્વરો અને સ્વરોનું માધુર્ય રેલાનતા હાળ એમાં વહે છે.

લોકસંગીતની હનક અને લહેકા અન્ય તમામ સંગીતપદ્ધતિઓ કરતાં વધુ લાક્ષિત્યમય હોય છે. આ હનકમાં ગાતા અને લહેકા લેતા જતા જનસમુદાયના કંઠ એક સ્વરથી બીજા સ્વર પર જતાં વચલા સ્વરોને મૃદુતાથી સ્પર્શ કરતા જાય છે એમ કરીને વચલા સ્વરોનું આગળ લાક્ષિત્ય ઉમેરતા જાય છે. આવા લાક્ષિત્યમય લહેકાને શાસ્ત્રીય સંગીતકારો કાકુસ્વરસ્પર્શિત સંગીત કહે છે. પ્રખર પ્રયાસથી જ જેના પર પ્રભુત્વ મેળવી શકાય છે એવા કાકુસ્વરસ્પર્શને લોકકંઠમાં આટલી સ્વાભાવિકતાથી રમતું જોઈને તેઓ તાણુમી અનુભવે છે.

સૌરાષ્ટ્રના શાસ્ત્રીય રાગો

લોકસંગીતે ધીરે ધીરે રાગોતો વળાટ પણ લીધો. આ રાગો એણે શાસ્ત્રીય સંગીત પાસેથી નથી લીધા પણ ક્રમશઃ વિકાસ પામતા

મયા છે અને એવી એની આકર્ષક સ્વગવલિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ સર્ગમા છે. જેમ નર્તન માટે તેમ સંગીત માટેનું પણ સૌરાષ્ટ્ર કેન્દ્ર બનેલું. આપણે જોઈ મયા કે સર્વવ કુળના માદવો ઉપરથી નર્તનની જે સૃષ્ટી વિકાસ પામી તેનો ભારતની ચાર પ્રમુખ સૃષ્ટીમાંની એક સર્વવ સૃષ્ટી તરીકે 'ભારત નાટ્ય'માં ઉલ્લેખ થયો છે. એ જ રીતે સારંગ ગાય પણ મહાકુળમાંથી કૃષ્ણે આપ્યો છે. ગાંધાર અને સારંગના મિશ્રણમાંથી જે રાગ ઉત્પન્ન થયો તે આજનો શાસ્ત્રીય મોરક રાગ. એ જ રીતે ગિતાવલ રાગ પણ વેરાવળ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો છે. ગુગ નામ વેદ-કૃત્રી, ત્યાર બાદ વેદાવલી અને એનું રક્ષુ રૂપ વેંગવળ. પણ મીઠા લોકો પછી મુસલમાનોએ પોતાના ઉચ્ચાગેથી આ દેશનાં ઘણાં નામ બદલી નાખ્યાં છે. અદિર નિન્વ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય છે. સંગીતનિપુણ સ્વામી વલ્લભમસુણ સૌરાષ્ટ્રમાંથી એવા ૭ રાગો ઉત્પન્ન થયાનું જાણાવે છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરોમાં સંગીત

સૌરાષ્ટ્ર વેદાગયી તીર્થસ્થાન :ન્યું છે. પ્રભાસ, સોમનાથ, ત્રિરનાગ, શત્રુંજય, વલ્લભી અને દ્વારિકા તો ખર્ગ જ. પણ વેપ્પલ સંપ્રદાયે પણ શાસ્ત્રીય સંગીતને સૌરાષ્ટ્રમાં ઠીક ઠીક જળવી રાખ્યું છે. પ્રસિદ્ધ દેવાલયોમાં તો ગાયકોનો વિશાળ વિભાગ નજાવાતો તે આપણે સોમનાથનાં વળનોમાં વાંચીએ છીએ. અલગેરની કહે છે તે પ્રમાણે સોમનાથમાં સંખ્યા-આદી ટાણે ૩૦૦ દેવદાસીઓ જૂલ્ય કરતી. સોમનાથમાં સામગાન તો દેકે અવધ્યાગાર્છના સ્થળ મુધી ગયાનું. એ સામગાન સોમનાથના ગાયકોના વારસદારોમાં પરંપરાગત ઝીતરી આવ્યું હોવાનું કહેવાય છે. શાસ્ત્રીય સંગીતને ભારતમાં જે જ સ્થળે સુવર્ણકાળ જોયો છે : એક દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોમાં અને બીજે સોમનાથ અને વલ્લભીનાં મંદિરોમાં. શાસ્ત્રીય સંગીતની આ પરંપરા રાજવી યુગમાં ચાલ્યા કરી છે. રા' ક્વાટ બીજાના દરબારમાં મોટો જગર્જયો હતો. પણ લોકોના જીવનનાં ઉદ્દેશ પાંચસો વરસમાં સંગીતના જે પહેલ પડ્યા તે નરસિંહ, મીરાં,

સાધુ સંતોની કજનવાણી અને વૈષ્ણવ તથા સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયને લીધે જ.

લોકસંગીતના રાગ અને ઝાન

આ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં સંગીતનો વારસો છે જ. જે પ્રદેશનું લોક-સંગીત ઉન્નત હોય એ પ્રદેશનું શાસ્ત્રીય સંગીત પણ ઉન્નત બને. દક્ષિણ ભારતે અને બંગાળના દાખલા આપણી સામે છે. એમ કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં લોકસંગીતનો જેટલો વિકાસ થયો છે એટલો ભારતના અન્ય પ્રદેશો ભાગ્યે જ થયો હશે. રાગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો લોકસંગીતમાં પ્રધાન રાગ સામગ્રી, બિલાવલ, આચાવરી, માર, મિહાવ, કાફી, સારંગ, મલાર, ધનાથી અને જીમપદાસી જેવા રાગો અનેક ઢાળમાં ગવાય છે. લોકસંગીતની ખૂબી એ છે કે થોડાક જ સ્વરની રમતમાં એણે હજારો ઢાળ આપ્યા છે. એમાંના એક એક ઢાળ પોતાનું આ સ્વરૂપ ધરાવીને પોતાના જાવ સંચોટ રીતે રજૂ કરે છે. પોવાડા ને સિધુડો યુદ્ધવેશ ઊભો કરે તો મરસિયા ને રાગિયા શોકની હાયા ઢાળો દે પંખાખી ઢંગ પ્રેમની ઉન્મત્તતા આપે તો બગાળી બાજીલ જગન દિલસક્સહજ સાત્વિકતા ને શાંતિ પ્રસારે. અરધી રાતનો ગજર ભાંગતાં ગવાતાં આરાધનાં જાગે. ઇશ્વરની આરાધનામાં એકાકાર કરે તો વહેલી પરાઈનાં પ્રભાતિયાં ઇશ્વરની કીજાનો પ્રસન્નમધુર આસ્વાદ આપે. ભાગ્યે જ બપોરે બાળકને દિવ્યોળતાં દિવ્યોળતાં પ્રજ્વળ સૂરે ગવાતાં હાલરડાં વાત્સલ્યનું મીઠું ઘેન થડાને તો અદિનીમાં લેવાતા રમઝટ રાસડા રસની છોલો છપકાવે.

લોકસંગીતનાં તાલ ને તામગી

તદન નિયમબદ્ધ ભારતના શાસ્ત્રીય સંગીતની Melody અને નિર્નધપણે પોતાનો દેહ ધડતા પાશ્ચાત્ય સંગીતની Harmony વચ્ચેની કડીરૂપ જ બનેલો આ સંગીત છે. બન્ને સંગીતની શક્તિ-અશક્તિ મૂલવનાર અભ્યાસીઓએ લોકસંગીતનો આ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. લોકસંગીતના તાલ પણ સાદા જ. હોંચ, કેરવા કે ધમાર, ત્રિતાલ દીપચંદી કે દાદરા. રાસમાં હોંચ ને કેરવા વિશેષ પ્રચલિત છે, બપોરે

ભજનમાં ત્રિતાલ, દીપચદી ને દાદરા દ્વિય સ્વચ્છંદો હોવાથી એમાં ભરતી જામે છે પણ મળ તો દીપચદીની છે. ૧૪ માત્રાનો આ તાલ આપણા લોકસંગીતની એકરૂપતા સર્જીને મુંદર સ્વરૂપનીપણાવે છે, માત્ર ભજનમાં જ નહિ પણ લોકગીતોમાં પણ દારણ કે દીપચદી તાલ જોઈવાલું છે અને લોકસંગીતના જોઈગીતોમાં આ દીપચદી જોવા જામે છે એવો જાણે જ મંગીતની ઠાઈ બીજી પદ્ધતિમાં જામે છે.

લોકગીતોની ગ્યના ગોરે જાગે પાંચ સ્વરોની હોય છે * એમાં સ્થાપી હોય છે પણ અંતરો નથી હોતો. પણ સ્વરની રચના એવી રમ્ય ને મનોહારી હોય છે કે તરત જ દિલ ઉપર કાબૂ જમાવે છે લોક સંગીતના સ્વરો અને સ્વરચાન બહુ રપટ હોય છે ઝોઝા સ્વરો, જરપૂર જાપ અને સ્વરની લાક્ષણિક કરકસર. ઝોઝા સ્વરોને કાશ્વે ગતિવેગ ધૂમ આપી ચકાય ॥ ને ગીતને ચઝાવી ચકાય છે લોકસંગીતની બીજી મળ આડમાં ગવાતા ગીતોની છે. આડમાં ગવાતા ગીતોનો તાલ પકડવા ભનજવા તમલની લોકસંગીતમાં ગોઠ્યા ખાય છે. અર્ધો અર્ધો માત્રાઓ મૂકીને અને બળે માત્રાઓ મૂકીને અર્ધો માત્રાને રપસ કરી લોકગાયક જાગે ગગન જમાવે છે.

લોકસંગીતનાં વાદ્યો

જાવને અનુરૂપ સાદાં રાગ, તાલ અને એવા જ સાદાં વાદ્યો હોય છે ખસી, પાવો ને શરણાઈ; દોલ, દોલક, પખવાજ અને નોમન-નગારા, રાવણહથો, એકતારો ને મંજીરાં; ડફ, ડહડું, ખમાજ અને ખજરી, ઘટ, ધવો ને ઘૂધર : આ છે લોકસંગીતનાં વાદ્યો લોકઠાળે ગીતના સ્વરો વાતાં કહેનારા કટલીક વાર સિતારનો ઉપયોગ કરે છે. પણ સિતાર ઉપર એકવા જાવા જ વગાડતા જાય છે આવા સાદા રાગ, સાદા તાલ અને સાદા વાદ્યો વડે આદિવાસીઓ સમૃદ્ધ નૃત્યથી, ઉત્તરની સ્ત્રીઓ કજરી નૃત્યથી અને ગુજરાતના લોકો હુસ્તીસક અને લાસક નૃત્યથી ધગતીને ચકડોળે ચડાવે છે.

લોકસંગીતનાં પ્રેરણા-પાત્ર

માનવીના સનાતન ભાવો વ્યક્ત કરનારાં લોકગીતોમાંથી કવિકુલ-
ગુરુ કાવિદાસથી માંડીને ગુરુવર ટાગોર સમા સમર્થ કવિઓએ પ્રેરણા
પીધી છે આ લોકમંગીતમાંથી જ પ્રેરણા લઈને રચાયેલા બજનોએ
લોકમંગીત જેવી જ ચિરંજીવિના પકડી લીધી છે. ઉત્તર હિંદના નાનક,
કમીર ને વૃવસીદાસ; ગુજરાતનાં નરસિંહ, મીર્ગ અને સતપર પરા; મહા-
રાષ્ટ્રના એકનાથ અને વૃકારામ; દક્ષિણના ત્યાગરાજ અને ભાગતી અને
બંગાળના વિદ્યાપતિ, ચંડીદાસ તથા રામપ્રસાદ એનાં સમર્થ હિંદાદરશ્ય છે.

આપણી નજર સામે જ કવિવર રવીન્દ્રનાથે બાહિલ, ભટ્ટિયાવી,
હુમુ અને કીર્તનમાંથી પ્રેરણા પીને જે રવીન્દ્ર સંગીત રચ્યું છે તેણે
બંગાળમાં સખળ સ્થાન મેળવી લીધું છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં પ્રેમા-
નંદ, દયારામ અને ધીગએ એ કામ કર્યું. જોડાદકરનાં મીતોની લોક
હૃદય ઉપગની પકડ એમનાં મીતોમાં રહેલ લોકસંગીતના તત્ત્વોને જ
આભારી છે કવિ નાનાવાલે લોકદાળના જે ગીતો આપ્યા તે સહેજે
લોકકંઠે જઈને વર્યા. જ્યારે સ્વ મેવાણીનાં મીતોએ લોકહૃદયમાં જે
સ્થાન મેળવ્યું છે તે પણ લોકમીતોની ઊર્મિ, સરળતા, સગસતા અને
લોકસંગીતનાં તત્ત્વોને જ આભારી છે શ્રી દુયાભાઈ કામનાં મીતોની
લોકપ્રિયતાનું પણ એ જ કારણ છે.

ફિલ્મોએ અને સંગીતજ્ઞોએ પણ

ફિલ્મોએ પણ વાચા મેળવી ત્યારે શરૂશરૂમા નાટકિયા સંગીતનું
અનુકરણ કર્યું. એ સ્તરીન બન્યું ત્યારે શાસ્ત્રીય સંગીતનો આશ્રય લઈ
જોયો. એમા પણ પૂરી સફળતા ન મળી ત્યાંથી લોકસંગીત પાસેથી
ભાથું મેળવવું શરૂ કર્યું છે ન્યૂ થિયેટર્સના રામચંદ્ર ખોરાલે, મલાલ
થિયેટર્સના શ્રી કૃષ્ણરાવે, પૂરવના પડિત અમરનાથે અને પળમના
ગુલામ હંદરે પોતપોતાના પ્રદેશના લોકસંગીતમાંથી સૂત્રો પકડી પકડીને
ફિલ્મી સંગીતમાં વહેતા કર્યાં એની લોકપ્રિયતાને કારણે ધીરે ધીરે આખાં

ને આખા લોકમીત બહેકાવતા ઢાળે ફિલ્મોમાં વહેતાં મુકાયા છે ફિલ્મોને પ્રગટરજની બનાવવામાં આ સૂરોએ અજબ ફાળો આપ્યો છે આમ છતાં પાર્શ્વસંગીતની પીઠ ઉપર ઊભુ રહેલું ફિલ્મી સંગીત માનવજીવનના સનાતન લાવોને પકડવામાં નિષ્ફળ ગયું છે ને માનવીની ક્ષુબ્ધ વૃત્તિ આને તીવ્રતર બનાવીને પામર રસો પીરસતું હોવાથી દૃશ્યજીવી જ બનતું રહ્યું છે ફિલ્મી મગીત સૂતેલા કંઠને અને સૂતેલી લિપ્સાઓને સાથોસાથ જગાડવાનું કામ કરે છે આવું મગીત લોક ના જીવનવ્યવહારનું સાથી કદી ન બની શકે

આવું સમૃદ્ધ લોકમગીત આપણા મંગીતની એક એક શાખા માટે પુરાણાકાળથી પ્રેરણારૂપ રહેતું આવ્યું છે ને રહેશે ભારતીય શાસ્ત્રીય મગીતે આ લોકમગીત પાસેથી જ ગાયન, વાદન અને નર્તનનું વિભાગી કરણ તેમજ સમય સમયના અને ઝડપ ઝડપના બિન્ન બિન્ન રાગોના ખ્યાલ મેળવ્યા છે સ્વ. પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરે તો શાસ્ત્રીય મગીતની કેટલીક ખૂટતી કડીઓ લોકમગીતમાંથી જ મેળવી શકાય એમ એમના લોકમગીતના ઊંડા અભ્યાસ બાદ માનતા હતા સ્વ. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પટુરકરને સઘમાનની અને મંગીતના મંધશિક્ષણની પ્રેરણા સૌરાષ્ટ્રમાંથી જ મળેલી.

શાસ્ત્રીય સંગીતનો મૂળ ઉદ્દેશ શો ?

આજે તો લોકમગીત, આધુનિક સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતને સરકાર તેમજ પ્રજા તરફથી ખૂબ પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે. સરદારના ધણા ધણા પ્રયત્નો છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત હજી લોકપ્રિય બની શક્યું નથી આ માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે ગ્રીતાઓએ પણ શાસ્ત્રીય સંગીત અંગેની પોતાની સમજ વધારવી જોઈ એ શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં થવો જોઈ એ વગેરે. કંઈ સંગીતની સામે વાદ્ય સંગીત પ્રમાણમાં વધુ લોકાદર પામે છે, કારણ કે શાસ્ત્રીય સંગીતમાંથી લોકો સામે એ બે રજૂ થાય છે, અને એમાંથી લોકોએ એક પસંદ કરવાનું હોય છે અને લોકો સ્વાભાવિકપણે જ વાદ્ય સંગીત પસંદ કરે છે

શાસ્ત્રીય સંગીત એટલે—

યો માર્ગિતો વિસ્ત્યાયૈ પ્રયુક્તો મરતામિઃ ।

દેવસ્ય પુરતઃ શંભોર્નિવતામ્યુદયપ્રદઃ ॥

પદ્મા, હરત વગેરેએ શસ્ત્રની આગળ જે પ્રયોજેલું અને જે અમ્યુદય આપનારુ છે તે માર્ગો મંગીત. વળી—

અનાદિ સપ્રદાય ચદ્ ગન્ધર્વે સપ્રયુજ્યતે ।

નિયત શ્રેયસો હેતુસ્ત ગાન્ધર્વ જર્ણુધા. ॥

ગાંધર્વોથી પ્રયોગયેલું, અનાદિ સપ્રદાયવાળું, નિશ્ચિત શ્રેયના હેતુવાળું તે ગાંધર્વ ગાન. આ ગાંધર્વ ગાન એટલે જ માર્ગો મંગીત જે ઈશ્વરની આરાધના દ્વારા શ્રેયને જ સાધનારુ હતું. અપૌરુષેય હતું કે નહિ તેની ચર્ચા જવા ઈર્ષ્યે, એટલે આ ગાંધર્વ ગાનનો હેતુ નિશ્ચિત છે. આ ગાંધર્વ ગાનને—જેને આપણે માર્ગો સંગીત કહીએ છીએ તેને—શાસ્ત્રીય સંગીત આજકાલ કહેવાય છે. શાસ્ત્રીયતા તો સ્વર-તાલને માપવાની એક દૃષ્ટિ છે એથી ગાંધર્વ ગાન—માર્ગો મંગીતનો મૂળભૂત હેતુ બદલાતો નથી.

આ ગાંધર્વ ગાન પહેલાં આપણે ગોપબોડોની કિડામાં જોઈએ છીએ પણ એ પહેલાં સામગ્રાનમાં ઈશ્વરની આરાધનારૂં જોઈએ છીએ. સતો, બ્રહ્મતો અને મંદિરોમાં થતી હિપાસનામાં આપણે એ જોઈએ છીએ. પણ ધર્માશ્રમમાંથી સરીને એ દ્વારે રાત્નાશ્રમ પામ્યું એના ક્રમિક ઇતિહાસમાં જીતરવાનું અહીં પ્રયોજન નથી પણ છેલ્લે દુપદ ધમાગી ગાયકા ઘણા દુર્બોધ અને કર્કશ બની ગયેથી. લોકાદર શુભાવી બેઠેલી ત્યારે અમીર ખુશરૂ નામના એક વિદ્વાને ખ્યાલની ગાયકી આપી અલમદશાહ ખીલજી બાદશાહના સમયમાં.

ખ્યાલની ગાયકીની ક ક કસરત

રાજાઓની તહેનાતમાં આ ખ્યાલની ગાયકી પણ ધીરે ધીરે કંઠની કસરત બની ગઈ. તાનપદ્ધતીની એકધારી કર્કશતા અને શુષ્કતામાં સરી

પડી એના ચાહકો થોડા જ રહ્યા, પણ દરબારીઓની જેમ દાદ આપતા રહ્યા. રાગતું સ્વરૂપ અને માનનો ભાવ દેશવટે નીકળી ગયા જેમ જેમ આ ગાયકી લોકાદર ગુમાવતી ચાલી તેમ તેમ એમાં રંજનનું તત્ત્વ ઉમેરાતું ગયું જે ગાન ઈશ્વરની આરાધના માટે કે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને ઉપાસના માટે હતું તે પ્રેમની વેત્તલાઈમાં સરી પડ્યું. પછી તો ગીતના શબ્દો ઉપાસનાના હોય કે પ્રણય, વિરહ કે વેદનાની વ્યથાના હોય તો પણ કદ અને સ્વરને છોડીને ભાવ શરીરના અભિનય દ્વારા વ્યક્ત થવા લાગ્યો. એ ગાન થોડા રંગીલાઓનું બન્યું, અને જોને એ કક્કંદા, વધુ પડતું આગકલું કે ભાવહીન જથ્થાનું એને અણસમજી કહીને દસી કાઢવામાં આવ્યા. આમ ખ્યાલની ગાયકી આસપાસ એક એવો વર્ગ ઉભો થઈ ગયો કે જે વર્ગ અને પ્રજા વચ્ચેનું અંતર ન પુરાય એટલું વધી ગયું છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતના ભાવાભાવ

ગાનની રિયાઝ-કંઠસ્વરની જે તાલીમ ગાયકે કરવાની હોય છે એ તાલીમના તાનપદ્ધતીની કસરત જ માનમાં પ્રાધાન્ય મેળવી બેઠી છે અને એની ટેકનિકમાં આવતા કોઈ વિશિષ્ટ સ્વગુણ સ્વરૂપ જે તે વર્ગની પ્રશંસા અને ખુશામદનું સ્વરૂપ લઈ બેઠેલ છે. ભાવના સ્વરૂપ નાદમાંથી પેદા થવા જોઈએ એ તો અપવાદો નાદ કરતાં સાવ વીસરાઈ ગયું છે. આવી ગાયકીને પણ આ જ શાસ્ત્રીય સંગીતને નામે જિજ્ઞાસવાના ધણા ધણા પ્રવર્તો સરકાર અને સંગીતસંસ્થાઓ તરફથી ધર્ષ રહ્યા છે, પણ લોકો વચ્ચે આવીને મેદાન મારી શકે એવું બળ એનામાં નથી રહ્યું. પહેલાં રાજ્યાશ્રય મેળવીને જીવેલું, અને આજેય એક યા ખીજે પ્રકારે રાજ્યાશ્રય મેળવીને જ જીવવા મથી રહેલ આ સંગીતની ગાયકીએ જીવકું દશે તો એક એક રાગને ભાવ પ્રમાણે ગાતાં શીખવું પડશે. ખોટી ઉચ્ચ-તાનું અભિમાન છોડીને ક્યાં તો ઉચ્ચ કાબજનરવો ધરાવતા ભાવવાહી મોતોનો આશ્રય લેવો પડશે અથવા જનસામાન્યના દિલમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાની ખૂમી અને તાકાત મેળવવા પડશે ચિંતેમા સંગીતની જેમ નીચે ને નીચે ઊતરતા જઈને એ ખૂમી ને એ તાકાત નહિ મેળવી શકાય પણ

લોકસંગીત પાસેથી જ એણે એ તાલીમ મેળવવી રહેશે, અગર તો નાદ-
બ્રહ્મની આરાધના માટે તપશ્ચર્યા દ્વારા હરકોઈ ને અસર કરે એવાં સ્વરનાં
ભાવવાદી સ્વરૂપો ખર્ચા કરવાની તાકાત કેળવવી રહેશે.

ખ્યાલની ગાયકોની કઠ-કસરના કંટાળામાંથી જ આપણું હળવું
સંગીત ઉત્પન્ન થયું છે. ટપ્પા, ડુમરી અને દાદરા; પદ, બજન કે
લાવણીના હળવા સંગીતે લોકસંગીતની જ મીઠાશ અને ભાવનો રસ
ઉમેરીને શાસ્ત્રીય સંગીત કરતાં વિશેષ પ્રદેશ સર કર્યો છે. ખોટા ખ્યાલો
છોટી, બદ્ધ દીવાલો બેઠીને મેદાન વચ્ચે આવવાની તાકાત જે કોઈ
ગાયકો મેળવશે તે જ આ સંધ્યુત્તમાં જીવી શકશે.

લોકસંગીતનાં ભયસ્થાનો.

લોકસંગીતમાં જબરદસ્ત બળો પડ્યાં હોવા છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત
જેવાં અને એથી વિશેષ ભયસ્થાનો લોકસંગીત માટે જોવાં થયાં છે. લોક-
સંગીતને પ્રકાશમાં-પ્રચારમાં આણી પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યું સ્વં મેદાણી, સ્વં
રામચુરા, થી. દુલાભાઈ કાગ અને મી. મેરૂલા ગઢવીએ, એ પછી લોક-
સંગીત ધણું પ્રચાર પામ્યું છે. ભાગ્યે જ કોઈ મેળાવડો કે સમારંભ
એના વિનાના હોય છે. એ જ રીતે રેડિયો, રેકર્ડ, સિનેમા અને નાટકો,
સંગીતરૂપક અને નૃત્યરૂપકો, ડાયરા અને ઉત્સવો પણ આજકાલ
લોકસંગીતનો આશ્રય લઈ રહ્યાં છે. પણ અધિકારીજનોથી ચોગ્ય રળૂઆત
પામતું ન હોવાથી લોકસંગીતમાં કોઈ વાળોટાળો નથી રહ્યો.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં વધુ પડતી અદા, આછકલાઈ, નમ્રકૃત અને
વધુ પડતું રંજન તત્ત્વ આવી જવા છતાં એને સાંભળનારો અને રસ
લેનારો એક વર્ગ છે જે તે માણસો એ સમજી શકતા નથી અને વધુ
વાર સાંભળી શકતા નથી. બીજું શાસ્ત્રીય સંગીતના નિશ્ચિન માર્ગો
હોવાથી ગમે તે માણસ માર્ગ શકતો નથી. જ્યારે લોકસંગીતના એવા
નિયત માર્ગો હોઈ શકે નહિ. પરિણામે ગમે તે માણસ ગમે તેમ એ
માર્ગ શકે છે. યહેરી સમાજ પાસે આ લોકસંગીતનું કોઈ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ

ન જ હોય જે કાંઈ બિજુ કરી શકેલા તે મેત્રાણીભાઈ જતાં જેને ભગવાને કાંઈક ગળુ આપ્યું છે એવા કંઈક આજ લોકસાહિત્યને નામે અને લોકગીતોને નામે લોકગીતોને મસકરીનું ભાજન બનાવી રહ્યા છે.

લોકસંગીતની વિકૃત રજૂઆત

લોકગીતોને નામે મને તે ગીત ગાઈ ને, વગાડીને, વિકૃત હાવભાવ કરીને લોકોને રીઝવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે પરિણામે પ્રેક્ષકો પણ લોકસંગીત અને લોકસાહિત્યને દિવસે દિવસે મનોરંજનનું જ એક સાધન માનવા થયા છે જેમાં લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતનો વિવેક વીસરાતો જાય છે લોકસાહિત્યમાં પણ ખાસ કરીને લોકોને આકર્ષતો વિષય લોક સંગીતનો છે વાર્તાકારો શોધ્યા જડતા નથી. જે કાંઈ જડે છે એની ઝડઝમક બનાવવી લાગે છે હવે એવું મન્યુ છે કે આ લોકગીતોને, દુહા-એને, છંદોને, બજનોને અને રાસડાને અથવા એમાના કાંઈ એકને લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ તરીકે ઓળખાવાય છે આ લોકગીતો અને દુહાઓની એવી તો વિચિત્ર રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે લોકસાહિત્યની સરકારી ભાત જ ન જોડે પરિણામે લોકસાહિત્ય એટલે ગ્રામ્ય-ગામડ્ય, અસરકારી, રોનકી અથવા તો નવરાશના સમયે લહેર કરવા જેવું એવી એક અસર સિદ્ધ ગણાતા સમાજ સુધી પહોંચી ગઈ છે

લોકગીતોનું નાટક

લોકગીતોને નામે જે પ્રકારનાં ગીતો જ મોટે ભાગે રજૂ થાય છે : એક તો બજનો, અને બીજા મેત્રાણીભાઈએ મંથરથ કરેના ચારણી છંદ થી દુવાભાઈનાં જે ગીતો મવાય છે તે પણ મોટા ભાગનાં બજનો જ હોય છે મોટા શહેરોમાં કહેવાતા લોકગાયકો થી દુવાભાઈના નવા ગીતની રાહ જોઈને જોવા હોય છે જેવું આવે કે ઉપાડે એમાં આધુનિક સંગીતની ઈન્ટ બેગવે પછી એને નાટકીય હોયે રજૂ કરે મૂળ લોકગીતો તો એથી ધજાં દૂર રહી ગયાં એ જ રીતે ચારણી છંદમાં પણ ગાતાં ગાતાં ડહડાં બરે, ‘છે’ ને જાહે ‘મે’ નો ઉચ્ચાર કરે, ‘જ’ ને બદલે ‘ઝ’ બોલે અને છંદ કે ગીતનો જેટલો અમુક અમુક ઉચ્ચાર કરી

શકાય તેટલો કરીને રજૂ કરે એવી સમજથી કે લોક ગીત તે કાંઈ શુદ્ધ હોય ? એ તો અશુદ્ધ રીતે જ રજૂ કરાય આ સ્થિતિ 'ગડિયો' ઉપરથી રજૂ થતા લોકગીતોના કાર્યક્રમમાં ત્રિશેષ પ્રવર્તે છે જેના ઉપર આપણી આ નૂતન સંસ્કૃતિનું મહાણુ મચુ છે એવા એ લેકધનની અને સજીવ સંગીતની સગસર ટેકડી કરવા જેવું જ આ છે દ્વહાઓ લનકારવામાં તો એવા દેવારા કરે છે કે ગાણુસો ભડકીને ભાગી જાય અથવા સમય હોય તો હામ્યમિશ્રિત આનંદ મેળવે આને પગિણામે લોકસાહિત્યને નામે ગભીર વાત સાબળવની લોકોની ટેવ છૂટતી જાય છે

લેકગીતોને નામે એક બીજાને ગોટાલો એ થાય છે કે અઘનન કાચો સિવાયનું જે કાંઈ છે તે મવા લોકગીતો ૮ ફો મીર લખા, રાવણદુથ્યાવાળા અને મવજોના ગીતોની પણ લેકસાહિત્યમાં ગણના થાય છે ખૂની ડાકુઓનાં કમ્પીણુ કૃયોનાં ગીતોને પણ લોકસાહિત્યમાં ખપારય છે આ ગાંધી મીંગ, લખા, રાવણદુથ્યાવાળા અને રાવજો પંજેરના જે કાંઈ ગીતો છે તે તો ઘણુંખરુ આજીવિકા ગળવા માટે જોડાયેલાં છે એ સમાજશાસ્ત્ર કે સમોધનનો વિષય જરૂર ગણી શકાય પણ એ ખરુ લોકધન નથી એમાં લોકોર્મિનો પડે પડે નથી તેમ એમાં ક્યારેક રાવણદુથ્યાવાળા જે કથાગીતો ઉપાડે છે તેને ખાદ કરતાં સાચા લોકસંસ્કાર પણ નથી

લોકસાહિત્ય અને ચારણીસાહિત્ય

એ જ રીતે ચારણીસાહિત્ય જે ઘણુંખરુ ગ્રેય છે તે જ હોમાં રચાયું છે તે પણ લોકસાહિત્ય નથી ચારણીસાહિત્ય માત્ર રાત્ર્યાશયે જ નહિ પણ વિદ્વનો અને પડિતોની પાઠશાળાઓમાં પ્રોત્સાહન પામેલું અને વશપરપરાગત જીતનું વિકાસ પામેલું લોકસાહિત્યથી અલગ એવું સાહિત્ય છે એની ભાષા જુદી શૈલી પણ જુદી અને ગાયકો પણ જુદી જ છે એ વિશેષ સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્રજભાષા અને જૂની રાજસ્થાની ડોંગળીમાં ઉત્કર્ષ પામ્યું છે આ ચારણીસાહિત્યના પણ બે પ્રકાર છે - એક તો રાજઓની કે દાતાઓની કૃપામાંથી સર્જાયેલું ખુશામદ

પરાયણ અને મીઠુ કુચ્છતની પ્રેરણામાંથી સર્જાયેલું ભક્તિપરાયણ, પ્રકૃતિપરાયણ ને આત્મવક્ષી પણ હોદને બાદ કરતાં હૃદની સદીઓમાં ચારણોએ પણ લોકો વચ્ચે જીવતાં લોકવબોટ પકડ્યો, લોકજીવનના સુખદુઃખના પડના ઝલ્યા અને લોકોની જિમ્મિઓના પડ્યા પાડતાં ગીતો રચ્યાં ત્રણે ક્યાં એ ગીતો હોદથી જુદાં જ તરી આવે છે ચારણી હૃદની બાષાની રચના પણ સહેલી નથી અને એને સમજવું પણ સહેલું નથી આજકાલ એ હોદમાં નિ સત્ત્વ જોડકણાં જોડીને એને લોકગીતને નામે જૂઠું કરવામાં આવે છે

આ ભેદ સમજવા અપવાદ બાદ કરતાં કોઈ ગાયક ચોભનો નથી પરિણામે લોકસંગીતમાં અનવરથા જોઈ થતી જાય છે આ લોકસંગીત ઉપર પણ સાથી પહેલા નાટકની અસર થઈ ખાસ કરીને રામનીના મહાળોઓએ ગામડાંઓમાં જઈને રામનીલાને નામે ત્રણે તેવાં નાટકો જન્મીને ખેત ગામડાંઓ જ્યારે બવાઈને તો પોતાનું આગવું સંગીત છે, કાનુ કે બવાઈ એ લોકજીવનનું જ એક અંગ છે બવાઈના ઠેકા અને લહેકાથી તો ઘણાં લોકગીતો શોભે છે ને ચણે છે ત્યારે નાટકીય ગીતો પછી તરત જ ફિલ્મી ગાણાંની અસર થઈ પણ લોકોને શુભ નસીમે શુદ્ધ લોકસંગીતને પ્રતિષ્ઠા મળનાં મૂળની રજૂઆત વધુ અવ કારણપક બનતા લોકસંગીત અશુદ્ધિમાંથી ચોકું મચ્યું ત્યાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને ફિલ્મી સંગીતના મિશ્રણથી હજીવું—જેને આધુનિક સંગીત કહે છે તે આગળ અ બધું લોકપ્રિય બનવાના પ્રયત્નોનું જ એ પરિણામ છે

મૂળ વિતાવું જ હવું

આધુનિક હજીવું સંગીત બધી રીતે આવકાર્ણાયક છે, પણ ફિલ્મી અસરની મુક્તિ તો જરૂરી છે આધુનિક સંગીત શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીત પણ નથી અને લોકજીવનમાં ઘૂલતા સ્વરોના અભ્યાસમાંથી પણ એ જીવું થયું નથી એ તો સંગીત પદ્ધતિએ મિશ્રણનું એક લોકપ્રિય અનુ-કરણ માત્ર છે આજકાલ આ આધુનિક સંગીત એના રજન અને ચમરાક તત્ત્વને કારણે અને બીજી કોઈ લોકપ્રિય સંગીત પદ્ધતિના અભાવે

આગળ આવ્યું છે. આ આધુનિક સંગીતે લોકસંગીતને સારી પેઠે અસર પહોંચાડી છે. લોકગીતોના ચહેરી ગાયકો મૂળ તો આ આધુનિક સંગીતના જ ગાયકો હતા, પણ લોકસંગીત પ્રત્યેની લોકોની રુચિ જોનાં આધુનિક સંગીતના દ્વાર્યામાં લોકગીતોને બેસાડીને ગાવા લાગ્યા છે.

આધુનિક સંગીતમાં ફિલ્મી સંગીત ઉપરાંત જગણી બાઉલની અસરો, પગખી ટંક અને મરાઠી ભાવગીતોની પણ અસરો છે. આ આધુનિક સંગીતમાં શબ્દના ભાવ અને સ્વગની ઊર્મિવાદકતા વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોવો જોઈએ એનો વિચાર સરખો હોતો નથી. એ જ રીતે આધુનિક સંગીતની સ્વરરચના વાચાળ વિશેષ હોય છે. આ આધુનિક સંગીત આજે પ્રચાર પામી રહ્યું હોવાનું એક કારણ એ છે કે આજે શાળાઓ, કોલેજો, સમારંભો, મેળાવાઓ અને રેડિયોમાં નાના મોટા ગાયકોની જરૂર ઊભી થઈ છે. બાળકો સુદને આજે થોડું ચાતા આવડે તો ઝડપથી 'પ્લેટફોર્મ' મળી જાય છે. ત્યારે આધુનિક સંગીત જ એક એવું સંગીત છે કે જે સહેલાઈથી શીખી શકાય ને સહેલાઈથી ગાઈ શકાય. એ કારણે સંગીતશાળાઓમાં પણ એ શીખવાય છે અને ટેકેકાણે એ રજૂ થાય છે. આમ આ આધુનિક સંગીત, ફિલ્મી સંગીત અને અનિ રંજનાત્મકતાના ત્રિભેદે આજે લોકસંગીત બીસાર્થ રહ્યું છે.

શુદ્ધ લોકસંગીતનો આશ્રય

એની બીજી બાજુએ લોકસંગીતની શુદ્ધિનો આશ્રય પણ વધી રહ્યો છે. મૂળના સ્વરૂપે એને જાળવી લેવા, સરકાર દ્વારા અને સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પ્રજાતિયાં, અધરણીનાં ગીતો, હાલરડાં, બાળકઉરનાં ગીતો, રમતોના ગીતો, કન્યાઓનાં ગીતો, ઊર્મિગીતો, મર્મગીતો, રાસ, ગસડા, મરળા, ગરબી, લગ્નગીતો, સસારનાં સુખદુઃખનાં ગીતો, કથાગીતો, ધુન્ડગીતો, મરનાં ગીતો, સાગંગાતો, ઝડપગીતો, પશુપંખીનાં ગીતો, પ્રકૃતિના ગીતો અને ભજનો ત્રેસેરું રેકાર્ડિંગ કરી લેવાના પ્રયાસો શરૂ થયા છે. એટલા પૂરતું તો એ જળવાશે જ. પણ લોકસંગીત એ કોઈ જદું સંગીત નથી. એ તો સાતત્ય ગીત-

પાતળાં પશુ ધખનાં નાનકડાં મેદાનો અને વચ્ચે નિર્જળા કુંગરા અને ટેકરીઓની હારો ચાલી જતી હોય

ઉનાળે સૌરાષ્ટ્રની ધરા પીરાળ ૨૨ ધારણ કરે છે; પણ મહુવાથી માંડીને માંગરોળ સુધીનો ધરાનો ખૂવતો પટ્ટો એ પીરાળ ધરતી માથે લીધુડા પાવર જેવો ગોલી રહે છે એવી પીરાળ ધરતી અને લીધુડા પાલવતી વચાળે કુદગ્ન કેસડાંની કેવી રૂપાળી રૂપગૂચણી કરે છે ?

“ ભર ક્ષાગણુ બલુકે લમર, ઓપત સાર અઠાર,
સોળસે વચ્ચે સામરો, રંગ ખેલે કરતાર. ”

હોળીની ઝાળ ઊતરે ને વાધરાના ઝપાટા સર ચાય, ઝાડની ઝાળોએ હીચોળા આતી રજડખના વીંઝણા વીંઝતી હોય, બાલ જેવી પ્રોપટ ધરતી માથે આને અડતા રજડખરના ચાંબલા રચાર્ષ મયા હોય, એમાં બમમલા વિગ્ગણુંદની બાળ કાઠવી મુરકેવ અને નહી-કૂવાનાં તળ હપ્પસીના મશીરા જેવા ઠાલાં દણકતાં હોય અને ધરતી માથે મૃગજળનાં મોળના ઉછળાટનો પ્રચાહ બધાર્ષ બધ ધોમ તાપે માનવીનાં હૈયાં કેવાં ધવલતાં હોય ?

“ જો વિસારું વલહા, રૂઢિયામાંથી રૂપ,
તો લગે ઉતરણ લૂક, ઘર બાળીડી ચર્ધ કરાં. ”

ધરપારકરના રણની આગ ઝ તી લૂધી જેમ હોલાં ધવલસે એમ માનવી ધલવલનાં હોય, ત્યારે આવી ઉતરની અગાર ઝરતી લૂધી કવિતાને ગળેય કાંચકી બધાર્ષ બધ છે વર્ષામાં અજસ્ર ધારાએ વહેતાં લોકગીત પણ ઉનાળામાં જળની જેમ જ પી બધ છે, પણ દિવસ પૂરતાં જ, રાત તો ઉનાળાની ભારી રણિયામણી સાંજ ટળે અને રૂંઝણું-રૂંઝણું વળતાં જ ધીમે મોઠો પવન સર ચાય જોતજોતામાં તો સરજના તાપથી ધગેલી ધરતી ઠરીને હીમ જેવી દસી જીઠે છે. બકારાના દિવસો બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રની ઉનાળાની રાત માનવીને હાલરડે હીચોળતી હોય એવું મીઠું

ધારણ વાળી દે છે પણ દિવસ ઊગતાં સરજ રાતનું સાટુ વાળતો હોય
એવાં ધગેલ કિરણોનાં ભાવાં વછોડે છે. કિરણોનાં ભાવેડાંથી વીંધાતી
ધરતી ફાગીને હૈયાની વરાળ કાઢે છે પછી તે—

“ ખડ સૂક્યાં ધણુ વનૂકિયા, વહાલા ગિયા વિદેશ. ”

ગોપમનો વાસપાણીના પ્રદેશમાં દોર હાંકી જાય છે. ખડખડ
ડિયા ખેડુ અને ઊંઘડ લોક મજૂરી શોધવા પરપ્રદેશમાં વહા જાય છે,
એવો જોડ જતાં જતાં તે આકાશના રમ પથટવા માંડે છે, વાદળની
દોટાદોટ મડાય છે ઉન્મત્ત વીજળીના સગકારા સાથે આકાશ કડેડાગી
જાણે છે અને—

“ ગહેકે મોરાં ગરવરે, સજે વાદળ સામાઢ,
ધર ઉપર જાણુ ધણી, આઈ રત આપાઢ ”

પછી કેવો વરસે છે આપાઢ ?

“ આપાઢ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધોર,
તેજ બાધ્યા તરુવરે, મધરા બોલે મોર.
મધરા બોલે મોર તે લાગે મીઠાં,
ધણુ મૂલા સાજન સપનામાં હીઠાં.
કહે તમાચી સૂમરો, રિસાણી ઢલ ને મનાવે મોર,
આપાઢ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધોર ”

આજીજની એવી મડાય, નદીનાળા ઊભરાઈ હાલે અને પશુ
પંખી અને માનવીનાં હૈયાં પણ ઊભરાય પતિના બેખથી ભિન્નની
પત્નીનું હૈયું કયાં દોડે છે ?

‘ વરસજે વરસજે હો મેહુલા દાદાજી રે દેશ,
જયેરે માડી રો જાયો હજ ખેડે,

લીને લીને હો બાંધવ મારા પાઘડી આરેપેય,
લાલચરો લીને રે ચૂડો વળી ચૂંદડી. ॥

પિત વળી ધત્તી. લીનુડા સાજ સજે, ધરતીના રગ ફરે, માનવીનાં
મન ફરે, પન્થોમ ગયેના માનવી પણ પાછા ફરે. ઢોર હોંહોરો કરે અને
પખીના ગિલોલ માજે બલે ગોનરી હોય, ગદી હોય તો પણ સૌરાષ્ટ્રને
વહાવી ઝડતુ તો વર્ષા જ

કુટુંબના કેમળ ભાવેની સાથેસાથ ધર્મના ભાવની પણ ભરતી
ચડે રામમંદિર અને ચેંગ, શિવાયય અને દેવાયય માયત્રી મંત્રો અને
કથા-આખ્યાનથી માજતા થાય વરતવગ્ધનાનો એક સેતુ સધાઈ જાય.
અને વગત પણ જોનાં ?

“ ગાય ગાય તું મોરી માય,
નિતનિત હુગરે ચરવા જાય. ”

એમ ગાય અને વાછડાનાં, ધણુકા અને ધણુડીના (લક્ષ્મીબોદ
પખી), ઝાડ અને પાંદડાં પૂજન થાય :

“ બોરડી રે બોરડી, મારા વીરની ગા ગોરડી,
હું પૂજુ આકડો, મારા વીરનો ઢાઢો વાંકડો. ”

એ જ રીતે નામનાં અને નોખિયાનાં વ્રત અને પૂજન થાય, તુવસી
અને પારસ પીપળાના નવપૂજન થાય આમ પ્રકૃતિ અને માનવી
એકાકાર બની જાય આનંદ-ભાદરવે તો રાસડાની ગચઝઢ બોલવા લાગે :

“ રમિયા મોરા ચાદલિયો જિગ્યો રે,
કે રાજ મને સૂરજ થઈ લાગ્યો ”

વિદેશ ગયેના પતિની વાટ જોતી વિદિશી આકુળબ્યાકુળ થાય
છે ચાંદાની શીતળના એને સૂરજ જેવી વસમી લાગે છે સંજ પડે અને
સીમખેતરે ગયેલી જીવાન દીકરી પાછી ફરે છે પણ એનું દિલ ક્યાં
દોડતું હોય છે ?

“ માડી મુને વાળુડિયાં પીરસાવે,
દિવડિયો પછે વાહો રે લોલ ”

પણ આટલી ઉતાવળ શીદને ?

“ શેરિયુમાં થાય છે હાલકડોલ,
કે જીવડો મારો તિથા ભમે રે લોલ ”

ધરતી હાલકડોલક ચઈ ગ્હી છે, ગસનો ગગન ગભારો ચડ્યો છે :

“ કે વનમાં ગોલે ઝીણા ચોર,
કોયલરાણી કિલ્લોલ કરે રે લોલ;
ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ,
વાદળડી વાયે વળે રે લોલ. ”

ખધારે પાછાં વળે છે :

“ વરસ વળ્યાં, વાદળ વળ્યા, ધરતી લીલાણી—”

ત્યારે ખાણેયાની જોમ ઝૂરતી ચિરદિણી એના પચી પિયુની પાછા
વળવ ની વાટ અધિતી રાસડે દેયુ દાસવી ગ્હી છે.

લોકગીતોમાં વર્ષાનાં ગીતો બે પ્રકારનાં છે . એક તો પ્રકૃતિ પ્રત્યેના
પૂજ્ય ભાવનાં અને બીજાં વિરહનાં. ચારણી ગીતોમાં પણ એજ ગીતો
તે આ વર્ષાનાં જ, પણ વર્ષાનાં લક્ષણથી વિશેષ આગળ એ નથી વધ્યાં.

એવા ડોલતા કુંગરા, ખળખળતી નદીયુ, વક્રી ગાળિયુ અને
વંકી સંવાણી, એવી નીચવણી ધરતીને હંચે ઝૂવનાં સોનેરી મોલ માથેથી
વાદળ વીખાતા ભય, લહેરિયાં લેતો પવન એજ હોડીને શીતળ ખનતો
ભય અને શિયાળાની ગત એસે આકાશના અલૌકિક ગો પાંખા પડના
ભય અને નીચવણી ધરતી રેઝમિયો રમ ધારણ કરે તેજોમય તડકે
એનાં સોનેરી પ્રતિબિંબનો કવક લીપડે. માગસર જીભનાં જીનરતાં તો
ટાડનો સોઝરડો બોલે :

“ શિયાળે ટાઢથુ સોષટે, હાલે હેમાળા,
વસતા ઘર વસિયો નહિ, કે દી કુચાળા ! ”

આમ ઋતુએ ઋતુએ ધરતી રંગ બદલતી ગહે છે અને ઋતુઓ પણ ટેવો ! શિયાળે ટાઢનો સોઢરડો બેલતો હોય અને ઉનાળે ધોમ તાપ પડતો હોય ત્યારે એમાંસે વેરાગણુ જેવી નદીઓમાં ધસમસતાં પૂરે પાણી પ્રચંડ પછડાટ મારતાં હોય આવી વિવિધ ઋતુઓવાળી સારાધૂની મૃત્તિ ઉમ, મધુર આવેશમય, કલ્પનારમી અને કાવ્ય રસજરી નની ગદી છે.

ગિરની શાળિયો અને ખરજાના થોડા લાગને બાદ કરતા સૌરાષ્ટ્રમાં કયાંય આમડા જીંડીને બડોચક બોલેનાં ઝાડવાં નહિ કળાય બેઢારભોમકા ખરી, પણ હાથનાળી દર્દને હાલ્યા જાય એવી ધેધૂર વનરૂપિતે ઢોઈ સાસણુ ઢોઈ કેનકાઈ કે ઢોઈ તુલસીશ્યામમાં જ મળશે.

ગિર, ઢોઈક ખરડો, ઢોઈક ચનુજય અને ઢોઈક આલોચ સિવાય જાતજાતનાં વૃક્ષો ખીજે લાગ્યે જ જોવા મળશે બાકી તો આવળ, બાવળ ને બોરડી, લીમડો, ખીપર ને ખીપળો કે ખીજડો જ જોવા મળે કચ્છનો વિદ્વાન અને રંગીલો રાજા લાખો કુલાણી જે દિ બહારમાં આવીને નાચી જોડેયો તે દિ—

“ આવળ, બાવળ, બોરડી, બાખર, ખીજડીઆ,
લાખે વન ઓઢાડીઆ, ખીરી પાલરીઆ. ”

એના એ- એ- સાથીદારને કહે દોસ્તો ! જારી રહુ લાગશે આ વન, ઓઢાડી દયો વમારી ખીળી પાલારિયુ એક એક ઝાડવનિ ! અને એ ઝાડ તે કયાં ? આવળ, બાવળ, બોરડી, બાખરો અને ખીજડો બાકી રહે છે નજીક ઝાડ એક અમી, ખીજી આંબલી અને ત્રીજો વડો. એમ તો ખીજાનાં ને લોનડના પણ ગીતો છે.

" ખેતર વચાળે ખીજડા રે, હીંચકોરુ નાનેરું બાળ,
વીરા એક હીંચકડો નાખ રે, પરણ્યો પીંગલે રે.
હીંચકોરુ નાનેરુ બાળ. "

પણ પારસ પીપળો, અખિ અને વડો તો લોકજીવનમાં કુટુંબના વડીલનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ગયા છે પીપળો એ તો પૂજનીય વૃક્ષ, વેદ-કાળથી માંડીને ભગવાન તથાગત પીપળા હેઠળ શુદ્ધ બન્યા અને એ ખોધીવૃક્ષ કહેવાયુ ત્યારથી તે આજ સમય, નાનમોટા વગતવરણ-ભાંધી માંડીને, લગ્નગીતોથી ઠેઠ શ્રાદ્ધનાં પાણી પાવા સુધી એનો મહિમા-મતની વાત કહેવી પણ કાને ?

" પીપળાને પાન કહેવી, કુંવારીને કાન કહેવી,
તુલસીને ક્યારે કહેવી, સૂરજની સાળે કહેવી. "

અને લગ્નગીતોમાં પણ એ કેવો સહેરાય છે ?

" આઠશ આઠશ પીપળો, મેઘાડમ્બાર ગાળે,
ફૂલી ફૂલી ડોડો ધિયો, મેઘાડમ્બાર ગાળે. "

કંઈક ગીતોથી પૂજ પામતા પારસ પીપળાથી લોકોને વધુ વહાલું તો આમ્રવૃક્ષ—આખો. લોકોનો લાડીલો આંગલો, આંગળીઓ :

" સરોવર પાળે આંગલીઓ,
આંગે ઝાઝા મોર મલૂગર આંગલીઓ,
એક તો મોરલો ઊડી ગિયો,
ગિયો દાદાને દેશ મલૂગર આંગલીઓ. "

મંદેશવાહક મોરવાનું ખેસણ, કાચલના કલશોર મજવવાનું આઠાશી જોટણું, જોપખાળનો દિડોળો અને આગણાની ગોભા સર્માં આસોપાલવ તો જવ'લે જ જડે. એનાં ગીત પણ એવાં સર્વાખ્યાં :

આંસુડે બિજાઈ કાંચળી રે,
ધૂસકે તૂટ્યો હાર વા'લા । ”

એવું મધરુ મધરુ લોકજીવન અને મધરા એના લાવ પ્રકૃતિનું
કેવું બળ્યોદાત સ્વરૂપ ! આ કાવ્ય ને હિદાત કષ્ટના તો લોકગીતોમાં એજ
એજ ઊતરી છે એકવાં નાવણુ, ધોવણુ ને ખાવણુ જ નથી ઊતર્યા.

એના દામ્પત્યજીવનમાં નટનડીઓનાં નખરાં ન હતાં પણ કૃષ્ણ-
રાધા અને રામ સીતાના સદ્યાર હતા. અને રામને પરણે ત્યારે મહાખાના
માડના થોડા હોય ?

“ વતની ચોરી ચીતરી, ધરતીના કીધા બાળેઠ,
આબનો નાખ્યો માડવો, વીજળીની કીધી વરમાળ,
નવ લાખ તારા જોઈ રહ્યા, પરણે પરણે સીતા ને શ્રીરામ.”

લગનનું કેવું કામ્ય અને પ્રકૃતિપરાયણ ચિત્ર ! એનાં જેનાં દામ્પત્ય-
જીવન એના વલોણાં કેવાં !

“ આજ મારે વલોણાં વાય છે રે લોલ,
સાત સાત સમઢરની ગોળી રે કીધી,
મેરુનો કીધા રવાયો રે લોલ,
નવકુળ નાગનાં નેતરાં રે કીધાં,
માઠકી કીધી ચંદરની રે લોલ. ”

રીઝવવા એણે શું શું વાનાં નથી કર્યાં ! માત્ર જે જ લીડીમાં એના બગીચ પળ નિષ્ફળ પ્રયાસનું દેવું કરુણ બચ્ચ ચિત્રણ !

“ મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યાં,
મેં તો આલનાં કર્યાં રે કમાડ,
સાયબા અબોલા લવ રિયા. ”

એણે કે સંસારનાં જ આવાં લંબોદાત ચિત્રો નથી બેસાડ્યાં,
એ ચિત્રો તો આત્માની બચ્ચતા સુધી જીપર્યાં છે

“ મેરુ રે ડગે ને મારુ મન નો ડગે રે,
મર ભાંગી પડે ભરમાંડ,
શીશ તો પડે ને મારું ધડ તો લડે રે,
શરીર કરું કુરખાન. ”

એવા બંબોદાત જીવનની પ્રેરણા લોકજીવને પગસે પગસે પ્રકૃતિ-
મયી લીધી છે. જેમાં આત્માનાં ઓજસ હોય, રેતહજીવનના રસ
નિર્ઝંગતા હોય, દેવાનાં હેતાળવાં રૂપ હોય ત્યાં રગ અને સુગંધ ન હોય
એ કેમ બને ? આડે દિગ્ધે તો સૌરાષ્ટ્રમાં આવળ, બાવળ અને આંકડા
સિવાય ખીજાં ફૂલ ન મળે; પણ કોઈ કોઈ વાડીઓમાં, કોઈ કોઈ
બગીચામાં, કોઈ કોઈ ડુંગરની ઝાળીઓમાં, કોઈ કોઈ ધરને આંગણે ને
કંઈકે ધરમનાં રથાનકામાં પૂતપ્રેમીઓ અને રસિકજનો ફૂલઝોડવા
જતને દરીને જળવે છે. સિવની પૂજા ફૂલ વિના થાય જ નહિ. કરેણ
નહિ તો, ઉવટ ધવણનાં ફૂલ પણ મહાદેવને ચડે. વૈષ્ણવોની હવેલીમાં
લાલજી મા'રાજ હારચણમારના અતિ શોખીન. જ્યારે જોનોનાં યુવાનથી
મધમધનાં દેવણા કાણે નથી જોવાં ? સૌરાષ્ટ્રના એ રસિકજનો લાખા
ફૂલાણીથી ઓછા જીતરે એવા નહિ તો ! એનાં લોકગીતોનાં ફૂલડાંઓની
ફારમ છૂટે છે-લાખલેખ ગીતોમાં.

ફૂલનાં તો વ્રત. ‘ફૂલકાળળી.’ એમાં ફૂલ સંધીને પાણી પિવાય.

કેવાં કેવાં ફૂલ ? ગલ ને ચપો મોગરા ને મરવો ગુનામ ને કવડો, જૂઈ ને કમળ ફાગણ તો કહે ફૂલડાં કેવો હાર કાલરી કન્યાને સ્વપ્ના આવે છે સ્વપ્નામાં શ્વસુરગૃહની ચિત્રાવલીઓ જોઈ છે કેરી મધુર ને મોહક !

“ આજ રે સપનામાં મેં તો શુભાળ ગોટો દીઠો જો,
ફૂલડીઆની ફેરુ સાહેલી મારા સપનામાં ”
વધામણી દેતી સખી દોડતી આની કે

“ વા'લો આબ્યા અમારી શેરી,
ફૂલડાં મેલ્યા વેરી રે,
વા'લો આબ્યા અમારે ઓટે,
કે ફૂલડાં નાખ્યા ગોટે રે ”

પણ આટનાં બધાં ફૂલડાં આન્યાં ક્યાંથી ?

“ મારા ઘર પછવાડે રે વાડિયુ,
એના ફૂલડાં લેયે જાય રે, વાગે છે વેરણ વાસળી ”

એ વેરણ વાસળીએ બે જથ્થાને વિસારી મેલ્યા એક તો રાધિકાજીને
અને બીજા ગોપીભાવે ભજતા ભક્તને

“ એક ચપો ને મરવો ડાલરિયો,
આવી રોપ્યો રખમાબાઈને આગણિયે,
એના ફૂલ થયા દસ પાખડીએ,
વા'લે માળ લરી ફૂલ વેડિય, “
વા'લે સોને આટ્યા સભારી,
રાણી રાધાજીને મેલ્યા વિસારી ”

કેટકેટલી આજીજીઓ બપોરે મળે ? કેટલો કરગરાટ ? કેટલાં કાલાં
વાલાં ?

“ ફૂલડિયાં વેરાવું ફાટે ફાટે રે,
મ જીવ મથુરાંની વાટે રે. ”

પણ એ તો ગયા. વિરહની તીવ્ર વેદના મૂકતા ગયા :

“ વા'લે મારે ફૂલના પછેડા ઓઢાડી
રમાડેલ અમને રે,
એવા ઓઢાડી જેઓ મા મા'રાજ !

ઘટે ના આવું તમને રે. ”

જીવનના હીરભરતમાં પ્રકૃતિના આભલા દગ્ગર દગ્ગર પ્રતિબિંબ પાડી રહ્યા છે. એણે નદી, નાળા, જળ, જંગલ, જીવ, જંતુઓ, વૃક્ષો ને વનસ્પતિથી જીવનને જડી દીધું છે. ધરતી માથે ઝળુંબતા આજને પણ એ કેમ વીસરે આજના તો તારલે તારલે કથા માંડી દીધી છે અને ગ્રહો તથા નક્ષત્રો તો જીવનના જ તરવો એટલે એની હારે તો અદૃતનો સળધ સાંકળ્યો છે ગ્રહો અને નક્ષત્રોની અસર ઉપર તો પગલાં મંડાવ, ઓપડિયાં જેવાય, શુકન અને અપશુકનની દિશાઓ સધાય. બાઈબીજ ને પોષીપૂનમ જેવાં આકાશનાંય મનવરતુલાં તો ખરા જ. પણ એ લોકગીતોમાં ઓછાં જીત્યાં છે. આજે તો એ નથી રહ્યું. એક દિવસ તો સધ્યાઆરતી ધાય અને બાળકો આજ સામે મીટિ માડે :

“ અટ વાગે ઘંટ વાગે,
ઝાલરના ઝણકાર વાગે,
આકાશે આ ઊગ્યા તારા,
મૌન છોડે મુનિ મારા.
ચાંદરડું, ફાંદરડું,
પહેલું વહેલું મેં પૂજ્યુ,
બીભું મારા વીરે પૂજ્યુ,
આલહું..... ડાલહું..... ”

અને એમ આકાશની ફલવાડી નીગખર્તા નીગખર્તા અગમ્યની સાથે જોળખાણ માંડતા લોકજીવને સૃષ્ટિ સજ્જત પીધી તો પ્રકૃતિનાં લાડકવાર્તા પખીઓમાંથી લોકમોતોમાં આ પખીઓનું સ્થાન પ્રકૃતિના બીજા એક પક્ષ પાસાએ નથી લીધું જીવનમાંથી અગા કરીને જીવો તો જ એનું સાચું સ્થાન સમજાય એવાં એ લોકજીવનમાં આત્મ સાત્ થઈ ગયાં છે જ-મથી માંડીને મૃત્યુ સુધીનાં બ્યવહાર-ગીતોમાં એવાં એકરૂપ થઈ ગયાં છે

લોકજીવને એમાંથી શુ શુ નથી લીધું પખીઓમાંથી એન અને આનંદ લીધાં છે, દ્યૌતુક અને જ્ઞાન લીધાં છે સુવેદન અને મદ્યના લીધાં છે, સુરતા અને નિગ્ગનદ લીધાં છે કાબ્ય અને મોઘ પક્ષ લીધાં છે રંગ અને રાણુગાર પક્ષ લીધાં છે લોકસમાજ પ્રકૃતિપ્રેમનું સિંચન તો બાળકને હાનર-થી જ કરે કેવું એ ધોડિયુ-પારણિયુ ?

“ રૂડું રૂપાણું પારણિયુ ને માથે ટોકે મોર ”

મોરવાયા ઉપર મોર બને માથે ઝૂતો પોપટ જોઈને, પાંચામાં પગલીઓ ઉવાળતું બાળક ગિધવાના અખાડા કરતું ટહકા કરતું હોય બોળામાં રહેન અનાજ વીણતી માતા કે ભગત ભરતી બહેન વખાવેના પગના અગૂંદે પારણીની દોરી બાંધીને વાત્સલ્યભર્યા પ્રનય સૂરે હાવરડાં શરૂ કરે છે

“ હાલ્ય વાલ્ય ને હેલ,
વગડે વસતી રે દેલ,
દેલના પગલા છે રાતા,
બાઈના કાકા ગામા છે માતા
હા-હાં-હાં-આ... ”

ને બાળક એ હાલરનાના પ્રનય સૂરે ખેગાણું પખીઓના અન્યક્ત સરકારો ગીલતું નીંદરમાં પડે છે.

બાળક મોડું ચતાંચતાંમાં તે કયા, વાર્તા, હિખાણું, ગીતો ને રમતો દ્વારા ચકો ને ચકી, કમાવા નીકળેલો પોપટ, કોઈનકુ ખાતો કાગડો, ખેડ કરતી કાનર, હોલો ને હોલો, પારેવાં ને પારેનીતો પરિચય મેળવી લે છે. કીડીનાઈની જન નીકળે તે પણ પંખી વગર કેમ ગોમે ?

“ હાલો કીડીનાઈની જનમાં,
 રે ખાશું ચોખા ને ખાંડ,
 મોટે પખીડે વીવા આદર્યો,
 મોરે તે માંડવા રાપિયા રે,
 તેતર તોરણ ખાંધે-હાલો
 વઈ બેઠો વડાં કરે,
 રે કાનર સી ચે છે તેલ-હાલો
 ચકલો તો આવ્યો ચાખવા,
 રે મીઠું ચોરું ચાય-હાલો
 સમજી તે બેઠી સૂસવે,
 રે મને ઘરચોળું આપ-હાલો
 બગલો આલ્યો રિસામણે,
 રે બેઠો દરિયાને બેટ-હાલો
 પોપટડે જનું બેડિયું,
 રે જૂથાં પારેવાં ચાર-હાલો
 તેતરે તલવાર તાણિયું,
 રે બાજે બાંધી બધૂક-હાલો
 રમી જમીને ઘેર આપિયા,
 રે લાવ્યા નાનકડી વહુ-હાલો ”

આ એક કીડીનાઈની જનમાં જ કેટકેટલાં પંખી સોંદાડ્યાં છે ? મોર, વૈયાં, કાનર, ચકલો, સમજી, બગલો, પોપટ, પારેવાં, બાજ અને

તેતર રમતાં લમતાં ને ગીતો ગાતાં ગાતાં જ એ સસ્કાર સાંપડે

કન્યા મોટી થાય ને દેદો ફૂટવા જાય આ અસસ્કારી અને અરુચિકર લાગતી પ્રયાનાં ગીતોમાં સમાજજીવનની કંઈ કંઈ વિષમતાઓને નિતારી નાખવામાં આવતી છાકરીઓ દેદો ફૂટતી જાય અને ગાતી જાય.

“ જગલો આવે ને જીડી જાય રે,
હાય ઓલી લીલકીને લઈ જાય રે,
હાય ઓલ્યો રગીલો વાહે થાય રે,
હાય મારી કાચની પૂતળી જાય રે. ”

કાળે કાળે ઢેંગી ધુતારા પાકતા આવે છે પણ એને પહેલી ઉપમા મળે છે જગલાની એટલે જ ગવાયું કે—

“ મન મેલા તંન જિજળા, જગલા સુદર રૂપ,
તેથી તો કાગા લલા, તનમન એક જ રૂપ. ”

કુમારીના કલ્પનાનિદાર રમણે ચડે છે પોતાને ઢળકતી ઢેન માનની કન્યાને ઢોડ જગે છ વાડી માંયલો સૌદર્યમયિ ભારલો મેળવવાના :

“ દાદા વર જો જો કાંઈ વાડી માંયલો મારુ,
અને કન્યા ઢળકતી ઢેલડી..... .. ”

ઢેનનાં રૂપ તે કાંઈ જીડીને આંખે વળગે એવાં નથી એ જ રીતે એનો રંગ પણ વદરો છે પણ ઢેલની ઢળકતી ચાલ ઉપર સોરઝિયાણીનાં મન મોહ્યાં છે

“ કાઠીઆણી કડચ પાતળી, હલકે માથે હેલ,
ખરકાફૂદી જબારમાં, ઢળકતી હાલે ઢેલ. ”

બાળપણમાં પરણીને છૂટા પડી ગયેનાં પતિ-પત્ની એકમીજને ઓળખતાં નથી કોઈક વનને માર્ગે કારણવશાત્ વડછડ થાય છે અને

બહુ બોલકી સ્ત્રી પતિને અજાણ્યો માનવી માનીને પરભળી નાખે છે. પછી તો આશ્ચર્ય વહુ ઘેર આવે છે. પતિ તો એને ઓળખી જઈને મેડીનાં બારણાં બંધ કરે છે. પત્ની બારણે ટકોરા મારે છે. પણ પતિ બારણાં હિંમતો નથી. પત્ની બહુ બહુ મનામણી કરે છે ત્યારે પતિ બોલે છે કે—

“ વનરા તે વનને મારજે રે,
ગેરી તારા બોલડીઆ સંભાર્ય. ”

પત્ની વાતને પામી ગઈ કાઈ રસ્તો ન રહ્યો. માન મૂકીને ઢળી પડી :

“ તમે તે વનના મોરલા,
અમે ઢળકતી ઢેલ ”

અને ફટાક બારણાં બંધી જાય છે. બેળાં બેળાં દેવાનાં કમાડ પણ બંધી જાય છે અને અંતરને ઝોરડે ઉતારા થાય છે. પછી કુમારિકાને ઢળકતી ઢેલના કોડ થાય જ ને ?

દાદાએ તો લગન લીધાં એથી તો અંતર આધું થઈ પડ્યું અને દિન દોલલા થઈ પડ્યા કેની સાથે સંદેશો મોકલાવે ?

“ મોર બાળે ઊગમણે દરબાર,
મોર બાળે આથમણે દરબાર,
અને વળતો બાળે રે
વેવાયુ ને માંડવે હો રાજ. ”

મોરને મનામણી ય મોડાં કર્યા છે ?

“ મોર તારી સોનાની ચાંચ,
મોર તારી રૂપાની ચાંચ,

સોનાની ચાંચે રે

મોરલો મોતી ચણવા જાય. ”

પથ મોર તો રહ્યો રથાનિક વસવાટી. એ તે કાંઈ યાયાવર પક્ષી થોડું છે કે જીડીને સદેશો આપવા જાય ! એટલે હંસને સંદેશવાહક બનાવ્યો :

“ ગાગર ઉપર બેઠો લીલો હંસ રે,

આ હંસ કેળું ઉડાડ્યો રે. ”

લાડે કાડે પરણીને પાછાં ફર્યાં. જે આત્માનું મિત્રન થાય છે. નવજીવનના સોદાગ ફેરતા નિત્યનૂતન મધુસ્તાભર્યા દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આખના પલકારામાં પંસાર થાય છે. દસાયાં નાભાં ન નાભાં અને પતિ પરદેશ જીપડે છે. પ્રગાઠ સંયોગ પછીના વસમા વિયોગનો આકુલ વિરહ શરૂ થાય છે. જતાર્તા જતાર્તા ય પતિને મીઠાં મેણાં માર્યાં સિવાય પત્ની રહી શકતી નથી :

“ તમથી જલાં જોલ્યાં પંખીડાં રે,

માળો મેલી નવ જાય વા'લા,

પારેવડાં પગ દૂંકડા રે,

બેસંતાં બેલાડય વા'લા. ”

માળો મેલીને પતિ તો પરદેશ જીપડે છે. વિરહિણીને નોંદર નથી આવતી :

“ મોર બોલે મધુરી રાત રે નોંદરા ના'વે રે,

હું તો સૂતી'તી સે'ન પલંગ રે ઝળકીને જાગી રે. ”

તરફડી તરફડીને રાત વિતાવી. પળે પળે પ્રેમવિયોગે ખૂરતી વિરહિણીના ફળિયામાં કાગડો આવીને કરાં કરાં કરે છે. દેમાના ધન્યકારા વધે છે. પતિઆગમનની વધાઈ લેવા કાગડાને વિનવે છે :

“ કગવા આજ રે જનકપુરમાં
રઘુવીર વધારે લીડી જાને. ”

પણ પ્રિયતમનું આગમન થતું નથી ને કાગડાને કલશીર ચાલુ રહે છે. રાધે ભરાઈને કાગડાને કહે છે કે—

“ ખિલે નિમાણી આંખડી, બોલે કાગ નિલજ્જ,
સો કોસાં સાજન બસે, સો કિમ આવે અજ્જ ? ”

હે નિર્લજ્જ કાગડા ! તું વધાઈ તો આપે છે પણ સો સો કોસ દૂર ખેડેલો મારો સાજન આજ અહીં કપાયી આવી રહે ?

અતિ પરિચિત હોવાને કારણે કે પછી કોણ જાણે કેમ લોકગીતોમાં આપણા આ અજ્ઞમાનીતા અને અજાણ્યા પંખી કાગડાને વધાઈ તો સદેશવાહક કલ્પવામાં આવ્યો છે. ખીજાં પંખી કન્ટા માયાકૂટિયો બહુને ? એટલે જ નારીહૃદયના વ્યાકુળ ભાવો કલ્પતાં લોકકવિએ કહ્યું કે—

“ કગવા દિઉં વધાઈયાં પ્રીતમ મિલવે મુજ,
કાઠ કલેભાં આપણો, લોજન દિઉંલી તુજ,
કાગા ચૂન ચૂન ખાઈયો, સખ માંસ જાણો ખાઈ,
પરદો નૈનાં મત ખાઈયો, મોહે પિયા મિલનકી આશ.
કાગા નૈન નિકાસ દું, પિયા પાસ લે જાણો,
પહલે દરસ દિણુ લાયકે, પિછું લેજો ખાય. ”

વિરહિણીઓના આ વિત્રાપ વચ્ચે એકાદ વિરહિણીને સુખદ ધડી સાંપડી ગઈ ને લોકકવિની સયોગ-વિધાનની કલ્પના રમણે ચડી :

“ કાગ ઉઠાવણુ ધણુખડી, આયો પિવ લડકક
આધી ચૂડી કાગ ગલ, આધી ગઈ તડકક. ”

પ્રિયતમની વધાઈ લેવા વિરહિણી કાગડાને ઉઠાવવા હાથ ઉગામે છે. એ જ વખતે પ્રિયતમ આવ્યાની વધાઈ મળતાં જ અનહદ લોહી

યુરોપ, ઉત્તર અને મધ્ય એશિયામાંથી હોળીની ઝાળથી પાંખોની ટાઢ ઉડાડીને સૌરાષ્ટ્રના કાંઠેથી અરબી સમુદ્રના દેવા ઉપરથી ભીડી જતાં નેઈને જ આમનારીએ ગાયુ હશે કે—

“ કુન્જલડીને વા'લો મીઠો મેરામણ, મોરને વા'લુ ચોમાસું રે. ”

તો ઠાઈ ખીજ આમનારીએ લગ્નગીતમાં એ સાગર ઉડુપનને ઉતાર્યું.

“ લાંબી ડોકે કુન્જડરાણી, ”

અને

“ તારાં મધદરિયે મનડાં મોઢ્યાં રે, કુન્જડરાણી. ”

કુન્જડીનાં તો મધદરિયે મન મોઢ્યાં પણ આ આમનારીનાં મન તો પરદેશ મથેલા પતિમાં ગોહેલાં છે અને આ કુન્જડી તો જાડીને હાલી પરદેશ સ્વાર્થોં રે સ્વાર્થોં ! પ્રેમ કાંઈ જાણે સ્વાર્થોં છે ! કુન્જડી સાથે સદેશો કહે-રાખ્યો ત્યારે કુન્જડી જવાન આપે છે કે—

“ માણસ હોય તે મુખોમુખ જોલો,
લખો અમારી પાંખડિયાં રે. ”

આમનારીને થયું કે પાંખ માથે સદેશો લખી મોકલું એનાં કરતાં હું જ પાંખે ચડીને જાઉં તો થું જોડું ?

“ કુરખાં ઘોતે પાંખડી, થાકો વિનો વહેસ,
સાયર લાંબી પિવ મિલું, પિવ મિલ પાછી દેસ. ”

એક ધડીક તારી પાંખો છઈ દે, કુન્જડી ! પાંખો સગવી, સાગર જાળગીને મારા પ્રિયતમને જઈ મળુ. પછી તસ્ત જ તને પાઁગી આપી રઈશ. કુન્જડી કહે કે હું શીદને આલું ?

“ મહેં કુરખાં સરવર તણી, પાંખાં કિલુહી ન દેસ,
લરિયા સર દેખી રહાં, ભિડ આઘેરી બહેસ. ”

હું તો સરવરની કુંજડી, તને પાંખ આપીને પછી સરવર સામે
મારે તો ટગર ટગર જોવા જ કરવું ને ? જરાકે ય આવી જાડી ન શકું.
અને કુંજડી તો પાંખો પસારતી જાડી. આમનારી અસહાયપણે એના
ઉડ્યનને જોઈ સહી એ જાય, એ જાય !

“ જાડી કુંજ ” દલવી માંજલ રાત,
દિનડો ઉઝાયો મારજીરા દેશ મેં. ”

ઢળતી રાતે કુંજડી જાડી ને દિન તો ઉઝાડ્યો મારજીરા દેશમાં.
આવું નયનમનોહર પક્ષી સોરઠી કુહાગરે એ રૂપ ઝડપ્યા અને ગિરના
પ્રેમી રાણાની પ્રિયતમા કુંવરને એ આરોધ્યા :

“ સાણે વીજીયું ચાટકે, નાંદીવેલે નેસ,
કુંવર બચ્ચું કુંજનું, જોડી ખાળે વેશ. ”

હસ અને હંસણી, ગરુડ પંખ અને ગરુડ પંખણી, ચક્રવૈ અને
ચક્રવી, પારેવા અને પારેવી આપણી લોકકથાઓમાં એકનિષ્ઠ પ્રેમનાં
ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણરૂપ બન્યાં છે. સામાન્ય રીતે પોતાની જોડી તોડીને
બાળે જ જે તે નર માદા પાછળ જાય છે. થોડાક પક્ષીઓને બાદ
કરતાં મોટા જામનાં પંખી નર-માદા જીવનભર સાથે જ આદારવિદાર
કરે છે. એને કોઈ દ્વિપત્ની પ્રતિનંધક ધારાની જરૂર નથી પડતી, કે
નથી ત્યાં પ્રણય ત્રિકાલ્પના વૈવિધ્યની કોઈ ગૂચ જાળી થતી.

એમ કહેવાય છે કે સંસ્કૃત માનવજાતનો દાંપત્ય પ્રેમ જ્યારે ઉત્કટ
ક્ષણે પહોંચે છે, ત્યારે પતિના મૃત્યુ પાછળ સ્ત્રીને સત ચડે છે અથવા
પતિના મૃત્યુના આઘાતથી પત્ની મરણ પામે છે જોકે પત્નીના મૃત્યુના
આઘાતથી પણ કોઈ કોઈ પતિ મૃત્યુ પામતા હોવાના કિસ્સા ગણવા
મળે છે. પણ પત્નીની પાછળ પતિને સત ચડ્યું હોવાના દાખલા
સોધવા જવા પડે. સત તો જાણે સ્ત્રીઓને જ ચડે પહેલાં એ પ્રેમની
ઉત્કૃષ્ટતા મનાતી, પાછળથી એ દુરજ થઈ પડી. આજે તો લગ્ન અને
પ્રેમનાં મૂલ્યકિનો બદલી રહ્યાં છે.

આપોનો આભાસ જોયો અને લોકકવિએ એમાંથી કેવો સુંદર ભાવ ઉદ્ધાર્યો ?

“ પારેવાં છ રત્તિયું, સર છ પાંસરિયું,
ઘાટે કસૂંબે ધૂંટિયું, મુંબ વાલમછ અખિયું. ”

મારા પિયુની આંખ કેવી છે ? પારેવાંની આંખ જેવી લાલધૂમ,
સર-ખાણુ જેવી પાંસરી-અણિયાળી અને ઘાટા કસૂબાના રંગ જેવી
ધૂટેલી ઘેઘૂર મુંબ વાલમછ અખિયુ.

પારેવાંમાં લોકસમાજે જીવનસખ્ય, જોયું તો કાયલમાં ગૃહિણી
ભાવ જોયો.

“ ચેતરે ચંપો મોરિયો ને મોયાં હાલમ ધ્રાખ,
કાયલડી ટોકા કરે ને બેઠી આંબા ડાળ,
આણું મોકલને મોરાર. ”

કાયલ એ તો સુદાગણનું વન, વૈશાખ માસનું વન આપો વૈશાખ
મહિનો સ્ત્રી-માયામાં તેમ ન નાખે. ધણીને પયારી પણ ન કરી આપે.
એક જ સાદી નાખીને સૂએ. ટાઢે પાણીએ નહાય પ્રજાતે નદીકાંડે
કાયલ બોલાવવા જાય આપ્યાની ઘટા સામે જોઈને બોલે.

“ બોલો કાયલ બોલો, તમને આવે બોલો,
બોલે બોલે બાળી, કાયલની માં કાળી,
કાળા કાળા કમખા, કે રાતા અમારા ચૂડા,
કાયલ વેદ ભણે કે ઘીના દીવા બળે,
કાયલ કુકુઉ....કૂ ! કાયલ કુકુઉ....કૂ ! ”

કુકુઉ કરીને સામે કાયલ જવાળ આપે તો જ જમાવ. નહિ તો
ભાસ પડે. એક જ ટાલું જમાવ. કાળું પહેરાય નહિ કાળું ખવાય નહિ.
આવો વનધારી ને પૂજનીય એવો ગૃહિણીભાવ લોકજીવનમાં કાયલ

પામી છે પછી તો કન્યા શ્યામરંગી હોય તો પણ પિયર પક્ષવાળા માનહયુક્ત ગૌરવભેર એને કાયલની ઉપમા આપે છે

“ કાળી શી કાયલ શબ્દે સોહામણી,
આવે રે કાયલ આપણા દેશમાં. ”

બલે કાળી રહી, પણ શબ્દે તો સોહામણી છે ને ! સસ્કૃત સાહિત્યનું લાડીલુ આ પક્ષી લોકસાહિત્યમાં પણ એવા જ લાડ પામ્યું છે જેવા નવપરિણીત નો ભાવ એવા જ સૂડલા-કાયલડીના ભાવ.

“ સૂડલા કાયલડીને વીનવે રે,
આવી રૂડી સરવરિયાની પાળ,
આંખા કેરી ડાળ,
મૂકીને કાયલ કયાં આ'તાં રે ? ”

પ્રશ્નમાં પણ સહચારના સૌમ્ય ભાવ તત્વરે છે એથીયે અદકુ લમેજવનનું સાહસ્ય સ્વામીના અશરૂપે સહચરીના ઉદરમાં સિંચાય છે શ્વસુ-ગૃહ્યથી પિયેર પાછી કરે છે સખીઓ ગામને પાદર સ્વાગત કરવા ઉમટે છે ગર્ભાધાનનો પ્રથમ લગ્નભાવ એટલે. ઝણુ, એટલે મૃદુ મધુર કે સખીઓનો વિનોદ પણ એવી ઝણુતા ધારણ કરે છે કુદુખ-એટલે આત્રવૃક્ષ-આમો અને બાળકો એટલે એમાં કિસ્લોલતા પક્ષીઓ ત્યારે આ નવપરિણીતાને કાયલથી તે વિશેષ ઉપમા શી અપાય ? પણ પ્રશ્નનું પ્રસન્નમધુર ગર્ભીય તો જુઓ :

“ કેમ કરી કાયલ એ વન વાસ્યાં,
કેમ કરી સૂડા રાણો રીઝ્યો ? ”

કાયલને અહીં માનાર્થે જહુવચનમાં સત્કારીને આપ્યા પ્રસંગને મહિમાવત બનાવી દીધો છે બાપાનો મર્મ તો જુઓ ? મીઠી ઠેકડી કરી શકાય એવા આ પ્રસંગને તેવતેવડી સહિયરો સાથે મળીને ઉલ્લાસથી

આલમાં થર વળીને જીતી એ પંખણીઓ અદરોઅદર એ બટકાં
ઝીલી લે. પાંખો ફફડાવીને પોતાના પ્રીતમ ઉપર જાણે કે પખો દોળે
અને આલમાં ચકર ચકર ફરીને કિંગજાટ કરતી સમજાઓ જાણે રાસડા
ચેતી હોય એવું લાગે.

સમજાઓનો શોખીન આપા માણસિયાવાળો દગાનો ભોગ બની
કાળા કાઠામાં જંદીવાન બન્યો. આપ નહિ, પીએ નહિ અને આસમાન
સામે નજર માંડી ખેડો રહે. આલને આધે આધે કદિ એક સમજાને
જીતી જીએ છે. એને સમજાઓ સાથેના ખેલ યાદ આપ્યા. ત્યાં તો
કરરરરર એવો સૂર એણે આલમાં જીતી સમજાની ચાંચમાંથી સાંભળ્યો.

‘આવ, આવ, આવ!’ એવા આપા માણસિયાવાળાએ આવકાર
દીધા. સમજા પાંખો સંકેલીને નીચે જીતરી આવી. આપાએ પોતાની
બેટમાંથી દ્વાર ખેચી પોતાના પત્ની પિંડી ઉપર ચારે માર્યો તડખૂચની
ડગળી જેવું લાલ ચોસકું પોતાની કાયામાંથી વાદીને આપાએ અદર
હિલાળ્યું. સમજાએ આનંદનો ચિત્કાર કરી એ બોજન અદર ઝીલી
લીધું. ત્યાં તો બીજી સમજાએ ચીસ પાડી. બીજું ચોસકું આપાએ
પોતાની મસ્તાન જાંઘમાંથી વાદીને હિલાળ્યું ત્રીજી આવી, ચોથી આવી.
જેનજેનામાં સમજાઓના થર બધાઈ ગયા. આપાને આનંદના દિલોળા
છૂટ્યા. હસતો હસતો પંખણીઓને ખાર કરતો એ પોતાની કાયા
વાદતો ગયો અને આલમાં મિજબાની પીરસતો ગયો. સાંજ પહેલાં
એણે દેહ પાડી નાખ્યો.

માણસિયાની નનામી નીકળી છે આલમાં સમજાઓનાં ટોળાં
જીડે છે પોતાનો પ્રીતમ જાણે કે સપનમ દિરમાં પોદવા પધારે છે એમ
સમજાને સમજાઓ નીચે જીતરી રમને વળી પડી. પોદેલા સ્વામી-
નાથને પાંખોવતી પખા દોળવા લાગી લોકોએ વાંસડા મારી મારીને
સમજાઓને અજમી કરી.

ચિનાને આમ મેલાણી અને ચારણે મોઢું ઢાંજીને મરસિયા ઉપાડ્યા :

“ એ’ માથે શકતું તણા, પાંખાના પરહાર,
બ્રખ લેવા આવી લમે, માટી તારી માણસા. ”

તારી ચિતા ઉપર સમળાઈપી શક્તિઓ આવીને પાંખોના પ્રહાર કરે છે. તારા સરખા શ્વેતગ્નુ માંસ લક્ષણ કરવા એ સુંદરીઓ ટોળે વળે છે. આ આખી કથા ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માં સ્વ. મેધાણીભાઈએ અપરૂપ ઉતારી છે.

પંખીઓને સંદેશવાહક કંઈવામાં લોકગીતોએ પાછું વાળીને નથી જોયું. એણે સમળીને પણ સંદેશવાહક કંઈપી છે :

“ એક અદ્ધર સમળી સમસમે, જેની મારો સંદેશો લઈ જા,
કૂવો રે હોય તો વાગીએ, સમહર તાગ્યા કેમ જાય ? ”

એ દ્વારા એને ઠાલવવી છે તો વિરહના લાખા દિવસોની અકથ્ય વેદના જ. પણ એવું થ નથી. લીડમાં પડેલી ચારણ દેવવ્રજાઈએ સમળીનું રૂપ ધરીને ગાયોની વહારે ધાવા પીર પાણુજીને સંદેશ પાઠવેલો :

“ સમળી રૂપ સજાય, કૂટી દેવલ ઠાંગરાં,
જાયલ ગાયાં જાય, કેા પાણુ અડશે કહે ? ”

લોકગીતો એ તો જીવનનું વ્યાપક સ્વરૂપ છે. એણે માત્ર પ્રેમને જ નથી ગાયો. પ્રેમની વિશિષ્ટતા પણ એની નજર બહાર નથી રહી.

એક ખેડુકન્યા મૂલતા મેલ માથે અપહું દેતા પંખીને ઉડાડી રહી હતો. ખેતરમાં એક હોલો ધૂધવી રહ્યો હતો :

“ વાગડ જાઉં....ખીલુ જાઉં....જાડો ચાઉં....મોટો ચાઉં....”

કન્યા હોવાને ઉડાડે છે એટલે જરા આધી જઈને ધૂધવે છે :

“ ધૂધી કૂઈ....ચોઘે ગઈ....ખૂડી મૂઈ.... ”

ધરીને ઉડાડે છે ત્યારે બાવળની ડાળે બેસીને ધૂધવે છે :

“ પરભુ તું....એક જ તું....હે શિવ તું....એક જ તું.... ”

કન્યા તો હિડાડતી હિડાડતી આ હેલા ભગત હવર વારી ભય છે. ખેડુકન્યા પણ પ્રેમના ધૂધવાટા કરે છે :

“ બાવળની ડાળ ભેઠો સટરપટર બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે,
ડોક ડોલાવે ને પટ પટ બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે. ”

ખેડુકન્યાના મોતમાં હોલડાતું ચિત્ર ખેંચાતું ભય છે.

“ ધૂધૂ કરે ને વળી ઘેરું ઘેરું બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે,
આ શેઢેથી ઠાકું તો બોલે શેઠે બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે. ”

થયું મોહી પડો. પછી. બીજો વિચાર શાનો થાય ?

“ સગાઈ કરે તો મને હોલડાને જેને,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે. ”

કરુણતાની એ અવધિ છે ને ? રાજના કુંવરને દેવે તો ઈર્ષ્યાની બાકી જલતી હતી. રાણી પાસે મોરલો મોળાવ્યો, સાક વધારાગ્યું. એટલાથી એની દાઝ ન આવવાણી.

રાણી ! રાણી ! હાલો તમને આવતાં સાક ક્યાં છે આજે મેળાં એસીને જમીએ રાણીની આપે તો શ્રાવણ બાદરો મંડાણાં છે માંડ માંડ જવાબ આપે છે કુંવર ! કુંવર ! તમે ને તમારાં જે હોય એને જમાડો, મારે તો આજે એકાદશીનું વ્રત છે. રાણીનાં આંસુડાંની ધારે કુંવરની આગ એકાદશી ગઈ પખી પ્રત્યેના નિર્દોષ પ્રેમનો ખ્યાલ તો આવ્યો. જ્યારે રાણીને પાણી પિનાનાં માછલાંની જેમ તરફતી જોઈ ત્યારે કુંવરની સાન પાછી વળી. અમુક ને રથાને રનેહ જીછળા આવ્યો. પણ મારી નાખેલો મોરલો તે પાછો રથે સજ્જવન થાય ? છતાં રાણીની મોર પ્રત્યેની પ્રીતિનાં મનામજા કરે છે :

“ જોઈને રાજનાં રાણી, મોરડીઆ ચણાવું રાજ,
ટોઠલીએ નગટાવું વનનો મોરલો. ”

રાણી જવાબ આપે છે :

“ ઘેલૂડા રાજના કુંવર, ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ,
નગટલ મોરલો તે કેમ કરી બોલશે ? ”

રાજ વળી મનાવે છે :

“ જોઈને રાજની રાણી, બેઠલાં લઈ આવું રાજ,
બેઠલે નગટાવું વનનો મોરલો. ”

રાણી રથતાં રથતાં કહે છે :

“ ઘેલૂડા રાજના કુંવર, ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ,
નગટલ મોરલો તે કેમ કરી બોલશે ? ”

ફરી રાજા મનાવે છે .

“ બીઠોને રાજાની રાણી, સાળુડા રંગાવું રાજ,
પાલવડે મેલાવું વનના મોરલા. ”

એથી મરલો મોર પાછો થોડો વાશે ? રાણી જવાન આપે છે .

“ થેલૂડા રાજના કુવર, થેલૂડા શીદ બોલો રાજ,
છાપેલા મોરલા તે કેમ કરી બોલશે ? ”

લોકકથા એમ કહે છે કે રાણી મોરલાના અવશેષ સાથે જ બળી મરી

કડીએ કડીએ આ ગીત કરુણ રસ વહાવતુ આગળ વધતું જાય
છે ગવરાવનાર, ગાનાર અને સામળનારાં પણ રાસડે રમતાં રડી પડે
છે મોરલાનાં રૂપે આવા હૃદયવિદારક લોકગીતો સંખ્યા છે

રાસડામાં ગવાતાં મોરલાનાં ગીત કરુણ રસ વહેવડાવતાં પૂરાં ધાય
છે ને મધરાત ચતાં થતાં તો આતમરૂપી મોરલાને સંબોધતાં બજન
બપડે છે

“ મોર તું તો આવડલાં રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે,
મોરલો મરત લોકમાં આવ્યો. ”

આવા ઇંદ્રના અવતારી મણાતા મોરલાને મારનારા પણ મળી
આવે છે રાજગણીના રૂપકમાં પણ બાવ તો એ જ છે કે કુદરતે
આવાં રૂપ ધરતી પર અવતાર્યાં છે, અને જેના કંઠે ને રૂપે માનવીને
આટઆટલી માયા બધાર્થ છે એના માથે તો હાથ પણ કેમ ઊગામાય ?

મોરલો જેમ સરસ્વતીનું વાહન એમ પીરનો પણ દુલ્હન હિંદુ
જેટલો મુસવમાનોને પણ પ્યારો બહારવટિયા જોગીદાસ ખુમાણને જે
કરવા બાવનમર રાજ તરફથી પચ સેક સધીને જોગ પાછળ પડેલો
જગલમાં જૂખ્યા થયા ફીદાદ ગામને પાદર ધનતરશા પીરની દગાદના
મુજબર મુરાદશાદના મોતિયા નામે મોરનો શિકાર કર્યો ધાવલ મોલો
મુરાદશાદના પડખામાં તરફે છે પણ જાતીમ સધીએએ જૂટવી લીધો

પછી શુ ખાપીએ છે ને કેમ જીવે છે તેનું વર્ણન આપીને વૈજ્ઞાનિક પાઠ પૂરો થાય છે પણ—

“ પટેલ પોપટજી સીતારામ. ”

—એવાં એક સાથ અનેક સસ્કાર રેડનાં ગીતાને પ્રકૃતિના શિક્ષણમાં નહિવત્ સ્થાન છે અથવા નથી, કારણ કે ગીત એ વિજ્ઞાન નથી વાર્તા એ વિજ્ઞાન નથી સીતા અને નામ એ બહુ બહુ તો અતિદાર્શક પાત્રો છે જ્યારે પોપટ એક પક્ષી છે ઇતિહાસ અને પ્રકૃતિવિજ્ઞાન એ બન્ને સદતર જિનન વિષયો છે એટલે કે ગીત, વાર્તા કે કથા દ્વારા પ્રકૃતિનું શિક્ષણ આપવું એ મૂર્ખાઈમરેણુ છે

સરકૃતિમાં ફેર કર્યા પડે છે ? સિકદર ભારત છપર ચડાઈ લઈ આબો ત્યારે એણે ભાગતમાં રૂપાળા પક્ષી પોપટને જોયું બહુ ગમી ગયું ને પોતાને દેશ પોપટનાં જોડા લઈ ગયો એ જ રીતે ઈજિપ્ત અને આફ્રિકામાંથી પણ ગ્રીસ અને રોમમાં પોપટની આયાત થઈ રૂપાળું પક્ષી, લોકોને ખૂબ ગમ્યું ને ખૂબ પાળવા લાગ્યા કાચમાની ઢાન, હાથીદાંતના પિન્જરા અને રૂપેરી સળિયાથી એ પક્ષી શોખી મહુ રૂપાળું પક્ષી રૂપ દેખ્યું ને ખૂબ જીવડી એમાંથી પોપટની સ્વાસ્થિ વાનીઓ પીરસાવા લાગી વળી એક રોમન બાદશાહ તો પોતાના પાળેના વહાલા સિંહને પોપટનો જ આહાર આપે ! રૂપની સાથે ભોગની આ પશ્ચિમની સરકૃતિ હવે એની સામે આપણી સરકૃતિને મૂલવે .

“ નાના ભાઈ કાંઈ ચડચા રે શિકાર,
વનમાં જઈને રે સૂડલો ઝાલિયો.
નાની વહુ કાંઈ ધાન ન ખાય,
શીયે તે અપરાધે સૂડલો ઝાલિયો.
આપણા બાગમાં એલચડીનાં ઝાડ,
લીલી ને એલચીએ ચાંચું ચોડિયું.”

પ ખીને રંગડતાં પત્ની ધાન ન ખાય એ આપણે સરકાર હવે આગળ જુઓ કલાવતી નામના કથાગીતમાં—

“ પેલા રે ભવમાં હતી રાજાની કુંવરી,
એનો હતો સૂડનો અવતાર રે કલાવંતી,
તેની રે બાઈ તમે પાંખો રે લાંબી,
તેનાં પ્રાણત તમને લાગ્યાં રે કલાવંતી.”

કથા આગળ વધે છે કે એ પ્રાણતને કાતણે ખીને અવતારે બાઈના હાથ કપાયા પ્રકૃતિ પ્રત્યેના એવા ધર્મભાવ આમનારીઓ પોપટને કેવા રતેહભાવે મૂલવે છે ?

ધોળી અને ધોળણ સરળતા અને લંકાથી રામસીતા પાછા ફરતાં સીતાજી અને વાંકુ બોલીને વિજેગ પડાવ્યા.

આ તો છે લોકકથા, દતકથા; પણ પૌરાણિક પ્રસંગ ઉપર આવીએ પારધીમાથી તપસ્વી બનેલા એક ઋષિ મધ્યાહ્ને નદીકિનારે જાય છે સામેના એક વૃક્ષ ઉપર કામભોદિત એલું એક પક્ષીયુગલ નજરે ચડે છે એ જ વખતે એક પારધીનું તીર આવીને એક પક્ષીને વીંધી નાખે છે ચિત્કાર કરતું અને તરફડતું એ પક્ષી ધગતી ઉપર ઢળી પડે છે એના વિયોગથી વિરહી એવા શેષ પક્ષીનું કંદન ઋષિ માટે અસહ્ય થઈ પડે છે હૃદયમાં વેદના ચાય છે વેદનામાંથી મથન જાગે છે મથન વાણીનો આકાર પામે છે ને એમાંથી એક શ્લોક સરી પડે છે :

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં જ્વમ ગમ શાશ્વતીઃ સમાં ।

यकौच मिथुनादेकमवधि काम मोहितम् ॥

વિશ્વમાં પ્રથમ વાર હદનો અવનાર થયો સરસ્વત વાણી હૃદયમાં જાતી, વ્યથિત એવા હૃદયની કરુણામાંથી એક મહાકાવ્ય સરજાયું. એ ઋષિ તે વાદ્મીકિ, એ પક્ષી તે કૌંચ, એ હૃદ તે અતુલદુઃખ, અને એ મહાકાવ્ય તે ગમાયણ આર્યાવર્તની મહાન સરસ્વતિના એક અમર કાવ્યના મૂળમાં આ પક્ષી પડ્યું છે લોકકથા કે રામાયણના આ પ્રસંગનો જાણ તો એક જ અને તે કરુણા.

એટલે જ ખલે પખલે લોકગીતોએ પોતાની સાદી ને સરળ ભાષામાં ગાયું છે ૩—

“ પોપટડો નવ મારીએ’ રે,
પાંજરાનો રખવાળ મારા વા’લા,
મોરલીઓ નવ મારીએ’ રે;
ડુંગરાનો રખવાળ મારા વા’લા,
કોયલડી નવ મારીએ’ રે,
આંબલાની રખવાળ મારા વા’લા. ”

ભક્તિ, શક્તિ ને સૌંદર્ય

નજર નીરખે અને હૈયું દહકે એવી આ પાણીવાળી ધરતી અને એનાં પાણીદાર માનવીનાં નિરદાવણુ લોકસાહિત્યમાં જ નહિ પણ શિષ્ટ સાહિત્યમાં યે ઝિણ્યાં છે. સોળમી સદીના અંત ભાગે જામનગરમાં 'રસકૌમુદી' નો રચયિતા કવિ શ્રીકંઠ ધર્મ ગયો. સૌરાષ્ટ્રની પંચરત્નો-રૂપે એણે પ્રશસ્તિ ગાઈ છે. આ પંચરત્નો છે નદી, નારી, તુરંગ, સોમનાથનું શિવક્ષીર અને દારામતીના દાજરાદળરૂ દરિ. આમાં નદી એ સમૃદ્ધિનું, નારી સૌંદર્યનું, તુરંગ એટલે કે અશ્વ એ શક્તિનું અને સોમનાથ તથા દારિકા એ ભક્તિનું પ્રતિક છે. નદી એ તો સરસ્વતીનું સ્વરૂપ. એ જેમ સમૃદ્ધિ ખેંચી લાવે તે નિપજાવે તેમ એના કિનારે આશ્રમો બંધાય, મંદિરો બંધાય, મટો સ્થાપાય, સંતોનાં રથાનક ઊભાં થાય, પાણીનાં અને વિદ્યાનાં પરખો સાથોસાથ ચાલે.

આમ શ્રી, સરસ્વતી, સૌંદર્ય, શક્તિ અને ભક્તિનો બારી મેળ આ ભોમકા ઉપર મળ્યો છે. જુદી જુદી જાતિઓનું આ ભૂમિ ઉપરનું આકર્ષણ પણ એ કારણે જ થયું છે. જેમ સૌરાષ્ટ્રની ફરતે સાગર અનેક જાતિઓને ખેંચી લાગ્યે તેમ સેંજળ સરિતાઓ પણ ગોપજાતિઓનું આકર્ષણ બની રહી આ રૂપાળી સરિતાઓના પિતા છે સૌરાષ્ટ્રના પહાડો. ગિરિગુરુ ગિરનાર, ચતુર્બળ, બરડો, આલોચ, ચોટીચો, ઠંગો, માંડવધાર અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પથરાયેલા નાનામોટા ડુંગરાઓએ જેમ આ ડુંગરાળ મુલક ઉપર નાનીમોટી નદીઓ વહાવીને રસવંતી રાખી એમ અનેક સતો, બકતો, સિદ્ધો અને સાર્થકૃષ્ણ તથા સાધુ-

ખાવાઓને પણ આકૃષ્ટા જેમ સોમનાથ-ત્રલાસ ને દારિકા એ ભારતીય તીર્થધામો બન્યા અને શ્રદ્ધાળુઓ તથા સંપ્રદાયોને એણે પોતાને આગળે ઉતાર્યા તેમ સારાષ્ટ્રના પહાડો તળેટીથી માંડીને ટોચ સુધી સાધુ સતોનાં બેસણાં બન્યાં.

સંસ્કારનું સંગમસ્થાન મેળા

ગિરનાર નવનાથ અને ચોરાસી સિદ્ધોનું બેસણું ગણાય છે. દુર્ગાશ્રી વર્ષથી શિવરાત્રિનો સાધુ-સંતોનો મેળા ત્યાં મળે છે. મેળા એટલે સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન-સંસ્કારોની મિલન ભોમ ત્યાં આવીનો દુર્ગો ચડે અને નાતખતના બેઢાવ વખર સૌને પેટપૂર ખાવા મળે. ત્યાં કથા વાર્તાઓ ચાલે રસ, ભજન અને કીર્તનની ઝૂક ઝોલે સાધુ સતોના સમાગમ અને સતસંગ થાય. ત્યાં પ્રેમીઓનાં પણ મિલન થાય ત્યાં જોમન ઝોલે ચડે ત્યાં લોકજીવનની કંઈક કળાઓ દલવાય. સૌને પોતાની શક્તિ અને કળા બનાવવાનો અવકાશ મળે. જીર્મિઓની અભિવ્યક્તિનું સહિયારું સ્થાન તે આ મેળા. પણ એ મેળા માથે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું ઝોઢણું પડેનું એટલે છઠ્ઠી જવાને કે બેઢદ છાકટા થવા માટે ય મર્યાદા. સાધુ અને સંસારીની સંગત સાથે મળે, ત્યાં લોકજીવનનો મંસ્કાર વિનિમય થાય. અને દૂર દૂરના ખૂણાના ગામડાંમાંથી, નેસમાંથી કે દોંબામાંથી આવેલાં માનવી સૌ દર્શ, શક્તિ અને લક્ષિતની ત્રિવેણીથી ભોળતા-ભોળવતા વધુ બળ, વધુ શ્રદ્ધા અને વધુ આત્મવિશ્વાસ મેળવી, અખૂદ આનંદનું બાથુ ભરીને પાછા ફરે. પાછા ફરે પણ લોકસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ બનીને એનાં મીઠાં સ્મરણો અને સંસ્કાર આનંદમાં લાગ પડાવરા ગામ આખું હવડે, એમાંથી પ્રેરણા મેળવે અને વર્ષભર શક્તિનો વધુ સંચય કરી ખીજ વર્ષના મેળામાં સુક્તિનો આનંદ મેળવવાની અચૂક ગાંઠ વાળે.

પ્રભુનાં સ્થાનક પહાડો

ભારતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ધી. વાસુદેવશસ્ત્રી અગ્રવાલે શાઓનું

દોહન કર્યું છે એ મુજબ આ શિવરાત્રિના મેળામાં મૂળ યક્ષને નામે સ્થંભારોપણુ થતું ત્યાં યક્ષનું પૂજન થતું અને એની આસપાસ સાંધુ-સતોનો મેળો ભરાતો. અનેક પ્રજાઓ આવી, આત્મસાત્ થઈ, કેટલીક પાશ્વરી પણ આવી ગઈ. ગણરાજ્યો રચાયા અને વિવિધ પાખ્યાં રાજકુળો સ્થપાયા, ઊઘડ્યા અને નાશ પામ્યાં. પણ પાંચેક હજાર વર્ષથી આજ્યો આવતો આ લોકમંરકાર નાશ નથી પામ્યો. મેળાનાં સ્વરૂપો બદલાયા છે પણ મંરકાર એનો એ રહ્યો છે. અહીં રહેલું છે લોકમંરકૃતિનું અવિનાશી સ્વરૂપ. મેળાની જેમ જ ગિરનારની પરકમ્મા દરરો વર્ષથી ભક્તિભાવે આકી આવે છે. દેવદિવાળીના દિવસોમાં હજારો માણસો ગિરનારની પરકમ્મા કરવા જતરી પડે છે. દર વર્ષે પાંચ સાત વાનાળુઓ તો ટાંક-તકલીફ કે હિંસક પ્રાણીઓને કારણે મરણ પામે જ છે; છતાં પરકમ્મા કદી નથી થંભી. અજાણુ અને અજ્ઞાન માણસો પણ આ પરકમ્મામાંથી ધર્મ, શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનનું, ત્યાગ, તપશ્વર્ષા અને ભક્તિનું બાધુ કરતા આવે છે.

પહાડે પહાડે પ્રજાનાં સ્થાનક અને સ્થાનકે સ્થાનકે મેળા ભરાય છે. બધા જ લોકો કાંઈ દારકેશ કે સોમૈયાળી ગત્રા જીવારી શક્તા નથી, એથી એમને તો કથરાટમાં ગંગા જીતવાં છે. જળને કાંઈ જ મક્કની વચાળે અને પહાડોની ગોદમાં રહેનારા બધા જ લોકો બાહ્ય-અમણનો લાભ પામી શક્તા નથી. એથી લોકોએ પ્રકૃતિની લીલામાંથી જેમ પ્રેરણા મેળવી તેમ પોતાની બાવના, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, અસૂચા અને અમાનુષિતાનું આરોપણ પણ પ્રકૃતિના જીવં જીવં સ્વરૂપોમાં કર્યું છે.

મોટા પહાડોને જાણ્યે રાખીને જોઈએ તો નાનામોટા કુંગરા, કુંગરધારો, વોંકગા, ધરો, ઘૂના, દીંગા, વાવ કે ફૂવાઓનાં નામ જોઈએ તો એ નામની સાથે જોડાયેલી દતકયાઓ માનવભાવની એવી કંઈકે કંઈકે વાતો કહી જાય છે. સૌરાષ્ટ્રની ધણી કુંગરધારેનું 'પાડાધાર' નામ પડેલું છે. એવી એક પાડાધાર સારાષ્ટ્રના લોધિકા અને પીરણીયા

ગામ બચ્ચે આવેલ છે. આ પાડાધારતું કથાનક આમ બોલે છે :

પાડાધારતું લોકમતીક

દુકાળથી ભૂખે ટળવળતાં પોતાના બાળકો માટે એક ચારણ્ય ભમતો ભમતો અહીં આવ્યો. સામે જ બેંસતું ખાકું લઈને ઊભેલા એક ભરવાડ પાસે દૂધ માચું. ભરવાડ ત્રણ મોઢું કરીને કહે : 'ભાઈ, તું તો ભૂલો પડ્યો. આંઈ દૂધ કેવું? આ તો બધા પાડા છે પાડા !' ચારણ્ય અને એનાં છોકરાં ભૂખે ટળવળીને મરી ગયાં પણ એની અતિરહીના કઠળાંથી બેંસો બધી પાડા ચર્ચ મર્ચ. એમથી ચર્ચ ગયા પાણા. પેલે ભરવાડ પણ આખેઆખો પાણો ચર્ચ ગયો. હજી એ ઊભો છે લોધિકાને પાંદર. લાકડીના ટેકે, જૂકું બોલવાની ચરમથી જાણે જમીન તરફ નજર ઢાળતો. સૌથી આગળના પાડાના નાકમાં સોનાતું કંકુ હતું, એ કંકુ જોડલા ભાગમાં પાણો પીળો ચર્ચ ગયો છે. લોકો એ પાડાને સિંદૂર ચડાવીને પૂજે છે.

છે તો દંતકથા જ. પણ જૂઠાંને લોકકથાએ પથ્થર સુધી ઢાળી દઈને આંધળો પણ ઉકેલી શકે એવી પ્રચંડ પ્રતિભાવે મૂકી દીધું. લોક-કથપના હોય છે તો તદ્દન તળપદી જ, પણ ભારોભાર માનવતાભરી. એ કથપનારૂપકોએ પથ્થરે પથ્થરે સાચજૂઠાં પારખાં અંકિત કરી દીધાં છે. એવી જ એક ખીજ દંતકથા જોઈએ.

અવિશ્વાસનાં એંધાણ

ચોરીલા પાસે એક કુંગરધાર જીબી છે. એ ધારતું નામ છે પોઠિયાધાર. જીવી લાંબી ધાર માથે જાણે વણઝારાની પોઠ જીબી હોય એવું ત્યાં દશ્ય રચાયું છે. આ પ્રદેશની અંદર કાંવો ખાચર નામે એક ઠાઠી રાજ કરતા હતા. એક વર્ષ કાંવો દુકાળ પડ્યો. પ્રજાવત્સલ દરબાર કુંગરની ટોચ ઉપર ડાંમનાથ મહાદેવ સામે જાપ જપના એસી ગયા. મહાદેવ પ્રસન્ન થઈ પ્રમટ થયા અને કહ્યું કે, 'પાણું વળીને જોયા સિવાય આગળ ને આગળ ચાલ્યો જાગે. જમરની વણઝાર તારી પાછળ

પાછળ ચાલી આવશે પણ પાછું વળીને જોઈશમાં' કાળો ખાચર તો મહાદેવના ખોલે આગળ ચાલી નીકળ્યા. અર્ધોક ગાઉ બો કાપી નાખી. પણ ન સંભળ્યાં વલ્લુઆરનાં પગલાં કે ન જોઈ વલ્લુઆરથી જાડની આવતી ધૂળની ડમરિયું મનમાં ચંકા પડી ગઈ. ખાતરી કરવા જ્યાં પાછું વળીને જુએ ત્યાં અડાબીડ વલ્લુઆર હાલી આવે. પણ અવિશ્વાસ જોપજો ને ? એટલે વલ્લુઆરના પોઠિયા હતા ત્યાં ને ત્યાં થકી ગયા. ધાણા થઈ ગયા. જાર બંધી ઢળાને કંકરી થઈ ગઈ સત્ત્વ ધર્મમાં અશ્રદ્ધા જોપજો તો તપશ્ચર્યા પણ નિષ્ફળ નોવડે એવા સિદ્ધાંતને લોકજીવને પોતાની રીતે ઘાટ આપીને પ્રકૃતિ સાથે જડી દીધો છે.

શુભચીરીના ગવાહી

ચોટીસાની બેક ગાઉને અંતરે એવો જ એક પથ્થર છે. એનું નામ રેશમિયો બેડો. રેશમીનો રહેવાસી રેશમિયો બેડો. દુકાળ જીતવા કચ્છમાં એનાં માખાપ ગયેલાં. એમાંથી નોધારા આગકરૂપે એક ચારણ કુંડ બને હાથ લાગ્યો. ચારણીઆણીએ દોકરો કરીને હિંજો ચારણને એવડી જ એક દોકરી. બાઈમહેન મેળાં રમીને મોટાં થયેલાં. મોટો ધર્મને રેશમિયો તો પાંચાળમાં જીતરી આવ્યો—ચારણ બહેનને કંઈક કંઈક વિસામાં અને વિશ્વાસ દઈ દઈને કાળને કરવું છે ને કચ્છમાં દુકાળ પડ્યો ચારણ બહેન દુકાળ ઉતારવા બેસું ને છોકરાં લઈને જુએ ટળવળતી પાંચાળમાં જીતરી આવી 'ક્યાંક મારો બાઈ રેશમિયો !' 'ક્યાંક મારો બાઈ રેશમિયો !' એમ બાઈની ગોત કરતી બને છે. કંઈક વરસ પીતી ગયાં છે એટલે બાઈનો અણસાર પણ જૂલી ગઈ છે. એની ગોતણુ તો બાઈના બરોસે શરૂ થઈ છે. એક જ માનાં ધાવણુ ધાવીને જીઝરેલાં બાઈ-મહેન. પછી વિશ્વાસ કેમ ન હોય ? ચોટીસાથી બેક ગાઉ દૂર ધાર ઉપર એક ઘોડેસવાર સામો મળ્યો. એને ય પૂછ્યું : 'ક્યાંક મારો બાઈ રેશમિયો !' ઘોડેસવારનું દિલ એકાએક અવળું થઈ જીહવું. એ જ રેશમિયો બેડો હતો. રેશમિયો બેડો કહે છે કે 'બાઈ ! રેશમિયો બેડો તો દરલોક પામ્યો છે.'

બાઈનું દિલ ઢેગે ક્યું માનતું નથી. પણ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા વગરેય છૂટકો નહિ એવી નોંધારી હાલતમાં બાઈનું દેય બાંગી ગયું કલ્પાંત બિપડયું. કલ્પાંતમાંથી મરસિયા બિપડયા પણ શું છે મરસિયા ? રેશમિયો બેડો જીરવી ન શક્યો મરસિયે મરસિયે પથ્થર બનતો ગયો. ‘બહેન ! બસ કર એ તો હું જ રેશમિયો બેડો !’ પણ મથુચોર બનીને દિલચોર બનીને બાઈએ જ બહેનના વિશ્વાસને બાંગી નાખેલો, ઈ દારમાં કલ્પાંતમાંથી બિપડેલા મરસિયા રથે અટકે !

“ ભર દરિયે ઢોઈ વા’ણ, લેડાનું બાંગી ગિયું;
પડ થાતે પાખાણ, રસ ગયો રેશમિયા ”

પથ્થરદિલનો રેશમિયો પૂરેપૂરો પથ્થર બની ગયો અને બાઈ પણ માયા પછાડી ત્યાં જ મરણ પામી ડોકરા ટળવળી ટળવળીને મરી ગયાં ઘોડેસવાર જેવો એ પાણો અને દતકયાની નિશાની સમા એ આકાર આજે ય ત્યાં બિજા છે.

કુગરે કુગરે દતકયા

આવી દતકયાઓ તો કુગરની ધારે ધારે અકિત થયેલી અસખ્યાત સ્વરૂપે મળી આવે છે જેમ શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાનાં, વિશ્વાસ અવિશ્વાસના તેમ શીન અને ઘોઈનાં સભારણાં પણ કુગર અને કુગરધારોનાં નામ સાથે ભેડી દેવાયાં છે ધરતીના બિલા બરડા જેવા બરડાની કુગરમાળમાં એકનું નામ છે બતવારિયો. આ કુગરની ટોચ ઉપર વીગ ફૂટ જેવડો પથ્થરનો ખંભો છે ખંભાની ટોચ ઉપર કુદરતી રીતે જ કડારાયેલી ઊંચ અને તેમાં પથ્થરના ચાર દડા છે લોકો અને ‘બતવારી આઈ’ કહે છે માનતાઓ પણ રાખે છે દતકયા બોલે છે કે આ આઈ બાણુ જેઠાનાં બતવારી હતાં એક દિવસ બાળ વર્ષને જતાં દર્તા ત્યાં રસ્તામાં ઢોઈ અવગમ્યડીને એમની છેડની કરી. બતવારીએ પોતાનું શીન અખડ રાખવા પાપાણુરૂપ ધારણ કરી લોધુ ત્યારથી એ ‘બતવારી આઈ’ તરીકે સ્થપાયાં અને કુગરનું નામ પડ્યું ‘બતવારિયો’

કથાઓની સાથેસાથ લોકોની કલ્પના પણ રમણે ચડે છે. મરડાની જેમ ગિરના એક કુંગરનું નામ છે. વાંસાદોળ મરામર વાંસાદોળ જેવો જ ધાટ. એ જ રીતે મહારવડિયાનું માના જોળા જેવું આશ્વરયાન નાદીવેવ ગિરના આ અતિ વક્ર કુંગરનું સ્વરૂપ મહાદેવના નદી જેવું છે. કથાનક બોલે છે કે પાણી ત્યાં બારે માસ તો રહેતું નથી, પણ જૂના પડેલા પ્રવાસીના ગળે બ્યારે કાચકી મધાય છે ત્યારે નાદીગરજ નામનો બાવો પાણીનો લોટો લઈ નીકળી આવે છે ને તરવાના મોઢે પાણી રેડી પાછો અક્ષોષ થઈ જાય છે. બહારવડિયા બાવાબાબાએ આ નાદી વેલની કુંગરધારોમાંથી ગોરા ટ્રાટ સાહેબને બાન પકડેવ.

કુંગરધારોના સ્નેહસમાર્થ

આ નાદીવેનની કુંગરધાર સાથે માનવીના સ્નેહે સાથા કુંગરની કેવી સમાર્થ સાંધી દીધી છે? સાણો તો ખૌંફકાલીન ગુફાઓ ધરાવતો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કુંગર. એ કુંગરમાં ચરાણે આવેના બામરીઆ માવ ધારીની પુત્રી કુંવરને રમારી યુવાન રાણાની સાથે સ્નેહ બધાણો. પણ સમાજના ભેદ ભેદાર બનીને બેધના સ્નેહને બરખી ગયા કુંવરને પરણાવી દઈને રાણાથી બચવા એનાં માન્યા ઠેઠ નાદીવેલે જઈ ને નેસ બાંધી રહ્યાં.

" સાણે વીણું સાટકે, નાંદે અમારા નેસ,
કુંવર બચ્ચું કુંજનું, બેઠી બાળે વેશ. "

સાણાની સાથેસાથ હૈયે ચડે છે કનરા કુંગરની હોયય પદમણી અને ઓઠો જમ. આ કનરા કુંગર પણ હનર હનર પ્રમગોતે સધરીને બેઠો છે કપટ કરીને જૂના જૂનામઠની નવામીએ મહિયા રજપૂતોને દારમધ કુહાડે કાપી નાખેલા એ તો જાણે મઈ ક્ષનતી જ વાત મદિયા. ઓનાં રોતાઓજ લોહીથી ભીંજ્યા પહેલાં આ કનરા સ્ત્રવીર સોરઠિયાણી અને કચ્છના બકા ને ટેકાવા યુવાન ઓઠા જમના સ્નેહથી ભીંજ્યા છે. આજે મ કનરાની ગોદમાં શ ખાસર તળાવનું સૂકું બહુ તળિયું હોયકના રૂપની ગવાહી દેતું પડ્યું છે એ તળાવમાં વાંકા જેવડો ચોટલો છેડો

મુખને લહેરાતી હોયલનાં અપ્સરા સર્મા રૂપ નિહાળીને ઓઢાવું દિલ
અળવું ધર્ષ જોડેલું :

“ ચડી શંખાસર પાળ, ઓટે હોયલ ન્યારિયાં,
બિછાઈ બેઠીવાર, પાણી માથે પદમણી. ”

ક્યા કુંગરને સંભારવો અને કોને ન સંભારવો ? સ્વમંતક મણિ
મેળવવા માટે જ્યાં જાણુવાન સાથે કૃષ્ણને શુદ્ધ ખેલવું પડેલું તે ગોપના
કુંગરને યાદ કરવો કે ધૂમઘોના રૂપ-અવશેષો સંધરીને પ્રેમ-શૌર્યની
કંઈક કંઈક ગાથાઓ સંધરી બેઠેલા બરડાને યાદ કરવો ? હલામણી
સોનના સોના જેવાં આંસુકે છંટાનાર અને વાઘેર બળવાખોરાને આશ્રય
આપનાર આબરારને યાદ કરવો કે—

“ ગઢ જૂનો ગિરનાર, ખેંગારે સસપેલ ખરો,
સંઘર્યો નહિ સરદાર, નીકર સમત દેખાડત રામડો. ”

—એવી ગિરનારની વિમોચિત અને ક્ષાપિત ગિરિમાળાને યાદ કરવી !
નામ પણ કેવાં જીવિતદાર છે ? કુંડલાથી પૂર્વમાં એક કુંગરધાર છે.
એલું નામ પદ્મણિયો. દૂરથી બેનારાને સાંદિવાના પક્ષાણનો જ આભાસ
થાય આભાના ગામ ઇંગોરાળાની પશ્ચિમે આવેલા કુંગરનું નામ પાનાળો
છે. વાઢળને ચીરવા માટે કેમ જાણે લગવાને બાહું ખોસ્તું હોય એવો
બાહાના પાના જેવો એ જ પાનાળાની પશ્ચિમે આવેલો છે કુંગર
કરદિયો. આયમણી દિશા તરફ ડોક લંબાવીને જોએલા સાંદિયા જેવો
દેખાય છે. માથે વળા એક કોટ આવ્યો છે એટલે અસલ કરસિયો
સાંદિયો જ ભેઈ લો.

કેવાં રૂપાળાં નામ છે ? દ્વિધિયો, ચરધો, માધવો, મોદળિયો, આરમ,
ગાખણિયો, ઘોધરડો, હાંકિયો, એ બધા કૃતિયાણા આસપાસ આવેલા
છે. ન્યારે જનજાઈની દેરી આસપાસનાં નામ પણ એવાં જ છે. ડેરડો,
સામેમાળ, પાંચ દોપરો. ન્યારે જૂલિયો અને તરહાંમડો શિહેર ગાજી
આવેલ છે. આ એક એક કુંગર સાથે અનેક દંતકથાઓ જોડાયેલી છે.

કુંગરનાં નામો જેવાં જ એની કુંગરધારોનાં પણ નામ છે : મામાની ધાર, ખોડિયારની ધાર, આડીધાર, પડ્યારો, બીજધાર, ગાંગવો, સાલરડો, કળથો, શીતળાની ધાર, રસનાળની ધાર, વંધાવી, ધનકધાર, ઊભોધાર, સિંદકાદો, સપ્તકાદો, ચક્રમકધાર, બગાધાર, ગડાધાર, શંખિયો કાદો, નળિયાધાર, લાસીધાર ને સાગધાર આવી તો અસંખ્ય ધારો છે અને એ ધારે ધારે લોકજીવનના ઇતિહાસ આવેખાવેલા છે

વૉંકળા, વાવ-કૂવા ને ધરા

આ કુંગરાઓ અને કુંગરધારોમાથી વહેતા વૉંકળાઓના નામ પણ રણિયામણાં છે. જેવાં કે અકારિયો, મંચરિયો, નળિયો, માંત્રો, ખરેડો, રતનાગર, માણેકિયો, સુમાર, પાતાળિયો, રાજપરો, પાનિયો, સૂકવો, રસનાળિયો, રાણો ને લંખાવો વગેરે.

કુંગરને નામ, વૉંકળાને નામ તો પછી એની તળેટીએ કે રસ્તાની ધારે આવેલ વાવ-કૂવાનાં નામ પણ શા માટે નહિ ? એક એક વાવ પાછળ એક એક ઇતિહાસ જેમ કે ભાણુવાવ રાજાભાણુ જેઠવાએ ગળાવેલી. વિક્રમાવાવ કોઈ વિક્રમાદિત્યને નામે ગળાવેલી ખોડી, છીટી, ડોકા-મરડી, ઢોલાવાવ, રાણાવાવ-આવી આવી તો અનેક. પણ ભગભગ દરેક વાવ સાથે વહેમની વાતો જોડાયેલી જ હોય. ક્યાંક મામે થતો હોય તો ક્યાંક ઝાઝર ઝણકતા હોય દરેક વાવ સાથે કોઈક શ્રાવણી, કોઈ વણજારાની, કોઈ અતૃપ્ત અને અવગતિવા જીવની કથા તો જોડાયેલી હોય જ.

જેમ વૉંકળા ને વાવ-કૂવા તેમ ધરા અને ધૂના પણ. ધગઓનાં નામ સાથે પણ ઇતિહાસો ચાલી જ આવે. રૂપગુણ પ્રમાણે જ એનાં નામ જેવાં કે ખારિયો, નયક, મોરો, લડો, કાળબી, કરાર, વાંકિયો, મંગરિયો, ગમાણિયો, ગોદડિયો, કાંઠાર, ઘેડિયો, ડેડકિયો, કાળિયો, ઢેડિયો, ધોખીધરો, ગાંગડિયો, વાશિયો, પાણાખાણિયો, આતાનો ધરો, ધોળા મામાના ધક્કાનો ધરો, મામાની પાટ વગેરે વગેરે. ધરાનાં નામ જ એનાં રૂપગુણ અને ઇતિહાસ કહી આવે છે. છલ્લાં જે નામ તો શૂનપ્રેત સાથે

જ નેડાયેલાં છે આ ધરામાં મગ્ગ હોય, બેખાનું પોનાણુ હોય એ પોલાણુની ચૂસમાં કે મગરના મોંમાં ગામની વહુ-દીકરી કે જીવાનોનાં અકાળ મરણ થયા હોય તો કાઈ કાઈ ધરા સાથે મગર ને જીવાનોનાં જીવંતી વાતો સકળાયેલી હોય જેવાં વાવને નામ એવા જ કૂવા ને કુઈનાં નામ જેમ કે જસરાજિયો, ધણકૂવો, મધારી વાવ, વાધર કૂવો, વડિયો, કૂટિયો, કૂવવાડી, હોંકી, બાડિયો, ફૂલજરી, ખાડી, ધૂનકિયો, પીપળિયો વગેરે વગેરે

આ બધાં નામ તો એટલા માટે આપ્યા કે જેમ આ કુગરા, કુગરધારો, વોઢળા, ધરા કે વાવ-કૂવા સાથે લોકોની અધશ્રદ્ધા, વહેમ કે બય નેડાયેલાં છે તેમ એ કુગરા, કુગરધારો, વોઢળા, ધરા કે વાવ કૂવા સાથે દેવત્વ પણ આરોપાયેલાં છે કુગરે કુગરે અને ધારે ધારે દહેરાં અને એ જ રીતે વોઢળે, વહેળે ને વાવ-કૂવાએ કાઈ ને કાઈ દેવ અસત આચરણુ કયેં એમાંના ધણા દેવ ટોપાયમાન પણ થાય અને ધનોતપનોત કાઢી નાખે સતિયાનો વક્રિ વાળ પણ ન થાય અને દેવ રમોપા કરતા જય આવી ધાર્મિક લાગણીઓ સાથે દહેરે દહેરે અને યાનકે યાનકે કાઈ ને કાઈ સાધુ સત કે સાધિ કુટીરનાં બેસણાં હોય જ.

માધુન્સ તોના બેસણા

સૌ પૃથ્વીમાં સસહુ દોડે ને ખાવ જિતરી જય એવી ગીય વનરાજી તો ક્યાંક જ બાકી બોડા પણ વક્રા કુગર ખરા એની ગાળિયુ પણ એવી જ વક્રી આ વક્રી ગાળિયુ અને વક્રા કુગર પણ સર્ધિન્કરીર અને સાધુન્સતોનું આકર્ષણુ બન્યા કઈક લગોટધારી, ભક્તધારી, ખાખીમાવા અને નાયબાવા આ પહાડ, પાણી ને વનસ્પતિના આકર્ષણુથી સૌપૃથ્વીમાં જિતરી આ-યા અને જગ્યાઓ બાંધી રહ્યા કઈક બકતો, સતો ને વેરાગીઓ પણ સસારથી અગા યર્ધને પહોડોની ગોદમાં કે નદીઓને કડિ આવી વસ્યા સૌપૃથ્વીમાં એવી ધાર્મિક જગ્યાઓ અપરં-પાર છે બધા જ બકતો વેરાગી પણ ન હતા એમાંના ધણા સસારી પણ હતા બધા જ સતો વાણીધારી પણ ન હતા એમાંના ધણા

કર્મચોરી અને સેવાના દીક્ષાધારી પણ હતા બધા જ સાધુઓ ભજનિકો પણ ન હતા એમાંના ઘણા લોકસેવકો પણ હતા.

શહેરોમાં જ્યારે વૈષ્ણવ જૈન અને શૈવ સપ્રદાયની ગજોત્રી વહેતી હતી ત્યારે લોકજીવનનો આધાર તે આ ત્રાધુ સતો ને ભક્તો જ હતા. પાછળથી સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય આવ્યો. એ પણ લોકસપ્રદાય જ બની રહ્યો. સપ્રદાયોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની વાડાબધી આવી જતી. જ્યારે આ સાધુ સતો ને ભક્તો વાડાબધીથી, કીચનીચના ભેદભાવથી અને નાનગતના ભેદભાવોથી તદ્દન નિરાળા જ હતા. અત રદુ-શુભાથી જ ઉદ્ભવેલુ જ્ઞાન, ત્યાગના મહિમાવત, આરથાના અખૂટ ઝરા અને પ્રેમના પાનદા આ સાધુ સતો દર્શો ત્યાં ત્યાં એમણે સદાવતો આનુ દર્શો, ધર્મશાળાઓ બાધી અને શૈગિયા શૈગિયાની સેના ઉપાડી લીધી આ સાધુસતોના મે પગ મસ્કાર તે અન્નદાન અને ગૌસેવા ધરમનું એક પણ સ્થાનક ગૌશાળા વગરનું નહિ. સતોની એક પણ જગ્યા શૈના વગરની નહિ આ શૈટનો પણ ઉધરાવીને એકઠે કરે ગસેવા પણ ચપિાણુ ખૂટે ત્યારે સાધુશક્તિ ઉપર જ કરે.

અભેદના ઉપાસકો

આ સાધુસતોના શિષ્યો કે અનુયાયીઓની સેનાની શરૂઆત જ ગાયોના છાણ-વાસીદથી થાય પતિમાંના પસ પર ધોવાથી થાય ફરતાં ગામોમાંથી શૈટવાની નિક્ષાવૃત્તિથી જ થાય ધર્મનો અને સેવાનો સૌને સમાન અધિકાર જેમ હિંદુને તેમ મુસલમાનને પણ ગિરનારને એક છેડે ગુરુદત્તનું એસણુ છે તે બીજે છેડે દાતારનું મેસણુ છે અને હિંદુ મુસલમાન એક અવાજે એના ભજન ઉપાસે છે પણ દાતારને હિંદુ ને મુસલમાન એય ઉપાસતા હશે અને ગુરુદત્તને કદાચ મુસલમાન ન પણ ઉપાસતા હોય ત્યારે આ સાધુસતો ને સાર્થ મૌતામાં એવો ભેદભાવ નથી રહ્યો આપા દાનાના શિષ્ય ગીગા લગત અર્ધ મુસલમાન હતા વળી હસમના હમેદના ગણાતા હતા છતાં લોકોએ તે ગીગા

ધાગણ કરતા હોય નહિ તો સાગર વચ્ચેથી સરસ્વતીનાં વહેણ પ્રભાસ સુધી આવે કેવી રીતે ?

સહુ સહુનાં રૂપરેવિધ્ય ધારણ મંત્રી આ ધરતી ઉપર દોષ મહાનદના અખડ શ્રીન વહેતા નથી એક કાળે સેજગ ભરતી એ સરિતાઓ આજે તો ચોમાસામાં જ ધૂંવવાટા કરે છે દોષ દોષ નદી ઓનાં વહેણ અમુક માર્ગલોના અતર સુની જીવનાં હોય છે પઠી ધરાયે પાટો ભરી હોય પણ સજગ સજીવન નહિ હજી સો વર્ષ પહેલાં બાદરનદીમાં વહાણો તરતા દુનાં સૌરાષ્ટ્રની પહેની સર્વે કરનાર એક અગ્રેજ નામે મેઠ મડોએ એની નોંધ કરી છે આ લાદગ પણ વધુમાં વધુ ૧૨૦ માર્દન જ લાંબી બીજી બધી તો નાણુ અને નમગી

સોનલાવરણી ધરતી ને રૂપલાવરણ વહેણ

શિયાળો જિતરતાં સુધી તો મોનનાવળી સોરઠ ધરાને આ સરિતા ઓના રૂપનાવળ્યા પ્રનાહો અનોર્ધા રૂપ અર્પે છે સૌરાષ્ટ્રને પથરે પથરે ખમીર ખાનદાની અને અમીરાતના ઇનિદાસ કડાયા છે ત્યારે આ નાનીમોની નદીઓ તો લોખંડસૂતિની જ જન્મદાત્રી છે સિંધુ અને સરસ્વતીની જેમ દ્વાગિહની ગોમતી પણ એટલી જ પ્રાચીન ગણાય છે સૌરાષ્ટ્રનો પૌરાણિક ઉત્તેખ આ ગોમતીથી શરૂ થાય છે દુર્વાસા ઋષિ આ ગોમતી કડિ ચક્રવાણીર્યની યાત્રાએ આવેના અને આદિ વાસીઓએ એમને લૂટેના એવો પહેનો પૌરાણિક ઉત્તેખ મળે છે ગોમતીની પવિત્રતા તો સામળાણી સાથેસાથ ચાલી આવી છે

“ ગરજે ગોમતીજ કે ગાજે સાગર,
રાજે સામળાજ કે બાજે જાલર ■

ઠેક વાધેરા સુધી એનો ઇતિદાસ સકળાતો આવે છે કેવી એ લોકજીવનમાં જગર્ધ થઈ છે ? વાધેર જોદાના અનસાને લોકકવિએ ગોમતીને પણ ધૂધટ તણા વા

“ ગોમતીએ ઘૂંઘટ તાણિયા, રોયા રણછોડરાય,
મોતી હતું તે રોળાઈ ગિયું, માણેક ડુંગરમાંય ”

ભાદરની પ્રેમકથા

કેવા રૂપાળા નામ છે નદીઓનાં ? જેવાં રૂપ તેવાં જ નામ. ગોમતીની જેમ ઘેસોનદી પણ પુરાણ યુગની ઉન્મત્ત મંગા છે. આજે તો એ ઘેસોનદીએ વેરાગણના સ્વાગ સંભ્યા છે. એક દિવસ અરધા જગતનાં વહાણ એને કાંઠે નાંચતાં. ભાદર પણ એવી જ પ્રાચીન નદી છે. મૂળ નામ તો ભદ્રાવતી. કૃષ્ણપત્ની ભદ્રાના નામ સાથે એ જોડાયેલું છે. જેતપુરને પાંધર બેંકાર લાગતી આ ભાદરનાં અવર્ણનીય રૂપ બાળાને એક ચારણ એના ઉપર મોહી પડેલો અને વિધિસરનાં ભાદર સાથે લગ્ન પણ કરેલાં. એ ચારણનું નામ કમરહંસ. ભાદરનાં રૂપમાં મોહીને એણે ભક્તભક્તી ચારણિયાણીઓને તરછોડી. એનો દુહો ખોલે છે કે—

“ ભાદર જેવી ભામની, કમરહંસ જેવો કંથ,
હંસલી જેવી હોય તો, કમરહંસ વિવા કરે. ”

પુરાણોમાં જ સરિતાઓ સાથેનાં લગ્ન મળે છે. બાકા ઇતિહાસમાં તો એવાં લગ્ન અદ્વિતીય બની રહ્યાં છે. જરમ્બેનનાં વહેલી આ ભાદરનાં ઘેરાં અને ઉન્મત્ત રૂપ જેવાં જેવાં હોય છે. આ ભાદર એટલાં કાઠી કુળોને જ નહિ પણ પ્રેમ અને શૌર્યની કંઈક અલૌકિક વાતોને સંધરીને પડી છે. ભાદરનાં પાણી એવાં ખમીરવંતાં છે. જેમ જિર ને જરડાની વંકી ગાગિયું ને વંકા ડુંગર બહારવટિયાનાં બેસણાં બન્યાં તેમ ભાદરની બેખડું પણ બહારવટિયાના આશ્રયસ્થાન સમી બની હતી આંપા માણસિયા વાળે ભાદરને કાંઠે જ સમગાઓને પોતાના માંસની મહેફિલ પીરસેલી. પુનરવ ચારણે ભાદરમાં ઘોડાં પાતાં પાતાં જ કાઠીઓ સામે બહારવટાં ખેડેલાં અને જોગી જેવો બહારવટિયા બીમો જત પણ આ ભાદરકાંઠે

જ પાકેલો : લીંગો જત તો 'ભાદરનો સાવજ ભીમડો' કહેવાતો હતો
રાવણદયા ઉપર એનાં ગીન રચ્યું છે કે—

“ ભાદરને કાઠે ભીમડો જાગ્યો, જતડાની લાગી ખાત,
રાત પડ્યે ભીમા રિડિયા રે, ગામેગામ ગેડીરે થાય,
એવો નાયાણીનો નર છે વઠો, ભીમા તારો દેશમાં ડકે. ”

શૈતનના મોહક સૌંદર્ય

ત્યારે લોકકથાઓની જનેતા સમી શૈતન-શત્રુજનીનાં નીર તો પ્રજાના
શીવ જેવાં રૂપાળાં વસ્ત્રાં જાય છે બનાટરિમા જૂલો પડનાં ઘણી વાર
માનવી પત્ય ગ્રામાવે છે એમ શત્રુજનાં વરેણ પણ આજે વહેતા વહેતાં
ફૂલતાં જાય છે શત્રુજને યાદ કરતાં કરતાં દેવરો ને આશ્વનદેનાં હેત
આપોઆપ દેવે ચડે એ શીવવતી શૈતનના લીનુડે કાંઈ મેસીને પખી
જેવાં એ નાનકડાં પ્રેમી માતી જેવાં પાણીમાં એમના રૂપકડા પગથી
છનછનિયાં મોલાવતાં હોય એ શત્રુજ કાંઠાની છીપડુ ઉપર આમનારી-
ઓનાં વૃદ્ધ મિત્રોલતાં આજે ય દેખાય છે લૂગડાં ધોઈ ધોઈને લીસી
બનેની એ છીપડુ ગામની ગોરિયુ એ છીપડુ ઉપર પોતાના કૂચન્યાની
પગ ઉપર લાસી ઠીકરી ધસીને દિગજોડિયા વર્ણુ ઉપજાવતી હશે એટલે
જ કંઈના રંગીલા રાજા લાખા કૂનાણીને એ છીપડુ ઉપર મગવા મન
મોહ્યુ હશે ને ?

“ હાથ હિલોળે, પગ ધસે, ગહેકે ગોરલિયાં,
લાખો કંચે મું બાળલો, (એવી) લીસી છીપરિયા. ”

અરે વાહ રે લાખા વાહ ! દુહાની બેજ લીંગીમાં નદીનો આખો
સરકાર સજ્જવન કરી દીધો આરી નદીયુ ન વહેતી હોત તો—

“ છલકાતુ આવે બેડહું,
મલકાતી આવે નાર રે,
મારી સાહેલડીનું બેડહું ”

એવા પનિહારીઓનાં વૃદ્ધની શોભા સૌરાષ્ટ્રે ક્યાંથી બાળી હોત ? નદીઓએ તો માનવીને કામણુ કર્યા છે એના હરિયાળા કઠિ જેમ પનિહારીઓનાં વૃદ્ધ હવકે તેમ જીવાનડા ધોડાં પણ એવે સામસામાં પ્રેમનાં માણુ વાગે પ્રીતની ઝોહડિયુ બધાય, અને આપદા પડે ત્યારે આ પ્રેમીઓનો હેલ્લો વિસામો પણ આ નદીઓનો અકજ અને છનતનિ જીવન પાનારી અને મરતાને શાનિ દેનારી

લોકકથાની લાડીલી ઓઝત

પુરાણકાળથી ઉજ્જયન્તિ એટલે કે આગની ઓઝત પણ શેણી-વિજયહના પ્રેમથી શોભી અને શેણી-વિજયહ જેવાં કઈક પ્રેમીઓ ઓઝનથી ઉજળાં બન્યા ઓઝતનાં દોડચે જતાં રૂપલાવણી વહેણને જોઈને ધરમાં રૂપાયેની શેણી કેવી ધનવનતી હશે ? એટલે જ ઓઝતને સખી બનાવીને બોલી હશેને ? કે—

“ ચડ ટીંબા, ચડ ટીંબડી, ચડ ગુદાળી ધાર,
ઓઝત ઉછાળો લઈ, વિજયહ પાછો વાળ. ”

ગિરવાસીઓની આ પ્યારી સરિતાના રૂપ જેવાં હોય એણે ગિરની સાસણુ ગાળીઓમા જવુ જ પડે ભરત્યક વનરાજ અને મૈયાના થર બથર તીર પ્રદેશ વચ્ચેથી મોતી જેવાં નીરે વહી જતી ઓઝતમા તો સાવઝાં સેજળ પીએ અને એના પાણી પીનારાં માનવો પણ સાવઝ પાકે લોકકથાની લાડીલી આ ઓઝત અત બાગ સુધી એકધારા રૂપે શોભે છે

પુરાણ પ્રાચીન ત્રિવેણી

નમણાઈ તો કુદરતે આપી છે પ્રજાસભ્યને ત્રિવેણીસંગમ રચતી ત્રણ રૂપકડી નદીઓને—કપિલા, સરસ્વતી અને હરિષ્યને આખ જીએ અને હૈયું ઠરીને હીમ ચાય એ ત્રિવેણીના તીર પ્રદેશે સૌરાષ્ટ્રને લખલૂદ સમૃદ્ધિ અપાઈ અને એ સમૃદ્ધિથી છકેના યાદવોના વિનાશની કડુણતા

પણ સર્વ અહીં જ પારધીના બાણથી વીધાઈ ને મૃત્યુ દેહેતસર્ગ પામ્યા. અહીંથી સાગરમાં વૈદિક સરસ્વતીએ વડવાનલ ઠાલ્યો. સગસ્વતી તો હુપ્ત થઈ ગઈ ગઈ છે એની સ્મૃતિરેખ સમી વેલ જેવી વળાઈ લેતી. પુણ્ય સનીલ નાજુક સરસ્વતી પ્રભાસનીથનો પૌરાણિક મહિમા આ ત્રિવેણી જ છે. યાદવો જ સા માટે ? હૃથુઓ શર્પાતો, હૈંડયો આઘીરો, યૌધિયો, શોકો અને ક્ષત્રપોની પણ એ તપોશ્રમિ અને યુદ્ધશ્રમિ જનલ કનકિત ચદ્રને મળેતા પ્રગ્ભતિના શાપના નિવારણ અર્થે લગવાન સોમનાથનો પ્રાદુર્ભાવ પણ આ ત્રિવેણીતીરે જ થયો. ધર્મો અને મગ્ધાયોનો સગમ પણ અહીં થયો. અહીં અગ્નિજ્ઞેન આવેલું છે અને સૂર્યપૂજા પણ અહીં થાય છે. અગ્નિપૂજકો, સૂર્યપૂજકો વૈષ્ણવો અને શૈવોનું પરમધામ તે આ ત્રિવેણી એનો મહિમા ધન્યો નથી, વખ્યો છે. આ ત્રિવેણીના સાત્વિક સરકારનું આકર્ષણ તો જુઓ ! પ્રેમીઓને પણ મરીને આ ત્રિવેણીના-તરવેણીના કાંઠાનું ઝાડવું થવાના મોહ રહે છે. વિરહિણી આણુનરના અતરભાવ મોથી જીકપા હશે કે.

“ તરવેણીને તીર, અમે સાગવને ય સરજ્યાં નહિ,
નીકર આવતડો આહિર, દાતણ કરવા દેવરે. ”

સોનરેખ ને પલાશિની

ગિર તો નદીઓનું મહિમર જે પુરાણ પ્રાચીન નદીઓને એ સ્મૃતિ રૂપે સધરી રયો છે એક તો સુન્ધ્યસિકતા અને ખીછ પનાશિની સુવર્ણસિકતા તે આજની સોનરેખ અને પનાશિની તે આજનો પનાશિયો વોકળો એક કાલે આ જન્ને નદીઓએ ઇતિહાસ સર્જેલો. મૌર્યો, ગુપ્તો અને ક્ષત્રપોને અમર નામના આપી સુદર્શન સરોવરરૂપે હળર હળર વર્ષના એ નદીઓના માનવ ઉપકારક યોગ જાદ એના પ્રવાહો પાખા પડ્યા. સૌરાષ્ટ્રના સુવર્ણ ભૂતકાળને યાદ કરી મરીને રડતા ગિરની આંખમાંથી ટપકતા આંસુ જેવી આજે એ જન્ને વડી રહી છે એ પ્રસિદ્ધ પલાશિની આજે તો ખખડધજ ખખરવન વચ્ચેથી પવાગિયા લેકાના

રૂપે ક્યારેક વહે છે ક્યારેક પ્રવાહના પડપટ્ટાને બદલે તળના પાણી
માથે ખાખરાનાં સર્કા પાન ખરીને ખાલી ખખડાટ કે તાં જ સમજાય
છે મુગધું સિક્તાનું પણ કોઈ ગરાસણીના મુખની સોનરેખ સમુ જ સૌંદર્ય
રહ્યું છે એ પણ ચોર ગનિચોન તો નહિ જ

માતધારીઓની માતા મચ્છુ

મોડવધરમથિ વહેતી મચ્છુનદીને પણ ઠોક ઠોક પ્રાચીન સભારણા
છે મૂળ નામ તો મત્સ્યેન્દ્રી ગોખનાથના ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ઉપરથી
એ નામ પડેલું હતમ્થા કહે છે કે મત્સ્યેન્દ્રનાથને જે માળક ધ્યેશ્વા
એની મધનાળ છટતી ન હતી ત્યારે નાથસપ્રદાય તો વણે ઉગ્ર ગેરખ
નાથે પણ સમજાવ્યા કે—

“ સુરતા ધારીને ગુરુ આણુ ઘટે ના,
તમે સદ્ગુરુ હમ ચેલા રે ”

પણ મત્સ્યેન્દ્રનાથનો મોહ ન છટચો ત્યારે કહે છે કે ગેરખનાથે
પટકીને બન્ને માગકને ભારી નાખ્યા એમાંના એક બાળકને રૂપ મળ્યું
મચ્છુનું ગિરની મચ્છુન્દ્રી વિષે પણ આવી જ દતકયાએ બેતલાપ છે
લોકકથામાં પણ મચ્છુ એટલી જ પ્રાચીન છે કથા કહે છે કે ગોકુળ—
મથુરાથી કૃષ્ણની સાથે નીકળેના આહીર ગોપ કુટુંબો ગજરયાન વળોટતાં
વળોટતાં તો તજ આવી ગયા એમાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશનાં જ મચ્છુના
હીનવરણા કાંઠા અને બગચા ગૌચરો બાળીને આહીરો ત્યાં જ અટકી
ગયા કૃષ્ણે ધણા સમજાવ્યા કે બાઈઓ ! આનાથી પણ વધુ દરિયાળો
મુનક દંછ હાસ્યો આવે છે પણ આહીરો તો કહે ‘એ અહોથી ખસે
ઈ તારા દીકરા ’’ છેવટ આહીરો મચ્છુના હગિયાળા કડિ રોમર્ષ ગયા
મથુરાથી મચ્છુ સુધી સાથીદાર મનનાગ આહીરોને કૃષ્ણે વચન આપ્યું
કે ‘તમારી તેગે અને તમારી દેગે મારો વાસ થશે મનનન કે આહીરની
તપવારનું પોગી કહી નહિ જીનરે અને જ્વળ કે આતિથ્યની કહી જીણુપ
નહિ આવે

પાણી પાણીને સંસ્કાર

માંડવધારમાંથી નીકળી પાંચાળની માળિયું ગળવતી મચ્છુ વાંકાનેર, મોરબી ને માળિયા થઈ કચ્છના રણમાં સમાય છે. મચ્છુનાં ૩૫ તો આજે ન્યાં જલસિકાનો બંધ બંધાય છે એ પ્રદેશની આસપાસ વહી રહ્યાં છે. ગોડિયા કુંગરા વચ્ચે લીલીછમ જાળી, અડાબીડ વૃક્ષો અને એની વચ્ચેની બેંસજા જેવી શીલાઓ સાથે પ્રયંત તાળીઓ લેતી, જળો ઠે સો સો બેસંતી સામટી છાશું ઘૂમરડાતી હોય એવા ઘેરા અવાજો ગાજતી, નિઃશબ્દ ધરતીને ૪ ઘેરા મીઠાં સંગીતથી ભરી દે છે. પણ એય તે ઝડપુ ઝડપુનાં ૩૫. કહે છે કે આ મચ્છુને કઠિં આજે ન્યાં હોલ માતાનું ધાનક છે ત્યાં એક કાળે સૌભરિ નામે ઝપિનો આશ્રમ હતો.

મચ્છુ તો માલધારી ભરવાડોની માતા. મચ્છો માતાની ટેરી મચ્છુ કાંઠાના ભરવાડવાસમાં હોય જ. એમ કહેવાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં કાપના નદીનો બંધ બંધાતાં નદીના નામ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં દીકરાઓનાં નામ કાપના પડવા લાગ્યાં છે. નદીઓ તો લોકમાતાઓ છે. દેવીસ્વરૂપ મનાય છે. અને એના નામ ઉપરથી તો હિંદુઓની પુત્રીઓનાં નામ વેદવારથી ચલ્યાં આવે છે. પણ નદી ઉપરથી પુરુષોનાં નામ તો ભરવાડમાં એક મચ્છુનહીં ઉપરથી જ પડેલાં જાણ્યાં. એમાં મછો નામનો એક પ્રખ્યાત જૂનો પણ થઈ ગયો છે.

માંડવધારનાં ભારે પાણી વહી લાવતી મચ્છુનાં પાણી પચાવનાર પણ મોટા પટાધર નીપળ્યા છે :

“ મચ્છુ કાંઠો ને મોરબી, વચમાં વાંકાનેર,
નર પટાધર નીપજે, પાણીહુંદો ફેર. ”

એમ પણ કહેવાય છે કે :

“ નીલાં તડ મચ્છુ તણાં, નીલી વાંકાનેર,
એક રંગીલા આઠમી, પાણી વળે જો ફેર. ”

નાનકડી ને રૂપકડી નાવળી

કુડલાને પાલ પછી જતી અને એકાએક સમાઈ જતી અખડ કૌમારિકા સમી નાનકડી નાવળી પણ રૂડી લોકકથાથી ગોભે છે કહે છે કે કુડલામાં એકકાળે સુમેસર કોળીનો નામે રાજા રાજા હરે એના સમયમાં ભારે દુઃખ પડ્યો પ્રજા ‘પાણી’ ‘પાણી’ પોતાના લાગી સુમેસર કોળીને પાસેના જંગનમાં ખોડિયાર માતાના યાનકે જઈને ધા નાખતો મોઢ્યો ‘માડી ! મં તો મારો ભોગ લે કાં વસ્તીને પાણી દે’ ખોડિયારે પ્રગટ થઈ વરદાન દીધું કે ‘જા બેટા, તારો ઘોડો આગળ દોરવ્યે જા ઘોડાને ડાનલે ડાનને પાણી ખજાંટા આવશે પણ પાણુ વળીને જોઈશ મા’ સુમેસર કોળીતાએ તો માતાના વચને ઘોડાને આગળ ને આગળ દોરવ્યો એકાદ ગાંઠ આગળ નીકળી જતાં પાછળ પાણીનો ખજાંટા ન સહજાયો શકા થતાં પાણુ વળીને જોયું ત્યાં મગાનાં નીર જોવાં શાંત પાણી વલ્લ આવતાં હતાં પણ અશ્રુદા ઝીપણ અને નીર ત્યાં જ થતી મર્યા એમ ગાંઠમાં અસમ વહેતાં નાવળીનાં નીર મારે માસ સેજળ ભર્મા રહે છે છે તો લોખંધા પણ નાનકડાં ભગીરથોની તપશ્ચર્યા એની પાછળ ખેલે છે

એક એમ નદી સાથે આવી તો અનેકાનેક કથાઓ જોડાયેલી છે નદીઓએ રસમ્મ આપ્યાં છે શીન અને સૌંદર્ય, ભક્તિ ને શક્તિ આપ્યાં છે તેમ વેર પણ બધાના છે ને માર્યા પણ કપાનાં છે મહુવાને પાદર વહેતી માનવના સુખના મુક્તિ રૂપે જ ભાવનગરના બજારદર જેવા આતાભાઈ દગ્ગાને જુકડી નાખી અપહર કરીને મહુવાના ખસિયા રાજાને ખતમ મરી મહુવાને ભાવનગરમાં બેળવ્યું

ગોડીનદીની લોકકથા

તમાગથી ને ગાંઠ દૂર ગીમાણા ગામ આવેલું છે જૂના પ્રિતાના અવરે જે આજેય ત્યાં પથગાઈને પડ્યા છે ત્યાંથી ગોડી નામની એક નાનકડી નદી વહી જાય છે આ ગોડીનદીની લોકકથા પણ રંગીની

પચ્ચીસ વરસનાં વહાણાં વાઈ ગયાં પછી એ જ મામને પાદર જીવાન ગોડિયાએ રમત માડી. એ જ મામ ને એ જ હાકોર ગોડિયે ગોટલીમાંથી અગ્નિ ઉગાડ્યો તે વખતનાં કૃષ્ણ હિન્દુઓ ઠેરીના મધ્ય-મધાટે ગામલોકના મોઢામાં પાણી છૂટ્યાં ગોડિયે સૈને એક એક ઠેરી આપી દગળી ટાંચથી વેત એકની સાથે ઉતારીને દરબારને આપી. જેવી દરબારે ઠેરી ચીરી કે દરબારનું માથું દડી પડ્યું ગોડિયે બાગ્યો. ગામ પાછળ પડ્યું. નદીને સામે કહિ જઈને હાથ જોડી ગોડિયે નદીને કહે : ‘તું મારી જાહેન અને હું તારો ભાઈ, માગ બાપે તને સરજી હોય તો મને બચાવી લેજે.’ નદીમાં હડકાટ પૂર જાણ્યાં ગોડિયાની પાછળ પડેલા લોકો કહિ જ રહી ગયાં ને ગોડિયે ભાગી છૂટ્યો ટીમાણાને પાદર હજીયે ગોડીનદી વહે છે નામ રહી ગયાં છે બેરવકાટ તો ભાંગીને બુકો થઈ ગયો છે.

કેવાં રૂપાળાં નામ ?

પુરાણુ પ્રાચીન નદીઓમાં બરડાના બંધા બીલનાથના પાદ પ્રદક્ષિણ કરતી બીલગંગા, સરસ્વતીના જ શેષ ભાગ સમી વહવાણુને પાદર વહેતી બોગાવો-બોગાવતી, કાલાવાડની મધ્યમિ માથે આળે સાગર જેવા સરોવરે લહેરાતી ભામણી-પ્રહિની વગેરે વગેરે.

કેવાં રૂપાળાં નામ છે ? બીલગંગા, પ્રહિની, બોગાવતી, વેદમતી, રૂપમતી, રંગમતી, મધુવંતી, મધ્યુ, મધ્યુ-દ્રી, મેજ, મનવાર, માલણ, ઉમેણ, રૂપેણ, સુપેણ, હિરેણ, જોગત, આસુકી, કિતાવળી, જોડ, હાંકવડી, કાકડ, ધાંતરવાડી, રધોળા, રાજકી, રેણુકા, રાવલ, દેદોમલ, ચઢાહર, બાદર-ભાવતી, શુકભાદર, ગોમા, ન્યારી, કુલજર, કુલ્યુ, વેણુ, કપિલા, કાળુભાર, શેતુજી, સાકરાલી, શેલ, સુરજવડી, સસોઈ, સુર્વાગ, સોનપરી, સરસ્વતી અને સોનરેખ. આ નામ સાંભળીને પણ જામનગરનો મંરૂત દવિ થીકંઈ નાચી જીડે એમાં શી નવાઈ ? આ એક એક નદીની સાથે એટલેટલી કયાઓ જોડાયેલી છે કે એનાં પુસ્તકનાં પુસ્તક બરાબ એ બધી તો લોકસંસ્કૃતિની જનેતા છે.

છે જૂના જમાનાની એક વાત છે. ગામને પાદર બેસવા માયા બાંધે એવો બેસવકોટ ને કોટને નવ દરવાજા ગામમાં દોમદોમ સાયબા ને રૂડી રિહસિહિ મોતીદાં જેવાં મકાન અને લકુંબઝકુંબ લીલી વાડિયુ પણ ગામના ઠાકોરને નદી વિહોણુ પાદર સોના જેવા ગામડામાં લોહાની મેખ જેવુ લાગે એમાં એક દી ફરતો ફરતો આવી મળ્યો ગોડ-જંગાળાતો ગોડિયો. એણે કંઈક રમતુ દેખાડી શિયાળે ઉનાળો દેખાડ્યો, ઉનાળે એમાસુ દેખાડ્યુ ને એમાસે શિમાળાનો સોફરડો જોલાય્યો. ઠાકોર કહે, બંધી કરામત સાચી, પણ ગામના પાદર નદી કરી દે તો તારા જાકુ સાચા, માકી ખોટા. ગોડિયો કહે ‘ઈ’ ચે કરી દઉં’, પણ દો ધડીકા દેખના, ફીર ધૂળકી ધૂળ’ ઠાકોર કહે ‘અરે દો ધડી તો દો ધડી, પનિદારી પાણી ભરીને એક વાગ પાદરથી નીકળે તોયે આખિયુ ફરીને હીમ થાય.’

ગોડિયે ખેલ માંડ્યા. મંતર ઉપાડ્યા અને ધૂળની ફૂંક બેગી તો ગામને પાદર રૂપાની ધારા જેવી સેંજલનદી ખડી કરી દીધી સેજળ પાણી આલ્યાં જાય, નદીમાં ધરા ને પાટયુ ભરેલી, કઠિ ચિયાનાં અને ઝાડનાં ઝુડ જળજીના ઠાકા પવનની લેરખિયુ મામને મોઢે રમવા લાગી. ઠાકોર કહે : ‘ગોડિયા, માગ ઈ આપુ, પણ નદીને સજીવન રાખ.’ ગોડિયો કહે : ‘બાપુ! આ તો બાણુમરની બાણ. અમેય નિયમના બાંધ્યા ખેલ કરીએ. મંતર પાછા ન વાળીએ તો અમારુ નખોદ નીકળી જાય.’

ઠાકોરે ધણું મણું કયું. ગોડિયો ન માન્યો ત્યારે ઠાકોરને વીજળી અબકારે વિચાર આવ્યો. આવ્યા બેળા તલવાર ખેચીને ગોડિયાનું માથું ઉડાની દીધું. મંતર પાછા ન વળ્યા બીજા જણુરિયા લાગી જટયા. પાસેના ગામ પડેવો ગોડિયાનો પડાવ પણ બાળ્યો. ગોડિયાની વિધવા બાઈના ખોળામાં ધાવાણુ બાળક. એ થણુ લાગી છોકરાને ગોડ-જંગાળે લઈ જઈને મોટા કયો સ્થરા સારા મુરશિદો પાસે મૂક્યો જાદુમંતરમાં બાપ કરતાં સવ મો યયો ત્યારે માએ માંડીને વાત કરી : ‘દીકરા, અધૂરા મંતર આપણા ગોડિયાનું નખોદ કાઢે તાગ બાપના માસ્તલને ન સૂડતો.’

એટલે અર્થ, એ ઉપરથી તાજ અથવા તેજ નામ પડ્યું. એના ઉપરથી તેજસ્વ શબ્દ આવ્યો. આમ ધોડાની જતો ઉપરથી પણ બહાનના પ્રદેશ-માંથી એટલે કે ખોરાસાન, તોખારીસ્તાન, બુઘિસ્તાન અને અઘસ્તાન વગેરે દેશમાંથી જાંચી ઓલાદનાં ધોડાં આ દેશમાં લાવવામાં આવતાં અને ઉછેરવામાં આવતાં એમ સમજાય છે. સૌરાષ્ટ્રના જાતવત ધોડાંમાં એક જાતનું નામ છે લાસ આ લાસ શબ્દ સમૂહવાચક છે. જેમ ગાયોનું ધણુ કહેવાય તેમ ધોડાંની લાસ કહેવાય.

સૌરાષ્ટ્રનાં ધણુ રત્નો

જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં જાતવત ધોડાં જીજરતા તેમ સૌરાષ્ટ્ર અશ્વવિદ્યામાં પણ બારે પાગગત ગણાતું ધણુ આવે તો ‘રેઈ રેઈ કોને સંભળાતું’ એવી દશા પ્રવર્તે છે જે રાજાઓની ધોડારમાં જાંચી તોખમના સેકડો અશ્વો હણુદણાટી દેતા એ રાજાઓ ધોડદોડની શરતોમાં પડ્યા. ધોડ-દોડની શરત હારે કાઠિયાવાડનાં ધોડાને તો આડવેર. જાંચી ઓલાદની અવગણના થઈ જે પંચાળ પ્રદેશમાં—

“ તાતા તોરીંગ મૃગકૂદણાં, લીલા, પીળા, લાલ;
એવા વહેરા જીછરે, પડ જોવો પંચાળ. ”

એમ પંચાળના એક રજવાડામાં પછી ધોડદોડના અશ્વોનો ઉછેર શરૂ થયો એકમ થયા પછી તો જાણે કે જાતવત ધોડાંની ઓલાદ આખી જાખડી ગઈ. સિહને માટે શિકારમાંથી કુમાવનાર સૌરાષ્ટ્રે અશ્વની ઓલાદ ટકાવી ગમવામાં પ્રાણી સંમદાલય પૂરતો પણ વિચાર ન કર્યો પાછળથી કર્યો ત્યારે તો ખેતર બેળાઈ ગયાં હતાં.

સૌરાષ્ટ્રનો પુરાણો સંસ્કાર તો હતો—

“ તીખા તુરગ ન માણિયા, લડ તરવાર ન લગ્ગ;
એહુ અવતાર એળે ગયો, જેને ગોરી ગળે ન લગ્ગ. ”

જેણે તીખા તોરીગની અસવારી ન કરી, લજ્જાની નયવારો

ન જાંગી અને જોણે ગોરીને કદે ન લગાડી એનો અવનાર જ એણે ગયો જાણુવો. પણ ગોરી કવી ? શીલવંતી—

“ કેઈ ઘોડો, કેઈ પરખડો, કેઈ શીલવંતી નાર,
સરજનહારે સરજિયાં, તીનું રતન સંસાર. ”

કવિ શ્રીકદે સૌરાષ્ટ્રમાં પાંચ રત્નો જેવાં તેમ લોકકવિએ ત્રણ રત્નો જેવાં. જિંથી જાતનો અન્ધ, જોખનવંતો જોલો ને શીલવંતી નાર. આ ત્રણ ભેગાં થાય પછી મોતનીયે મરતી ચડે.

“ જલ્લ ઘોડો, વલ્લ વંકડો, હલ્લ ખાંધે હથિયાર,
ઝાઝી ફાળે ઝીંકવાં, મરતું એક જ વાર. ”

પાણીદાર ઘોડો, પાણીદાર સુંદરવાળો જવન અને પાણીદાર હથિયારો ખાંધ્યા હોય પછો જુદે ચડતાં વાર સી ? મરવાનીયે મોજ આવે. પ્રેમ અને સૌર્યમાં ઘોડા વગર ડગલું કેમ દેવાય ? 'સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોડાઉઠેરમાં ઘોડામાં પુરુષોનું ખમીર અને સુંદરીઓનાં સ્વરૂપ જિતરેલાં. સગા દીકરાને ઘોડા માથે હાથ ન મેલવા દે એવી તો એની જાળવણી.

અમોનાં દેવાંગીરૂપ

કેવાં એનાં રૂપ ? લવંગ જેવી કાનસરી, ધતૂરાના ફૂલ જેવાં નાખેરાં, ધતુળની કમાન જેવી ડોક અને કપાળે માણેક લટ. વાન કેવો ? કોરી જગજાથી જેવો. આલ તરવરતી પાણીના રેલા જેવી. ડીલ કદાવર અને ભાગતાં હલ્લ સાથે બેટાં કરે એવી. ઘોડાંની વાત આવતાં ચાંચુ વાર્તાકારો વર્ણવે છે કે : લાંબી નળિયારાં, ટૂંકી ફળિયારાં, ઝાકળવા છાતીવાળા, અડી સુમેરીવાળા, વાટકી પાણી પીએ, થોડા પાણીમાં માછલી ફૂંટાઈ મારે, આકાશમાં વાતું કરે, અમાડીના ચાવતલને પછાડીના તોડતલ, લાંબી લાંબી કેશવાળી ને ટૂંકી ટૂંકી કાનસરી, ઝરાંનાં ઝરાં, હાથ સતા અઢાર હાથ માથે સગડ થાવા નો દીએ એવા. એના રંગ-રંગીલા હિમ્મટ, મોવળ, ચોકડા, આજેવાળ જેરખંધ ને ગરત ભરેલા.

ચારગમા સાથે સોહામણે ચરતીર ખેડો હોય ત્યારે કેવો શોભતો હશે ?

“ ઘોડાના પગમાં ઘૂઘરા, સાવ સોનેરી સાજ,
લાલ કસૂળલ લૂગડાં, ચરખાનો ચાંપરાજ. ”

ચરખાના ચાંપરાજવાળા જેવો ઘોડા રૂપેરગે અને હરણ ખેડો કરે એમ દોડનારો ખરાં પણ એના માથેય ઓઝાદનાં ઓઝણાં હતાં. દુશ્મન સાથે માલિકને ભેટભેટાં ચાલી હોય ત્યારે તરગમા બરતી બરાણી હોય તોય ડાખો પાછો પડવા ન દે હેયુ વલોવા નાખે એવી કરુણ બચ્ચ વીરકથાઓ આ ઘોડાઓએ રચી છે

અજોડ સ્વામીભક્તિ

ભાક્ષમાંથી ભાગીને, ત્રણ ત્રણ અસવારને ઉપાડીને ચાળીસ પચાસ માહિતો પંથ ખેડીને બહારવટિયો ચાંપરાજવાળો પોતાના આશ્રપરધાને પહોંચ્યો. આશ્રવદાતામાંથી કોઈએ ચાંપરાજનાણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે ઘોડી લીલવણી બાજરાના બેગાણુમયે મોહું નાખતી નથી. ત્યારે ચાંપરાજવાળાએ પૂછા કરી કે કંઈ ઘોડી ? જવાબ મળ્યો કે જેનો એક પગ ઘોળો છે ઈ ઘોડી. ચાંપરાજવાળાની ઘોડીને તો એકેય પગ ઘોળો ન હતો જઈને જુએ તો એક પગ ગોઠણુ સુધી ઘોળો ફૂલ જેવો. નજર માંડીને જુએ તો ગોઠણુ સુધીની ખોળી જ ઊતરી ગયેલો. ઝચોડો ડાખો જ ન મળે, પગના નળાનું હાડકું જ દેખાય ચાંપરાજવાળાને યાદ આવ્યું કે રસ્તે આવતાં એક ચિરાડ વળોટતાં કંઈકે આંચકો લાગેલો પણ ઘોડીએ વરતાવા નહિ દીધેયુ. ત્રણ પગે ત્રણ ત્રણ સવારને ચાળીસ માહિતો પંથ કાપીને પહોંચાડ્યા ઘોડી હવે ડગયું કેમ દઈ શકે ? ગૂડી નાખ્યે જ આરો. નહિ તો ઘોડી ત્રાસીને મરે અને દુશ્મનને ચાંપરાજવાળો પાછો ફર્યોની જણ્યુ ગાય.

ઘોડીને ગૂડી નાખવા ચાંપરાજવાળાએ તલવાગ્નેષ ઝાટકો માર્યો. પણ ઝાટકો બરાબર ન લાગ્યો ને ધાયલ ઘોડી વેદનાની ચીસ નાખી ભાગી. પાસેના ગામે જ ગિસ્ત પડેલો. ઘોડી આ દશામાં એને હાથ

પડે તો ચાંપરાજવાળા ભેગાં આશ્રયદાતાનાંય આટો ને આવરદા ખૂટે ‘બાપ રેશમ! બાપ રેશમ!’ કહીને ચાંપરાજવાળાએ ઘોડીને બોલાવી પીડાની વેદના ભોગવતી ઘોડી માલિકના બોલે પાછી વળાને માથુ નમાવી ઊભી રહી બીજે ઝાટકે ચાંપરાજવાળાએ ઘોડીને ગૂડી નાખી ઘોડીને ગૂડી નાખવાનું કામ ધણું કરપીણુ ને ધણુ ફૂર લાગે છે પણ જાતવત ઘોડીએ તો એની વફાદારીના સાચાં પારખા આપ્યાં

બોલાદના બોલણુ

અગ વેનરાઈ ગયાં હોય તો પણ એક વાર તો માનિકને જ ગતા સાથે ભેગા કગવી દે આંખમાં બાહુ પરોવાયુ હેય ને માનિક ધાયન થઈ મોતના સાથરો તાણે ત્યારે પાસેથી ડગલુંય આધુ પાધુ ન ખસતાં ચાં પગ વચ્ચે માલિકના દેહને જળવાને ઊભી રહે, કોઈને પાસે ચસકવા ન દે થાકે નહોડાં વૂટતાં હોય છતાં માલિકની આગર સરાણે ચડી હોય ત્યારે ઉલકારોય કર્યા વગર તીરવેગે ઝપટુ કરે સનાળાના રોઠોઢ ધાધનને મારીને ભાગનાર બહારવટિયાની પાછળ રોઠોઢ ધાધલતી ઘોડી પડી દુશ્મનોએ ઘોડીને ધાયન કરતાં એ પાછી ફરી ધાયલ ઘોડીને પડદે નાખરામા આવી બીજે દિવસે ઘોડી ભાગી છૂગી ને જ્યાં રોઠોઢ ધાધનનો દેહ પડેનો ત્યાં જઈને પછડાગી ખાઈ એણે પ્રાણુ ત્યજ્યો!

જેનાં મુદરીઓનાં શીય, જેવાં પુરુષોનાં સ્વમાન ને અગમાન એવાં ઘોડાનેય શીય ને અગમાન ઘોડાનાં આવા જિયા તોખમના આધારે તો સોરઠી જવામદં જુદો ખેલતો, દેશાવરે લખતો, મહારવટાં ખેડતો, દીન દુખિયાની વહારે ધાતો. એ કડિં છલકતી નદીઓમાં સામા પૂરે વોડાં ઝોડતો ને બેખડુ ટપાવતો જેનાં ઘોડાનાં આવાં ઉમદા શીન હોય એના પાનનદારતાં શીન પણ જિજ્ઞાંજ રહે, અટકી રહે જીવનમાં પારોડાં પગનાં ભગા કરતાં મોતને જ વહાણું એ ગણેને ?

એનાં જાતવત દેવાંગી ઘોડાં અને એનાં જાતવત દેવતરાળા અસારો વચ્ચે એની આત્મીયતા નવાની કે ટાણેકાણે એવાં ઘોડાં ખપી જતા

એવા અસવાર બધુ ભરી ભરીને પોક મૂકી મૂકીને રડી પડતા, ને ફરી કદી ખીગ ધોડા પર સવારી ન કરતા. ધોડા એમને મન કાઠ મૂગા ને વફાદાર પ્રાણી માત્ર ન રહેલાં આત્મજન બની રહેતાં એટલે તો એનાં પ્રશસ્તિ ગીતોની સાથેસાથ એનાં મૃત્યુ માથે વિલાપ ગીતોનું સાહિત્ય પણ સર્ગાયું છે એવા મહત્વાકાંક્ષી માનવીને ચીલવતી સુદરી મળે પણ જાતવત ધોડું ન મળે ત્યાં સુધી એની મહત્વાકાંક્ષા અધૂરી જ રહેતી. સુદરીની સાથેસાથ એણે સુદરતમ ધોડાની અપેક્ષા રાખી છે. સુદરીઓ પણ એવા જ સાધમાને ઝખતી :

“ જે મુખ અમલ ન ચિખિયો, તોરી ન જેચ્યા તગ,
ફટ અલૂણા સાયબા, આપુ તોં ફીં અગ ? ”

જેણે મુખ ઘડી કસ્યાના રંગ પીધા નથી, અને કપાસેય ધોડે-સવારીના તગ જેચ્યા નથી, એવા હે લૂણ વગરના સાયબા ! તને મારા દેહનો માલિક શી રીતે બનાવું ?

આ જાતવત ધોડાની વફાદારી, બહાદરી અને નિષ્ઠાના લાખ-લેખ પ્રસંગોની કથાઓ તો ગામગામનો દુઝનો વર્ષ જૂનો સરકાર છે એ પ્રમંથો જાણવા માટે, અશ્વપ્રેમી માનવીઓના દેયે ભીડાઈ ગયેનાં ખલાતી તાળાં ખોલી ખોલીને વાતોનો તાગ મેળવનાર લોકસંસ્કૃતિના પ્યાસી એવા રજળુ જીવાનોની જરૂર છે એવાદ નાશ પામી રહી છે પણ એનો સંસ્કારવારસો નાશ નથી પામ્યો.

પુરુષોનાં સોહામણાં સ્વરૂપ

શ્રીકૃષ્ણ કવિને કામલોગી કુવવધૂ જેવી નદીઓ, રૂપની સન્નિતા સમી નારીઓ અને જાતવંત તુરંગ યાદ આગ્યા ત્યારે એવા જાતવત તુરંગને ખેલવતા રૂપવતા ને જોમનવતા જર્વામદોં કેમ યાદ નહિ આગ્યા હોય ? સૌરાષ્ટ્ર જેવાં પુરુષોનાં રૂપ કાંઈક દિમાચલ પ્રદેશમાં અને ખીન્ને પંજાબમાં જ નજરે ચડે છે. સૌરાષ્ટ્રનાં રૂપ ચામડીની માત્ર ગોરપનાં જ નથી કે

પ્રકૃતિ એ દીધેની નરી લાલપના જ નથી સૌદર્ય અને શરીરનો મેળ તો મદાય સૌરાષ્ટ્ર જેવો બીજો ભાગે જ કળાશે એમ કહેવાય છે કે પશુપત્નીઓમાં નરને રૂપ હોય છે અને માદા નર જેટની સોદામણી નથી લાગતી માનવ જગતમાં સ્ત્રીઓનાં રૂપની ખુશ્મદની હદે પ્રશસાઓ થઈ છે જનરે પુરુષો કેમ જાણે રૂપવિહોણા હોય તેમ ઠીક ઠીક આવ ગણાયા છે સહન છે કે સામાજિક રીતરિવાજોને કારણે ક્યાંક સ્ત્રીઓની વધુ પડતી માવજત થતી હોય, ક્યાંક વ્યવસાયોને કારણે પુરુષ રૂપ શુભાવી મેસતો હોય ને સ્ત્રીઓનાં ઓગ્રવ પડે રૂપ જળવાઈ રહેતાં હોય ક્યાંક નમણાઈ હોય પણ ધુપડતી નાણુકારનાં તકવાદીરૂપ પૂજતાં હોય

સૌરાષ્ટ્રમાં તો નર અને નારીનાં રૂપ એક સરખા જળવાયાં છે જેવા નારીઓના રૂપવૈશિષ્ટ્ય એવાં જ નરના રૂપવૈશિષ્ટ્ય પડઠદ ખરા પણ સપ્રમાણ દેહવાળા, કઢાવર ખરા પણ કઠારેલા અઝોવાળા, જીઆ ખરા પણ અનમેનાં રૂપ કસાઈદાર ને નમણી મુખમુદ્રા, અણિયાળી ને ઘેનભરી રતાશ પડતી આંખો, લાંબી ને ભરેલી મરદન, ઢાલ જેવી છાતી, આગ્ન-નનાહુ, વિશાળ ખભા, મરત બધ ને જોરાવર પિડીઓ જાતિએ જાનિએ જુદાં જુદાં રૂપ

કાઠી અને રજપૂત, ચારણ અને બારોટ, મેર ને આયર કોળા ને કોઠીતા, ખસિયા ને બામરીઆ, જત ને ખાંદ, વાગેર અને નાગેરી, સુમરા ને સધી, રબારી ને ભરવાડ, એવી એક એક કોમનાં અલગ અલગ રૂપ અને આવમા સરકાર કોઈ ચોલાળા તો કોઈ મૂળાળા, કોઈ ઓડિયાવાળા તો કોઈ દાદિયાળા, કોઈ બીનાવાન તો કોઈ ધઉલા વાન, કોઈ ગોરા તો કોઈ ગુનાની કોઈ લાલ તો કોઈ કેસરિયા

લોહીમિથળ ને વણાંતર લગ્નોનો વારસો

સૌાષ્ટ્રનું રૂપવૈશિષ્ટ્ય એની જાતિવિશેષતાને માગ્યું છે અમુરો અને આરોના લોહીમિથળ પછી કૃષ્ણે ચાર લાખ યાદોને સૌગાંધ્યમાં હિતાયાં એ પત્રી પણ લોહીમિથળ તો ચાતુ જ રહ્યું શકો, ક્ષત્રવો,

ધરતીઓ, હુણો પછીના ગુજરા સુધી તો એકધારુ. અમણુશીલ જાતિઓ તો સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરતી જ રહી વર્ણાન્તર લગ્નો પશુ થતા જ રહ્યાં. બહારથી આવતી જાતિઓ બધી સપરિવાર આવતી હોય એવું પણ ન બને અમણુશીલ જાતિઓને બાવડાના બળે જ જીવવાનું, પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ સિવાય મારમ ન મળે રિચ જીવનનું પવનલનું સમાધાન એમનામાં નહોતું મમતા ખરી પણ સ્વમાનની, અસ્માનની, આનંદની, સૌંદર્યની અને શીયની. મોત તો એમને માટે હાથવેતના દાવ એથી ઊર્મિય, ઉમ અને આવેશીલા પણ ખરા એટલે જેમ પરાક્રમમાં પૂન તેમ પ્રેમમાં પણ પૂન કુળધર્મનો અનાદર કરીને પણ એમણે પ્રેમધર્મની ગાથાઓ રચી ■ એમાંથી જ મધ્યયુગની કોટીવા, ખસિયા, રાજસખા, માણેક, ગોહિય, કાળાઓ વગેરે જાતિઓનો જન્મ થયો છે એકધારા એ લોહી-મિશ્રણથી રૂપનાં, સૌંદર્યનાં અને શીયનાં પણ મિશ્રણ થયા અને અનોખો સ્વરકાર સર્જ્યો.

એક કાળે આ ધરતી માથે સમૃદ્ધિની ઊંચો છલકતો, પણ નદી ઓના વહેણ બદલાં, ધરતીનાં ધોવાણ થયાં, જમલો કપાતાં ગયાં તેમ તેમ ચરિયાણ ટાંચાં થવા લાગ્યાં. જ્યારે માવધારીઓ અને અમણુશીલ જાતિઓ તો કલવાતી જ ગઈ. ત્યારે દેયુ, કટારી અને દાથ દ્વારા જ પુરુષાર્થ ખેડીને કામવાનું રહ્યું. ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને ૮૦ ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર નભે છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રની સ્થિતિ જુદી જ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ૪૨થી ૪૫ ટકા લોકો અત્યારે ખેતી માથે નભે છે પણ એ કાળે તો આજના જેટલો ખેતીનો વિકાસ થયો પણ ન હતો. એટલે થોડી ખેતી ઉપર, કાં તો જાગર ખેડીને અથવા તો પશુધન ઉપર જ ગુજરા કરવાનો સામરજીવન અને ગોપજીવન જેમ આકરાં ઉઘમશીલ એમ સૌરાષ્ટ્રની ખેતી પણ અનિ કડિન કુમરિયાળો દેશ, ધારોડ ધરતી; પરિણામે કાળા મજૂરી કરીને જ જીવવાનું

૩૫ શોભ્યાં પણ સ્વરકારથી

માથાં મેનીને જ ધગીના કે પશુનાં ધન જાગરવાનાં એટલે દાવતાં

હથિયાર ખખડાવવાનાં આવાં પરાક્રમ અને આવા પુરુષાર્થમાંથી ધાટીલા દેહના ધડતર થયા છે. પણ એ રૂપ અને એ સાઠઠવ સંસ્કાર વગર શોભત નહિ માર્યા મેલીને જૂઝનારાં અને ખાવડાને બળે જીવનારાં દિલનાં દિલાવર હોય છે ને આનિશ્ચમાં અળેડ હોય છે દિલાવરી તે કેવી ?

આયરોના એ નાનાં બાળકો. એક દેવરો ને બીજી આણસદે. બેય વચ્ચે બાળપણથી જ ઝીંતુ બધાણી જળ ને મીન જેવી. મોટા થાતાં થાતાં તો અણુવદેનાં મામાપે એને બીજે પરણાવી દીધી-ફૂટડા ને જોમનવતા એના ઢોલરા નામે જીવાન હારે, પણ આણસદે તો અંગ સઠકાડીને જીવે. આશાભર્યા ઢોલરાનાં મનામણા ફોગટ ગયાં. રોષથી પણ ન રંઝી, ત્યારે જીવાને આણસદેનું અંતર પારખ્યું. એમાં તો દેવરાની મૂર્તિ નિરાજતી હતી દેવરા અને આણસદેના રનેહથી એનું અંતર ભોંભઈ મયુ ગાહુ જોડીને ગયો અને આણસદેનો દેવગ સાથે હાથમેળાપ કરાવી આપ્યો. દેવરો વ ઢાઈ ઓછો દિલાવર હતો ! રૂપવતી બે સગી બહેનો સાથે એ ખેનદિવ જીવાનનાં ધડિયાં લગન લીધાં એથી વધારે જીજ્ઞાસીયવાળો જીવાન તે ક્યાંથી મળે ? લે કવાણીએ ગાયુ :

“ દીકરિયુ દેવાય, વઉવું દેવાય નહિ,
એક સાટે બે જાય, ઢાલ માળે તોય ઢોલરો. ”

દિલાવર અને દેવતવાળા

એવો જ બીજો પ્રસંગ વિક્રમશી ને સખમશી આયરનો છે. વિક્રમશી પૂરો માણસમાં નહિ મામાપના હેતાળ આગ્રહે એને પરાણે પરણાવ્યો. ધરમા અપ્સરા જેવી ઓરત આવી વિક્રમશીએ દૈયું ખોલીને વાત કરી પણ કેવાં એ આશાભરી જીવાન ઓરતનાં શીલ ? વિક્રમશીના ઓઢણાને દીવાવવાનો જ આગ્રહ. જાતે દહાડે ઓરતને ફોસનાવીને વિક્રમશી પિપર મૂકી આપ્યો. સાસરાને માડીને વાત કરી. જામનગર મકમાં જઈને બેસવાનું દિલ દેખાડ્યું. સસરો સમજ્યો અહીં કુંજડીની જેમ કળેજતી આયરાણીને ગાયે બીજે પરણાવી. આયરાણી અંગનાં

અસ્પર્શ્ય પ્રત લઈને જીવે લાખેજો. લખમશી હિદાર દિલે નભાવે. એમાં એક દી પેડાની સાથે નીકલેલા વિક્રમશીએ ખેતરને શેઠે આયરાણીને લાળી. આયરાણીએ અંતરની વેદના ઠાલવી એકવાર પોતાના હાથની રસોઈ જમી જવાનો આમ્રહ માંડ્યો. લખમશી હા પાડે તો પોતે જમવા આવશે એવું સંકોચ સાથે વિક્રમશીએ કમ્બલું ખેતરમાં કામ કરતા લખમશીએ આ દસ્ય જોયું. આયરાણીને પૂછતાં આયરાણીએ અંતર ઠાલવ્યું. લખમશી વિક્રમશીને ઘેર તેડી ગયો. સરમાં માતા આવ્યાં. ધૂણ્યો. વિક્રમશી પગે પડ્યો ને નવો અવતાર પામ્યો. લખમશીએ હાથ ઝાલીને આયરાણી વિક્રમશીને સોંપી. વિક્રમશીએ પોતાની જીવાન મહેન લખમશી વેરે પરણાવી.

બીજાના ખૂસતા પ્રેમે બીતરથી બીજાએ અને પોતે પરજોવીને સગે હાથે સોંપી દે એવી રનેદાળ અને સરકારી દિલાવરી એ હતી. આ દિલાવરીનો સંસ્કાર તો સૌરાષ્ટ્રનો જીવનઆપ્ત સરકાર છે. જેવો હિંદુમાં એવો જ મુસલમાનમાં.

આતું નામ ખાનદાની

દેવળીઆ ગામ મેલેસનામ દરબાર મદોદરખાનનું. એક દુખિયો ચારણ શેર ખાજરીની શોધમાં હોળીના દિવસે જ ગામમાં આવ્યો. એક જોડ સારાં લૂણાં હતાં એ જરા કાવકાઈ ખતાવવા પહેરેલાં. ગામમાં દાખમ થતાં જ ઘેરૈયા ઘેરી વળ્યા. લૂણા ખચાવવા ચારણ પાછે પગે ખસતો ગયો. પણ ઘેરૈયાએ તો ધૂળ પાણીની આંધી ચડાવી. ઘેરૈયાથી ખચવા ચારણ પાછે પગે ખસતો ખસતો મ્યાન સોતી તનવાર આડી દેતો બાથ ને ખોટી ખોટી ફેરવનો જાય. પણ ધૂળની આંધીમાં આખ કોથડે નહિ અને દસ્ય સૂઝે નહિ. એમાં ગામમાં રીડિયા બોલ્યા કે ‘દરબારના કુંવરને માર્યો, માર્યો પકડો પકડો.’ એવો દેકારો બેલ્યો. ચાણુને ભાન આવ્યું કે તલવાર કેડને અડી ગઈ. ભાગી છૂટ્યો. વાંહે ગામ છૂટ્યું ને ગામના મુસલમાન ન દરબારે પણ લેજી ઘોડાને વહેતો પૂક્યો.

દરબાર ને ભાગનાર લગેલમ આવી ગયા ત્યારે દરબારે પૂછ્યું,

કે 'એલા મેમ માર્યો કુવરને' ચારણે દૂકમાં વાત કરીને કહ્યું કે 'મોત માથે ભમે છે ત્યારે ખોટું નહિ બોલુ વેરેયાથી મચવા મ્યાન સોતી તનવાઁ આડી ફેરવતો હતો પણ ધૂગની આંધીમાં કચારે મ્યાન નીકળી ગયું ને તલવાર લાગી ગઈ એનું જ્ઞાન નહોતું રહ્યું' ખાનદાન દરબારને મળે ઘૂટડો ઊતરી ગયો 'સારુ હવે જે ચિયુ તે, આજ્યે મારુ ધોડુ ને માંડ ભાગવા ગામનોડો આંની ગિયા તો તને જીવતો નહિ મૂકે' ચારણ દરબારની ખાનદાનીથી અવાક બની ઊભો દરબાર કહે • 'ડોળા ફાડીને ઊભો રે માં એક નિર્દોષની વાંહે બીજે નિર્દોષ મરાઈ જશે ભાગવા માંડ' દરબારના આગ્રહથી ચારણ પરાણે ધોડે ચડ્યો ને બારે હૈયે ભાગ્યે! દરબાર કહે 'એ ભાગ્યે, ભાગ્યે, મારુ ધોડુ સોત પડાવતો ગિયો.' ગામનોડો તો દરબારને જોળખતા હતા એ કહે 'બાપુ! એમ ફણીધરનો મણિ જૂટવીને ભાગવાનું કોઈનું દેન ખરું? હાથે ચડાવીને ભગાડ્યો કે?' તથે દરબાર કહે કે 'તથે શું એક નિર્દોષના મોતે બીજા નિર્દોષનું મોત થાવા દઉં? યુનેમાર હોત તો સાંહતો નો જવા દેત'

ભાર્ગવ ધીનું ખમીર

સગા દીકરાના મારતલને સાચું સમજતાં, પોતાની મહામૂલી ધોડી માથે ભગાડીને જયાવનાર ખાનદાન બાપના આજે તો સ્વપ્ના જ સેવવા રહે છે કમ્બળના એક જળજરમાન મરાસદાર જનમસગ મરાસ લૂટાર્તા સૌરાષ્ટ્રમાં ભાર્ગવ માત્રા વરુને ઘેર મહેમાન થયા માત્રો વરુ તો અઠોઅઠો વાનાં કરે પણ જલમસગ દિન ખોલીને વાત ન કરે એના દિનમાં તો મરાસને પાછો મેળવવાનું જ રટણ જલમસગ દરબારનું મન ભાર્ગવની દેવાંગી ધોડી ઉપર ભમે કડકડતા શિવાળાની રાત, ધોડારમાં ખાતર પાડ્યું, ધોડી છોડીને ભાગવાનું મન હતું પણ ટાંઢે ડિવ સડોડાઈ ગયું હોકાની જે ઘૂંટ તાણવા ચૂપડાથી દરબારગદમાં ગયા, પણ અગ ક્યું ન માને માના વરુનાં દરબારના પતંગ માથે નજર ગઈ મનમાં ચયુ કે જરાકે ટાંઢ છોડીને ભાગુ અને એમ મન વાળીને પલગ માથે આગ થતા પણ અકડાઈ ગયેના અગે ધારણ વાળી દીધુ

સાઈનિધ ઠાકોર અચાનક ચડી આવ્યા ને આંખો ખેંચાઈ રહી. તત્કાલની પીંછીથી મહેમાનને જગાડ્યા. આને લઈ જઈને પૂછ્યું. મહેમાને હતી એવી વાત દિલ ખોલીને કરી ‘અરે બસા માણસ, આવું હતું તો આજ સુધી મોટ્યા કાં નહિ ?’ લ્યો થોડી ને આ લ્યો ખરચી. કરો મગસ ધરે’ એવા દરિયાવ દિલ યજમાનથી મહેમાનનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અમોલ શોડે ગંગ વાળી કચ્છ પહોંચ્યા. બહારવટું ખેડ્યું. મગસ ધેર કર્યો ને દિવસ પાછો વળ્યો. ભગવાનને કરવું છે ને સૌરાષ્ટ્રમાં દુકાળ પડ્યો. માત્રો વરુ દુકાળ ભિતરવા કચ્છમાં ભાઈનિધને ગામ આવ્યા. દુકાળિયા વેશે ભાઈનિધ આવકારશે કે કેમ એની શકાથી ગામમાં એકલા ગયા. ઠકરાણાં લઘવવર વેશે પાદર ખેડાં. જનમસંગ દરબારે તો ઢોટ કાઢીને માત્રા વરુને બચમાં ધાસી લીધા. વાતવિચન પછી. ઠકરાણાંને ખોવાયી લાવવા ગદમાં બાઈધુને કહેવરાવ્યું. પણ દરબારનો એકનો એક ચાર વરસનો છોકરો ફૂંધેસો બનીને પાદર દોડ્યો મયો. ઠકરાણાંને તો કાંઈ ખમર નહિ ધરેણીથી લાટેલો છોકરો. મનમાં પાપ પ્રવેશ્યું કે આઈ આસરો મળે કે ન મળે ‘હું જ તારી ફૂંધ’ એમ કહી છોકરાને પાસે ખેચી બોડી મગડી નાખી ધરેણાં ઉતારી લીધા ને તગાવડીમાં મડદું દગાવી દીધું.

સામેયાં થઈ રહ્યાં. ચાકળા નખાણાં. જલમસંગ દરબારને કુંવરને હારે ખેસાડીને જ જમવાની ટેવ પણ કુંવર ન મળે. ધણી ગોતાગોત કરી. માત્રા વરુના મનમાં ચંકા પડી. ઠકરાણાંને ખોલાવીને પૂછ્યું. ઠકરાણાં-એ હતું એવું કહી દીધું માત્રા વરુએ કપાળ ફટકું ને જલમસંગ પાસે વાત કરી. જલમસંગ કહે : ‘ઝોળાઝોળ ન કરશો. હમણાં હું આમ્મેલ’ એમ ‘કહેનાં તગાવડીમાંથી છોકરાના મડદને ખેસ ઢાંકીને ખમર ન પડે એમ દરબારગદમાં લાવ્યા. અગાસીમાં ગયા ને જોરથી ખોલ્યા, કે ‘એલા, છોકરો રમતો’ તો ને ? અરે અગાસી ઉપરથી પડી ઝો, પડી ઝો.’ એમ ખૂમો પાડતાં મડદને અગાસી ઉપરથી પડતું ગેથુ સાત ખોટનો દીકરો. પણ રૂંવાડુયે ફરકવા ન દીધું આવી ભાઈનિધની ખાનદાની.

આશરાનો ઊજળો ધર્મ

સોરઠના આનિદર ગામનો આયર દેવાયત સોરઠના વાળા રાજ રા' નવવણુને છૂપી રીતે હિરે સોલકીની વાર આવી રા' નવવણુનો કમળે માગ્યો ત્યારે પોતાના સગા દીકરાને રા' નવવણુને બદલે હાજર કર્યો સોલકીના માણસોએ એને તનવારના ઝાટકે દીધો. આપ પથ્થર દિન બનાવી બેસી ગયો. પણ કોઈ ખૂટ ન આવે કાન લભેયો કે આ રા' નવવણુ ન હોય આ તો દેવાયતનો જ દીકરો ત્યારે પાગખાં લેવા સોલકીના માણસોએ એ હાકરાની આખ્યુ એની સગી માના પગે કચડાવી વાહ જતેતા વાહ! હૈયે સો મથુની શીના મેનીને આખમાં આંસુય ન ફરકવા દીધું એવો ઉજળવગ આશરાનો ધર્મ અને એવી ઊજળી રાજકક્ષિતનો એ સરકાર હતો.

આશરાનો ધર્મ કેવો? જૂનામઠના નવામે પોતાના એક અમીર કાંધનજી મેરની રૂપવતી દીકરીનું માથુ નાખ્યું કાંધનજી મેર જૂનામઠ મેની ભાગો છૂટ્યા વાહે જૂનામઠની વાર ચડી વચળાને પાદર નવસે નારોરી વરતાડ્યા મ્મતે મડેલા કાંધનજીને રોક્યા વાત જાણ્યા પછી તો જવા જ શીના દે? જૂનામઠની વાર સામે ઈ નવસે માંથી એકેએક લડતાં લડતાં કામ આવ્યો એવો મહિમાવત એ આશરાનો ધર્મ

ઉચ્ચ માનવભાવ

એવો જ પ્રસન્ન સિધના એક સુમરા રાજ્યએ હેમતખાન જતની રૂપવતી દીકરી માગ્યાનો જત ભાગો છૂટ્યા પાછળ સિધની વાર છૂપી મૂળાને પાદર પરમારેએ રોક્યા રજપૂતની એ રીત સિધના સૈન્ય સામે જન ને પરમાર સાથે મૂળાને મૂઝ્યા કઠક ખપી ગયા એમાં આસોજી નામનો પગમાઝ રજપૂત વેતરાઈને જરા ઢાંગ તરફ પડેયો ઉપરવાસમાં દસા નામનો જત વેતરાઈને પણ નજીકમાં જ પડેલો ઈસાન લોડી દડોને આસોજી તરફ જાય એથી મ તા ઇસાના મનમાં થયું કે મગ્ના મગ્ના મારા લોહીથી દિલ્લુ આવો અમદાશ એટલે દસાઈ

હસગ્રાઈ ને ધૂળની પાળ આડી બાંધવા મધામણુ દરે ત્વારે આ જોઈને આસોજી શું કહે છે ?

“ ઇસા સૂણુ આસો કહે, મરતાં પાળ મ બાંધ,
જત પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી મ રાંધ્ય. ”

ભાઈ ઇસા ! આપણે તો હવે એક યઈ ગયા. પછી મરતાં મરતાં આડી પાળ શીદને બાંધી ? જે રંધાઈ ગયું છે એને ફરીને શીદને રંધી ? એનું નામ મુસલમાન ને એનું નામ હિંદુ ઉચ્ચ માનવભાવના આવા પાવક પ્રસંગો સૌરાષ્ટ્રમાં દુર્લભ નથી. એ તો એનો લોહીનો સંસ્કાર, ધરતીનો સંસ્કાર.

એ જ પરમારાના પૂર્વજોએ શરણે આવેલા એક તોતરને કારણે ચલાડ રજપૂતો સાથે જુદાં ખેત્યાનો પ્રસંગ પણ એટલો જ પાવનકારી છે.

“ શરણે ગયો સોયે નહિ, રજપૂતાંરી રીત,
મરે તોય મેલે નહિ, ખત્રિ હોય ખચીત. ”

બિજળાં માતાના મરણવા

આજે ગાંડપણમાં ગણાય એવા શીલ તો માયા સાટે હતાં. પ્રભુએ માનવરેહ પરસેવા અર્થે ધડયો છે ને જીવનની આણુ આણુ શક્તિનો મન, છુદ્ધિ અને શરીરથી પરની સેવામાં જ ઉપયોગ કરવો, એ માટે જાતને ધસી નાખનાનું પણ વેદકાળથી આજ સુધી કહવામાં આવે છે. આવા પદાર્થે જીવવા માટે મજેલા જીવનને આકસ્મિક દુઃખના કેમ દેવાય ? એ તો આપધાત કહેવાય. અને આપધાત માટે સંસ્કારે સગળ પણ નિર્માણ કરી છે. આવી રીતે બધાંનાં જીવન સેવાપત્તની આદુતિરૂપ બનતાં હશે કે કેમ અને કેટલાનાં બનનાં હશે તે વિવાદનો પ્રશ્ન રહેવા દઈએ. આજે તો વાસ્તાનું પણ લમબગ કાપદે કામ થઈ ગયું છે. પણ જીવવાની આળસપાગ એટલી વધી ગઈ છે કે મોત ભારે બપોનાઈ

અને બિદામણું લાગે છે મોતનો. ડર જીવનને વધુ ને વધુ પામર બનાવતો જાય છે. ટોઈ પણ જોગે જિવાતું હોય તો જીવવું, અરે ગમે તેમ પણ જીવવું જ એ જ એક ઉદ્દેશ એ જ એક મુરુપાર્થ યર્થ ગયો. જીવનમાં શોર અને સત્વ ગહે કે જાય પણ જીવવું જ પછી જીવવા માટે બીજાને મારવા પડતા હોય તો એને મારીને પણ જીવવું આમ નિરુદ્દેશ બનતું જીવન મોતથી ડરી ડરીને છિત્તરોત્તર પામર બનતું જાય છે. છતાં જીવન ઉદ્દેશનો આકાર જરાય ઓછો નથી દેખાતો. ત્યારે ગાંડપણ કહો તો ગાંડપણ અને ઘેનછા કહો તો ઘેનછા, પણ એ કાગના માનવીને સત્વ વગરના જીવનમાં જરાય સ્વાદ નહોતો રહેતો. ખાટલે પડીને મરવામાં ખોટ મજાતી હતી. વૃદ્ધાવસ્થાની આગપપાળ જોઈને કંઈક જવાનો જીવાનીમાં જ મરવાના મનસુમાં પડતા બિજાનાં મોતની આશા કરતા અને કંઈક જીવાનો જીવનની મર્યાદા બાંધી દેતા કે ૨૫, ૩૫ કે ૪૫ વર્ષે તો મરવું જ એમાંથી કંઈક તનવારની ધારે રમતા મોતને સ્વાધીન થતા એવો મોટો ન મળે તો જળસમાધિ પણ લેતા અને કંઈક કમળપૂજા ખાતા.

મમાધ અને કમળપૂજા

વીકાનેરના લૂણસર ગામના કવાજી રજપૂત કમળપૂજના લીધેલા મત કરતાં પાંચ વર્ષ વહેલા ધાયલ થયા મોત તો માથે લમણ જ હતું. એટલે લોહી અને ધૂળના ગારાનું શિવલીંગ બનાવી, તલવારથી માથું છિતારી મમળપૂજા ખાધી ધાયલ થયેલા વીરોમાં મોત ઢૂંકડું દેખાતાં રજુસામર્મી પડ્યા પડ્યા કમળપૂજા ખાવી એ તો સ્વાભાવિક શિસ્ત તો જોવું હતું અજાણિયા જેવા જીવન કરતાં મોત એમને મીઠું લાગતું શરૂ વીરો જેમ કમળપૂજા ખાય તેમ સતો તો જીવનાં સમાપ્ત (સમાધિ) લેતા જ આગ્રા છે.

જર્મી જીવન પળે પળે સેવાચરનો અખ-ચરખો બની રહે, પછી એ સેવા શરીર દાગ થતી હોય કે વિચાર દારા, ત્યાં જીવનને દુકાવવાથી આત્માનો એક પણ મોટો દ્રોહ નથી પણ ઇતિકર્તવ્ય પૂરું થયું લાગે.

અગર જીવન અળખામણું બને એ દહે ખેચાય ત્યાં શરમોતે મોત સામે ચાલીને મળે છે. જીવનભરના સદ્ધર્મના પાલનનો સતોષ થતાં સાધુ-સંતો સમાધ લેતા જ આવ્યા છે.

‘ઈસરા પરમેસરા’ તરીકે ખ્યાતનામ અનેવા જામનશરના ચારણ મદા-કવિને બધી વાતનું મુખ હતું. એમની નિષ્કલંક પ્રજુભક્તિના તો પરચા અપાતા. દીર્ઘકાલ સુધીનાં એવાં જીજ્ઞાં જીવન બાદ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું સામનાં એમણે સાગરસમાધિ લીધેલી. ફક્ક માનવીઓમાં જ નાંદા પણ ધરસંસારીઓમાં પણ એવી ભક્તિ નહેતી અને જીવનમુક્તિની શક્તિ પણ રહેતી.

ચારણોના ખોળાધરી

મોતથી ડરનારા જીંચા માર્યા રાખીને કેમ જીવી શકે ? ત્યાં મોતનો ડર ઓછો હોય ત્યાં અરમાન પણ જીંચા રહે શ્વિયુસ્તમાં શ્વિયુસ્ત ગણાતો ચારણ જેમ દેવીપુત્ર ગણાયો છે તેમ જાચક પણ ગણાયો છે. હ્યે લાખ ને દે સવાલાખ એવા તો કાઈક જ. જીભે જ્નેરૂકા મનાયા છે. પણ એ માન્યતા સર્વાંશ ખોટી છે. ચારણનું વચન અને ચારણની ખોળાધરી મળે એ તો પ્રજુનો ખોળો મળ્યા બરાબર દહેવાય. ગભ્ય રાત્નના સંબંધો, રાત્ન્ય રાત્ન્ય વચ્ચેનાં સમાધાન ચારણની ખોળા-ધરીથી જ દક્તા; કારણ કે ખોળાધરીને બંધ થતાં ચારણો આત્મજ્ઞિદાન આપતા. એકલા પોતે જ નહિ પણ સપરિવાર અને પાપબારુ રાગકુળો ચારણોનાં એવાં આત્મજ્ઞિદાનો અને નિર્દોષોનાં રક્તઘાટણાયાં સદાય ડરતાં, જે ચારણોમાં આત્મજ્ઞિદાનની શક્તિ ન હોય તો એમની ખોળા-ધરીમાં પણ કાઈ દેવત ન હોય ત્યાં અને બલિદાનો ઉપર એવી ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાસિક્ષાઓ પડતી. ચારણ જેમ રાગપૂર્ણનો-દાનવદનો રખેવાળ હતો તેમ સદાચારનો પણ રખેવાળ હતો. કાઈએ અંમન કારણોસર ત્રાતાં ક્યાં હશે, બ્યક્તિગત કિસ્સાઓમાં ક્યાંક ખોળાધરીનો બંધ ક્યાં હશે, ક્યાંક વચનબંધ સ્થેલ હશે; પણ એ તો માનવસદ્ગત નજજાઈના કિસ્સા. પણ ચારણો પ્રત્યેની પૂજનીયતા તો સદ્ધર્મના મુલ્યક તરીકેની જ હતી.

ચારણી કાવ્યોમાં નળની વાત નથી સંધરાઈ. નળનાઈ પ્રત્યે તે ક્યારેક વક્ર બનીને મર્મનાં હૃદયબેદક વેણીથી એણે શૌર્યને, શીલને અને સ્વમાનને સદા જાગતા રાખ્યા છે. સાધુ-સંતો ને ભક્તોએ જન-જનસામાન્યને નવધા ભક્તિના સંસ્કાર આપ્યા તેમ ચારણોએ જન-સામાન્યને શુદ્ધ પ્રેમના, નિષ્કલંક શૌર્યના, શુદ્ધ આચારના, આત્મગૌરવના, પ્રજ્ઞપ્રેમના અને ત્યાગ તથા બલિદાનના સંસ્કાર આપ્યા છે. જન-સામાન્યમાં આવા હિંસ્ર સંસ્કારોને સદા જાગૃત રાખનાર આ ચારણોએ જ લોકવાર્તાઓનું, દુહાઓનું, પ્રેમશૌર્યની કથાઓનું, પ્રકૃતિપ્રેમનું ને છંદોનું સાહિત્ય સંચયું છે અને જાળવ્યું છે. આજ સુધી સંધરાયેલું અને જાળવાયેલું લોકસાહિત્ય બહુધા આ ચારણોને જ આભારી છે.

મહુવાના ખસિયા રાજા અને બાવનગરના દરબાર આતાબાઈ વચ્ચે, મહુવામાં દરબાર આતાબાઈ થોડા મહિના રહે એવા કરારે થયા. ખોળાધરીમાં એક ચારણ પશુ હતો. છતાં થોડી જમીનની લાલચે ચારણે ખોળાધરીનો બંજ કયો અને અબો સોરઠીઆ નામના ખસિયા રાજાના કામદારે તક્ષવાર તાણી. એવી ચારણની નળનાઈ ને ચારણોએ જ છુપાવી નથી. અને એ જ દરબાર આતાબાઈ હજી મૂંછેના દોરો ફૂટતો હતો ત્યાં એક ઢેઢની છોડી સારુ ધિંગાણે ચડેલા એના શૌર્યને બિરહાવનાર પશુ ચારણો જ હતા. ચારણોએ જાતિગત સંસ્કારરૂપે જૂઠું ને અસત્ કદી નથી ઉપાર્યું. એમણે દાતાઓની જ પ્રશસ્તિ ગાઈ છે એ પશુ સાચું નથી.

સાચના ઉપાસક

માનના બેદ એમના હૈયામાંથી નીતરી ગયા. કબીરપંથી સતોના મહે જ એમની વાણીએ અમર મૂતો ઉન્ન્યાસતા દુદા આપ્યા :

" વરણુ કવરણુ ન હોય, ભલે કવરણુ ઘર ઝિછર્યો કરણુ,
કોયલ કસહ ન હોય, ભલે દમ્બદે પાળી દાદવા. "

હવે કમો કદી જાતને કાળે છુપાતાં નથી. કરણુ જોવો દાનેધરી દારીને ઘેર ઝિછર્યો તેથી શ થયું ? એમ તો કોયલનાં ઈંડા કાગડા જ સેવે છે. છતાં એના કંઈ તો પંચમ સૂરે ટડુકતા જ રહે છે.

જેમ ચારણો ત્રાગાં કરતા તેમ શાપ પણ આપના એ જમાનો જહું કરનારું જહું થાય અને જૂરુ કનારનું જૂરુ થાય એવા સીધા ચોક્કસ જ્ઞાનમાં માનનારાઓનો હોતો. પણ તત્ત્વદષ્ટિએ તે સાચું નથી. સતોએ તો જૂરુ કરનારાઓનું પણ જહું જ વાંચ્યું છે. ચાણુ પણ પાઠશાળાની જેમ પોતાનાં સીલ અને સદાચારનો સજ્જાન વર્મ હોતો એમાં દિવ્યતાનું આરોપણ હોવાનું માનતો. એને આધારે જ્યજ્ઞના જૂપનું મોહું તોડી લેનાં આચકો ન ખાતો. ચાણુ ફેરીયુગ ગણાતો. એથી પોતાને શાપ આપવાનો અધિકારી પણ માનતો. પણ શાપ આપ્યા પછી શાપિતની જેમ પોતે પણ પ્રાપ્તિ ભોગવના નહિ તો શાપ શાપ આપનારને ખાઈ જાય છે એવી પ્રગળ માન્યતા સામાન્ય રીતે તો શાપ આપ્યા પછી પુરુષ હોય તો અંગ વાદીને, પેટે કટાર નાખીને કે અન્ય રીતે દેહયાગ કરે. ચાણુ સ્ત્રી હોય તો તેને સનોત્વ ચડે અને સની થાય. નહિ તો શાપ આપનાર ગોઝાગ જને.

શાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત

તજાગના એકવચાણાનો ફિરસો તો અનિ વિખ્યાન છે. ક્યા રહે છે કે મોઈ જનિએ હરણની સમિડીમા મતગ જાધિવા એથી જ્યાં જ્યાં એ હવે ફરે ત્યાં ત્યાં જ વરમાદ પડે. એથી કાળે ઘેર દુકાળ પડ્યો. એકવચાણાને ખજા પડનાં છેવટ દસ્યનો સિકાર ક્યોને ખારે એમ તૂરી પડ્યા. એકવચાણો ભીંજતો ભીંજતો દૂહવાપો દૂહવાનાં દૂહવાનાં

એભાન બન્યો ઘોડા માથે મડાગદિ જરૂર રહ્યો એભલવાળાને લઈને ઘોડો સાંઈ નેહડીના નેસમાં રાતના ટાણે આવા ઊભો રહ્યો આશરોનો ધર્મ સાંઈ નેહડીએ એભાન એભલને ધગ્યા લીધો ધણી દુકાળ વરતવા દેશાટને ગયેલો સાંઈ નેહડી એટના જ ઘરમાં ધણા ધણા ઉપચાર કર્યા પણ એભલવાળો બાનમાં ન આવ્યો છેવટ સૂજનું ચમરણ કરીને પોતાના અમતી દૂધ આપી પ્રાણુ જાણે પાડો વળ્યો આઈ તરત જ ઊભા થઈ મયા એભલવાળો તો મહામાનગત આખીને તનાના થયો, પણ નેસનાં માણસમાં ફૂડ પે ફૂડી ટીમઓ આદરી વરસ વળતાં ચાગ્યું ઘેર આવ્યો અને એના માન ઊભેમાં ચારણે માગ્યું કરી કલક ચડાવ્યો. અને સાંઈ નેહડીને સત ચડ્યું સૂજનું સમરણ કરી સાચવ્યુંનાં પારખાં કરવા ચાલ્યું માથે દૂધની અજલિ ઊગીને અગે અગે ફરેફાલા ઊઠ્યા. પરુ હાની નીચળાં પણ શાપ આપીને તો જીવન શાપિત થયું ને ? કાવડ કરીને સાંઈ નેહડી ચારણની ચાકરી કરતાં કરતાં ફરે છે શાપના નિવારણ માટે મ્યા કહે છે કે છેવટ એભલવાળાના બગીસલક્ષણા પુત્રના લોહીથી એ પમપરુ ગયાં સાંઈ નેહડીએ એભાનના પુત્રને સજીવન કર્યો

જોગમાયાની શકારવેલ

આપુ તે કાંઈ બનતું હશે ? એવો શકાઓ ને તક ઉઠાવવાનાં વાજળી કારણો જરૂર છે, પણ એ તક કે શકાને દૂર રાખીને જોઈએ તો વિકાસ સંકેતોને માનવીને આપદધર્મ આચરતા અને શાપ આપીને પણ એનાં પ્રાચીન જોગવતાં જે આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ. અને રાગદોષમાં બલિદાન દારા જ મુક્તિ મળે એવો સરકાર તો આ લોકકથા આપી જ નથી છે જૂનામઠના રા' માંડણિદને સરાધ્યા પછી આઈ નાગખાઈ હેમાળા મળવા હાલી નીકળેલાં ત્યારે એમની સાથે માડામાં કેણુ ચડી બેઠેલું ? એક માત્ર ઢેઠ દપતી મોઝિયા ગામમાં આઈ નાગખાઈના આગળ જ એ અત્યંતની ખાંભી છે ત્યારથી કહેવત પડી ગઈ છે કે, આઈના જોળામાં ખાંભી આવા આવા તો ચારણોના અનેક પ્રસંગો છે

આવા આવા સંસ્કારની અમર સરવાણીએ ખાનદાની, ખમીર અને અમીરાતના ઇતિહાસ સંભાળે છે. એકલા કાંટિયાવરણમાં જ નહિ પણ નાગર, બ્રહ્મણ અને વાણિયામાં પણ હળવદ ગામમાં ચોટીલાના વણિક શેઠ આવીને રહેલા. એક વેળા ચોટીલાના દરબારની રૂપવંતી દોહરી હળવદની અમરમાં બલોયા ઉતરાવવા આવેલી અને ઝાલા ગળતો ઝોળાયો પડી ગયો. ગામ છોડીને બાગી સુકાય તેમ ન હતું. એ દિગ્ગ-તોળ ગણાતા વણિકે અચાનક જ આવી ચડેલી નામડાની જમાતને રાજમદારી રાખી લીધી. દરબારનાં દોહરીને ઝોરડામાં ઉતારા હર્ષ નામડાની ચોટી એસાડી. ઝાલા ગળતના સૈન્ય સાથે બાટામૂટ ખોલી. નામડાની સાથોસાથ વણિક શેઠ પણ લાયજ થઈને પડયા, પણ પ્રાણ સાથે પત્ય જળાવી.

અમીરાતનો સંસ્કારવારસો

અમીરાતનો કોઈ ટોમનો ઇન્કારો ન હતો. પાંચાળના સુદામડા ગામે મિયાણાઓનું કટક ચડી આવ્યું. જીવતો બહાર ગયેલા. ધરડા-છુકાંઓએ કમ્મર બાંધી. તે દિં ગામનાં વસવાયાં પણ કમ્મર બાંધીને જીલ્લે ચડેલાં. ગદના અકિરેથી અધારાનો લાલ લઈ ગરકતા પહાડ જેવા ડિલના મિયાણાઓની એટલા કાનિયા ઝાંપડે કંઈક લોથો સુવડાવી બ્રહ્મા એટલા મિયાણા બાગી છૂટ્યા અને ગામને ચોરે ચારણ કવિએ દરબાર શેઠ આવરને બિરદાવવાનું શરૂ કર્યું. બહુ સરસ કવિન ગાયાં પણ દરબાર ડોકું ધ્રુજાવીને એકા રહ્યા કવિનો અમલ જીતરી ગિયો. 'કાં બાપ ! કાંઈ મોળું કાપું ?' ત્યારે દરબાર કહે : 'આમાં મારો કાનિયો ઝાંપડો ક્યાં ?' અને કવિએ પછી કાનિયા ઝાંપડાને દરબારથી સવાયો બિરદાવ્યો. એનું નામ અમીરાત.

પાંચાળમાં અલ્પમર ગામ વસાવનાર રાણપુરના મોલેસલામ દરબાર આલમખાઈ પુદાનો બદો. જેવા શયીર એવા જ ઉદારચિત્ત આલમ-ખાઈની હાજરાલખૂર ચાકરી કરનારો એક ખોળ નામે હજમ હતો. અખોલ ને એકનિષ્ઠ, દરબારના સુખદુઃખનો સાથી. દરબારને થયું કે હું

તો મારા નામનું ગામ વસાવીને જંગમહેર થયો. પણ આ મારા મંડા સાથીને કોણુ યાદ કરશે ? દુગારીઓની હતી વચ્ચે આવમભાઈએ આવમપગની માગે જ ખોળપર વસાવ્યું. બેય ગામનું નામ એક સાથે ખોલાય આવમભાઈની સાથે એમનો મુખદુખનો સાથી આદર ખોળે હુળમ પણ અમર થઈ ગયો. આવી તો હતી આકરેનેય લગવણદાર અમીરાત. ૩૫ ને ૩૬ આવા સરકારોથી ગોઠાતાં એ જવામતો જક ન હતી એ ૩૫ નદોર ન હતી સરકારની બાતથી એના આર્થિક અનોખા બનતા હતા. ગુણના વિદ્યારથી સ્વભાવના જે ધડતર થાય એની સાથેસાથ માનવીની મુખરેખાઓ બદલતી રહે છે ‘માનવીનું મુખ એ એના હૃદયની આરસી છે’ તે અમરનું નથી કહેવાતું માનવવૃત્તિ-એના બાવાબાવેની બાત મુખ ઉપર અને સગવાળે શરીર ઉપર ઊપડતી જ રહે છે.

સૌરાષ્ટ્રનું નારીત્વ

બહુ પ્રથમ સા પામેય સૌરાષ્ટ્રનું નારી સૌદર્ય પણ એવું જ જોરાવર હતું શરૂઆતમાં આસેખી ગયા એ જ બધાં કારણો બ્રમણશીવ મળ, કુમરા અને નદીઓનો સરકાર, ટાચી જમીન ને ટાચી ચરિયાણુ, હાલતા હથિપાર ખખડે અને સાબુન કડિ-ખાવડે જ જીવવાનું ઓઝનવાળા કાઈ કાઈ ટામને બાદ કરતાં આ નધી માલધારી કામોમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું સહિયારું જીવન. અતિ ઉચ્ચમણી અને પુરુષાર્થો વ્યવસાય. નિરતર પ્રકૃતિ વચ્ચે જ વસવાનું આથી ખડતલપણું અને તનકતી તંકુ-રસતીથી એમના દેહ ધડતર સૌદર્ય ખરું પણ પહાડ જેવું પ્રતાપી, તવનારની ધાર જેવું તેજની અને સરિતા સમુગતિથી કાટિયાવરણના લગ્નગીતોમાં એક મીત ગવાતું જ આવે છે કે :

“ તલવાર સરખી જિજ્ઞાસી રે ઢોલા

તલવાર ભેટમા બિરાજે રે વાલીડા વીરને,

એસી હોય તો પ્રણલે રે ઢાલા
 નહિ તો ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને,
 તજ તે સરખી તીખડી રે ઢાલા
 તજ તો મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને,
 એસી હોય તો પ્રણલે રે ઢાલા
 નહિ તો ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને.
 સોપારી સરખી વાંકડી રે ઢાલા
 સોપારી મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને,
 એસી હોય તો પ્રણલે રે ઢાલા
 નહિ તો ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને. ”

શિર સાટે શિયળ

ઊઝળી ખરી પણ તવવાર જેવી પાણીદાર, તીખી ખરી પણ તજ
 જેની મધુર મીઠી, ખટ્ટી અથમેથી ખરી પણ વાંકડી સોપારી જેવી.
 પસદગીના ધોગજીમાં જ કન્યાનું કડીએ કડીએ આદર્શ ચિત્ર ઉપસતું
 આવે છે પોચટ નદિ, નમાલી નદિ, આગણે જામી હોય તો આગળ
 લખવનાર નહિ, વેનથી નહિ, તકલાદી નહિ પણ જોરૂંક રૂપ આ જોરૂંક
 રૂપની સાથે શીતના સરકાર ન હોય તો ધરે ધરે કવીઓપેદા મર્મતઃ
 કાગળ કે સાડાસાતસો માર્મનના સાગરકાંઠાના સાગરખેડુઓ સફરે જતાં
 ધરે ઓરતોને એકલા દિવસ વીનાવવાના હતા કાગલકાળે પુરુષવર્ગ
 દોર લઈને દુકાળ ઊતરવા જાય ત્યારે એમની પાછળ લગ્નજનનમાં
 મૂવતી બહેન, દીકરીઓ અને વડુચારુને વસમા દિવસ વીનાવવાના.
 સંભામતો કાળ એટલે મુઠ્ઠવારો સાલનાં જુદે કે બદલવટે જાય ત્યારે
 એની પાછળ સ્ત્રીઓ હોલીની જેમ ફરવા જ કળી હોય તો એને પદ
 વીરકદો ન પાકત એ તો વીંગતી વીંગતનાઓ હતી. પુરુષોને જેમ શિર
 સાટે ટેક હતી તેમ નારીઓને શિર સાટે શીર હતાં. નહિ તો કેમ

સાગરને કહિ, ઠાઈ ડુંગરાની તળેટીમાં, ઠાઈ વનવગડા ને જંગલમાં, ઠાઈ નદી-નાળાને કહિ એમનાં ચિયળ ઠેમ સચવાત ! જંગલી પ્રાણીઓ વચ્ચે એમનો પસવાટ હતો. આજેય પદાડવાસી ગાલધારીઓનું તો એ જ શ્રવન છે.

પ્રભુપ્રેમ, વિરહમાં ને આનંદમાં ઉત્થતા પણ એ કારણે જ બાવી છે. એ તો જોતું શ્રવન એવો રચનાવ અને જેવો રચનાવ એતું સાહિત્ય. કચ્છ, રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્ર લગભગ એક જ સંસ્કૃતિના કોડવા છે. લગભગ સરખું જ લોકશ્રવન. પરિણામે એમની સંસ્કૃતિ પણ લગભગ એક જ અને એમાંથી સર્ગાયેલું સાહિત્ય પણ ઔગોલિકતાના નહિ જેવા ભેદે એક જ. પ્રેમની, શૈષની, લક્ષ્મીની લગભગ એક સરખી જ ઉમતા. સ્ત્રીઓના આ વિશેષી શ્રવનને કારણે જેમ દેવાનાં જોર વધ્યાં તેમ શ્રદ્ધા અને વહેમો પણ વધુ પોલાયાં. એવાં ચેડાઓલાં, હેનાળવાં, દસ-મુખાં, અમીભરી આખવણાં ને જોરુકાં રૂપનું નારીત્વ.

જોરપર રૂપ

હોય તો જાઓ, પણ આ સંપેનડું રાખી લીધું છે' ગાંસડી છાડીને બાપ સામે મેલી ત્યારે બાપને દીકરાની ખોટ ન વળાણી.

દીકરીઓનાં દૈવન

ખીન્ને ફિરસો જોઈએ બાપને ધડપણ આન્યુ ધગમાં નદિ દીકરો કે ધડપણ જળવનાર અસ્ત્રી. માત્ર એક જ દીકરી પંજાવેલી જુવાન દીકરી જ બાપનો આધાર. ભયુ'ભાદ્યુ' ધગ. આણું વળવાનું ટાણું. કાઠી તેડવા આવેલ. બાપને તો એકલું પડું જ પાળવાનું એટલે આમદ કરી કરીને ધરતી ખીંટી સુદાના તારાં બગવે છે. દીકરી આંસુડે નીતગતી જાય છે. મન માનતું નથી. પગળે બરાવેલાં પચીસ ગારાં ભરીને દીકરીની વેળ ચોગ આગળથી નીકળી ચોરે જોડેલા પિત્રાર્થઓએ આડાં વેણ ઉચ્ચાર્યાં કે હજી ખાનારા જેમ છે. દીકરીનું મન અવળું થઈ જાયું. બાપ કહે, એના બોલ્યા સામું ન જો પિત્રાર્થઓનાં મગ્મનાં વેણ ચાપુ જ રહ્યાં અને દીકરીએ ગારાંવાળાઓને દાકબ કરી કે ગારાં પાઠાં વાળો. એના પરપચાને દહે : દહે તારે ઉનાવગ હોય તો બીજી કાંદિયાણી ગોતી લેજે.

ગારાં ધરે પાઠાં લેવરાખ્યાં. હતું એના કરતાં વધુ સારું ધરે રાજુ ગારી દીધું. ગોવાળને કહીને એક બેંસનાં દૂધ બીજીને ને બીજીનાં ત્રીજીને એમ આતમી ભેમનાં દૂધ દોવગરી દોવગરીને તેમનાના દડા કગી કગી બાપને માંડી પાવા. મદિનો, બે મદિના, ચાર મદિના, છ મદિના, એમ દિવસ વીતવા લાગ્યા ને બાપની જરા માથે જુવાનીના ઠોંટા ફટવા લાગ્યા. બાપ ધણી ધન્ટી ના પાડે, સગમે ઊઠ્યાં વેળ ન ઉચ્ચારી શકે. દીકરીએ મા જનીને બાપને કાપે જુવાનીનાં જોર ચડાવ્યાં. રોમગર્થ અવળી થઈ જોડે એવાં લોડી ચડનાં બાપને પંજાવ્યો. નવ મદિના થતાં થતાં તો જુવાન બનેલા વૃદ્ધ કાઠીને ઘેર દૂધમય દીકરો દીસવા લાગ્યો. નાનકડા બાઈને પીમળે દીવિગીને બહેને બાપુની ગળ માખી. 'દહે તો લાકડાનો દટકોય ન મૂકું.' એમ કહીને આણના બરેલાં એના કન્યા વધારે ગારાં બગાવ્યાં. કાઠી ફરી તેડવા આવ્યો. એ જ ચોરેથી બાઈ

જોતતી નીકળી કે, હવે કાજ માડા પાછા વાળે છે જોઈ? ગામ આખું મોઢામાં આંધળિયો નાખી ગયું. પિત્રાઈએ કાળાબાક મોઢા ચરમથી નીચા ઢાળી મથા ને બાઈ હેમખેમ સાસરે પળી. સાનમી બેંસના દૂધ પાઈને, બાપને જીવાનોના રંગ ચડાવી, સગે હાથે પરણાવીને, દૂધમથ ભાઈ ન પીંગલે હીચોળનાર દીકરીઓના દેવનનાં ફરન દુર્લભ ન હતી નારીત્વની જખરાઈનો એ સંસ્કાર.

પ્રતાપી સૌંદર્ય

દીકર ગામની બેંસો કચ્છના જડેજઓએ વાળી. જીવાન પણ જોખનવંતી ચારણીઆણી સૂસબેર દોડી પોતાની ચાર બેંસો પાછી માગી. જડેજઓએ બેંસોને ખાડામાંથી કાઢવા દીધી. પણ જરેલી બેંસો જોઈને જડેજઓનું મન પક્ષાયું. ચારણીઆણીનો વિનવણીએ એજ મઈ. એ તો જે અમારી પાસે પોતાના આંધળ તણાવરી ઈ આ બેંસનાં આંધળ તાણુશે એવાં દૂધાં વેણુ ચારણીઆણીનો જીવાની માથે ફેડી નમર નાખતા જડેજઓએ ઉચ્ચાર્યા. ઘઈ : હુ. નારીત્વ ઝગહળી જોડયું. કટારી કાઢીને બન્ને થાનેલા કાપીને ચારણીઆણીએ જડેજઓ ઉપર ધા કર્યો : હવે તાપવા કરજો. શીલ મથા પછી, ગૌરવજગ થવા પછી, એ નારીત્વ જીવનનાં સમાધાન ન શોધતું.

તેવાં પ્રતાપી સૌંદર્ય : શેતુંજીનદીને સામે પૂરે એક વિરહી જીવાન કાઠીએ રૂપરૂપના અવતાર સમી કાઠિયાણીને બેસાડીને તરાપો ત્રિકાબ્યો. પાણીથી તરફડતો સાપ અધવચ જનાં આધાર જોઈને તરાપે ચડ્યો. બાઈએ ધૂમટો ખેંચેલો. જોગામાં એ મહિનાનું બાળક. બાઈએ ધૂમટાનો કોડો દીયણ નીચે દગાઓ. સાપ ધૂમટા સામે ફેણ લંગાવીને મંડાણો તરાપાવાળા બાગી છૂટ્યા. આચાકરી, જોખનજરી, રૂપજરી કાઠિયાણીનો તરાપો વેગબર્યો, ઉછાળા લેતો તણાતો જાય છે. સામે ફેણ માંડીને મોત ઉપર આવેલો સરખ મંડાણો છે છતાં ઉઠકારોત્ત કરતી નથી. ચડકોત્ત ખાતી નથી. આવી નારીઓ દોર દોતારોત્ત સરખ નીકળે અને એની બોડી પગ નીચે દગાવીને બીંસી નાખી, બેંસને દોહી લીધા પછી

પગે વીંટળાઈ મથેલા સાપને ઉખેડીને પૂંછડી ઝાંખી ફેંટી દે એમાં શી નવાઈ ? જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી !

સૌંદર્ય, શીલ અને સૌંદર્ય

શીલની સંરક્ષક કટારી તો સાથે જ ફેંટવે. આડે જીતનારના હૈયામાં પરોવતાં વાર ન લગાડે. એવા એક કરતાં અનેક દિરસાઓએ નાગીજીવનને શીલની પ્રેક્ષા પાયા જ કરી છે. ધણી પરદેશ પગતાં, કાચખો અંગ સંકોડે એમ વિકારને સંકોડતાં વાર ન લાગતી. ધણી બહારવટાં ખેડતો ને ક્યારેક ઘર સાંભરતાં પોતાના આશ્રવરથાને ઓરતને તોડાવતો ત્યારે એ બહારવટિયાને ય જવાબ મળતો કે અમે તો લીસો સાદો કહેવાઈએ. લોક વાતુ કરશે કે ભાઈડો ખડિયામાં ખાંપજી લઈને ફરે છે ને બાઈડી ઘરે ઊકરા જણે છે. તોડાવવી હોય તો ચોડે ધાડે તોડાવવી આવાં જોર અને આવાં શીલનું એ નારીત્વ હતું એથી એનાં ૩૫ વધુ કામણુગારાં ને વધુ સોદામણાં હતાં. શીલ અને સરકાર વગરનાં સૌંદર્ય શાપ૩૫ બનતા.

૩૫ એ કહેવાય કે જે જીવન સમસ્તને ૩૫જીં બનાવે ૩૫ના આ સરકારે લોકજીવનને ક્યામય બનાવ્યું જીવનોપયોગી એવી વસ્તુમાત્રમાં આ ક્યા જીતરી એમની વાણી જીઓ તો વિવેકમગી, મધુ ને મર્માંગી બોલતાં બોલતાં દસે ને દસનાં દસનાં હૈયું ને આંખોય દમી જોડે. લોક કવિ આવાં માનનીઓ ઉપર વાગી મથો છે :

“ થોડું બોલે ને ધરહરે, મરકીને કાંઠે વેણ,
એને કાંટો કહી મ વાગજો, મર હોય પારકાં ચેણ. ”

થોડુ થોડું બોલે ને બોલનાં બોલતાં થોભે ને પાર્જા મગીને (મૃદુ હાથથી) વેણ કાંઠે એની સ્ત્રી મમે તેના ધરતી હોય તો પણ એને કહી કટિયા મ વાગજો ઉપમા અને અવકારો તદ્દન તગપદાં જ.

■ પીતળ સરખી પિંડિયુ ને હિંગળા સરખા હાથ,
નવરો દીનોનાથ, તે દી પડ ઘડાવી પૂતળી.

ખૂન લેવાય છે પણ એ પડછદ દેહ, એ હલક અને ઈ હાકન એમાં આવે ક્યાંથી ? એનાં લોકગીતોમાં પણ એના વેગ અને જોમ જીવનાં થાય છે જોમનવતી ગોવાલજીનું ગીત છે :

“ બરવાળા ગામનો બરવાડિયો, ઓલી ટીંબલાની બરવાડી,
અસોરણુ બરવાડી રે, રગમાં લેવાણી જાય
બરવાડયને ઓઠવા ધાળજો રે, એની સાંગર લટકતી જાય,
અસોરણુ બરવાડી રે, રગમાં લેવાણી જાય.
બરવાડયને પેરણુ કુખલાં રે એના હુલર હીચોળા ખાય,
અસોરણુ બરવાડી રે, રંગમાં લેવાણી જાય.
બરવાડયની આંખમાં સોયરો રે, એનાં નેણાં ઝળકતાં જાય,
અસોરણુ બરવાડી રે, રગમાં લેવાણી જાય.
ઠાળી અતલસનું ઠાપડું રે, એના કાચ ઝળકતા જાય,
અસોરણુ બરવાડી રે, રગમાં લેવાણી જાય ”

જોમનના રગ અને જોમનના પહેરવેશ તથા અસકાર આ ગીતમાં પણ રગ જમાવે છે એ તો ગોવાલજો અને ગોવાળિયાઓને વેગભર્યા રાસડે ધૂમતા ને ગામ કે પાદર મળવતા જોઈએ તો જ આ ગીતનો રંગ સમજાય ખીજી પાઠાંતરે ગવાતું ગીત પણ એટલું જ રગભર્યું ને જોમવતું છે :

“ જૂનાવદરનો જાદવો, ઓલી ટીંબલાની બરવાડય,
હાંહાં રે અસૂરણુ બરવાડી, જોમનમાં લેવાણી જાય
બરવાડયનું ઠાપડું ઠસળભર્યું, એના હીરા ઝળોઝળ થાય,
હાંહાં રે અસૂરણુ બરવાડી, જોમનમાં લેવાણી જાય.
બરવાડયના હાથમાં ચૂડલો, એનાં ઠાંઠાં લળકતાં જાય,
હાંહાં રે અસૂરણુ બરવાડી, જોમનમાં લેવાણી જાય.

ભરવાડયની આખમા સોયરો, એના નેણા ઝળકતા બાય,
હાહા રે અસૂરણુ ભરવાડી, જોળનમા લેવાણી બાય.
ભરવાડયના કપાળમા ટીલડી રે, એનું કપાળ ઝળોઝળ થાય,
હાહા રે અસૂરણુ ભરવાડી, જોળનમા લેવાણી બાય”

નિરાડબરી, સગળ, તદ્દન તળપદા અનકાર અને સુરેખ ચિત્ર દોરતુ ભરવાડણનું આ ચિત્ર મદભયુ’, મસ્તીભયુ’ ॥ લોકગીતો જેવું હોય એવું આવેખે ॥ ઉપમાઓ, રૂપકો કે અલંકારોમાં ન્યાં અત્યુક્તિ લાગે છે ત્યાં વસ્તુનો વૈભવ બતાવવા, બાવની જીનટ પ્રગટાવતી નિખાલસ રચના જ હોય છે પહાડી જીવન, પૂરું ગ્રામજીવન પણ નહિ એના બાવ, એનો વેગ, એની ગતિ, એની જિમ્મિઓ અને એના આલેખન પણ એવાં તોલાર ને જોશીનાં ગોવાલયુનાં જોખવતાં રૂપનું એવું જ જોખવતું પ્રખળ આલેખન ગામડે ગામડે ગવાતા નીચેના ગીતમાંથી આપણને મળે છે સામાન્ય રીતે ભરવાડો જ એ વિશેષ ગાય છે

“ હા હા રે ઘડુલિયો ચડાબ્યને હો ગિરધારી
તારા માથાનો અળોડો રે હો ગિરધારી,
જાણે છૂટયો તેજ ઘોડો ઘડુલિયો ચડાબ્યને—હો
તારી આખ્યનો ઉલાળો રે હો ગિરધારી,
જાણે દરિયાનો હિલોળો ઘડુલિયો ચડાબ્યને—હો
તારા નાકડીઆની દાડી રે હો ગિરધારી,
જાણે દીવડીએ શગ માડી ઘડુલિયો ચડાબ્યને—હો
તારા વાહાનો વળાકો રે હો ગિરધારી,
જાણે સરપણનો સળાકો ઘડુલિયો ચડાબ્યને—હો
તારા હાથની હથેળી રે હો ગિરધારી,
જાણે બાવનપરની ચાળી ઘડુલિયો ચડાબ્યને—હો
તારા હાથની આગળિયુ રે હો ગિરધારી,

જાણે ચોળા મગની ફળિયુ ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હોં
તારા પેટડીઆનો કાદો રે હો ગિરધારી,
જાણે જીવ્યો પૂનમ આદો ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હોં”

પનિહારીઓના શોભા

લોકજીવનના રિયર સમાજમાં આગળ આવતા પનિહારીનાં મીતો
પણ સમૃદ્ધિસૂચક મને છે

“ સોનલા ઇંદોણી રૂપા બેડલુ રે ”

પનિહારીનાં ઘણાંખરાં મીતો સોનના ઇંદોણી ને રૂપા બેડાથી
સજાયા છે પણ તો એ જીતોમાં સસારચિત્રો, અભિનાયાઓ અને
ભૂમિઓ ન હોવાતાં આવે છે કેમકે ન એવાં મીત કે જેમાં—

“ લીલી લીલી ઇંદોણી હીરની રે,
મને પાણી બચાવી ઘણી હોશ રે ”

વિવિધ દાવબાવથી વાતો કરતી જતી હોય ત્યારે અનુપમ દસ્યો રચાય છે. કેવી એ પનિહારીઓ ?

પનિહારીઓનાં વસ્ત્રાભૂષણ

કોઈ લોનલે વાને તો કોઈ કુકુવર્ણો, કોઈ ધહિલા વાને તો કોઈ હેમવર્ણો (હેમગિતી), શેઝરા જેવાં ચરીર, માથે વાંભવાંબના ચોટલા, નદિયુનેય નેહ લાગે એવી નમણાઈ, લલાટે મોટો ચાંદસો દોચકતો આવે, ઝાંઝર ઝમકતાં આવે, કમળની પોયણી જેવા કાને અકોટા ને પાંદડીયુ ઝૂંપતી આવે, કાનને આગતી કમાનુંવાળા કાજળકાળાં નેણુ દમકતાં આવે, કોઈ ધમકતી ચાલે, કોઈ મચકતી ચાલે, રાતીચોળ જીમી હિંગળો-ક્રિયા પગે ઢળકતી આવે. ફૂલફૂગરના ઘેરદાર બાધરા જળના હીસાળાની જેમ ઝૂનતા આવે, કોઈ ને મચીન્ના ધૂમટા, કોઈ ને કાળી ઝેમાણુ કામણિયુ, કોઈ ને આજ સાળુ, કોઈ ને વાલ કાળી ઓઢણિયુ તો કોઈની કમનલ ચુદડિયુના પાલવ ફરકતા આવે હરે બિરાજતાં કાળી, લાલ કે લીલી અતલસનાં કતાન ભરેલાં કાપડાં, માથે ટકાવેલ મોર અને કાચના ચાંદના ચમકના આવે, પછી હંમે ટકાવેલ મોર ઝગકું કર અને વાંલા સાજણુનાં નેણુલા ઢળકયુ જ કરેને ?

બાપ બેટીને જોઈને હરખાય, મા વડુઆરુને જોઈને હરખાય, બાઈ બહેનને જોઈને હરખાય, પતિ પ્રમદાને જોઈને હરખાય, પંપા-પ્રવાસી ગામની રૂપ જોઈને હરખાય, સાહેલિયુ સામસામી હરખાય અને ચોરે બેરેલો વડીસજનોનો કાચરો ગામતુ ગૌરવ જોઈને હરખાય.

રૂપ, રંગ અને અવકાશોનાં આ સોહામણું સામજસ્ય તો પ્રકૃતિએ દીધેલાં છે જે ભૂમિ ઉપર અપરૂપ સૌંદર્યમણિ મોર જેવાં પખીઓ પાકે અને ચોમાસે કાળી કાળી વાદળીઓનાં સેન ચડી આવે એવા લીલા મોર અને કાળી વાદળીઓની મનોહારિતામાં જ આ રંગોની મિલાવટ ગહેવી છે.

આ ભૂમિનો ગૂંદો રંગ

રંગ અને અવકાશમાં એક તો ધ્યાન ખેંચે છૂ ગૂંદો રંગ અને

બીજો હેમવર્ણ-સોનલાવરો. 'ગૂઢે વસ્તર ગોરિયાં' આ ગૂઢો રંગ તે કયો ? કાંઈ એને કાળો રંગ કહે છે, કારણ કે સામાન્યપણે કાંટિયા-વરણમાં કાળી કામળી કે ધાખળી, કાળી ઝોટણી, કાળી જીમી કાળી લાયનું એટલે કે કાળી અતલસનાં કાપડાં વિશેષ પહેરાય છે. કાંઈ એને પહેરવેશના ખંધા જ રંગો ગાઢ-ગાઢ હોવાથી ગૂઢાં વસ્તર કહે છે. ત્યારે ગૂઢો પણ લાલ, લીલા, પીળાની જેમ એક રંગ જ છે—ધેરા લાલ, ક્યારેક અને કસૂબલ રંગના મિશ્રણ જેવો. અસલી ચેપાડાં, જીમી અને ઝોટણીઓ તે આ ગૂઢા રંગનાં જ. સૌરાષ્ટ્રની ભોમકા ઉપર આ ગૂઢો રંગ બારે શેભે છે. આ ભોમકા ઉપર સૌથી વધારે મેળ લેતો આ ગૂઢો જ રંગ આ પ્રદેશનો એ વિશિષ્ટ રંગ છે. અંગ્રેજીમાં જેને મરૂન કલર કહે છે તે આ ગૂઢા રંગ જેવો જ લગભગ હોય છે.

રંગોનો નિષ્કાર

રંગ પણ સ્વભાવની જ આસિયત છે. ઉગ્ર અને કિર્મિલ સ્વભાવમાં એક પ્રકારની ધેરપ હોય છે. એમને ધેરા રંગો જ વધુ મમે છે. સૌરાષ્ટ્રનો લોકસમાજ લાલ ચણોઠી જેવો, કસૂબલ, ક્યારેક, કકુવણો, સિંદૂરિયો, હિંગળાક્રિયો, ગૂઢો, કાળો, ધેરા નીલો ને કેસરિયો રંગ વિશેષ પસંદ કરે છે. સૌમ્ય રંગોમાં સોનેરી અને રૂપેરી પસંદ કરે છે અને એ બન્ને રંગોનો મહિમા પણ ધણો છે, કારણ કે એ શુકનવંતા, સમૃદ્ધિસચક અને વિસંવાદમાં સવાદ રચનારા શાહીતા રંગો છે. લોકખેલો-લોકખીતો પણ આ સોનેરી અને રૂપેરી રંગ ઉપર વારી જાય છે. સંલવ છે કે સમૃદ્ધિકાળે અટળક સોનું-રૂપું સૌરાષ્ટ્રમાં હોય. લોખંડનાં જાંચા પ્રકારના હથિયારો સૌરાષ્ટ્રમાં બનાવતા અને એની સચુદ્ધમાર્ગે નિકાસ થતી એ તો મૌર્યકુળના સાહિત્યથી સિદ્ધ થાય છે. પણ સોના-રૂપાને ખરો ખ્યાલ નથી મળતો. ગિરની સુવર્ણસિકતા તે આજની સોનરેખ નામમાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી સુવર્ણ નીકળતું એમ ક્ષિત થતું કહેવાય છે.

લોકખીતોમાં સંસારચિત્રો, લગ્નો, ગૃહસ્થના, ગૃહસ્થશોબન, મગલ-

ભાવના અને ઊર્મિ અભિલાષા વ્યક્ત કરતાં એવા દગનાળધ ગીતોમાં સોના રૂપાનો ઉલ્લેખ આવ્યા કરે છે

સોનાક્ષ અને રૂપક્ષ વર્ણ

લોકજીવનમાં મા ને ખાપ કરતાં ય જહેનનાં વધુ હેતુ બાઈ ઉપર દબ્યા છે ટેટલાક મજ્જેગોમાં તો પરણ્યા કરતાં ય વિશેષ એ જમાનામાં વાહનવ્યવહારની સગળતા નહિ, સાસનિયામાં જહેનને કુખ પડે ત્યારે મા, ખાપ અને દાદા તો ફીકરીને કુખથી ડહાપણથી સુખ કુખ અને સરખા માનીને સસારના મતાપ સહી લેવાનો ઉપદેશ આપે. પણ કુખ ત્યારે દોહવા અને ત્યારે જીવાન બાઈનું જ લોહી તપે ને જહેનનો એક માત્ર આધાર બની રહે એની જહેનની હોશ પોતાના વાનુડા વીરને સોને રૂપે મઢેલો જોવાની થાય પણ બેળો બાબજનોય ભાગ તો ખરો ટેટ્યો ?

“ હરિયાના બેટમાં સાઢડી ઝુકારો,
સાઢડીએ ચડી વીરા સોનુ મગાવો,
સોનાની વીરાને કાઢલી ઘડાવો,
વધે એટલી નાની વહુને નચડી ઘડાવો
હરિયાના બેટમાં સાઢડી ઝુકારો,
સાઢડીએ ચડી વીરા મશરૂ મગાવો,
મશરૂના વીરાને વાઘા સિવડાવો,
વધે એટલું નાની વહુને કાપડુ સિવડાવો
હરિયાના બેટમાં સાઢડી ઝુકારો,
સાઢડીએ ચડી વીરા રૂપુ મગાવો,
રૂપાનો વીરાને ત્રોડો ઘડાવો,
વધે એટલું નાની વહુને દુપિયો ઘડાવો ”

બાઈને અને બાબજને સોનાથી મઢવાની હોશવાણી નજીદનને

પોતાનેય હોંશ ઝાળી તો નથી પણ લાડ તો ભાઈ-ભાભજને શણગાર્યા,
પછી જ થાયને ? બહેનમાને તો બોઈએ :

“ સાવ રે સોનાળી ચૂઢી ને
ચોખલિયાળી બાત્ય,
છેડલે સાચા તાર.”

બાઈને ઘેર પીગળે બાળક જૂલે છે. જૂલતાં જૂલતાં દડખડ દોહડું
 દેવા લાગે છે. ગામનાં છોકરાંને ગેડી રમતા જોઈને ગેડીદડાનો વાદ લે
 છે, ત્યારે દેવા ગેડીદડા જોઈએ ?

“ਸੋਨਾ ਗੋਡੀ ਨੇ ਤੁਪਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀਆ.”

સોના-રૂપા સાથે વત્સાલ કારોનાં વર્ણન પણ જોતા જાનો, પારસાથી
જ એની શરૂઆત થાય છે :

“ સાવ રે સોનાતુ તારુ પારણિયુ ને
સોનાની સળીએ કાન,
અતલસની તારે આંગડી ને
માથે નીલમની ટોપી,
માથે મેવાડાં મોજિયાં ને
કુંડળ ઝળકે કાન.”

સાવ સોનાનુ પારણિયુ ખરુ પણુ એનું ક્યાવિધાન તો જુઓ !

“ ચાર પાથે ચાર પૂતળિયુ
ને મોરવાથે બે મોર.”

કાઠ તે કાંઈ ઝોણા હતા. દેવતી જીવનના બાવો બાવ્ય સમૃદ્ધિમાં
રામતા જાય છે હિરા, માણેક, નીલમ, રતન, સોનાં, રૂપાં -

“ જોયાં બનાવું ખિનખાખનાં,
પારણાં રતન જડાવ.”

ભાવોની આવી ભવ્યતામા માને બાળક ઉપર અનોખા હેતુભર-
રાય ને પોતાના બાળકમાં કૃષ્ણના બાળસ્વરૂપને જ કલ્પે. સોના રૂપાને
રતનના પારશ્યની અભિવાધી પ્રમદાઓના અભિવાધ એટલેથી થોડા
સતોષાય ?

“ અધમણ સોનું ને અધમણ રૂપુ,
તેની મને ટીલડી ઘડાવો બાહવરાય ”

સોનું-રૂપુ તો ગાડે નાખીને લાવ્યા પણ એના અભિવાધમા સૌની
અમી નજર હોવી જોઈએને ?

“ કાકે કેરાવી ને મામે મલાવી,
વીરે મામે હીરલે જડાવી ”

નહિ તો એવી ટીવડી પહેરવાની હોય શી રીતે યાય ? એકવી
ટીવડીથી થોડું રહે છે ? પછી બીજા વસ્ત્રોનું શું ?

“ સવામણ સોનાનું કાપડું રે,
અધમણ રૂપાનાં ભરત ભરાયાં,
કાપડું ભરતભયું રે.”

દોષા જટલા ડિવવાળી યુવતીઓને તો આવા પોશ્યામે મણુના
કાપડાની કલ્પના પણ કરવાની નથી ગહેતીને ? સોના રૂપાના તારતું ગૂથેલું
સોહામણું ભરત, એવા ભરતતું કાપડું. જોણું પણ મોળું નહિ તો !
કાપડું જ નહિ બાળકની જૂલડી પણ :

“ સાવ સોનાની જૂલડી,
માંહી રૂપા કેરા ધાગા.”

રગમેળ અને રૂપમેળ સાથે ધરની એક એક વસ્તુ ગૂંચાતી આવે
છે. અવકાશોની એ રગવિહીન કલ્પના ન હતી

સોહામણી રાતને ઝમઝમી જ ન વીતાવતાં વખત મગનાં દપની
ચોપાટની રગભરી રમતે ચડનાં. એ ચોપાટ પણ-

“ હાલ્યા હાલ્યા રૂપલા બાળેક,
સાવ રે સોનાના સોગઠાં.”

આપણે સપનજીવનમાં પ્રવેશીએ જીએ ઢોલિયાનો મદિમા લોક
જીવનમાં જીવનના એક ઠાડ સમે છે

“ વા’લા સાગ સીસમનો ઢોલિયો,
અમરા ડમરાના વાણુ,
ત્યા કાંઈ અતલસનાં ઝોશીકઠાં,
ત્યા કાંઈ મશરૂની તળાયું રે,
ત્યા કાંઈ ગલવટ ગાલમશરૂયાં,
ત્યા કાંઈ ભૈરવના ઝોજાડ”

દપતી જીવનના પ્રસન્ન મધુર રંગે અહો ધુટાઈ રહ્યા છે ગદ-
જીવનની મધુરતાનાં મે સ્વરમ મિઠુ - એક ઢોલિયો ને મીણુ ધોડિયુ આ
ઢોલિયાનું પણ એક નાણુક નમણુ નારીસ્વરૂપ છે એનું નામ ઢોલણી.
કેવી એ ઢોલણી ?

“ સાવ રે સોનાની મારી ઢોલણી,
રંગે રૂપાના પાયા.”

લોકકલ્પનાનું સૌંદર્ય અહીં સોળે કળાએ ખીલી જાડ્યું છે. કસ્યાની જેમ રંગ ઘૂંટાતો ઘૂંટાતો પ્રવૃત્ત બનીને જાડે ॥ :

“ સોના વાટકડી રે કેસર ઘોળ્યાં વાલમજી,
લીલો છે રંગનો છાડ, રંગમાં રોળ્યાં વાલમજી.”

શી રંગોની રૂપસુંદર મિલાવટ કલ્પી છે ? શૃંગારને ય ગોમાઓ છે. પણ ગૃહિણી એવી ભુજ્જિલ ન હતી કે—

“ તમે સોનાની શરણાએ
મોલ પધારો રાજ.”

—એવું ગાઈને ભયાં ભયાં ભાવની નરી કુટુંબવત્સલતામાં જ રાચી રહે. જીવનની જેમ કલ્પનાનો સ્રોત પણ અરુપસિત ધારે વહો આવે છે. એમનું પશુધન પણ એ રંગે રસાતુ આવે છે. જિવાતા જીવનનો જ અંશ :

■ સોના શીંગડીએ ને રૂપલાની ખરીએ
હીરની મોરીએ હતી રે—”

એવો રૂપાળો માવડીનાં મહી વલોવણ મંઈ માટીના ઠીંગડામાં થોડાં થાય ? એ માટે તો—

“ સોનાની ગોળી ને રૂપાનો રવાયો—”

—જેઈએ. પરિશ્રમશીલ પ્રજા છે. એને પરિશ્રમ છોડીને સોના-રૂપામાં આળોટવું નથી. બારા વાદનારીને બારા જ વાદવા છે, પણ એના કેડ તો છે :

“ સાવ રે સોનાનું મારું દાતરડું ને
હીરનો બધીઓ હાથ—”

લોકસમાજમાં આ સુવર્ણ અને રજત રંગનો મહિમા તો ઠેક સદાજનનંદી સંપ્રદાયને પણ લાગ્યો. એ લોકધર્મ પણ રંગભર્યો. એનાં ભજને ભજને લક્ષિતરસથી ભીંજાતા જઈએ :

“ સોનાની સાકળે નાંગરોં દે છીંચકો
હિઠોળો આંખાની ડાળ,
રૂપા કડાં દોચાર વા'લો મારો
હીચે હિઠોળો આંખાની ડાળ.”

પણી તો મુગોલિત વસ્ત્રોતુ વર્ણન આવ્યા કરે છે. ભક્તિને ૫ શોભાવતો આ રંગ વૈરાગ્ય સુધી ઊતરી આવ્યો છે. નાથ પથ જેવા અધોર પંથના વસમા વૈરાગ્યના ગીતોને પણ લોકસમાજે પોતાના રસે રસેન છે :

“ સોનલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી,
ગોપીચ દ રાખ બેઠો ના'વા દે ભરથરી.”

આ સોનલાવર્ણ-કચનવર્ણ ક્યાં ઉતાર્યો છે ? રાખ ગોપીચ દની કચનવર્ણ ક્યાં ઉપર એ કચનવર્ણ ક્યાં ઉપર માના નિમ્નાસે સરતા આંધ્રએ ગોપીચ દને ભેગ લેવરાવ્યો. સમૃદ્ધિ, સસાર અને ઉગ્ર વૈરાગ્યની પરિસીમા બતાવના અહીં આ રંગતું રૂપક યોગ્યું.

રંગોની રમણીયતા

આ રીતે ઝૂગાર અપકાર, રાચરચીયું, પરુધન અને ગીતોરૂપે વહેતો ભર્મિપ્રવાહ નિરખ આકાશની શુભ્રચાહનીના રૂપેરી રંગે અને ચળકતા પિત્તલગુણા લાસથી છવાયેલ સોનચવરણી ધરતીના રંગે રસાર્તા આવે છે એ રંગ ભક્તિ અને વૈરાગ્યથી જ અટક્યો નથી. એની ચરમ-સીમા તો હવે આવે છે લોકપ્રાણુર્મા કાવ્ય અને કદ્દપનાતો જે સરળ પણ ઉચ્ચ ભાવ આ રમરૂપમાં પડ્યો છે તે એક વેદનાભર્યો, કરુણ, શોક-ગીતની એક જ પક્ષિતર્મા પ્રગટ થાય છે :

“ સોનલાવરણી તે ખાની એ' બળે,
રૂપલાવરણી બેઠે છે કાંઈ ધૂંસ.”

કોઈ સાદુસીધું સ્વાભાવિક મૃત્યુ ન હતું પણ સસારની વસભાઈએ વહોરેલું એ કરુણ-અતિકરુણ મૃત્યુ હતું એની વેદના પ્રગટ કરતું એ ગીત છે. છતાં લોકકલ્પનાએ મૃત્યુને પણ ઠેવું રમણીય ને વદાયી બનાવ્યું છે ? છે તો રમણાનમાં બળતા સખની ધખની ચિતા અને ડાહ્યોના રમણાનવૈરાગ્ય જેવા ઊડતા ધુમાડાના ગોટા જ. પણ લોકકલ્પનાએ મોતને ય મીઠું બનાવી દીધું સળગતી ચિનાને ય સોહામણી બનાવી ‘સોનસાવરણી તે બાની એ’ બળે, રૂપસાવરણી ઊડે ॥ કોઈ ધૂસ.’ લોકકલ્પનાએ સોનસા અને રૂપસા વર્ણના આવા સોહામણા સ્વરૂપે સર્જાવ્યા છે.

જીવનરસાયણના રંગો

આ રંગો લોકજીવનમાં કોઈ આકર્ષિક નથી આવી પડ્યા, તેમ પ્રથમ દષ્ટિએ મોહક લાગતાં બળ્લરમાંથી વહોરેના પણ નથી. જીવનના ગૂઢતમ ભાવો સાથે આ રંગોનું રસાયણ ચતું રહ્યું છે. ઋતુએ ઋતુના વસ્ત્રપરિધાનનો કોઈ યુગ આ જૂમિ ઉપર આવેલો કે નહિ તે કદી શકાય તેવું નથી. પણ ઋતુ ઋતુના રંગો તો એજે ધાગણ કર્યા જ છે પ્રસંગવૈવિધ્યે અને ભાવવૈવિધ્યે રંગોએ પણ વૈવિધ્ય ધારણ કર્યું છે

કેસાંબ્યાં સામાન્ય રીતે રણમેદાનમાં કેસરિયા કરનારા જ પહેરે. પણ ફાગણના કેસડા ફૂલડે એ ગગર્જાટણાં જરૂર સોદાય ત્યારે લગ્ન ધર્મના માગસિક પ્રસંગે કકુના રંગો જ વપરાય હનુમાન અને માતા જેવા દેવોને સિદ્ધિયા રંગ જ ચડે. દરેક પૂજા અર્ચનમાં લાલ રંગનું પાથરણું જ હોય. હનુમાનની ધજા લાલ જ હોય હનુમાનના સેવકોનો પહેરવેશ પણ લાલ. પણ પાનેતર તો સફેદ જ હોય. નિર્મળ, નિષ્કલક અને કૌમાર્ય બાવોનો એ સૌમ્ય પ્રસન્ન રંગ

કસબલ રંગ

કસબલ રંગનું પણ એવું જ છે. કસબલ રંગ અને ગૂઢા રંગને પણી નજદીકની સગાઈ. કસબો મૂળ તો અદીણમાંથી આવ્યો. અદીણની

સરખાત એના ઘૂટેલા પાણી-કસૂનાથી થઈ કે અફીણનો કટકો જેને 'રાગુ' કહે છે એનાથી થઈ તેનો ઇતિહાસ નથી મળતો. અફીણનો મૂળ મુલ્યક તો માળવા રજપૂતીની સાથોસાથ અફીણનો ઇતિહાસ ચાલ્યો આવે છે એક કાળે તો સમસ્ત કાંટિયાવરણમાં આ અફીણનું બધાણ હતું ઘોડું કાંટામાં રહે એ કારણે ઘણી વાર ઘોડાને પણ તાસળીમાં ઘોળીને અફીણ પાવામાં આવતું અને આપદટાણે વહુ-દીકરીઓ પણ આ અફીણ ઘોળીને પીતી.

ખગ્લમાં અફીણ ઘૂટાતું હોય અને કસૂઓ તૈયાર થતો હોય એ ક્રિયા પણ જોવા જેવી છે જરા જરા પાણી નાખતા જાય, વળી ઘૂટતા જાય, ધૂની ધૂનીને કપડાંની શેડઉતાર મળણીમાં મળતા જાય. જોવા ગૃહસ્થ કે રગીલો માથુસ એવી અફીણની વાટકી કાંઈને સોનાની, કાંઈને રૂપાની તો કાંઈને પિત્તળની એક વાટકીમાં ગાળેલો કસૂઓ પાછો બીજી વાટકીમાં મળાય ચોડી કદું અને માદક સુગંધ ચોતરફ પ્રસરી રહે છેવટ વાટકીના કસૂબાની અજનિઓ બરાબ એકબીજાને અને છેવટ પોતાના દેવને રંગ દઈને કસૂબા લેવાય કેવો એ કસૂબો ને કેવો એ રંગ ? ચારણ્યારોઢો કસૂબાનું વધુન કરતાં કહે છે, કે—

એ કસંગનો રંગ હતો કસંગલ હિંતા પ્રેમના, અપ્રતિમ શૌર્યના અને જોનો માયલો મરી જાય એવી ભક્તિના રંગને કસંગલ રંગ ચડ્યો કહેવાતો. કસંગલ રંગના સાળુ કે ઓઢણીઓ સ્ત્રીઓ પહેરે પણ પુરુષો તો માર્યા મેચીને ફરી ધર ન માંડવા મંસાર છોડી જાય એ જ કસંગલ રંગના કપડાં પહેરી શકતા. કસંગલ રંગની પાછળ આવ્યા જીવનના રંગો ઘૂંટાયેલા છે.

નીલધન-મેઘવર્ણ

વધુ એક મહિમાવતો વર્ણ તે મેઘવર્ણ, ધનસ્થામ, નીલધન. એ તો ગમ અને કૃષ્ણના રંગો. જે વિરોધી રંગોનો મેળ તો જુઓ ? કૃષ્ણ ધનસ્થામ, નીલધન અને પહેરે પીળા પીતામ્બર માથે સુવર્ણકિત મેઘવર્ણનો નીલધન પણ રૂપેરી ઝાંવનો ચળકતો મુકુટ.

“લીલી ટોપી ને માથે મોર છે,
જેની મારો કાનો કાળજડની કોર છે.”

એ મેઘવર્ણ જિત્યો વરલાડાના વાધામાં :

“મેઘવરણ વાધા વરરાજ,
કેસર લીનાં વરને છાંટણાં.”

પછી તો :

“સિંદૂરીવરણીના રે સૂરજ જિગિયા,
અંપાવરણી કાંઈ ચાંદલિયે પ્રે વાસી.”

કાણુ કહે ■ લોકજીવનમાં કાવ્ય નથી ? પ્રભાતના રંગોનો આટલો સુંદર ઉડાવ માત્ર એક જ પક્તિમાંથી આપી દેનાર લોકજીવનમાં સૌંદર્યપ્રેમ ઓછો નહિ હોય. ‘સિંદૂરીવરણીના રે સૂરજ જિગિયા.’ ગીતનું ભાવમાધુર્ય ને જટા તો પ્રગટ કરે છે આ ‘રે’ અક્ષર. આ એક જ અક્ષરે સૂરજને અને એનાં સિંદૂરિયા રંગને લાડ લડામ્યાં છે.

પછી કહે છે કે ‘યંપાવણી કઈ આંદલિયે પ્રે વાસી.’ સિંદૂરવરણો સરજ ખરો પણ ડિવા કેવી ? યંપાવણી પણ ના, દસ્યની મનોહારિતા તો હજી અધૂરી જ રહે છે. પ્રે વાસી-યંપાવણુ પ્રભાત ઊઞ્ચું. એક બાલુ ઊગતા સરજનું અને બીજી બાલુ રાત રમી રમીને યાકે અલોપ થતા ઝાંખા રૂપેરી આંદલિયે ‘પ્રે વાસી’. કેવું મધુર શબ્દસંયોજન છે !

ચાર મંગળ રંગો

છે તો એ પણ લગ્નગીત. આ લગ્નના સરંજમ અને લોક-ગીતોમાં રંગોની જાકમજોળ જોડે છે. લગ્નના ચાર મંગળ રંગો : પીઠી યોળવાથી ખતેલુ ચપકવણુ શરીર, કપાળે લાલ તિલક, આંખમાં કાજળ અને મુખમાં લીટુ તાણુલ. લાલ, કાળો, લીલો અને ચપકવણુ એ ચાર મંગળ રંગો સાથે મિલે તો ખરો જ :

“ ચેલું તે મંગળ વરતિયુ, સખી સામે દિયો શ્રીશમ,
ધરમાં તે લીલું શું વખાણીએ, ઉત્તર દિયો વરરાજ.

લીલો પોપટ લીલો નાગરવેલ,
લીલો તે ચોરી, લીલા ચોરીના ચંલ.

પીળાં પીતાંબર પોતિયે, પીળી ચણાની દાળ,
પીળા વરરાજના વાંકડા, પીળી કન્યાની આલ.

રાતા તે રગત ચૂડલા, રાતા કન્યાના હાંત,
રાતાં તે વરસાજનાં મોળિયાં, રાતા કંકુના થાળ.

ધોળા તે ધમળા, ધોળા તે ભાર કપાસ,
ધોળે તે ધોળી ધૂવે પોતિયાં, ધોળી બગલાની પાંખ.

કાળા તે ગેમર હાથીડા, કાળી તે કાજળ રખ,
કાળાં તે કોચલડીનાં બચળાં, કાળા મેઘમતાર.”

જીવનમંગલ

વરરાગના શરીર શ્વેત, સુવાળાં ને ચળકનાં ચંપકવણાં કેમ
ખન્યાં? પીઠી ચોળવાથી જેની બને આ પીઠી ?

“ મગ રે મનોરા પીઠડી હળાવો,
હળદર ગાંઠીઓ, પીઠડી હળાવો.”

એને વિલાસનના પિથર સોપ-સાણુની જરૂર ન પડતી. મનોરા મગને
ચોડા શેકીને દળે, એમાં થોડા વડુ પલ્લુ ખગ એમાં થોડી હળદર,
કાંકરી ગોળ અને મીઠું તેજ. આટલી વસ્તુની બનેલી પીઠી થોડા દિવસ
ચોળવાથી કાપાનો ગંધ ફગે જતો ચળકતો, સુવાળો ને ચંપકવણો
બની જતો સગન લેવાય પછી કઠાતરી તો લખાવી બેઠું એ ને ?

“ લીલુડી લેખણ વાપરી, મશ, મરવો ને માંહી કપૂર.”

કઠાતરી માથે કંકુ ને કેસરનાં છાંટણાં તો ખગંજ, પણ એની
શાહી મશની સાથે સુમધી મરવો અને કપૂર મેળવેલી બલકદાર
ત્યારે માંડવો તો મોંઘાં મૂકનો. ઘેર મંગલિક પ્રસન્ન આપ્યાની ગામ
બધાને ખમર દેતાં ચાગ સાધનો : એક તો તોરણ, બીજો માંડવો, ત્રીજાં
મંગલિક ગીતો અને ચોથું ઢોલ અને શરણાર્થ ક્ષાનો પ્રાણુ લોક-
જીવનમાં કેવો પ્રકુલિત થયો છે ?

“ લીલાં છાણુની ગાર કરાવો રે,
ત્યાં કાંઈ કંકુના વાટા દેવરાવો રે,
ત્યાં કાંઈ ચોતીના ચોક પુરાવો રે,
ત્યાં કાંઈ ઘીના દીવા અજવાળો રે,
ત્યાં કાંઈ સોટાના બાબેઠ ઢાળો રે.”

ગાર ખરી પણ લીલા છાણુની. લીલા છાણુની ગારથી મારમાં
લીલવા કાંઈ જોડે. એવી લીલી ગાર માથે કંકુના વાટા ચોડને સુગોળિત

બનાવતાં બાંડા રેખાંકનો એના ઉપર ગોતીના ચોક એ મોતીના ચોકમાં
ધીના દીવા જેનો પ્રકાશ મૃદુ સુવાળો, શુદ્ધ અને રમ્ય હોય છે અને
પાસે સોટાના બાળેડ કેવું સુશોભિત, સમૃદ્ધ આહવાદક ચિત્ર ? એ ક'પના
ન હતી, વાસ્તવિકતા હતી ગ્રામ્ય-અર્થ જમલો કહીને જેને એક દિવસ
હસી કઢાતા તે લોકસમજનો આ સંસ્કાર છે માંડવડો રોપાવવો છે.
દાદા પાસે એ માંડવડ માટે લાડકોડ ચર્ઈ રહ્યા હો માંડવડાના લાક
કરતાં કરતાં લોકકલ્પના વાસ્તવભૂ ઉપર જ મોહક શમણાં સેચે જાય છે :

“ મારા વાડામા દાદા લાળી લાળી કાતળી,
એવી રૂપાળી કાતળી દાદા માંડવડો રોપાવળે,
એવો રૂપાળો માંડવો દાદા વેરૂડી પથરાવળે,
એવી રૂપાળી વેરૂડી દાદા ઝીણું કરી દળાવળે,
એવો રૂપાળો લોટ દાદા લાડુડા વળાવળે,
એવા રૂપાળા લાડુ દાદા કેરી ગાગરમાં ભરળે,
એવી રૂપાળી ગાગર દાદા સૂરજ સામે મેલળે,
એવો રૂપાળો સૂરજ દાદા મોતીડે વધાવળે,
એવા રૂપાળાં મોતી દાદા હારડિયુ પ્રેરાવળે,
એવી રૂપાળી હારડી દાદા બેનીને સોદાવળે,
એવા રૂપાળી બેન દાદા સાસરિયે વળાવળે.”

મૃદુલીના રંગો અને ભાત

નમણી નદીનું રૂપાળું વહેણ વધુ આવડું હોય એવી લગ્નપ્રમગની
ભાવના અને મોહક કલ્પનામાંથી નિર્મળ વહેણ સમુ ગીત વધુ આવે
છે કલ્પના અને ભાવના દોઢે વળતી આવે છે નિખલસ મનોભાવનું
આભલા જેવું પ્રતિનિધ એમાં પડતું આવે છે મડપ રોપાન્યા, બાળેડ
ઢળાબ્યા કેન્ધા પથરાવવાનો સમય થયો છે અવધાર સમ્પત્તી સાહેનીઓ
હજી કોડભરી કેન્ધાને ઊડતી નથી. જાણે કે જીવનભરના ઉમંગો એક

સામટા સળવી રહી છે. હાથની બન્ને હથેળી અને પગની બન્ને પાનીમાં કંકુના ચોખ્ખાં ખાનાં પાડે છે. એક એક ખાનામાં એક એક ચાંદલો ચોડે છે. લલાટથી લમણા સુધી કંકુની પીળ તાણે છે. એ પીળ ઉપર હાથીની સુંદ આકારે બન્ને નેણ ઉપરથી ઢળીને ગાલ સુધી આવના સતારા ચોડે છે. મલકે છેત્યારે પોથી અને મજ્જુથી રંગેવ બત્રીસે દાંતની કમંબલ ઝાંધ પડતી આવે છે. શ્વેત સુંદર પાનેતર ઉપર નવરંગ ચૂદડી ઝોઢાડી રહેત છે. કેવી એ ચૂદડી ?

“ મારા નખના પરવાળા જેવી ચૂદડી,
મારી ચૂંદડીને રંગ રાતો હો ચૂદડી,
ઝોઢાને સાહેબજાદી ચૂદડી.”

મોક્ષી નખમાં સમાય અને ઉડાડી આભમાં જાય. આ રૂપક કોમલાંગીઓ મારે પણ વપરાય છે. સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ચૂદડીનું અપરૂપ સ્થાન છે. વસ્ત્રવિદ્યામાં સૌથી વિશેષ કલા કલવાણી હોય તો તે આ ચૂદડીમાં. ચૂંદડીઓનો ઉદ્યોગ સૌરાષ્ટ્રમાં સૈકાઓજીતો છે. આજે ય સૌરાષ્ટ્રની ચૂદડી પોતાનું સ્થાન જાળવી રહી છે. વગ્વધૂના સમુસ્લાસ સમી આ ચૂંદડીમાં જીવનની નવરમી ભાસ જોડી છે. ચૂદડીએ મેઘ-ધનુષ્યના રંગો ઝીંધ્યા છે, ઉષા ને સંધ્યાના રંગો ઝીંધ્યા છે, તારંધિવા-નાં તેજ ઝીંધ્યા છે. અરે આભનાં આકાશે જાળે કે ચૂદડીમાં આવીને હિતારા કર્યા છે.

ખાંધણીનો ઉદ્યોગ તો સૌરાષ્ટ્રનો આવગો ઉદ્યોગ છે ભાગનગરમાં ખાંધણી બે ટેકાણે બને છે : એક તો ગજગયાનના જયપુરમાં અને બીજી સૌરાષ્ટ્રમાં-ખાસ કગીને જામનગરમાં. જયપુરની બેનમૂન ખાંધણીને ટકર મારે એવી ખાંધણી જામનગરમાં યાય છે.

“ નવાનગરથી ચોળ ચૂદડી વાપરી,
આવી રે અમારલે દેશ વેરો રે દાદા ચૂદડી.

ચૂદકિયુને ચારે છેડે ધૂધરી,
વચમા તે આળેખ્યા ઝીણા મોર,
સકેલુ તો ઘમકે રૂડી ધૂધરી,
ઉખેડું ત્યા ટહુકે ઝીણા મોર."

અને આ ચૂદકીમાં કેવી કેવી બાત ૧ મોરની, પોપટની, કોયમીર
બાત, મોખસિયાળી બાત, કીડિયા બાત, મોરલા, બાત કેવા એ બેનિયા ૨

" મારા લેરિયાની લાગી લૂટાલૂટ રે,
નણહલ માગે લેરિયુ રે "

એ જ રીતે સુગંધી વસાણામાંથી તૈયાર કરેલ પાંદડીનો ભુંઝ પણ કપડાંમાં ભરીને જાળવી રાખતાં. આ પાંદડીની મહેક પણ મહિનાઓ સુધી ટકતી.

સોનેરી અને રૂપેરી જરીના પહોળા પટાના ગવડતા પાલવની કસબલ ચૂંદડી :

“ ચૂંદલડીમાં કાળી કસૂબલ ભાત,
ચૂંદલડીમાં સતી કસૂબલ ભાત. ”

એવી સોંધા અને પાંદડીની મહેકથી મહેકની બાંવણીની નવરંગી ચૂંદડીને એકલી ભાળીને જ ઘેર પાછા ફરેલા જોગનવત્તા ગ્ળપૂતને બાવા થવાના વૈરાગ બિપડા હશેને ?

“ એના બચકામાં ફેરી બાંધણી રે,
એની બાંધણી ઢેખીને બાવો થાઉં રે,
ગોઝારણુ મા ! નેવે તે નવરંગ ચૂંદડી રે. ”

આવી રંગભરી, રસભરી, સુગંધભરી ચૂંદડી તો કંકુની જેમ સૌભાગ્યના શશુગાર સમી છે ચૂંદડી વગરના શશુગાર અધૂરા ગજામ અને ચૂંદડીનાં પરિધાન હિન્નુકત જિમ્મોને વહાને ચૂંદડી તો નારી-હૃદયના શૃંગારની એતના સમી હતી. ગસઘેથી પ્રમદાની મેડીએ બેડાં બેડાં વાટ જોઈ જોઈને ડોડભર્યો પિયુ થાકે, છાનાં છાનાં કહેણુ મોકલે, પણ રાસડે ધૂમતી પ્રિયતમાને તો ચાંદની ગતના ગસનૃત્યનો રંગ ચડી ગયો હોય. આવે જ નહિ, આવે જ નહિ, અને રાસના મસ્તોભર્યાં વેણુ પિયુની છાતીએ વેણુ બનીને વાગે. પછી તો નિસાઈને ઘોડે ચડીને આસો નીકળે. રાસઘેલી પ્રમદાને ખમગ પડતાં ભાન દેકાણે આવે, ઘોડાની લગામ ઝાલીને રોકવા પ્રયત્ન કરે. હજી તો ઘણુ ઘણુ વહોરણુ છે એમાં સૌથી મુશ્કેલ તો છે મોંપા મૂલની ચૂંદડી વરોરવાનુ એ ચૂંદડી તો પિયુ વગર કેમ કરીને વહોરાય ? એના રંગ, રૂપ ને સુગંધમાં થે રમેલના મંત્રમ થવાં જોઈએને ?

“ મારે સાયળા ચૂદલડીની હોંશ,
ચૂદલડી મોંઘાં મૂલની રે;
રિયો રિયો આબુની રાત,
ચૂંદડી તમે મૂલવરો રે. ”

કુવવધૂઓના જીવનમાં ચૂંદડીનું આવું મોટું સ્થાન હતું. લોક-જીવનની કલા નૈસર્ગિક હતી એને શીલનું-લજ્જા મર્યાદાનું ઢાંકણ હતું. એ કયા કોઈ મુક્તાચારી કે સ્વચ્છંદી ન હતી સત્વશીલ જીવનની કલા જીવનને અને સમાજને પણ સુદર અને સત્વશીલ બનાવે.

અલંકારોનો સંસ્કાર

આપણે રૂપની સાથે વસ્ત્રો અને એના રંગો, રંગોની અપરૂપ મિલાવટ અને એવાં રંગીન વસ્ત્રોમાંથી જાઠતી લાલ્યની પણ ચર્ચા કરી. સાથેસાથ અલંકારોનું વર્ણન પણ આવતું જાય છે જેમકે પગમાં સોના કે રૂપાના ત્રોડા, ગળાના ટુપિયા, નાકની નથડી, કંઠની કાંઠલો, કાનનાં કુંડળ, કપાળની ટીનડી, હાથનો ચૂડો, ચૂડલા વગેરે અલંકારોમાં સૌમાન્ય-ચિહ્નો સમા અલંકારો રોજિંદા પહેરવેશમાં રહે છે, બાકીના વારતહે-વારે અલંકારોનો વિષય એક આખું જીવન પુરતક માગી લે છે. એના આકારો અને નામોનો ઇતિહાસ ધણો રસિક વિષય છે.

કેટલાક અલંકારો કાલિયાવરણમાં સામાન્ય છે જેવા કે પગનાં કંડલાં આ કંડલાં બે શેરયાં માડીને પાંચ પાંચ શેરનાં હતાં. આજે તો પાંચ પાંચ શેરના કંડલાં પહેરીને ધમકે ચાલતી નારીઓની દ્રશ્યના જ કરવાની રહે છે એ જ રીતે પગમાં રૂપાના ઘડિલા પહેરે. ન્યારે કાનિયુ તો હજીયે પહેરાય છે કાનિયું રૂપાની પહેરે ને સોનાની પણ પહેરે. ત્યારે હાથમાં ગુજરી, બેગમા ને બાજરિયાં પહેરાય ગળામાં સોનાની ઝરમરનો ચાવ વિગે. ઝરમરમાં પણ ઘણા ઘણા આકાર. એમાંની એક પઠાણી ઝરમર ને બીજી શિવલડી ઝરમર. ઝરમરના ઘાટ બદ્ધ સુદર હોય છે નાકમાં નથડી, કાનમાં ટોળિયાં, કૂલ, કાકરવા વગેરે એ ઉપરત

છાપિયાં, સરલ, ચૂડ, ઝૂંપણા વગેરે વગેરે. ગળામાં હાંસડી, હાગડી, દાણિયા, દુર્ગિયા, ગંદા, જાલ, પાગ, માદળિયાં, પરવાગાની માળા, મગમાળા, મોહનમાળા, ચંપાદાર, ફૂલદાર, ચંદનદાર, કંઠી, કાંદણી વગેરે પહેરે. જ્યારે ટાનમાં ટોળિયાં, વેળિયાં, વેડલા, ફૂલ, દાંપ, વેળ, પાંદડા, પાંદડી, નખતી વગેરે પહેરે. જ્યારે હાથમાં ભગ્વાણો રૂપાના ધારદાર કડિયા પહેરે ભરવાડો દડાં પહેરે. આંગળિયુમવિદ, ત્રીટી, હરડા વગેરે પહેરે. પગમાં ઝાંઝર, સાંકળાં, ખેડી વગેરે પહેરે. જેમ ગળામાં ઝરમર તેમ પગમાં ઝાંઝરનો મદિમા પણ ધણે. બધા જ કાંઈ ધારે ત્યારે ધરેણાં ન ધડાવી શકે ધરેણાં ધડાવવાના નિસામણાં મનામણાં થાય. કેટલીક વાગ તો ધગ તણાઈ રહે. ઝવડા પણ થાય. ત્યારે ધાયુ” ધરેણું ધડાવી શકાય. પછી એ ધરેણું તો મોંઘાં મૂવનું જ બને ને? જાણે કે બાદશાહી બધી ધેર વળી હોય એમ લાગે. એ ધરેણું પહેરનાં ઠરસો તન ભેગો મનનોય બાવું. ફૂલું અણમૂવું એ ધરેણું હોય ?

“ આબું અલક મલકનું ઝાંઝરડું,
મને વીરાણે પગમાં પહેરાબું,
એને પડખે સરખી સરિતા,
એને ઝમકે સરખા તારલિયા.

ઝાંઝર પેંરી પાણીડાં જઈ’તી,
ફૂવા ઉપર સરખી સાહેલડી,
ફૂવા ઉપર ઝમકે તારલિયા,
એ ઝાંઝરડું રાજાએ માગ્યું.

એ ઝાંઝરડું રાણીએ માગ્યું,
તોયે વીરાણે ન દેવા દીધું,
આબું અલક મલકનું ઝાંઝરડું.”

ગોતમાં કેટલીક દુનિઓ આવૂમ પડે છે. જે રિથનિમાં મળ્યું છે

નાક પરમાણે નયત્રી કેસગ્યા લાલ,
 ટીલત્રીએ લીધે વાદ—રામને કહેને રેં
 કેડ પરમાણે ઘાપરે કેસગ્યા લાલ,
 બોલત્રીએ લીધે વાદ—રામને કહેને રેં
 કાંડા પરમાણે કડલાં કેમગ્યા લાલ,
 પોંચીએ લીધે વાદ—રામને કહેને રેં
 પગ પરમાણે આઝરી કેસગ્યા લાલ,

પોષાક કરતા વધુ સુદર જેમ શ્રમમાં તેમ યુદ્ધમાં પણ શોભીતો અને સરળ આ પહેરવેશ કાટા ઝાંખરાથી બન્યાવે, માથે તત્તવારનો પહેલો ધા પડે ત્યાં સુધી તો વળદાર પાધડીના પહેના આટા જ વેતરાય લાકડી-ઓના ધા પાધડી સહેનાઈથી ઝોલે આગળના વખતમાં યુદ્ધ ચડતાં પાધડીનો અંદર માથાને બધમેસતી તાસળી રાખવામાં આવતી જેથી માથાને બચાવ થઈ શકે એવો પાધડીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પ્રદેશે પ્રદેશે જુદા જુદા રંગરૂપની મોરમીનો ચક્કર ધાટ, ગોડનની ચાંચવાળી, જામનગરની ઊભા ધાટની પ્રતાપી એવો જામચાલી, મેરની પટાદાર કપાળે છાજલી રચતી, ભરનાડની ગોળ ને આટિયાળી ભરવાડો ભોજપરાં બાધે છંડા લાલ હોય ત્યારે કોળીઓના લાલ અને સફેદ ઝાલાવાડની આટિયાળી કાળી ટીપકી-વાળી એમ સોરઠ, વેડ, બરડો, દાનાર, ઝાનાવાડ, મજુકઠો, ગોદિલ વાડ, બાનરીઆવાડ, ઓખામડળ-એમ પ્રદેશે પ્રદેશે ધાટ જુદા જુદા દરેક પાવડી વળદાર, પેચદાર, છટાદાર ને દમામદાર તો ખરી જ સૌરાષ્ટ્રમાં પાધડીઓતો ડુઆળ જાળીને પકિત જવાહરનાલ પણ પ્રુશ થઈ ગયેલા પાવડી મરદને અરમાન અને ઓખ બન્ને આપે છે

અરદાનગીને ઓઠળાશ આપે

સાફા સુસલમાન યુગથી શરૂ થયા રાજકર્તાઓમાં એતુ મનસુ વિશેષ થયું પછી તો રજવાડામાં કામ કરનારાઓ પણ સાફા ઉપર જીતમાં. સાફા થોડા આઠકલા લાગે છે પાધડીમાં જે ગૌરવ છે તે સાફામાં નથી સારાષ્ટ્રના એકમ સુધી ધણાં રજવાડાઓએ પોતાના પ્રદેશની પાવડીઓનો ધાટ જળવો રાખે ન કેટલાકે કૃત્રિમ રીતે તો કેટલાકે પોતાના રજવાડાનું જુદું બ્યક્તિત્વ જાળવવા માટે પાધડીનો અને સાફાનો એ કૃત્રિમ સરકાર ન ટક્યો અસલ જ્યાં હતો ત્યાં તો આજેય ટકી રહ્યો છે પાધડીના અસલી ધાટ પણ ટકી રહ્યા છે આની પાવડિયુ, એવા કલાત્મક એના વાટ, એના મરોડ મનક આખામાં નથી એક માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં જ છે પંજગમાં પાવડી ખરી પણ એનો પેચદાર એક જ ધાટ એ જ રીતે પકાસોમાં પણ ખરી એનો પણ એક જ ઠાઠ અને

એક જ રુઆળ બાકી તો બધા ધમાલા. રાજસ્થાન, માગરા અને મદારાષ્ટ્રની પાપડીઓમાં પણ એક ઠાક ખરો, પણ કલાત્મક વિચિત્રતા ન મળે. પાપડી ઉપરથી કામને પરખાય, એના તંગકારને પરખાય, એની ફટિઓને અને એના ખમીંગને પરખાય એવી પાપડીઓ તો એક સૌગંધૂમાં જ. વૃદ્ધોને વધુ ગરવાઈ અર્પે, ભુરાતોના જોતનને અને મરદાનગીને પણ ઓપ આપે.

સ્રીઓનો પહેરવેશ જેમ એના મસ્લ લાવણ્યને મોકળાશ આપે તેમ પુરુષોનો પહેરવેશ એના ધારીતા દેહ અને મરદાનગીને મોકળાશ આપે. ભુવાનના પાપડિયું માથે પણ સ્રીમાં હોમર્સ રાખે. હોમર્સ માથે રાક્ષ પણ રાખે પોતાના રૂપમાં મસ્લ એવી મિલજી નવરૂપને એવો જ મિલજી પિયુ મળ્યો. એકને પોતાના આજી સાથુનું અભિમાન, બીજાને પોતાના હોમર્સનું અભિમાન :

“ તમે આછાં જોડાને ગોરી જોડણાં,

મારા હોમર્સને છાંયે ચાલી આવ. ”

રાક્ષ તે કાઈ ઘોડો રહેતો ! ‘હોમર્સને છાંયે ચાલી આવ.’ સૌન્દર્ય કવિએ કમાલ કરી છે ને ?

ચૂડીવાળા ચોરણા કણમી પહેરે, ખીજી કામો પણ પહેરે છે ન્યારે ભરવાડ, ગમારી, કાળી, વાધરી વગેરે ત્રણ ત્રણ ડોરણાવાળી ચોરણી પહેરે પગના મડાથી દોંયણ સુધી ચપોચપ હોય એટલે પહેગવામાં અને કાઢવામાં મુશ્કેલી ન પડે એ માટે છેડાનો ભાગ ચીરેલો રાખે, એને ત્રણ કીણી ગોળ લૂગડાનાં છુતાન ગમે જેથી કડિ ચપોચપ બીડાઈ નય દોંયણથી કેડ સુધી ગોળ હોય આ ગોળને કાગળે કામ કરતાં કરતાં કેડથી પગ સુધીના અંગને ગમે તેમ તોળે તો પણ કપડું તથાય નહિ, ખેડૂતમાં પણ વાધો ન આવે દોંયણથી કેડ સુધીના ઘેર જુદા જુદા પ્રદેશમાં અને જુદી જુદી કામોમાં જુદા જુદા હોય છે એથી ચોરણાના ધાટ પણ જુદા જ લાગે સોરઠના આયરોના ચોરણા નાવિકોના પોષાક જેવા વાગે ન્યારે ભરવાડ, ગમારી વગેરેના ઘેર બાધેલા શઢ જેવા લાગે કોઈ સાડાત્રણ પાટો ચોગણો પહેરે, કોઈ ત્રણ પાટો પહેરે, કોઈ અઢી પાટો પહેરે

કસારમક કેડિયા

ચોરણા જેમ કામમાં સગવડભર્યા પોષાક તેમ કેડિયાં પણ કામમાં ઘણાં સગવડભર્યા હોયના કાંડાથી ચપોચપ ચૂડીવાળા કાંડાથી ખભા સુધી સહેજ દીલા પણ સિવાઈ એવી કે કાંડાથી ખભા સુધીનો ધાટ ઊપસી આવે જાતીના પાસાં અને વાસાના પડખાં ભીડેનાં, ડમલ જાતીના કસુવાળા, જેથી દીલુ કે સખત કરી સકાય કામ કરતી વખતે વારવાર વાંકા વળવું એટલે કેડથી પોષાક લામો હોય કે બીડેલો હોય તો છૂટથી કામ ન ગઈ શકે કામ કરતાં શ્વાસ ચડે અને પરસેવો પણ વળે ત્યારે જાતી મિડાયેનો હોય તેથી જાતીનું રક્ષણ થાય અને કેડથી છૂટો પોષાક હોય તેથી થોડી થોડી હવાને કારણે પરસેનો સુખતો નય ખાફ ન થાય એથી કેડમાં તાકાત ગહે, સીનામાં જોર રહે કેડિયાની કવાને બાબુએ રાખીને જોઈએ તો પણ કેડિયાનો જાતી નીચેનો ફરતો ઘેર જાતીથી કેડ સુધી સરીરનું રક્ષણ મળે ઉપરાંત અંગને વાગવામાં કયાંય આડો આવનો નથી આ રીતે ચોગણા અને કેડિયાં પગિશ્રમશીલ માણસો માટે

પોષાક છે. ઠંડીથી રક્ષણ આપે, ગરમીથી રક્ષણ આપે અને વર્ષાઋતુમાં બીજાવા છતાં લદનદ ન થાય. પાણીના પ્રવાહ વચ્ચેથી પસાર થતાં ચોરણમાં પાણી ભગતુ નથી કે પાટલૂન કે લેધાની જેમ પાવથા પાણીથી બીજાઈને પગમાં ભરાતા કે ભટકાતા નથી. ઢાટ, પાટલૂન અને લેંધા એ કાચળા જેવા પોષાક છે. ઠંડીથી રક્ષણ કરવામાં લેધો તો સાવ નકામો. ત્યારે ઢાટ પાટલૂનમાં માથે પણ કંઈક કટકા ચડાવવા પડે. ધાતી સુંદર ને સગવડભર્યો પોષાક છે પણ ચોરણા જેવો તો નહિ જ. ધાતી સારી રીતે પહેરી હોય તો ગોબીની લાગે છે. ત્યારે નવા નીકળેલા ધાતીજમા એ તો કમ્પાને કુહાડે મારી છે, નહિ ધોનિયામાં, નહિ જામામાં ને નહિ ચોરણા કે સુરવાળમાં. કોઈ ઘાટઘુટ નહિ.

પહેરવેશની કક્ષાત્મકતા

ચોરણા અને કેડિયાં સગવડ અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પોષાક છે તેમ કક્ષાદૃષ્ટિએ અત્યુત્તમ છે. ખાસ કરીને રાસ-ગરમીમાં શરીરના તમામ અંગભાગને ઉપસાવે અને ચપળતાને મોકળાશ આપે. રાસમાં હોય લેતાં કેડિયાનો ઘેર ખૂલતો આવે અને ફૂદરડી મારતાં ચોરખોળની જેમ ગોળ પંખાના આકારો ઉપસાવે. આ કેડિયામાં દરજી પોતાની કંઈક કંઈક કળાઓ દાખવે છે મોળિયે લાલ લીલી ઝીણી મગજી મૂકે, કાંઠે લાલ લીલા દોરાની વેણ ભરે, કાંઠે લાલ લીલા પણ મૂકે. પીઠમાં ફેરીની ભાત ઉપાડે, લાલ લીલા ફૂલ ભરે અને ખભાને ઘાટ આપતી બીજા આકારની સિપાઈ દરે એવાં કેડિયાંની સિપાઈ જ માત્ર પાંચ પાંચ રૂપિયા ખાઈ જાય. ભરવાડનાં છોકરાં જે રંગીન કેડિયાં પહેરે છે એ તો લોકોની કક્ષાદૃષ્ટિના ઉત્તમ નમૂનારૂપ હોય છે. લાલ લીલા કેડિયાં, એમાં રંગ-રંગીન લીલી પીળા ભાત ઉપાડે, રૂપેરી દોરાથી કેડિયાના એક એક ભાગને ઓપાવે.

ચોરણા માથે બેટ બંધાય. બગસગની ગળેડી કેરની પકેડીની બેટ અસહ્યમાં તો આ બેટ જમૈયા, કટાર, બરજી ને તલવાર વગેરે ખોસવા માટે બંધાતી. એમાંથી બેટ એ પોષાકનો ભાગ બની ગયો. રાજદરબારનો

અને રાણીવાસનો લાજમવાળો બની ગયો. પણ બેટી આદમી ભારી રૂંડો લાગે છે. ખેસ વગરનો પોવાક તો અધૂરો જ લાગે ખેસ અનેક ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપવસ્ત્ર સમો આ ખેસ ડાલગનું આસન બીડવા ઉપયોગી, યુદ્ધમાં અંગ વેનરાયા હોય ત્યાં ખેસ બાધીને અર્પણનો દગલો થતો બચાવી દેઠ રમદાનમૂર્તિ સુધી પહોંચાડે, મોહરિયાં ન હોય તો દાદમાં મોઢે ને માથે વીંટવા ઉપયોગી, જરૂર પડે ચીજવસ્તુ લાવવામાં ખપ આવે અને અંગની શોભા તો ખરી જ. ખેસની શોભા તો ગજવાડાઓમાં બહુ વીકસેલી. ખેસ પોવાકનું ઉપયોગી અંગ અને દાગડ સાધન.

સૌંદર્ય અને શોભા

આગળ તો મૂંઝોના લાંબા કાતરા ગખાતા ને દાદી પણ ગખાતી એ કાતરા પણ વળદાર. જેવા તેવાથી કાતરા રખાય પણ નહિ. જે પગપાળો પ્રવાસ ન ખેડે, અડવાણા પગે ન ફરે, પારોઈ પગમાં ન ભરે, મહેમાનગનમાં મોટપ ગળે અને ખડિયે આપણુ લઈ ને ફરે એવો આદમી જ કાતરા રાખી શકે. એવા લાંબા કાતરા અને દાદીના પદ્ધતિ બાધવા માટે સાદાં ને આકલે જડેલ મોહરિયાં વપરાતાં. આજેય કયાંક કયાંક વપરાય છે.

એવા કદાવર, પડછંદ, પાતળા, પ્રનાપી ડાંખગ, કરડા, સુરેખ અને રનાયુઅદ્ધ, મરોડદાર મૂંઝોવાળા, ચોખાળા, દાદિવાળા અને ધાટીસી મુખાકૃતિવાળા માનવીઓ સોરઠી પધડિયુ, ચોરણા, ટેડિયાં ને બેટમાં બહુ શોભતાં. આજેય એ સરેકાડ ટેટલેક અંગે જળવાઈ રહ્યો છે. એ પદેગવેશમાં જીવાનડા શોભે છે એવા અંગેય પોવાકમાં ગોખતા નથી. જગત પગતી એવો ત્રણ ત્રણ ડાંગણી પાણીકાગની ઘેન્દર યોગજિયુ, દીચજુ સુધી દળકતી હૂમતિયાળી નાડિયુ. ધોળાં બાસ્તા જેવાં પાસાનધી ટેડિયા, ટેડિયાંની કસે ઘૂંચરીવાળા રૂપાના ચીપિયા, કાળી ને રાતી ટેરવાળી બગસરાની પહેડીની કસોડસ બેટ, માથે નવરત્નો આદિવાળી પાધડી, કાઈ અખિયાળી આખોવાળા, કાઈ પાતળિયા, કાઈ કંકુવર્ણ ને કાઈ

કદાવર એવા ફૂટડા જીવાનને મોઢે શોભતી મૂછોની ઝીણી ઝીણી કાતરિયું, પગમાં પાંચ શેર પાંચ શેરના પગરખા પણ રંગમેરગી ફૂમતા અને ફૂટડી-ઝોથી શોભીતા, મગવમાં પિત્તળના તાર ચામડાથી મઢેલી દૂધરિયાણી ને સાંખી એરી લચક લેતી રૂપાણી લાકડીઓ અને હાથમાં ફૂમતિયાળા બબ્બે પાવા પાના એ તો મોરલીધરનો સરકાર :

“ વેંત ભરીને એક વાંસનો કટકો,
તેની વા'લે મોરલી ઘડાવી.
ગોફળ ઘડાવી વા'લે મથુરાં રંગાવી,
ફરતી તે હીરલે જડાવી.”

વાંસના કટકાની ખરી, પણ કેવો એ વાંસ ?

“ લીલુડા વાંસની વાંસળી રે,
મારે બાનમાં વાગતી બાય.”

એ તો મયા જ્યેમનના પહેરવેશ રજપૂતીએ એમાં વિશેષ રૂપ ભમાં છે

“ કેડે કટાશં વાંકડાં રે, લાઈને મઢેલી તલવાર,
માથે મેવાડા મોળિયાં, લાઈને ખલે ખાંતીલો ખેસ,
ભાંચે બાબુખંધ ખેરખા રે, લાઈને હસે આંગળીએ વેઠ,
પગે રાઠોડી મોજડી રે, લાઈની ચટકંતી ચાલ.”

કાટિયાવજીમાં તેર તાસળી ભળે. એટલે કટીલી એવી તેર તેર કોમોમાં દીકરી-વહેવાર ન હોય તો પણ એક જ ભાણે વહેવાર આ રંગીની કોમો ઉપરાંત મુસલમાન પણ ભારે રંગીની કોમ. કોઈ રાજા, બાદશાહ કે નવાબની વાન આ નથી. મુસલમાન સ્વભાવથી જ રંગીલો. હવે એના પોષાક જીવો :

“ પાસાળંધી • ઠેડિયું આમદ, પાસાળંધી ઠેડિયું,
બારે બાજિયા ને હોય મોરલા રે એમદીઆ.
ખિનખાળની ચોરણી એમદ, ખિનખાળની ચોરણી,
પાનીએ લગકતાં તારાં કૂમતાં રે એમદીઆ.
મધરાસી બાંધમાં એમદ, મધરાસી બાંધમાં,
મધરાસી બાંધીને હોગાં મેલમાં એમદીઆ.”

ધારખોરકાનાં સ્વરૂપ

લોકકલા એ જીવનન્યાપ્ત કલા છે. લોકજીવનના કપાવિધાવટ
આત્માએ જીવનના સમગ્ર વ્યવહારને કલાવિનુષિન અનાવંસ છે. એવી
સૌંદર્યનો મંરકાર ગૂંદે ગૂંદે જનરો જોસવં બચ્ચડ લાગના લોકોના
જીવનમાં પણ આ મંરકાર એક સરખો માલૂમ પડે છે. સામાન્ય ગૂંદ-
જીવનનું એક માધ્યમ હતું. એ બહુ મદત્વાકાશી નહોતું તેમજ બહુ
નિરાશાજનક પણ નહોતું માટી અને ચાનાં જોગડાંમાંથી વધી વધીને
ઈંટ સુધી એ જતું. ગામડામાં જોને મેડી-મોલાન કંદે છે તે પણ કાંઈ
રંગમદાલપનો ખ્યાલ નથી, એમાં પણ ખ્યાલ તો સુખી ગૂંદજીવનનો
જ છે :

“ જ રે ઈંટ પટ ને ધર નીપજે,
નીપજે નીપજે રે રૂંડો મેડીનો મેલ.
જ રે મેડીનું માંડણ ચોરડો,
ચોરડાનું માંડણ રૂંડી પરસાળ.
જ રે પરસાળનું માંડણ પારણું,
પારણાનું માંડણ રૂંડો પુર
જ રે મેડીનું માંડણ ઢાલિયો,
ઢાલિયાનું માંડણ રૂંડો કંધ.”

૭ રે પુરુષનું માંડણ પાઘડી,
પાઘડીનું માંડણ રૂડું ફૂલ.
૭ રે અસ્ત્રીનું માંડણ રૂડી કાંચળી,
કાંચળીનું માંડણ રૂડો હાર.”

આ હિ સુખી ને સતોષી ગૃહજીવનનું એક સુરેખ ચિન્હ. એમાં નથી દાઢીની જમાન વાગી લેવાની બુદ્ધિ કે નથી કાઢીના સોના રૂપાના મહેલ સામેનો તેજોદેવ બહુ બહુ તો પાછી ઇંટોનું ઘર મોટે ભાગે તો કાચી ઇંટોનાં ૪ ગારવાળાં વર આગળના ભાગમાં ડેવી, નવાં પુરુષોની બંને મહેમાનોની મેઢકભેંટ રહે કેની કેરી ૧ ધતૂરના ફૂલ જેવી જાળી ને સુધડ ડેલીની બંને બાજુ ઊંબઘ જમારા મારતી ચોપાટ એ ચોપાટ ઉપર દિગળે કિયા ઢોલિયા, કાતરણીવાળાં પથ્થુ ગઢ જેવાં મજબૂત એનાં કમાડ, ડેલીની થાંભલિયું રૂડી રીતે કઢારેની, જાળિયાં ને ગોખલા પથ્થુ રૂડી રીતે કારેનાં

ઝોસરીના શણગાર

કેનીમાંથી આગળ વધીએ એટલે વિશાળ ફળિયુ ફળિયામાં લીમડા અને પીપળાનાં ઘટાફર વૃક્ષો, તુતસીનો કપારો, જાઈ જુઈ કે ચમેનીની એકમે વેન પછી આવે ગમાણ અપ્પના ભાગે એક ઝોસરીએ ઝોતરાદા એ ઝોરડા સારુ ઘર હોય તો અરીસા જેવા જમારા મારતા ઊંબઘ ઝોરડા નહિ તો છીંકુ આવે એવી ગાર ઝોસરીનું આગળુ રાજેરાજ નિપાય ને સાચિયા પુરા. માખણના પોંડ જેવી ઘોળી માગીથી ઘોળેલા લાભ અને શુભતા શુકનરતા ઝોરડા બંને ઝોરડાના બારસાખ ઉપર ગણેશની મૂર્તિ. એક ખૂણે પાણિયારુ સોના જેવાં ચમત્તા બેડાં ને આભવા જેવા લોટાપાલા ને ઝાલિયુ પરાણે પાણી પીવાનું મન થાય એવા હિંગશ પાણિયાગ માથે ભરત ભરેના ઉનેય બાંધ્યા હોય

ઘરને વાંછુ ઘોલિયુ

ઝોરડાની દીવાલે રૂ. ચિનામણ કઢારેના ટોડલિયે નગટાવેના

મેરલા. આ મોઝાને ક્રન્ડે તો પરપવાએ કંઈક કંઈક મેઝાં ખાધાં છે. વિગ્નેય એ સૌગપ્ત્ર માટે દાઢનાં—ચાલનાંની વાન જાગ મદિને તો પતિ પાછો વળેને? જાગ જાગ મદિના વોનો મયા તોય પન્ડ્યો પાછો નથી ફરતો ત્યારે એનો પચ્ચેતર કહેવનવે છે કે—

“ સામાં ટોડા ચીતર્યા ને વચ્ચે આલેખ્યા બે મોર,
પરપવા ધણીને એટલુ કે’લે કે તમે માણસછો કે દોર.”

એવી ફી ઓસનીએ પાણિવાગ પામે જ મોઝા ને બીછ કારે પારલ્ય. પારખાનું—ધોડિયાનું વર્જન તો આપજે આપી મયા :

“ ધરને વા’લું ધોડિયું રે,
ધોડિયાને વા’લાં બાળ,
માછલડીને જળ વા’લાં રે.”

મેડીનું મોઝા ટોલિયો. એવા સાગ—મીમમના ટોલિયાનું વર્જન પણ આપજે આપી મયા. એવા દિગજોડિયે ટોલિયે ક ફની પૂતળી જેવી શોભા. એના જોરવના ઓગડ, મયવગ માયમગ્રિયાં, અતપમના ઓગીધાં અને અમરા ડમરાનાં વાળ આપજે જોઈ મયા.

અમુસખ વોંજયો

સૌગપ્ત્રમાં મંજુષ ઝાનુઓ તેજમાં આવે છે. મરમીના દિવમોમા વાયુ વોંજનાને પંખો તો ધરે ધરે. દરિયાવગ વોંજખા વમગતો અપૂરો સાગે દિવાળામાં જેવો સાગરિયુવગા મુદ્દા ધાગગાનો મદિમા એવો જ છનાળામાં વોંજખાનો મદિમા :

“ હીડુડો વાંસ હગુકડે હજિયો,
ઈ રે વાંસલિયાનો વોંજનો ધરિયો,
હરતો ને ફરતો હીરલો જડિયો,
માણ મોલી ને પાલી પરવાળે જડિયો.”

એવો રૂડો વીંઝણો રજપૂત કામોમાં એનો વિશેષ ચાલ

■ હાકેર પોદયા પીતળિયે પલગ રે,
વડ કૂલકુવરમા દોળે વીંઝણો "

વીંઝણો તો વડવારુના ગઢનો વિષય ધરન રૂડે રાચ કહેવાય.
નણુદ મોળમઈ અને દેરીડાના મીઠા ઝંખડાનો વિષય

■ અધમણ સોનુ અધમણ રૂપુ,
તેનો ઘડાવો મને વીંઝણો,
વીંઝણો લઈ વઢ સાસરિયે ચ્યા,
ચ્યા નાને દેરીડે લોળવી "

એવા કોઈક ઊનાળે વીંઝણો લઈને વડુમા હાકેરને પવન ઢોળતાં
દોળે અને વીંઝણો હાથમાંથી વછૂટી જતાં હાકેરની છાતીએ જઈ વાગ્યો.
પછી તો જમી પડી પિયગિયા ચ્યા યા ત્યારે માંડ પત્યુ એવા ઘાટ
ઘાટ ને જાત જાતના વીંઝણા ફરક, સુતાર, સોની અને નારીવડની
તમામ કળાનો પ્રતિનિધિ વીંઝણો જરીની સોનેરી રૂપેરી ઝાલર સોના
રૂપાની કે સાગ સીસમની દાંડી વચાળે ઝીક, સતારા, મોતી, આભલાં
જડેલ અને હીરયાં બરેલ કોઈ મોરપિચ્છની ફૂલગૂચણીથી ખનાવેલો તો
કોઈ સુગંધી વાળાથી મૂચલો. કોઈ ગોળાકાર તો કોઈ અર્ધગોળાકાર,
કોઈ ફરસી આકાર તો કોઈ ચદ્રાકાર

“ સુલક સુલકના રાજા તેડાવો,
મેરા પખાકા મૂલ કરાઓ ”

છત્રી અને રૂમાલ

લોકજીવનના પ્રાસરકારે જ્યાં જ્યાં સ્પર્શ કર્યો ત્યાં ત્યાં વસ્તુ
ક્યારેક ધારણ કરી સજીવ જની બિંદી સૌરાષ્ટ્રમાં છત્રી આવી અને
એ પથ ક્યારેક ધાણુ કરી ગ્ધી મેળાઓનાં વર્ણનમાં આ છત્રીના

સમુદાય આપણે વર્ણવ્યા છે. આજના, વન અને દેશની રૂબ રૂબી આ
છત્રી પણ મેંધું ધરેલું બની જાય છે. માનવજાતિઓના પ્રદામેશમાં
હેલછત્રીઓની આ રૂડી છત્રીઓ કઈને ધાયલ કની :

“ તારા હાથમાં છત્રી,
માયાળુ રે ! તારા હાથમાં છત્રી,
તારી છત્રી કેમને વાત પતળી રે.
માયાળુ ”

છત્રીની જેમ રૂમાલ પણ લહેન્ગ જુતાનેના જોતનને મગમગીતો
રૂમાલ :

“ વાણીલાના હાટનો લીટી રૂમાલ લેતા જાને,
મારી નણદીના વીરા, રૂમાલ મારો લેતા જાને,
લેતા જાને ને જીવન, કે'તા જાને,
મારી પાતળીના પરણ્યા, રૂમાલ મારો લેતા જાને.”

લાગે અને જાતજાત ને ભાતભાતનાં ચાક કરે મોટે ભાગે તો દાળને જ શાક કહે 'દાળનું શાક કંઈ છે'

વગરમાથી વીણેલા

ચોમાસામાં ચાતુ બાજી ઉપરાંત થોરમાં અને ખીજે કુગરમાં ઊગતી રાજવેનનું શાક કરે, સુડિયાનું શાક કરે, થોરના છાંવાનું શાક કરે અને થોરની બહી પાંદડીઓનું શાક પણ કરે. કુવારમાં ઊગતાં રોતરાનું શાક કરે અને આગખીનાં કેરનું પણ શાક કરે એ જ રીતે પીપરની ફૂણી પેષડી, બાવળના પરડિયા અને પરબોડિયાનું શાક પણ કરે. દૂધના ફીણનું શાક કરે અને મીઠાનું તથા લસણનું શાક પણ કરે. એવું કાંઈ ન મળે ત્યારે ચણાના લોટની ઢોકળાનું શાક કરે એ પણ ન થઈ શકે ત્યારે ચેટલા સાથે કઢી તો હોય હોય ને હોય જ પણ કેવી કઢી ? રવાડાં ઊભાં કરે એવી તીખી આગ જેવી તાંસળીમાં હોય તો વાટકા જેટલી જ પણ માંડી બારેબાર ધી નાખે એને અખગાર કહે. ધીને વિધણનું સ્વરૂપ ગાને. મળી શકે ત્યાં સુધી ધી વગરનું ઠોડું ધાન ન ખાય

શાકનો વધાર નીજે ધરે સજાયાય વધારની લબક ખાઈને પેટે હાથ ફેરવનારાં તે ય જૂખ લગાડે પણ ખાસ વધાર તો વસણ, કુગળી ને મત્યાનો જ શાક તેનમાં યુગણુક હિજળિયાત વચ્ચે તો શાકનું ડાળણું ભેઈને જ બાફી ગોઠે શાકનો રગ પણ સોઠી માનવીઓના છવનના ઘેરા રગ જેવો સાવ ઘેરા એ શાક અને કઢીમાં ચેટલો ચોળાને ખાય. સાથે દૂધ, દહી કે છાસ છાસ ધાગી પછી દૂધ તો સળાઓ ઊભી રહે એવાં ધાટાં જ હોયને ? દહી અમૃત જેવાં મધુર. ત્યારે ચોખ્ખા કઢી દાળમાં ન ખાય. ચોખ્ખા તો દૂધ-સાકર સાથે જ ખવાય

બાતીબળ શેટલા

દૂધ-દહીનો મહિમા વિશેષ ખીર ને દૂધપાક એ માલધારીઓનું મુખ્ય ગિણ્ણ બોજન. જ્યારે ખેડૂતજાતમાં લાપસી વિશેષ ઘાડું એ

બાલિશીઓ સંસ્કાર લાપસી પશુ બાળકાતની કરે. પણ બધાનો સામાન્ય ખોરાક તો દૂધ-રોટલા, દહી-રોટલા, ડામ-રોટલા ને મગસુ અથવા શાક કે દાળ-રોટલા. રોટલા તો ખગજ, મોતી જેવી જુવાના કે લીલવણી બાળકાના રોટલા મસળા મસળાને બારી મોડા બનાવે એવો મગતો મારે. ગોપડે કે એની કહેવન ધર્મ ધર્મ છે. એક કષ્ટીની એ બળદ ખોવાળા. સીમ જેટ મોતી આગો, બેન-પાધર વર્ષ આગો, નદી-નાળા ભરી આગો. યાદીને લોચ ધર્મ જતાં બપોરે ઘેર આગો. ચાકળો નાખીને જમવા બેસે. ઘરવાળીએ માડાના પૈડા જેવડા જતા જતા બે રોટલા ઘડીને પાટલા માથે મડચા ન્યાં રોટલાને માડે ઉખેડે ત્યાં ખોવાઈ ગયેનો માકડો અંદરથી નીકળ્યો. ખોળ રોટલાનો મારો ઉખેડ્યો ત્યાં મગડો અંદરથી નીકળ્યો. આવા રૂઝ મારો ગોપડે એક તો લીલવણી બાળકો. એના પરસી જેવા લોટમાંથી મસળીને દાથે ટીપીને પડેલા રોટલામાં લીલવણી ને ત્રાંચાવણી ત્રાંચ કીડે. ક્યાવતીએ આ રોટલામાં પણ કસન ઉતારે. એક અગિળીનો નખ સદેજ વધારે, ત્રીજા દાઘની અગિળીમાં વેટ પડેશે દોષ, પંજી ધાર્યા ધર્યા આ વેટથી અને નખથી જાન ઉઠાવતી આવે. એમાં બાળકીની બાળ પડે, ભેંતિાં કો? અને સાર્કળિયુ ગોપડની આવે. એવા ત્રણ ત્રણ બાળના ત્રાંચાવણી રોટલામાં સવાશેર ધી સમાઈ જાય.

બાલ-બાળકાની અને કોળીની કંઈ કંઈ વાનીઓ મને હે. જાન-બાળકાના રોટા, ધાન, ઘેમ, સાણી વગેરે તો જોળે ખાઈ દેાય એ જ એનો સ્વાદ મૂતી સહે. રેનગરોટલાનાં તો સામાન્ય રેનગરો એવાં સાન ધાનનો ખીચડો તાજા મીઠા તેલ માથે ખાવ ત્યારે ગધિયુ એક બાણુ રહે અથાણાં પણ મોટ બાગે વગડાડે પણ ખોરાક એક આગો વિષય માગી લે. લોકજીવનનું ક્યાવિધાન એનું સવાંગી હતું એવાં અંતને એપાવનારું ન હતું એ તો એમના આગના કળકળા જેવું બાળી સ્થાય લાગી ધોળેથી પરસાળ, આછા, ધેન ને મૂઃ ગંગોએ આલેખેલાં ચિત્રો, નકશીદાર કાગરેલા તાક, તાકમાં પણ ત્રોખળિયુ.

એમાં વાસણની માંડણ; પણ ખરી શોભા તો ઝોરડાની.

આભણા જેવા ઝોરડા

આભણા જેવા ઝોરડામાં દાખલ થઈએ કે રંગ, રૂપ અને રાસ-
રૂચીયાની સમગ્ર સમૃદ્ધિ દર્શન થાય. લીલેલી પેદલાઓ ઉપર નાના-
મોટા માટીના હાથે બનાવેલા મણુ ને ઢાંકણા ઝાંકણેલા હોય, પડખે
કલાખાત્ર એવા સુધાર ને લુહારની કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ આપડા-
વાળા, ફૂદડિયુવાળા, પખી જડેલા, પીતળની વેત્ર ભરેલા, બૂમિતિના
અનેકવધ આકારવાળા પટારા હોય. પટારા જેવો બહારથી સોહામણો
એવો અદગના ઝોરખાનાને કારણે બારે અટપટો. ભલભલા ઝોરને ગોથું
ખવડાવે એવાં ઝોરખાનાં. એ સિવાય ધરેણાં ને કપડાં વગેરે મૂકવાનાં
ભાતભાતનાં ખાનાં. ડામચિયો પણ સુંદર ઘાટ ઉપસાવતો ઢાતરેલો.
ધડકીઓ ગામવાની ગૂંચેલી ફૂમતાવાળી મળી. એની અંદર ધડકીઓ
અને ગળઈ અકળધ રહે. માથે કપડાના રંગબેરંગી દુકડાઓથી સગવેલો
કે ભગત ભરેલો ચદરવો ભીતો આકળા ચંદરવાથી મહેલો. અભેરાઈએ
દામની માંડ.

ઝોરડાના શબ્દમાર

એક ઝોરડો તો અપરૂપ શબ્દમારેલો. ફીર કરેલા ટોડસિયાથી શરૂ
થાય. ઉપર મોતીનાં, ભરતનાં કે જુગળીઓનાં તોરણ. ટોડસિયાને પડખે
બંને બાજુ હીંગ, આભણાં કે મોતીથી કરેલા સ્વસ્તિક. ટોડશીએ ઉપર
એ મોર કે એ પોપટ. ઝોરડામાં પ્રખલ ચર્તા જ નેખમથી ચાર સાડા-
ચાં ફૂટ જોડે ભીતને ફરતી પછીનપાટી. ટોડેકે વેંત પહોળી અને
ખાદખાના એક છેડાથી બધી ભીતોને આવગતી ચારણાના ખીંગા છેડા
સુધીની લાંબી આ પછીનપાટી હીંગ આભણાંની ભરેલી હોય અને
મોતીથી કરેલી પણ હોય. આકળા ચંદરવામાં ફૂલ, વેલ, ચિત્રો અને
ભગિનિની જુદી જુદી આકૃતિઓ દોરેલી હોય છે. પણ પછીનપાટીમાં
અવનવવહારનાં ધણાં ચિત્રો આલેખાય છે.

પછીતપાગીથી જીપટેની બીતો ઉપર ચાકગા-ચદ વા એક સમ
ચોગસ અને ચોગે ચાકચોસ એમ ચાકવેલ દોષ ચાકગા મૂગ તે
જમની વખતે પાટનાને ગ્યાને વાપરવા માટે ચોગનોના પછો એમ
દીગમગતની અને મટપીસની કયા જીતરી દોગ્યાનુ જ ન પણ ખરૂ.
ત્યાગ્યાદ સાદા એવા ચાકગા મેચના માટે ઉપયોગમા લેવાના થવા અને
જરેના ચાકગાથી જીતો સજુમારાનો યર્થ ચદરવા પણ દૂગ તે ખાનડા
મીથી ધૂગ ખરે એનાથી નક્કુ મેગરવા છતમાં બધ ના, એમાં ધીમે ધીમે
કયા જીતરી એનાં માપ બદલાયાં મોટા ચદ-વા જેમ છતમાં મધાપ
તેમ માંડવાના પણ સજુમાર બ-યા

એવી ચાર ચાર કાચવિયુ અને છેકની કાચવીમાં વચ્ચે લીનો પોપટ
લટકે અને કોરેમોરે મોતીસેરની બૂમખિયુ આધુનિક ઢંગે શય્યગારાયેના
કમરોએમાં પણ શામે એવાં એ બૂમખાં હોય છે

દોઢાં-ડેહીનો છઠ્ઠીદાર ટોઢો

કપડાંની બનાવટમાં લાન, લીલી, પીળી અને બલુડીઆ ગંગી
અનન્યનો ખૂબ હિપયોગ કરે છે માદનાં, રંગઈ, ઓરીઈ, માલમથરિયાં
અને તકિયા માદી પણ અનનસનાં ગૂદા રંગની અતનસમાં સફેદ
ધાગાનો વણાટ ખૂબ જોપે છે ચોરસ બિલા તકિયાનો ચાલ તો
દમણાં રખેા ૬ પણ આગળ લાંબા ગોળ તકિયાનો ચાલ હતો ગૂદા
રંગની અતનસના લાંબા ગોળને સાત સાત રંગનાં કૂમતાવાળી નાઝિયુ
આ માદી અને તકિયા તો ઢેબીનો શય્યગાર પણ રૂપાના તારથી ગૂથેના
લાંબી નાળના હોઢા વગર એ શય્યગાર પણ અધૂરો હોઢાની પડધમી
જેમ નાળાની તેમ નેનસી ઘોડી પણ ખરી હોઢાની ધૂટનો પણ
મીઠો મલમનાટ હોય છે માદક અને મધુર અલભ સામાન્ય રીતે
બાવાના અખાડાનો અને સીમ શેદાનો રંગ પણ ડાપરાનો ગંગ તો
હુકી જ આ હુકાની નાળ રૂપાના તારથી ભરેલી હોય તેમ કયાંક
કયાંક હીરના દોરથી પણ ભરેલી હોય છે બાકી રહી જાય છે નાની
રૂપાળી સંગામાચી નાની દોરણી જેવો માટ આ સંગામાચી પણ
હિમળાચી નગે રંગેની સધાડા હિતાર એને અદેનવાનુ ઓઠિંગણુ પણ
હોય આ સંગામાચી પણ હીરથી ભરેલી ચાકળાચ દરવામાં પણ હીર
જ વપરાય

હીરનો સરકાર

આ હીરનો સરકાર સૌરાષ્ટ્રમાં કયાંથી આવ્યો એ પણ સરો
ધનનો વિષય છે સૌરાષ્ટ્રમાં કેસોટા પગાતા કે હીર બદારથી આવતું
એ મિે કરુ જાણવા મળતું નથી પરંતુ જોખમાં જોણુ કૃષ્ણના સમયથી
તો આ હીર પ્રચલિત છે જ સૌરાષ્ટ્ર વનજગતનો અદેશ હતો ત્યારે

સિંદની જેમ હાથી પણ સૌગંધના જંગલો સુધી દોવાનો એક ચાંદ્ર
મનાય છે. એ જ રીતે રેશમના કીડાનો ઉછેર પણ થનો દોય લો-
ગોતોમાં હીર કંતાવું દોવાનાં ઓતો મળે છે કાંતજી એ તો ખટ્ટુ જૂનો
ઉવોગ. કાંતી કાંતીને વદુવાડુની કેડયુ દુઝે :

“ સામુને આંગણે લીલો લીંબડો,
ત્યા કાંતતાં હી ને રાત-સામુડી કોને સાબરે.”

કાંતજીની દાઝ રૂંડે ગસડે ઉતારી છે. પણ કાંતવા વમઃ કપડા
કેવી રીતે થાય ? બપોર પડે સૌ કાંતવા બેમે જેમ કાલાં ફાવવા બેમે
તેમ. તડકાં તપવા દોગ એટલે એકદાગિયાં કે બગડેલી ઝાળેલી કાંચુમાં
કાંતવા બેસે :

“ કાંતણિયાં રે કાંચુમાં નો માથ,
નળુંડ લોખંડી હાલી કાંતવા;
નણહી કાંતે સાચા હીરનો ત્રાગ,
લોખંડી કાંતે રે કાચુ કોકડાં.”

આ ભરતકામ પુરાણ કહી શકાય. ભરતની કળા એ બ્રમણુશીલ પ્રજાનો સંસ્કાર છે. ભારતમાં ભરતનો સૌથી સુંદર કસબ કાશ્મીરનો કાશ્મીરમાં ખીણ કળાઓની જેમ આ કળા પણ ધરાનમાંથી કિતરી હોવાનો સંભવ છે. ધરાનમાં નિખ્યાતો મોઢલીને કાશ્મીરના બાદશાહ ઝર્ધન-હુદીને નધી કળા કાશ્મીરમાં ઉતારેલી. ત્યારે ધરાન અને ભારતનો મંત્રંધ તો આર્યો જોડેલો પુરાણો છે. એ પછી પણ ધરાનના શકસાહીઓ સિંધ થઈને સૌરાષ્ટ્રમાં કીનરી આવેલા એમના પોલાકનો મંત્રંધ તો સૌરાષ્ટ્રના પહેલેશમાં કીનર્યો જ છે. એટલે અનાર્યો પછી ધરાનીઓ પાસેથી પણ ભરતનો સંસ્કારવારસો મળ્યો હોય.

ભારતીય ભરતકલા

કાશ્મીરનું ભરત તો આજે ૫ એની ઉચ્ચ કાદિએ છે. એવું ભરત જનનમમાં નથી એ ભરતમાં કાશ્મીરની કુદરત અને કુદરતના રંગો કિતર્યા છે એના પક્ષીઓ, એની વનશી, એના વેલણુદા, એની અંગૂર, એના ચિનાર વગેરે અને એના ફળફૂલ કુદરતમાં જુઓ અને ભરતમાં જુઓ તો એકબીજા વચ્ચે બુવાવો ખાઈ જાઓ એવું એ દેખાઈ એ ભરત રાજ્યાથયે ધધાદારી વચ્ચે વિકસ્યું છે અને એની છટા અમીરી છે. એ લોકજીવનના રૂઢિમત્ જળવાયેલા અસલી સરકારરૂપે નથી. સૌરાષ્ટ્રનું ભરત એ રીતે અપરૂપ વાસ્તવદર્શી કે અમીરી નથી એમ તો આસામ, ઓરિસ્સા, ગજસ્થાન અને સિંધ તથા કચ્છમાં પણ ભરતનો સંસ્કાર છે આસામનું ભરત, હિમાચલ અને ડીઝાઈનો ઉપર વધુ કીનર્યું છે, જ્યારે સિંધનું ભરત પ્રવાહી ને પ્રાણવાન આણું લાગે છે. હોય છે તો અસલી હાપકામ જેવું પણ એમાં યાત્રિકતા વિશેષ લાગે છે. એમ તો સિંધનું આરિભરતનું કામ પણ ઘણું સુંદર હોય છે સિંધનું ભરત પણ લોકભરત નથી ગત્યું. એ અમીરી આથયે બળતુ બન્યું છે. ત્યારે ઓરિસ્સાનું માદર-ચૌરસા ઉપરનું ભરતકામ અને એના રંગોનો ઉઠાવ મૂળના રંગો ને મૂળની કળાને જળવતા લાગે છે. રાજસ્થાનનું ભરત સૌરાષ્ટ્રની ઘણી નજીક છે. બંને વિસ્તારનું ભરત સિંધ, રાજસ્થાન,

દેહલીક કામમાં આણા-કરિયાનમાં એક પોષાક તો હીરભરતનો હોવો જ જોઈએ લગ્નમગ્નનો એ મગ્નમય પોષાક બની ગયો છે. પગિણામે કન્યાઓ અગર તો એમની ભોજન જરા જોડેલો થે સમય ફાજલ પડતાં ચણિયો, કાપડું ને ઝાઢણી સાથે હીરદોરો ને સોય લઈને ખેસી જ નય મજૂરી કરતી કણુમણી બપોરની છૂટીમા હીરનું ભરત ભરતી આજે ય ઠેર ઠેર જોવા મળે છે એવું જ ગામડે ગામડે ને ધરે ધરે આ રીતે ચણિયા, કાપડાં ને ઝાઢણી ભરે, પુરુષો માટે મોઢરિયાં ભરે, મટવા ગૃથે ને ભરે, પાનસોપારીના અતનસના ખવતા ભરે, બાળકની આગડીને ટોપી ભરે, છોકરીની ધાવરીને મોસલો ભરે બાળકની ચોરણી અને મોળિયા ભરે, પુરુષોના છોમાવગ ને કૂમતિયાળિયું નાડિયું ભરે.

ગૃહશણુગારમા ભરત

ચાકળા ચદ્દવા, વીંઝણા, સાથિયા ટેડવિયા, પછોતપાગી, સ્વસ્તિક, ચોપાટ, તોણ, તોરણિયા, ઉલેચ, ઝોઝાડ, ઝોશીકા, મલેક, માવ-મથરિયાં, તકિયા, ઇઠાણી, માચી, સાંગામાચી, દિડોળાની દોર, વાંસળી, ટોપની, છડી, ચાખૂક ઢીંગની પૂતળી હોકો, હથિયારોના મ્યાન વગેરે ભરતયાં સોઢામણા બની ગયે છે ગૃહશણુગારના આ સાધનોમા ભરતની કન્યા નથી મોઢકતા અને મધુરતા સીંચી નય છે

પશુપ્રાણીના શણુગારમા ભરત

મળદના મેરડા, મખિવાળા, જૂન્ય, શિંગડિયાં, ધૂવરમાળ, લનાવગી ને રાસ વગેરે, ઘોડાના શણુગારમાં ચારણમો, જરબધ, કનગી, મોડ, ધૂરી, કાંધીકિ, લગામકેડા વગેરે એ જ રીતે જોડેલો આખો સામાન વળી મોઢ ને પોપન પથુ ભરે આમ શુ ગૃહશણુગારમાં કે શુ પશુશણુગારમાં ભરતકના વ્યાપક બની રહે છે

હીરભરતનો એક એક નમૂનો

હીર આભનાના ભગ્નમાં ભિમિઓના સધર્ષરંગો જોતયાં છે. પશ્ચાદ્મની ગૂઢા રમની અનસ ઉપર જોરું હીરનું ભરત સૌથી વધુ

મનોરમ, ગરવું, ગંભીર અને વિશેષ સફાઈપાંધ લાગે છે. થોડાંએક વર્ગે પહેલાં ભાવનગરના ગામ વચ્ચેના તળાવમાં પરુપ્રદર્શન ભગાયેનું એમાં લોકકક્ષાના ફેટલાક નમૂના પણ રચ્યુ થયેલા. એમાં સ્ત્રીઓ આકર્ષક એક નમૂનો હતો. કાઠિયાણીના ચણિયાનો. ગૂદા રંગના પેશભાઈવાળા પેશમના એ ચણિયા માથે હીરમરતનો એવો સુંદર કસબ ઉતારેલો કે એ ધડી કારખીરને મૂંઝી જઈએ એવું મુઘડ ને સફાઈપાંધ કામ કે બન્ને બાજુ એકસરખું લાગે. આ ગૂદા રંગની પમાદમ ઉપર કોઈ વિશેષાભાસી રંગની બાકક નહિ, પણ બદામી રંગની ચાલ ઉપર આછા ક્યાર્ધ રંગનું. કારખીરી વેલમરત જેવો ઉડાવ આપે તેવા ગૂદા રંગ ઉપર ચણોડી જેવા ગતા રંગનું બરત. એ જ રંગોનું નક્કીકામ એટલું નાણુક ને મોદક કે મદિનાઓ મુધી એની બરનારીએ અસાધાણુ ધીંગલ અને કુશળતાથી એ બધું હશે. એની કિંમત પણ એ દિવસોમાં એટલી બાદે હતી. એ ચણિયો તો કોઈ વાણિયા વેપારી પામે ગીરે મુકાયેલો. ત્યાંથી પ્રદર્શનમાં આવેલો. એ એક ચણિયા ઉપર વેપારીએ પોલોસો રૂપિયા ધીરલા. કાઠી જામના પહેરવેશમાં હીરમરત નથી હોતું

કરેલા હોય છે. ગૃહશયુગાર અને ઘોઠાના શયુગારમાં હીરબરત અને મોતીકામની જે કુમાશકરી છતાં સજીવ કલા લીતરી છે એવી બીજી એક પણ કામમાં નથી લીતરી. એમનું ચિત્રાકન પણ સાદું, મલ્ટીકોલર અને સરખના ફ્લોબર્ડ. આસ તો એના બૌમિતિક રેખાકનોની સમમાણતા અને રંગરપનું સંયોજન ભરતની લોકકલાનું શિખર સર કરે છે.

આયરનું હીરબરત

કાઠી પછી આયરનું હીર-આભલાનું ભરતકામ પણ મનોરમ હોય છે. એ જેમ કાઠી જેવું ગરનું ગંબીર નથી હોતું તેમ અન્ય કામો જેવું ભડકાવનારું કે જાડું પણ નથી હોતું. કાઠી અને અન્ય કામોના માધ્યમ જેવું પણ વિવિધ અને વૈભવવંતું હોય છે. એમાં ગૂઢા કરતાં હાલધીરો રંગ વધારે વપરાય છે. આછો પીળા અને કેસરી રંગ પણ વપરાય છે. સફેદનો ઉપયોગ પણ ખરો. આયરનું ભરત કાઠી કરતાં થોડું વિશેષ ભરેલું અને અન્ય કામો કરતાં વિશેષ ઝીણું હોય છે. સફાર્ધખંધ અને સુખડવંતું, જે વેલજીકા કાઠીઓમાં ઓછા કળાય છે તે આયરોમાં વિશેષ દેખાય છે. મોર-પોષટ જેવા પક્ષીઓ પણ આલેજે. કાઠીમાં આભલાં ઓછાં જ્યારે આયરોના ભરતમાં આભલાનું કામ પણ ખરું. ખાંડુવાળા મોટાં આભલાં નહિ.

કથુબીનું આભલા-ભરત

આભલાના ઝાકઝમાળ કથુબીઓમાં વિશેષ. જેમ કાઠીનું ભરત સામાન્ય રીતે નરદમ લીરનું પણ આભલાં વગરનું તેમ કથુબીનું ભરત વિશેષ સુતરાઉ પણ આભલાં વગરનું નહિ. એ જ રીતે ભરવાડિયા ભરતમાં પણ ખૂબ ખૂબ આભલાં ભરવાડિયું ભરત અને કથુબીનું ભરત ધણું નજદીક છે. પણ કથુબીના ભરતમાં વિશેષ સફાર્ધ આવી છે. ચણિયાનો પોજો વાગ આભલાંનાં ભરતથી ભરેલો. ઓઠણીના પાલવ પણ ભરત ભરેલા. ને કાપર્ધ કે કમખા તો થોડો ગાળો બાદ કરતાં આભલા-ભરતથી ભરેલાં. ભરવાડમાં કાપર્ધની જે ગાંધું આભલા-ભરત ભરેલી પણ આખા

કાપડાં કે કમખામાં તૂટીની ફેરેરી પટ્ટીનો રૂડો કળ્પમાર. કળ્પખીનું આભલા-
નરત તો એના ગૃહસ્થજીવાર અને પરુશજીવારમાં પણ સંગોપાંગ કનપું
છે. આજે કાઠીનું ભરત ઓણું મળે છે ત્યારે આજે વિશેષ પ્રચાર કળ્પ-
ખીના ભરતનો છે. સામાજિક પરિસ્થિતિને કાન્ઝે એ જન્યુ છે, છતાં
કળ્પખીકન્યાને દરિયાવરમાં એક પોષાક તો જરૂર આભલણી નેઈએ
જ, પછી જેતું કળ્પ સામાન્ય રીતે સુનગડ ને સારાવાળાં હોય તો દીગ્નું
ભરત પણ ખરું. લોકગીત મુખી આ ભરત આભલણી કળ્પખીનો મંરકાર
કીનપો છે. કાઈ કળ્પજળને ગરાસિયાના પોષાકે મન મોઢ્યાં દરો ત્યારે
વેપક મર્મમાં ગીત જોતે છે કે—

“ કાચાળાં કાપડાં કડવીને નવ ગમ્યાં,
કેણી ઉતાર કાપડે મનડાં મોઢ્યાં,
ભરેલા ધાધરા કડવીને નવ ગમ્યા,
થેરદાર ધાધરે મનડાં મોઢ્યાં.”

એમાં કળ્પખી અને ગરાસિયાના એમ બન્ને પદેરવેરનો સંરકાર
દેખાય છે. ખાસ કરીને ભરેલા ધાધરા અને કાચાળાં કાપડાંએ કળ્પખીનો
વિશિષ્ટ ભરત-આભલણી મંરકાર છે. રંગોમાં કળ્પખીના ભરતમાં બધા
ભક્તિયા રંગો વપરાય છે. લાલ અને કેસરી રંગો માથે પીળા અને
સફેદ રંગનું ભરત પીળા માથે કેસરી અને વમ્પીતાર લીલા થેપાડા માથે
પીળા અનક્ષતના પાલવ અને એ પાલવ માથે કેસરી, લાલ અને સફેદ
દીગ્નું દસમકામ બદ્ધ એળે છે. આમ કળ્પખીમાં સફેદ, લીલો, લાલ,
પીળો, કેસરી વગેરે રંગો વપરાય છે. મોર-પોપત્તો ખૂન માથે સુમોમ-
નોની સૌથી વિશેષ ભક્ત કળ્પખીના ભરતમાં હોય છે.

અન્ય કેમોમાં ભરતકલા

એમ તો ચાલુ ને થેરમાં પણ ભરતનો સારો એવો સરકાર છે.
થેર કરતાં ચારણમાં વિશેષ પણ એ ગૃહસ્થજીવારમાં એ જ રીતે રંગો,

ખરી ને ખરી ન. આભલાં ને મોતી તો પાઝળથી વ્યાખ્યાં આખલાં દીર-
ભરતો એક ઝમકદાર ભાગ બની રહ્યો. પણ મોતીનું મૂંઘણ એ મૃદનો,
પમુનો અને શોભાનો એક ચળચારુ રહ્યો. દીરભરત ભરતા જે કલા
આકાશ રહી તે મોતીભરતમાં કોનરી પણ મોતીભરત એક ચળચારુ ન
રહ્યો; કારણ કે એની સખતાર્થ અને વજનને કારણે દીરભરતની જેમ
પહેરવેશનું કોમિંગલ ન બની શક્યો. પહેરવેશ એ માનવકોમિંગલોના
સંધર્ષનું, સામણીઓના તાણાવાણાનું, માનવીનાં રૂપ અને પ્રતિભાનું
એક અંગ બની રહેલ છે. જીવનના વિવિધ રંગો પહેરવેશમાં કોનરે છે

મોતીનું કલામય ગૂથણ

સૌરાષ્ટ્રમાં આ મોતીનું ભરત ક્યારે શરૂ થયું તે પણ સંશયનનો જ વિષય છે. મોતીભરતમાં વધુ વપરાય ચિડિયાં મોતીનો છે એને પથ્થરિયાં પણ કહે છે, કારણ કે તે સફેદ પથ્થરમાંથી બનાવ્યા હોય એવાં જ લાગે છે. કાંઈ પણ રંગના ચિડિયાં મોતીમાં તેજ નથી હોતું ત્યારે કાચના ફટકિયાં ને જવલાં મોતી તેજવાળાં લાગે છે. આ ફટકિયાં ને જવનાં મોતીનો વપરાશ પાછળથી વધેતો. આ ચિડિયાં કે ફટકિયાં મોતી સૌરાષ્ટ્રમાં બનતાં કે બહારથી એની આયાત થતી તે પણ જાણવા મળ્યું નથી. અત્યારે તો આ મોતી મદ્રાસથી આવે છે. તે પહેલાં ઇટાલિયન મોતી વપરાતા. મોતીગૂથણની કલા હીરભરત જેવી પ્રાચીન ન હોવાનો સંજવ છે. મોતીનો સૌરાષ્ટ્રનો સંસ્કાર તો ખરો જ પણ એ સાચાં મોતીનો અને મોતીના અલકારોનો સોના રૂપા પછી અલકારોમાં મોતીનું સ્થાન નિશ્ચય છે. અસલના યુગમાં સેતુ સૌરાષ્ટ્રમાં નીપજતું હશે એમ માનવામાં આવે છે ત્યારે સાચાં મોતી તો આજે પણ જામનગરના સાગરકાંઠે પાકે છે. ભારતભરના સાગરકાંઠાંરે બે જ ટેકાણે સાચાં મોતી પાકે છે એક તો તુતીકારીનની દક્ષિણે મનારના અખાતમાં અને બીજા જામનગરના સાગરકાંઠાંરે કચ્છના અખાતમાં.

સાચાં મોતીનો સંસ્કાર

આ રીતે જોઈએ તો મોતીનો શોખ લહે શ્રીમતો જ કેળવી શક્યા હોય પણ સૌરાષ્ટ્રના અલકારોમાં એનું સ્થાન હતું જ અને એનાં આકર્ષણ પણ જેવાં તેવાં ન હતાં. મોતીની છત કે પછી અછતને કારણે પણ મોતીના મોહ લોકજીવનમાં બિતર્યાં છે. સંજાન છે કે અછતનું કારણ હોય, કારણ કે સાચાં મોતી તો ઝાઝા પાકે નહિ, પાકે એટલાં મેડીમહેનાતોમાં ચાત્યાં જાય ત્યારે લોકકલ્પના રમણે ચડે છે કે આ મોતીના જ વાવેતર થતાં હોય તો કેવું સખનું કે ઘરમાં પછી થોડાં મોતીના ઝાઝા ભાગિયાના અધક જ નહિ !

“ જળ રે જમનાનાં ઝીલતાં છ રે શામળીઆ,
મને મોતીકું લાગ્યું હાથ નંદણના નાનડીઆ.”

મોતીકું તો હાથ લાગ્યું પણ એક મોતી બધાની વચ્ચે વહેતું કેવી રીતે ? પછી તો ‘ છ રે શામળીઆ ’ અને ‘ નંદણના નાનડીઆ ’ ની ટેફ સાથે ગીત આગળ વધે છે કે :

“ ગાડે કરીને મોતી આણિયુ છ રે,
માતા પાડો મોતીડાના ભાગ-નંદણનાં
એક મોતીમાં શુ વેચીએ છ રે,
મોતી વાવ્યાં ઘણેરાં થાય-નંદણનાં
જમનાને કાંઠે કચારો રાખિયો છ રે,
માંહી વાવ્યો મોતીડાનો છોડ-નંદણનાં
એક મોતી ને બખ્ષે પાંદડાં છ રે,
મોતી ફાટ્યાં છે લચકાલોળ-નંદણનાં
એક ડાળ્ય ને બીજી ડાળખી છ રે,
વચક્ષી ડાળે મોતીડાંની લૂખ-નંદણનાં
થાળ ભરીને મોતી વેડિયાં છ રે,
માતા પાડો મોતીડાના ભાગ-નંદણનાં
ઢાઈને ચપટી ચાંગળું છ રે,
રાણી રાધાને નવસરો હાર-નંદણનાં”

ભાગ પાડવામાં રાધાજી રાજ ક્ષત્રી બધ ઢાઈને ચપટી ચાંગળુ ને રાધાજીને નવસરો હાર. ધનુ મખ્ખનિદુ ગુદિણી વસનો વેલો જાગવનાર વડુ સદુ ભોગાં મળીને વડુને લાડ લડાવે એ સરકાર. સસુક્ત કુદુ મજાવનારો એક આદર્શ અને એનો બવદાર પણ એમની

સામે હતો જ ભાગે પડતું વહેવાય છતાં ભાગ લેનારાં ન્યા હિચિત
હોય ત્યાં જ એ સમર્પણ કરે

મોતીના પાણી

મોતીનો આવો સરકાર તો ન્યાં મોતી નીપજે ત્યાં જ હોયને ?
પાણીદાર માનવીને પણ મોતીનાં પાણી જેવાં તેજસ્વી રૂપક અપાતાં
એવાં માનવીને—જી કે પુરુષને મોતી પાકવું છે એમ કહીને મૂનવતાં
આપણું એવું એક લગ્નગીત પણ મોતીએ મઢાયેનું છે

“ લાળી તે લાળી સરવરિયાની પાળ,
એ રે પાળે રે મોતી નીપજે,
મોતી તે લાઘ્યુંભાઈ વર હાથ,
ઘેરે આવીને ઝઘડો માડિયો.”

મોતીનાં તો એક એકથી ચડે એવાં રૂપક

“ દૂધે તે ભરી રે તલાવડી, મોતીડે બાધી પાળ,
ધસિવર ધોવે ધોતિયાં, પારવતી પાણી જાય”

અલઠારોમા પણ ‘વાળે વાળે મોતી ઠસે’ એમ કહેવાતું મેથિરા
મહેમાનોને સાચાં મોતીથી વધાવતા. અને—

“ ફૂલડે છાયો મારો માંડવો,
મોતીડે વધાવું તારી જાન,
હો લાલ પછેડો ફૂલે ભર્યો.”

મોતીના અલકતોની હોંશ પણ બાધી નહિ તો !

“ રાજ લીલા મોતી ને હીર દોરિયુ,
મારે હરખે ઘડાવેલો હાર.”

કાઠીકામમા સાચાં મોતીનો ખૂબ ખૂબ ચાલ. કાઠી વન્તાગને
'મોતિયુવાળો' કહીને વધાવના. અને—

“ મોતી જડી એની મોજડી ને
હીરે જડયાં હથિયાર.”

સાચા મોતીના જ્યાં આવા સંસ્કાર હોય ત્યાં એ ભરતગૃયણમાં
જોતરે એમાં શી નવાઈ?

“ સોળ સોગઠાં ને પાસા,
મોતી જડયાં રે લોલ.”

પતિ-પત્નીની, નણુંદ-ભોજનઈની, ભાઈનંધ-દોસ્તારની અને મર્ઠ
મહેમાનની એ 'ઈન્ડોર ગેઈમ' ચોપાટ ને સોગઠાં ગજીકા દીપવાને
ચાલ તે હી ન હતો. આ રીતે સાચાં મોતીનો સંસ્કાર ચિડિયા મોતીનાં
ગૃયણમાં જોતર્યો લાગે છે એ સરકાર ગુસલખાનોમાં પણ જોતર્યો :

“ પીર ગાડે તે મોતી મગાવળો રે,
પીર મોતીના આરલા મેલાવે રે.”

ચોક્કાં ઝાઝાં નહિ પણ ગાડાં ભરી ભરીને વિશાળ ખેનરોમાં
લેરખિયા લેના મોલને જોઈને અને વિશાળ ચરિયાણો જોઈને માલ-
ધારીઓનાં હૈયા પણ એટલાં વિશાળ ખનતાં ઓછે મન રોનાં રિઝાપ ?
એમને તો અદક જ જીવટ આવે એવી જીવટવાળાં માનવીએ ત્રીણી
મોટી તમામ ચીજોને મોતીથી મઢી દીધી જીવનના આતંકિ દવાઆનદ
અને ઉત્તેજનાનો સજીવ સ્રોત હીર આભવાના ભરત પછી મોતીગૃયણમાં
વહેતો થયો.

“ વચ્ચે રે ખેનડખાની વેલ્યુ
કે માફા જળકે મશરૂ તણા.”

આ મશરૂના માફા પણ હીરભરત અને મોતીગૃયણના એ વેલ
પણ કેવી ?

“ કૃષ્ણની બને રૂઠા ધોળીઠા શણગારો,
વેલડીએ દસ દસ આંટા રે,
બળદે બેવડ રાશ, ખેડુને માથે મોળિયા.”

આવી રૂડી વેલ, એના ઉપર ઢળકતા માફા અને એ માફા ઉપર દેયાના કુમારભાઈ રંગોલુ ચતુર ચિત્રણ. એનું કલ્પનાચિત્ર પૂણ લાલિત્યભર્યું લાગે છે. આ મોતીકામમાં પણ બળદની મૂલ્યમાં આભલાં ભતપાં છે પણ એવું તો કોઈક જ. શૈય સાથે શીલની, શીલ સાથે રૂપની અને રૂપ સાથે કલાની સગાઈ ફરી ચાલી આવે છે.

ગૃહશણગારમાં મોતીગૂંથણ

શ્રીફળ, સોપારી ને કઠાવડીઓ મોતીથી મદાર્ધને સમનના શણગારને વધુ વૈભવવતો બનાવે છે. મોતી બરેલી વાંસળી, પાવા ને હડીઓએ મેળાઓને શોભાવ્યા છે. ધોડિયાના કાળોઠા, મેર, પોપટ, મૂપણા, શીકા, શીકડી, વેપણ, ઝોશીકા, બોજણા ને ચાકળા ચદરવાએ વિવિધરંગી મોતી અને એનાં પશુ, પ્રાણી, આડપાન અને ભૌમિતિક આકેષને ધરને શોભાવ્યાં છે. ધૂવરા, ચૂસણપાકડી, દીગલી, પોપટલાકડી, ગેરી, દડા, ફેરકણાં અને બાળકોનાં લગભગ બધાં રમકડાંને મોતીથી મદોને એમાં વાસત્યના ઉલ્લાસભર્યા રંગો હિતાયાં છે પણ તો ગૃહશણગાર અને પશુશણગારમાં જે જે સ્ત્રીજીવસ્તુઓને હીર-આભલાંનાં ભરતે કલારવરૂપે સર્જાવ્યાં તે તમામ સ્ત્રીજીવસ્તુઓ મોતીથી મદાર્ધ મધ.

મોતીગૂંથણમાં પચાદસ સામાન્ય રીતે સફેદ મોતીની. રંગીન આકૃતિઓની આસપાસનો ખાલી જગ્યા એકસરખા ધાટનાં સફેદ મોતી-ઓની ગણિતિક પકિતઓથી ભરી દે. મોતીગૂંથણનું કામ વધુ મહેનત, વધારે મોઢસાઈ અને કુચળ આવેજન માગી લે છે સફેદ ઉપરાંત પીળા, લીલા, જાંજીરિયાં અને આસમાની મોતીનો ઉપયોગ આ ગૂંથણમાં દરવામાં આવે છે. રંગોલું વેવિધ અને ગૂંથણીના સુદર સંયોજનને કારણે એનું દલાવિધાન-ચિત્રણ જનમાં જેન મુકાવે તેવું થાય છે.

મોતીના ગૂંથણમાં ચિત્રની પ્રવાહિના નથી આવી શકતી તેથી ગૃધિન ચિત્રો વિશિષ્ટ સ્વરૂપે વિકસ્યા છે. આકૃતિઓ તો અનેક હોતારે છે, પણ આપણે માત્ર એક જ પછીતપાટીમાં બીતરેલી આકૃતિ જોઈએ એટલે ઠીક ઠીક ખ્યાલ આવી જશે.

• એનમૂન પછીતપાટી

આ પછીતપાટી સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોડાં પાસે છે. વજનમાં સાગસાત શેર લંબાઈમાં બાવીસ ફૂટ. હિતમ ધરેણા જેવી આ પછીત-પાટી ઠીક ઠીક જૂની છે. જે કપડાના પદા ઉપર આ પાટી બરેલ છે તે કપડું સાગદસ ઇંચ પહોળું છે. દોઢ ફૂટનો પટ્ટો છોડીને ઘેગ લાલ પાણકારાના એ પદામાં ત્રણ ખડ પાડીને છ પાંખડીના ત્રણ મોટા ફૂલથી ચોક બર્યો છે. ઘેરા લાલ આ પદાને ઝીણી સનેટિયા મગજ મૂકેલી છે. ઘેરા લાલ પદાની વચ્ચે મોતીગૂંથણનો સાગપાંચ ઇંચનો પટ્ટો ચાલ્યો જાય છે. એની ઉપરનીએ અડો અડી ઇંચની જખામાં ત્રણ પાંખડીની ફૂલવેલ સજાંગ ચાલી આવે છે.

આ સાગપાંચ ફૂટ પહોળા મોતીગૂંથણની સાગપાંચ ઇંચની એક એક સેર ગણીએ તો માત્ર એક જ સેરમાં લગભગ મો સો મોતી બરેલા છે. ચિત્રો સિવાયનો ખાલી ભાગ સફેદ પંથરિયા મોતીથી બરેલો છે. પાટીની ચોતરફ સજાગ ચાર ચાર દોરાની ડાઁ આધેલી છે. લાલ, ઘેરા પીળા પછી લીલા મોતીની એક એક સેર બાદ બે સફેદ વચ્ચે એક લાલ મોતીની આડી સેર ચોઠવીને ફરતી ઘેરા લીલા રમતી સેર ગૂંથેલી છે. શરૂઆત ફૂલઝાડથી કરી છે. લાલ, પીળા ને લીલા રંગના ડાળાં, પાંખડાં ને પાંદડાં ઉપર લીલા રંગના મોતીથી બે સામસામા પોપટ મૂક્યા છે. ચાંચ પીળા મોતીની, ચાંખ લાલ વચ્ચે સફેદ મોતીથી ગૂંથી છે. પાંખમાં પીળા મોતીની સેર મૂકી છે. પછી આવે છે દાથી, પારણા, ફૂકડા, મોર વગેરે. આ રીતે ૨૨ ફૂટ લાંબી અને ૧૦૧ ઇંચ પહોળા મોતી બરેલી પદીમાં કુલ ૨૨૦ જેટલી આકૃતિઓ ગૂંથેલી છે.

એમાં ૭ નાનામોટા હાથી, ૮ ઘોડા, ૪ સિંહ, ૪ સિંહણ, ૧ જિંદ, ૧ મોટો ફૂંકડો, ૫૦ નાનામોટા પક્ષીઓ-એમાં મોર, પોપટ અને બીજા પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે, ૪ ફૂતરા, ૪૦ વાદરાં, ૧૧ ગાંડ, ૧૦થી વધુ અષ્ટકમલદન ફૂલો, ૪ રથ, ૫ ગોવાલણ કે નર્તિકા જેવી આકૃતિ, ૨ આકૃતિ કોઈ પ્રાણી જેવી, ૨ પારશ્યાં, ૧ હીચક-દિડોળા જેવો, ૨ કાનગોપીના રાસ, ૧ વગેરું-એ ઓઝોથી વગેરવાતું, ૧ કાવક સહિતનો કાવડિયો અને ૬૦ જેટલી ઔચિતિક આકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે આ સિવાય ફૂલગોડ અને ખાલી ભાગમાં ભરેલાં ટપકાં, ફૂલ અને નાની નાની આકૃતિઓ વધારામાં

દરેકની હાથમાળા

આ આકૃતિઓ જોડાયેલી જાયેલી નથી પણ એનાં એક પછી એક દરેકો હાથેલા છે સોરઠી લોકજીવનનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આ માત્ર એક જ પહોંતપાટીમાંથી મળી રહે છે એ આકૃતિ ન સમજાય તેવી છે તેનો આકાર ત્રણ દિશામાંથી જાણી શકાય છે ઉપર જન દરેકની સાથે તે માથે સીંગીવાળો મેઠો હોય તેવું લાગે છે એ મંદિર પણ હોઈ શકે જન જિંદની ડોક જેવો લાગેલો આડો છે પણ એ જ પહોંત પાટીમાં રાજગાદેની સાંઠણી અને માથે બેઠેલા સવારનું દૃશ્ય વિશેષ કુશળતાભર્યું છે એટલે એ ન સમજતી આકૃતિ જિંદની ન પણ હોઈ શકે. રાસ મંડળીમાં બે ગોપી વચ્ચે એક કાનને મૂકેલ છે, ફૂંકડો તો બાંને દમામદાર છે

આકૃતિઓની દસ્ખરચના પણ ઘણી હાવડી છે એક ગાંડ માથે જેમ પોપટ મેસાડયા છે તેમ બીજા ગાંડ ઉપર વાદરાં અને પક્ષીઓ મૂક્યા છે એક ફૂંકડામાં લીની મળની પાંદડીઓમાં પાંચ પીળા મોટા ફૂલોટા ઉપસાગ્યા છે પાસે બે પોપટ મેસાડયા છે અંદર બે બાળક ઝૂને છે માથે ફૂલગોટા મૂક્યા છે ને નળે પાયા વચ્ચે એક એક લીલી હાથી મૂક્યો છે બન્ને રાજદરવારની સવારી

નીકળી હોય તેમ એક ગતિશીલ સજ્જગારેલી સાંદણી માથે સતાર બેઠો છે. એના એક હાથમાં લગામ અને બીજા હાથમાં પોપટ છે. પાછળ ફૂતરો ચાલ્યો આવે છે. નીચે બે નાના હાથી હાલ્યા આવે છે અને આગળ ઘોડા જૂતેલો ગય ચાલ્યો જાય છે. રથી રથને હાંકે છે અને રથમાં એક માનવ આકૃતિ બેઠો છે. આગળ ઉપરનો ભાગ નાનાંમોટાં મુશોબનોથી ભરેલો છે. આવા દશ્યોની હારમાળા ચાલી જ આવે છે. વલોણુની, કાન ગોપીના રાસની અને કાવડની રચના પણ એટલી જ મનોહર છે. સાતેક રંગનાં મોતીનો અપરૂપ ઉઠાવ કરેલો છે ખાલી ભાગની સફેદ મોતી ભરેલી પશ્ચાદ્મ આ તમામ દશ્યોને ઉઠાવ આપે છે સફેદ, જાંબુડિયો, લીલો, પીળો, લાલ, ઘેરો આસમાની અને ખૂલના પીળા રંગોનું સુંદર સંયોજન એમાં કરેલું છે.

લાક્ષણિક ગૂંથણચિત્ર

ભૌમિતિક આકૃતિઓ પણ વિવિધ આકારની છે. અષ્ટકોણ આકૃતિ-એના પણ વિવિધ આકાર. એના આઠ આઠ ખંડ પાડીને વિવિધરંગી ચોક પૂર્ણ છે. આસમાની, પીળા અને લાલ રંગની પાંદડીઓના અષ્ટદશ કમલકૂલ ગૂંથેલાં છે. એક સરખી સાંકળી બાનની ડીઝાઈનોથી વચલા ગાળાનું 'જુક્તિભયુ' ગૂંથણ કરેલું છે. આ એક જ પછીતપાટીનું અભ્યાસ પૂર્ણ નિરીક્ષણ કરીને લખવા બેસીએ તો ૫૦ થી ૭૫ પાનાના સમૃદ્ધ નિર્મલ લખી શકાય. એની રંગપસદગી, એની કૃત્રિમચણી, એનું આયોજન, એની દશ્યરચના, એની આકૃતિઓનું વૈવિધ્ય અને એનાં વિવિધ આલેખનો, એની સફાઈ ને સુવડના, વિવિધ રંગોનું સવાદિત્વ અને એનાં જોડીને આંખે વળગતાં નાનાં રૂપાળાં મુશોબનો. મોનીગૂંથણમાં પ્રવાહિતા નથી આવતી પણ એનાં કોણિય રેખાંકનો અને દશ્યમંદતના ખૂબીદાર ઉઠાવ આપે છે. પ્રાયોન ચિત્રકળાનો રંગીન ખ્યાલ આ પછીતપાટી આપે છે. મોતીકલાના કોઈ કોઈ નમૂના આ પછીતપાટીથી વિશેષ સુંદર દશે, કારણ કે વોજળા અને લાંબાં ઓચીકામાં આ કળા ખૂબ વિકસેલી છે. પણ ૨૨ ફૂટની વિશાળ લંબાઈઉપરની આ મુશોબિન

અને સુરુચિવારી દશધરચના ખરે જ અનુપમ છે આટલી લખાઈમાં સાત સાત ગોની ૨૨૦ જેટલી વિવિધ આકૃતિઓ, જેમાં વનજમવ, પશુપ્રાણી અને ગૃહજીવન તથા સાંસ્કૃતિક જીવનનાં દર્શ્યોત્તુ સયોજન કરતાં કેટલો સમય લાગ્યો હશે ? કેટલી ધીરજ અને કુશળતાથી આ મોતી કસમની ઝનાનો આ પ્રતિનિધિ નમૂનો તૈયાર થયો હશે ? કોડી-કામ અને જાર જેવા સફેદ પારાની ગૂથણકલાનો પરિચય આપવાનો તો બાકી જ રહે છે ખાસ કરીને પશુઓના શણગારમાં એનો ઉપયોગ થાય છે સફેદ કોડીઓના બેટના શણગાર ગૂથણકલામાં એક નવી જ ભાત પાડે છે

મેળ મળતો નથી

પ્રકૃતિપ્રેમમાંથી નીપજેલી લોકકલાઓ પ્રકૃતિ સાથેના સબધનું સાતત્ય જાળવે આવતો હોવા ચાર પાંચ દસકામાં આ કલાઓ બાજુ અસરથી નિર્જીવ મનતી ચાલી છે છતાં મૂળનાં રૂપ હજી ઠેકઠેકાણે જળવાઈ ગયા છે એ કલાએ ભારતના તેમજ અમેરિકામાં કેળવણી ક્ષેત્રે એટલા યથેના વિશ્વના કનારસિકોને પોતાની મનોરમતા મોહકતા અને રમણીયતાથી આકર્ષ્યા છે આવો કનાસરકારનો વારસો ધરાવનારને કોણ અસરગ્રસ્તરી કહી શકે ? યુગના પરિવર્તન સાથે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સાથે અને આધુનિક શિક્ષણના ધમક સાથે એ સરકારનો મેળ નથી ખાતો એટલા માટે જ એને હિનારી પાડી શકાય કે અવગણી શકાય તેવું નથી રહ્યું એ લોકસંસ્કૃતિ પાછળ રહેતા સનાતન માનસજાવેની પિછાન હવે થવા માંડી છે

એ છે લોકસંસ્કૃતિ

આની લોકસંસ્કૃતિ એ કોઈ કલ્પનાવિદ્યાર નથી, પણ વાસ્તવ ભોમ ઉપરનો જીવનનો જ આધાર છે લોકસમાજનું સાચું ને સમૃદ્ધિવત ચિત્ર છે અણુ અણુ સૌંદર્યમંડિત એ સંસ્કૃતિ લાગણીના ગર્ભાંકુલનું કારણ છે જીવન સાદું હેતુ અને સૌંદર્ય પ્રગટ થતું આજીવ્ય

લોકજીવનનાં પરિવર્તોની જ્યાં પકડ નથી આવતી ત્યાં ગોધા જ
ખવાય છે. ગામડાંઓમાં જતા સમાજસિદ્ધાંતના અણુપણ દીક્ષિતો દર્શાવે
ગામડાંઓને પાછર પડેલા પાણિયાર્માંથી વધુ સરકાર મળે છે. જે ટ્રાર્થ
દીક્ષિતો પાસે કાર્થ દેવા જેવું હોય તે પણ લોકો પામેથી સરકારની
દોષા લીધા પડેલાં કાર્થ જ દર્ષ સકવાના નથી. ગામડાં અસરકારી છે
એ બન લાંગતો જાય છે પણ ગામડાંને સરકારવર્તા અનાવવાનો જે એક
વાયુ ઝીપડેલો તે આજે ધધાદારી જની ચૂક્યો છે નરા યુગની પિઝાન
અને નિધિઓનું જ્ઞાન એ જે જ વસ્તુનો ગામડાંને જરૂર છે. એ જધુ
આપવાનો સાથે લોકોમાં-લોકજીવનમાં જે કાર્થ વિશિષ્ટ સરકાર છે તે
વિદ્યુત ન બને-એનો વિનાશ ન થાય એ જેવું જરૂરનું છે ૧૯૫૭ની
૨૬મી જાન્યુઆરીના પ્રજાસત્તાક દિને દિલ્લીમાંના ભારતીય સાંપ્રતિક
સમારકમાં સૌરાષ્ટ્રમાંના ચોટીલા પામેના ગામ મનડાસરની ટેંગી ભાઈ
ઓની રાસમંડળીને રાસ અને રાસના સમુદગીન માટે પડેલું ઇનામ
આપતાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો માલ રાખવા જેવા
છે કે, લોકજીવનમાં જે વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે તેનું કૃપયા આધુનિકરણ ન
કરતા. એનાં વંચિય, વંચિષ્ઠ્ય અને મૂળ ગુણોમાં જ ભાગ્યમાનો
વાસ છે.

દેશ દેશની લોકકથાઓ

: લેખક :

નિરંજન વર્મા : જયમદલ પરમાર

ગૌડખંભાળની વાતો-ભાગ ૧-૨ : શાહ સોદાગરની આપકર્મી દીકરી, ચોરીમાં એકબીજાને થાપ આપનાર મામેા અને બાણેજ, આપને વટાવી જાય તેવો જુવાન ચોર, ઉદરડીનો અવતાર રાણી ઝૂંખન, શનિની સામે ઝૂંખનાર શેઠ લક્ષ્મીનદન, અનેક રાક્ષસોને એકલે હાથે મારનાર બે બાઈ હજારીમવ અને એકવમવ, સક્ટોનો હસતે મોઝ સામનો કરનાર શરદ અને હેમત, રાગને વિચારમાં નાખી દે તેવી વાતો કહેનાર ત્રણ કુવર

બુ દેલખંડની વાતો પગક્રમ સત અને વસંત, ચાલાક ચોર, સગરમ, રતનની ચોરી પકડનાર રાણી રાજકુવરી, સોનેરી પંખીને શોધનાર નાનો કુવર અને લાખટકિયાને મદદ કરનાર રાણી શુકનવતી

કાઠિયાવાડની વાતો : દેશવટામાં નીકળીને અનેક પરાક્રમ કરનાર માનસિંહ અને અમેસિંહ, આગલા અનતાગની શોધમાં નીકળેલ રાગ ભોજ, સારગધર સનાટને લાખ રૂપિયા અપાવનાર પલ્લગની પૂતળીઓ તથા સાત માને ધાવેલો રાજકુમાર

રાજસ્થાનની વાતો ડાલામધ્યે સિંહ ટૂંકી જામવતી અને કાળભેરવને મારનાર જગદેવ પગમાર, ભૂતની મદદથી ખાનને હરાવનાર જગમાવ, રાગને મોટી પદમણી પરણાવનાર શાણી રાણી, રાગ ભોજથી સવાયો રાગ શાવીવાહન

પંજાબની વાતો બઠિયારી, ધૂતારા ને નવાખને તોબાહ પોકરાવનાર અધ્યખાઝ અનકુ, સસરાનું રાજ પાણુ મેળવનાર હરનખાનુ, લોથુપરીની શોધમાં નીકળેલ શાહમદો ને માલિક પ્રધાન, એકબીજાને ડાલા કહેવરાવનાર ચાર મૂખા

છ પુસ્તકોના સેટની કિંમત સાડાસાત રૂપિયા